
**Біленький Є.А., Козловець М.А.,
Саух І.В., Федоренко В.О., Котвицький А.А.,
Цибульський В.В., Жиловага А.С., Дебой В.М.**

с о ц і о п о г і я:

с п о в н и к термінів і понять

За редакцією Біленького Є.А. і Козловця М.А.

Київ

к о н д о р

2006

*Друкується за рішенням вченої ради
Житомирського державного університету імені Івана Франка,
(протокол № 5 від 24 грудня 2004 року)*

Рецензенти:

Пилипенко В.Є. — д.с.н., професор Інституту соціології НАН України, дійсний член Українського товариства “Інтелект нації”, академік Української академії політичних наук;
Ратніков В.С. — д.ф.н., професор Вінницького технічного університету;
Муляр В.І. — д.ф.н., професор Житомирського технологічного інституту;
Герасимчук А.А. — д.ф.н., професор Житомирського державного університету ім. Івана Франка.
Вандишев В.М. — д.ф.н., професор Сумського державного університету;

Про упорядників:

Біленький Є.А. — к. і. н., доцент кафедри суспільних наук Державного агроєкологічного університету;
Дебой В.М. — аспірант Державного агроєкономічного університету (м.Житомир);
Козловець М.А. — к. ф. н., доцент, завідувач кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка;
Котвицький А.А. — доктор філософії у галузі економіки, почесний професор Міжнародної Кадрової академії, директор Житомирської філії Університету сучасних знань;
Саух І.В. — доцент, проректор з навчально-методичної роботи Житомирського інституту МАУП.
Федоренко В.О. — к. ф. н., доцент, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Житомирського інституту МАУП.
Цибульський В.О. — к. е. н., доцент, директор Житомирського інституту МАУП;
Жаловага В.О. — к. ф. н., ректор Українського гуманітарного інституту.

Упорядники: **Біленький Є.А., Дебой В.М., Козловець М.А., Котвицький А.А., Саух І.В., Федоренко В.О., Цибульський В.О., Жаловага В.О.** / за заг. ред. Біленького Є.А. і Козловця М.А./.

С 68 **Соціологія: словник термінів і понять.** — К.: Кондор, 2006. — 372 с.

ISBN 966-351-098-6

У словнику-довіднику в доступній формі подається тлумачення найважливіших понять і термінів, які використовуються у навчальних курсах соціологічних та інших суспільних дисциплін.

Видання розраховане на викладачів-суспільствознавців, студентів, всіх, хто цікавиться суспільними науками.

ББК 60.56 я73

© Біленький Є.А., Козловець М.А., Саух І.В., Федоренко В.О., Котвицький А.А., Цибульський В.В., Жаловага А.С., Дебой В.М., 2005.
© “Кондор”, 2005.

ISBN966-351-098-6

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА.....	4
А.....	6
Б.....	28
В.....	41
Г.....	53
Д.....	69
Е.....	91
Є.....	105
Ж.....	105
З.....	109
І.....	115
К.....	132
Л.....	156
М.....	162
Н.....	186
О.....	194
П.....	203
Р.....	233
С.....	244
Т.....	297
У.....	310
Ф.....	312
Х.....	324
Ц.....	328
Ч.....	330
Ш.....	331
Ю.....	334
Я.....	334
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ.....	338

ПЕРЕДМОВА

Соціологія в Україні порівняно молода наука і навчальна дисципліна. Розібратися у різноманітності теорій, парадигм, концепцій, а, отже, досягти сучасного розуміння фундаментальних проблем соціуму, його структури, законів функціонування і розвитку, поведінки людей є справою далеко не простою і вимагає певних зусиль.

Той, хто вперше приступає до вивчення основ соціологічних знань, зустрічається з труднощами в розумінні основних категорій і концепцій цієї науки, новизною і незвичністю соціологічної термінології. До того ж, часи змін, в які вступило наше суспільство, вносять суттєві модифікації у все суспільне життя, зумовлюють необхідність перебудови існуючого мислення, злам попередніх стереотипів і буденних уявлень, вимагають освоєння всього багатства світової соціологічної думки.

Метою пропонованого словника є надання допомоги викладачам-суспільствознавцям, студентам в опануванні категоріальним апаратом соціології, у формуванні практичних навичок аналізу соціальних явищ і процесів, у проведенні конкретних соціологічних досліджень.

Словник підготовлений на основі сучасних соціологічних джерел відповідно до загальнонаукового вживання основних понять і термінів, з урахуванням того, що соціологія постійно розвивається, а її понятійний інструментарій, закономірності і принципи конкретизуються, наповнюються новим змістом.

Автори свідомі того, що в словнику не всі теми охоплено і належним чином висвітлено.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Абрев. — абрєвіатура
амер. — американська
англ. — англійська
араб. — арабська
гр. — грецька
давньогр. — давньогрецька
давньоєвр. — давньоєврейська
див. — дивись
ін. — інший, інше
ісп. — іспанська
іт. — італійська
і т.д. — і так далі
лат. — латинська
нім. — німецька
перен. — переносне (значення)
пор. — португальська
поч. — початок
р.н. — рік народження
т. ін. — таке інше
у т.ч. — у тому числі
фр. — французька
швед. — шведська

А

АБОЛІЦІОНІЗМ [лат. *abolitio* — скасування, знищення] — суспільний рух, спрямований на припинення дії якихось законів, відміну або скасування певного урядового рішення, усунення когось із керівної державної посади.

АБОНЕМЕНТ — 1) заздалегідь отримане право користуватися чим-небудь (благами, послугами тощо); 2) документ, що підтверджує це право.

АБОРИГЕНИ [лат. *aborigines*, від *ab origine* — від початку] — корінні мешканці країни на відміну від пізніше прибулих переселенців. Напр., у період колонізації Америки **А.** — індіанці, які були значною мірою винищені, а їх залишки відтіснені в спеціальні відведені райони проживання. Див. *резервації*.

АБСЕНТЕЇЗМ [лат. *absentia* — відсутність] — 1) відсутність індивіда у певному місці у певний час і пов'язане з цим невиконання ним відповідних соціальних функцій; 2) байдуже ставлення людей до здійснення своїх громадянських прав, ухилення від виконання громадянських обов'язків, наприклад, від участі у виборах, від голосування на них.

АБСОЛЮТ [лат. *absolutus* — безумовний, необмежений] — одне з основних понять духовної культури людства, що виражає граничну загальну основу сущого й найвищу цінність для людини.

АБСОЛЮТИЗАЦІЯ — абстракція найвищого рівня, результатом якої є так звані абсолютні, нічим не зумовлені об'єкти, які існують самі по собі, надання недосяжно високих якостей, значень.

АБСОЛЮТИЗМ — абсолютна, необмежена форма правління, за якої верховна влада повністю належить монархові — імператору, королю, царю.

АБСТРАГУВАННЯ [лат. *abstrahere* — віддаляти, відволікати] — один з моментів пізнання, процес мисленого виділення, ізолювання одних ознак, властивостей, зв'язків і відношень конкретного предмета або явища з численних інших ознак. У процесі мислення людина відсортовує випадкове, неістотне і прагне до пізнання необхідного, важливого. **А.** — це рух думки у глибину предмета або явища, їх уявне розчленування, перетворення споглядань і уявлень у поняття. Завдяки **А.** виникли всі поняття і категорії, в яких відображені істотні й необхідні властивості предметів і явищ дійсності.

АБСТРАКТНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ КЛАС — це сукупність індивідів, що відрізняється наявністю характерних для них об'єктивних атрибутів соціальних позицій, які, на відміну від соціального класу в його соціологічному розумінні, не володіють почуттям ідентифікації з іншими членами цієї сукупності, не усвідомлюють спільності інтересів, не мають власної організації.

АБСТРАКЦІЯ [лат. *abtractio* — віддалення, відволікання] — відмова від поверхневих, несуттєвих сторін явища з метою розкриття його внутрішніх, суттєвих, сталих і загальних зв'язків. Результатом *А.* (поряд з використанням інших елементів діалектики) є обґрунтування соціологічних категорій. *А.* лише відображає у формі думки зміст, закладений у речах, предметах. Для пізнання соціальних явищ і процесів використовуються *А.* багатьох рівнів. Чим ширші, місткіші *А.* виробляє соціологічна теорія, тим повніше й точніше вони відображають дійсність, тим ефективніше їх використання як інструменту пізнання. Визначення *А.* як процесу мисленого виокремлення істотних ознак й ігнорування неістотних є лише одним із аспектів методу *А.* Наступний її аспект — необхідність розгляду соціальних явищ, процесів під певним кутом зору за одночасного ігнорування всіх інших властивостей.

АБСУРД [лат. *absurdus* — безглуздя, нісенітниця] — безглузді твердження, вислови, позбавлені раціонального смислу, можуть виникати як наслідок розладів психіки, а також свідомого, нарочитого відходу від істини.

АВАНГАРД — передова частина будь-якого соціального руху, групи, класу.

АВАНТЮРИЗМ [фр. *aventure* — пригода, ризикований захід] — безпринципна, безрозсудлива ризикованість будь-якої діяльності, вчинків.

АВАНТЮРИЗМ ПОЛІТИЧНИЙ — діяльність у галузі політики, що здійснюється без урахування суспільних закономірностей, реальної ситуації і співвідношення політичних сил і яка, як правило, призводить до поразок і провалів.

АВАНТЮРНА ДІЯ — акції, не співмірні з реальними цілями і можливостями індивіда. *А.д.*, як правило, ризиковані, позбавлені стабільного і кінцевого успіху, часто зумовлені нечесними і корисливими розрахунками (напр., необ'єктивна інформація, прагнення одержувати від суспільства якомога більше, а віддати йому якнайменше; у науковій роботі — підтасування фактів тощо).

АВТАРКІЯ [гр. *autarkeia* — незалежність, самозадоволення] — самовідособлення, самовідокремлення окремого суспільства, ізоляція від світового ринку, розрив економічних, політичних і культурних зв'язків із зовнішнім світом.

АВТЕНТИЧНИЙ [гр. *authentikos* — справжній] — тотожний самому собі.

АВТЕНТИЧНИЙ ТЕКСТ — текст документа, офіційно визнаного рівнозначним іншому тексту, укладеному, як правило, іншою мовою і який має однакову з ним юридичну силу.

АВТОБІОГРАФІЯ [гр. *avtos* — сам + *biographia* — опис життя] — *буквально*: власний життєпис; опис життя людини, зроблений нею самою або іншими людьми (*біографія*). В *А.* описуються особистість, її внутрішній стан, віхи життя, виявляються життєві позиції. Як джерело соціологічної інформації, *А.* є важливим документом вивчення особистості, її соціального статусу, рівня соціалізації тощо.

АВТОГРАФ [гр. *avtos* — сам + *graphio* — пишу] — авторський рукописний текст, є цінним матеріалом для вивчення особистості вченого, письменника, громадського діяча.

АВТОКРАТІЯ [гр. *autokrateia* — самовладність, самодержавство] — спосіб, стиль управління підприємством, економікою, державою, що ґрунтується на зосередженні влади в руках однієї особи.

АВТОНОМІЯ [гр. *avtos* — сам + *nomos* — закон, самоврядування] — 1) самостійність, визначення будь-якого явища його внутрішніми законами; протилежність *А.* — *гетерономія*; 2) самоврядування, форма організації управління територіями, підприємствами, за якої вони володіють значними правами і можливостями самостійного прийняття управлінських рішень.

АВТОНОМІЯ СОЦІАЛЬНА — можливість самостійного вибору і здійснення економічної політики, політичної або культурної діяльності індивідом, групою чи організацією.

АВТОРИТАРИЗМ [лат. *auctoritas* — влада, вплив] — 1) за *Т.Адорно*, синдром установок, який передбачає схильність до конформістської поведінки, тенденцію до підпорядкування сильнішому і до панування над слабшим, надмірний контроль власних імпульсів, подавлену сексуальність, етноцентризм, нетерпимість до інших поглядів і точок зору; 2) антидемократична система політичного володарювання, що, зазвичай, поєднується з елементами особистої диктатури, характеризується відсутністю демократичного волевиявлення і заміною його міліта-

ристськими і квазімілітаристськими командами, порушенням прав та свобод людини, переслідуванням опозиції, ідеологічним маніпулюванням більшістю населення структурами (*поліцейська держава*); 3) командний стиль керівництва з інтенсивним застосуванням репресивних засобів.

АВТОРИТАРНА ОСОБА — особа, що характеризується граничним конформізмом, ригідністю, стереотипністю мислення, придушенням емоцій і почуттів, вірнопідданством і зарозумілістю, пихатістю щодо тих, хто знаходиться нижче. *А.о.* нестійка і прагне до набуття безпеки на основі соціальної ієрархії і тісного входження в групу. Для *А.о.* властива впевненість у тому, що найвищі цінності притаманні винятково її власній групі Див. *етноцентризм*.

АВТОРИТЕТ [нім. *autoritat*, від лат. *auctoritas* — влада, вплив]— 1) загальновизнане становище, вплив особи або організації в різних сферах суспільного життя, що ґрунтується на знаннях, високому професіоналізмі, організаторських здібностях, моральних цінностях, впливових психологічних рисах тощо. Розрізняють *офіційний А.* (ґрунтується на прийнятих нормах, правилах, інструкціях тощо) та *неофіційний* або *неформальний А.* (ґрунтується на особистих якостях людини, її життєвому досвіді, навичках); 2) узаконена та інституціоналізована влада.

АВТОХТОНИ — 1) корінні жителі даної місцевості, туземці; 2) культурні спільноти, які виникли й сформувалися у даному географічному середовищі і позбавлені взаємодії з іншими культурами. Перші мешканці країни та їх нащадки (на відміну від народів, що прибули на дану територію). Грецька назва “*автохтони*” відповідає римській “*aborигени*”.

АГЕНТ [лат. *agens* — діючий] — фізична або юридична особа, громадянин або організація, які є довіреною особою, посередником, уповноваженим здійснювати певні дії від імені іншої особи за дорученням і в інтересах цієї особи.

АГЕНТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ — люди та установи, за допомогою яких відбувається процес соціалізації, залучення людини до культури, соціальних цінностей і норм та засвоєння соціальних ролей. Виділяють первинні і вторинні *А.с.* *Агенти первинної* — батьки, брати, сестри, бабусі, дідусі, близькі і далекі родичі, няні, друзі, ровесники, вчителі, тренери, лікарі, лідери молодіжних угруповань; виконують, як правило, множину функцій (напр., батько-опікун, адміністратор, вихователь, учитель, друг, товариш). *Агенти вторинної* — представники адміністрації школи, ВНЗу, підприємства, армії, міліції, церкви, держави,

АГІТАЦІЯ

працівники засобів масової інформації, партій, суду тощо; виконують одну-дві функції.

АГІТАЦІЯ [лат. *agitatio* — приведення в дію, спонукання до чого-небудь] — поширення певних ідей з метою впливу на суспільну свідомість і настрої мас, спонукання їх до цілеспрямованої суспільної активності, дії. *А.* є могутнім засобом виховання, ідеологічною зброєю в боротьбі класів, партій, соціальних груп.

АГЛОМЕРАЦІЯ СОЦІАЛЬНА [лат. *agglomerare* — приєднувати, накопичувати] — фактичне скупчення, злиття взаємопов'язаних і взаємодіючих міських та інших поселень в єдиний міський територіальний комплекс. *А.с.* — прямий прояв урбанізації, який серйозно впливає на всі сторони життя населення, його мобільність, спосіб життя, культуру, спілкування, дозвілля тощо. *А.с.* має дві форми: *активну*, коли індивід прагне до впливу на соціальне середовище з метою його зміни (тобто зміни тих форм і цінностей, а також форм соціальної взаємодії і діяльності, які він повинен прийняти), і *пасивну*, коли він не прагне до впливу на нього. Показниками успішної *А.с.* є високий соціальний статус індивіда в новому соціальному середовищі та його задоволеність ним.

АГРЕГАТ [лат. *aggregatio* — приєднання, накопичення] — 1) сукупність соціальних одиниць (індивідів, сімей, кланів тощо), що виникає шляхом їх просторового зближення, причому ці одиниці не змінюються внаслідок утворення *А.*, на противагу спільноті, в якій вони взаємопов'язані; 2) сукупність індивідів, яким притаманні певні соціальні характеристики (напр. демографічні), проте не є соціально організованими.

АГРЕГАТ СОЦІАЛЬНИЙ [лат. *aggregatus* — приєднаний, зібраний] — територіальне скупчення людських індивідів, яке в певному відношенні є цілісністю (напр. населення країни, міста, села, району тощо). Внутрішньо надзвичайно складне, бо його утворюють численні індивіди, соціальні групи та прошарки. *А.с.* містить у собі формальні і неформальні структури, у ньому мають місце масові, стихійні і впорядковані процеси, діють статичні і динамічні закони та закономірності. *А.с.* — масове, але водночас і цілісне, структуроване соціальне утворення. Проблема *А.с.* висвітлюється в працях Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, П. Сорокіна та ін.

АГРЕГАЦІЯ СОЦІАЛЬНА — деяка кількість людей, що зібралася у певному фізичному просторі і яка не взаємодіє між собою свідомо.

АГРЕГУВАННЯ ІНТЕРЕСІВ [англ. *aggregation* – збирання] – функція політичних систем та інститутів трансформації різноманітних вимог соціальних груп в офіційні рішення.

АГРЕСИВНІСТЬ [фр. *agressif* – ворожість] – активна поведінка людини у ставленні до інших людей, яка вирізняється прагненням навести їм шкоду, заподіяти неприємності.

АГРЕСІЯ [лат. *aggressio* – напад] – 1) дія, поведінка, спрямована на заподіяння шкоди або збитку іншому (як морально, так і фізично), аж до повного знищення іншої особи або об'єкта; 2) у *політичній соціології* – насильницьке втручання, вторгнення у кордони, межі іншої держави; 3) у *міжнародному праві* – будь-яке незаконне застосування збройної сили однією державою проти суверенітету, територіальної недоторканості чи політичної незалежності іншої. Передбачає як обов'язкову ознаку першість або ініціативу (застосування будь-якою державою збройних сил першими); 4) у *психології* – **А.** трактується або як наслідок внутрішньо притаманній людині агресивності (*психологізм*), або як наслідок фрустрації (*гіпотеза фрустрації – агресії*), або як продукт процесу навчання, або як наслідок недостатньої чи невдалої соціалізації, ворожа внутрішня установка чи ворожий тип дій індивіда або групи щодо інших індивідів чи груп.

АГРЕССОР [лат. *aggressor* – той, що здійснює розбійний напад] – загарбник, нападаюча сторона, держава, що здійснює агресію.

АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА [лат. *adaptatio* – пристосування] – пристосування до умов середовища і результат цього процесу. **А.с.** розглядають як вид взаємодії окремої особи, соціальної спільноти із середовищем, спрямованої на узгодження вимог та сподівань її учасників, реалізацію системи заходів щодо приведення індивідуальної чи колективної соціальної поведінки індивідів відповідно до загальновизнаних норм, правил, а також пристосування їх до безпечних соціальних та екологічних умов життєдіяльності. **А.с.** має дві форми: *активну* (характеризується активним впливом на соціальне середовище, прагненням змінити його) і *пасивну* (визначається конформістським сприйняттям умов соціального існування, відсутністю прагнення змінити, пристосувати їх до своїх особистих норм, оцінок, засобів діяльності). Розрізняють *професійну*, *соціально-психологічну* та ін. види **А.с.** У її процесах людина засвоює моральні норми і цінності найближчого оточення, традиції і звичаї сім'ї, трудового колективу, неформальних груп тощо. Завдяки **А.с.** людина самоідентифікується, намагається віднайти ті

культурні орієнтири, якими вона буде керуватися у своїй діяльності. Значення *А.с.* зростає у зв'язку з прискоренням темпів соціальних змін, охоплення ними важливих сторін життя (різноманітні зміни соціально-економічних умов, міграція, вікові зміни, бурхливий промисловий розвиток, переміщення значних мас сільського населення в міста тощо). Порушення стійких форм взаємодії особи із соціальним середовищем, її нездатність адекватно реагувати на зміни, що відбуваються, вимоги, що ускладнюються, нездатність забезпечити досягнення своєї мети в межах запропонованих норм нерідко викликають неадекватну реакцію і часто ведуть до відхилень у поведінці.

АДАПТАЦІЯ ТРУДОВА — активне пристосування індивіда до змінюваної трудової ситуації.

АДЕКВАТНИЙ [лат. *adaequatus* — співвимірний, еквівалентний, відповідний] — 1) рівний, відповідний, тотожний, подібний з чимось; 2) відповідність будь-яких параметрів певним цілям (напр., *адекватне пізнання* — пізнання, яке точно віддзеркалює найбільш суттєві ознаки предмета чи явища).

АДЕПТ [лат. *adeptus*— той, що досягнув] — пристрасний прихильник певного вчення, ідеї.

АДМІНІСТРАЦІЯ [лат. *administratio* — управління, керівництво] — 1) сукупність розпорядчих і виконавчих органів державного управління; 2) керівний персонал органів самоуправління, закладів, підприємств або організацій, посадові особи в структурі управління.

АДОРНО [*Adorno*] **Теодор** (1903 — 1969) — німецький філософ, соціолог, соціальний психолог, музикознавець. Один з провідних представників Франкфуртської школи неомарксизму. В руслі гегелівської діалектики і фрейдівського психоаналізу займався соціологічною критикою товарного фетишизму і оречевлення, притаманних капіталістичному суспільству. В центрі уваги *А.* були регресивні соціально-антропологічні зміни (відмирання рефлексії, заміна її стереотипними реакціями і мисленними кліше і т.д.), пов'язані з розвитком масової “індустрії культури”, зі стандартизацією відносин в монополістичному “керованому суспільстві”. Під час перебування в США (1938 — 1949) *А.* зі співробітниками здійснив значні соціологічні і психоаналітичні дослідження різних типів особистості з погляду схильності до прийняття “демократичного” чи “авторитарного” лідерства. Голова праця в галузі соціології — “Авторитарна особа” (1950).

АДХОКГІПОТЕЗА [лат. *adhos* — призначений для даного випадку

+ *hypothesis* — припущення, уявлення] — припущення, яке спеціально приймається для опису чи пояснення окремого явища, системно не пов'язаного з попередніми знаннями про нього.

АДХОКРАТІЯ [лат. *adhos* — призначений для даного випадку + гр. *kratos* — влада]— 1) вміння керівництва державних, громадських та приватних структур приймати управлінські рішення в режимі соціального партнерства, пошуку соціального консенсусу і раціональності. У соціальному сенсі *А.* є альтернативою бюрократії і на практиці здатна оптимізувати соціальний процес, коли реалізація важливих рішень гальмується бюрократичними процедурами; 2) організаційні формування (як правило, тимчасові), що займаються розробкою й аналізом нових питань. Створюються у вигляді невеликих організаційних одиниць і мають різні назви: *робочі групи, цільові групи, робочі штаби, проектні групи, оціночні центри, команди, гуртки якості*. Ці формування ніколи не зазначають у схемі організаційної структури.

АЗІАТСЬКИЙ СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА — початкова форма аграрно-ремісничої цивілізації, що базується на антагонізмі общинного селянства і деспотичної держави, яку уособлюють бюрократичний апарат, наймана армія тощо. Характерні риси *А.с.в.*: домінування державної власності (на землю, іригаційні споруди, воду) при незначному існуванні власності сільських землеробських общин, залишків плеїмної власності, общинної власності ремісників, централізована система іригаційного землеробства у сільських общинах, слабкий поділ праці, самозабезпеченість общин, нерозвиненість торгівлі, політична деспотія. Як особлива стадія розвитку суспільства, *А.с.в.* виник з розпадом первіснообщинного ладу і поєднував у собі певною мірою риси рабовласницького і феодального способів виробництва. Найвищого розвитку *А.с.в.* набув у Китаї, Індії, Туреччині, Персії, Мексиці, Перу та в інших країнах. Окремі елементи *А.с.в.* були властиві й існуючій в СРСР адміністративно-командній системі.

АКУЛЬТУРАЦІЯ [англ. *acculturation* — створення, розвиток] — 1) процес взаємовпливу культур, коли в ході прямого контакту освоюються технології, взірці поведінки, цінності чужої культури, які, у свою чергу, змінюються і пристосовуються до нових вимог; 2) передача елементів культури від одного покоління до іншого у межах однієї культури.

АКМЕ [гр. *axme* — розквіт, вершина, вищий ступінь чогось] — соматичний, фізіологічний, психічний і соціальний стан особистості, який характеризується зрілістю її розвитку, досягненням найвищих і

АКОМОДАЦІЯ

найкращих показників у її діяльності, творчості. Цей стан пов'язаний з віком людини і припадає приблизно на період від 30 до 50 років, у деяких осіб, особливо творчих професій, – на значно пізніший час.

АКОМОДАЦІЯ – 1) суспільний процес, аналогічний біоадаптації, завдяки чому суспільства пристосовуються до свого середовища (*Р. Парк, Е. Берджес*); 2) один із механізмів (у теорії дитячого розвитку *Ж. Піаже*), за допомогою якого досягається перехід від одного стану до іншого.

АКСЕЛЕРАЦІЯ [лат. *acceleratio* – прискорення] – 1) прискорення науково-технічного прогресу, яке виявляється у зростанні кількості інновацій за одиницю часу; 2) прискорення росту і статевого дозрівання дітей та підлітків порівняно з попередніми поколіннями. Явище *А.* спостерігається уже понад сто років і супроводжується як *позитивними* (більш раннє дозрівання інтелекту, формування інтересів, прискорення змужніння, активізація контактів дитини з ровесниками і старшими), так і *негативними* моментами (частішими випадками захворювань підлітків на неврози, дитячі паралічі, хвороби очей тощо). Швидкий стрибок у фізичному рості організму нерідко спричиняє до дисгармонії у розвитку внутрішніх органів (зокрема серця, судинної системи тощо), збільшується розрив між прискореним фізичним дозріванням і дещо сповільненим включенням дитини у трудове життя. Звідси – труднощі формування у підлітків самостійної поведінки; одночасно з цим у них частіше виявляється ілюзія дорослості.

АКСІОМАТИКА [гр. *axioma* – значиме, прийняте положення] – 1) спосіб дедуктивної побудови теорії, за яким деякі істинні положення обираються як вихідні (аксіоми), а потім за допомогою логіки виводиться та доводиться решта положень (теорем) цієї теорії; 2) самоочевидна істина, яка не вимагає доказів.

АКТ [лат. *actus* – дія] – 1) одинична дія, вчинок; 2) офіційний документ, який видається державним органом, посадовою особою в межах їхньої компетенції в установленій формі (*закон, указ, постанова* та ін.).

“АКТИВНІ БІДНІ” – люди, що мають низький матеріальний достаток, однак докладають належних зусиль, щоб вибратися зі стану бідності, поліпшити свій рівень життя.

АКТИВ [лат. *activus* – діяльний] – найдіяльніша, енергійна й активна частина соціальної групи, колективу.

АКТИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ – здатність особистості до свідо-мої трудової і соціальної діяльності, ступінь цілеспрямованого, пла-

номірного перетворення нею навколишнього середовища і самої себе. **А.о.** виявляється в її ініціативності, діловитості, психологічному настрої на діяльність.

АКТИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА — енергійна, посилена діяльність, діяльний стан, діяльна участь у чомусь. **А.с.** — одна з характерних рис способу життєдіяльності соціального суб'єкта (особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства), що відображає рівень спрямованості здібностей, знань, навичок, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію невідкладних потреб, інтересів, мети, ідеалів завдяки освоєнню, збереженню, руйнуванню існуючих або створенню нових умов, життєво важливих зв'язків з природним і соціальним середовищем, формуванню особистих соціальних якостей. **А.с.** здійснюється в індивідуальній, груповій, колективній, масовій формах і проявляється в різних сферах: трудовій, соціально-політичній, у сфері культури і побуту.

АКТИВНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО — право громадян брати участь у виборах до представницьких органів влади (порів. *Пасивне виборче право*).

АКТРАКТОРИ соціальні (політичні, економічні, духовно-культурні) [лат. *attraho* — притягаючи до себе] — випадкові, такі, що самовиникають, самоорганізуються, процеси і явища, котрі притягують до себе особливу увагу.

АКУПУНКТУРА СУСПІЛЬСТВА (соціальна, економічна, політична, духовно-культурна) — відчутні (уразливі) точки в певних сферах суспільного життя, які можуть майже за незначного впливу на них (діяння) справляти вплив на все життя суспільства, його розвиток.

АКЦІЯ ПОЛІТИЧНА — дія, направлена на досягнення політичної мети.

АЛГОРИТМ [лат. *algoritmus* — програма] — сукупність правил, спосіб поведінки, система заданих “кроків” для ефективного розв'язання завдань.

АЛЕКСАНДЕР [Alexander] Джеффри (1945 р.н.) — сучасний американський соціолог. Захопившись ідеями нових лівих, які були популярні в 60-70-ті роки, **А.** з часом відійшов від марксистського підходу задля “синтетичного”, що виходив з усього набутку класичної соціологічної думки. Він присвятив себе дослідженню, розвитку класичних ідей у сучасній соціологічній теорії, зосередившись на проблемах культури, соціальної структури та соціальної дії, прагне розробити синтез

АЛЬТЕРНАТИВА

тичну, багатомірну соціологічну теорію, базовану на творчих здобутках соціологічної думки кінця ХХ ст. Основні праці: “Теоретична логіка в соціології” в 4-х томах (1982 — 1983), “Дія та її середовище” (1988), “Структура і значення: нові ланки в класичній соціології” (1989).

АЛЬТЕРНАТИВА [лат. *alter* — один з двох] — необхідність вибору одного з двох взаємозаперечних рішень, напрямків, варіантів дій, можливостей тощо.

АЛЬТЕРНАТИВНІ РУХИ — суспільно-політичні рухи нетрадиційного типу, що відрізняються від традиційних за формою і методами.

АЛЬТРУЇЗМ [лат. *alter* — інший] — 1) безкорислива самовіддана турбота про благо інших людей, готовність поступатися і жертвувати особистими інтересами заради іншої людини. *А.* протилежний *егоїзму* (див.); 2) за Е. Дюркгеймом, стан суспільства, при якому індивід повністю поглинається групою і не має власних цілей, відмінних від цілей групи; виконання обов’язку і слідування груповим нормам вважаються найвищими цінностями.

АЛЬЯНС [фр. *alliance* — союз, об’єднання] — об’єднання окремих осіб, соціальних груп, політичних партій, держав для досягнення загальної мети і на основі певних домовленостей. Іноді вживається з негативним відтінком.

АМАЛЬГАМІЗАЦІЯ [фр. *amalgame* — поєднування] — біологічне змішування двох і більше етнічних груп або народів, внаслідок чого вони стають однією групою або народом.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ [гр. *amphi* — навколо, з обох сторін + лат. *valentia* — сила] — двоїстість переживань, яка зпроявляється в тому, що один і той же об’єкт викликає у людини одночасно два протилежних почуття (напр., симпатію і антипатію).

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ СОЦІАЛЬНА — несумісність норм, цінностей, оцінок, почуттів, станів свідомості соціального суб’єкта (індивіда, групи), що характеризується подвійним, суперечливим його ставленням до явищ, подій, фактів, процесів. У *А.с.* відображається внутрішня суперечливість соціальної реальності, її здатність набувати протилежних (несумісних) характеристик (властивостей, мотивів, відношень, сенсів, значень тощо). Розрізняють чотири основні типи *А.с.*: 1) одночасне функціонування комплексу протилежних розпоряджень, зразків поведінки на рівні соціальних систем і зв’язків; 2) суперечності між функціями, статусами, ролями на рівні індивідуальної свідомості; 3) розбіжність між сталими відчуттями суб’єкта та ситуа-

тивними емоціями, переживаннями; 4) неузгодженість та взаємовиключення духовно-моральних цінностей культури і засобів людської діяльності. *А.с.* притаманна всім соціальним системам, нерідко обтяжена деструктивною поведінкою людей, соціальною напруженістю, конфліктами, виявами нетолерантності.

АМБІЦІЯ [лат. *ambio* — обходжу, домагаюся] — надмірне захоплення своїм “я”, самозакоханість, чванливість, пихатість. У осіб з цими рисами деформоване розуміння свого “я” і образів інших людей; вони важкі у спілкуванні, колектив їх не приймає, ці люди є в ньому ізолянтами.

АМОРАЛІЗМ [від гр. *a* — заперечення + лат. *moralis* — моральний] принцип, що відкидає норми моралі і допускає використання будь-яких засобів для досягнення певної мети.

АНАЛІЗ [гр. *analysis* — розкладання, розчленування, розбір] — метод наукового дослідження шляхом розкладання предмета на складові частини або уявного розчленування об’єкта шляхом логічної абстракції.

АНАЛІЗ БАГАТОМІРНИЙ — сукупність статистичних методів, призначених для вивчення явищ, які характеризуються значною кількістю різноманітних властивостей.

АНАЛІЗ БАГАТОФАКТОРНИЙ — метод дослідження, при якому розглядається більше двох факторів одночасно.

АНАЛІЗ ДАНИХ — етап конкретно-соціологічного дослідження, в ході якого за допомогою змістовних міркувань і математично-статистичних методів на основі первинної інформації розглядаються зв’язки досліджуваних змінних.

АНАЛІЗ ДИСПЕРСІЙНИЙ — метод математичної статистики, який використовується в соціології для виявлення впливу окремих, незалежних одна від одної, ознак, що традиційно називають чинниками (А, В, С...), на якусь ознаку (У), що спостерігається.

АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ — метод збору первинних соціальних даних, при якому джерелом інформації є текстові повідомлення, що містяться у будь-яких документах, протоколах, доповідях, резолюціях та рішеннях, газетних і журнальних публікаціях, художніх творах, ілюстраціях тощо. *А.д.* дозволяє одержати відомості про минулі події, безпосереднє опитування яких чи спостереження за якими неможливі.

АНАЛІЗ ПОРІВНЯЛЬНИЙ — різновид вторинного аналізу соціологічної інформації, який полягає у порівнянні результатів досліджень,

АНАЛІЗ РЕГРЕСІЙНИЙ

проведених на різних об'єктах або в різний час одним або різними дослідницькими колективами для узагальнення соціологічної інформації і забезпечення її якості.

АНАЛІЗ РЕГРЕСІЙНИЙ — метод багатовимірної статистики, що дає змогу описати та проаналізувати зв'язок між залежною змінною у та декількома незалежними змінними $x_1, \dots, x_k$.

АНАЛІЗ СИСТЕМНИЙ — сукупність методологічних засобів, які використовуються для підготовки й обґрунтування рішень із складних проблем суспільного життя — політичного, соціального, економічного, військового, наукового, технічного, що спираються на системний підхід і ряд математичних методів управління.

АНАЛІЗ СТРУКТУРНИЙ — метод соціології, який дозволяє з'ясовувати значення окремого соціального явища для функціонування і розвитку певним способом структуризованого соціального цілого. При *А.с.* в ході порівняльного вивчення соціальних феноменів виділяються переважно формальні елементи, взаємозв'язок яких і розглядається як основа збереження у незмінному вигляді цієї системи.

АНАЛІЗ ТИПОЛОГІЧНИЙ — метод дослідження, що базується на розчленуванні складних об'єктів на групи (класи) та дослідженні однорідних груп.

АНАЛІЗ ФАКТОРНИЙ — група методів багатовимірної статистики для аналізу кореляцій в середині групи ознак.

АНАЛІЗ ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ — методологія комплексного дослідження причинно-наслідкових зв'язків, окремих рушійних сил розвитку соціальних явищ і процесів, у якому наголос робиться на пізнанні залежних факторів (функцій). *А.ф.* з'ясовує комплекс діючих факторів, внаслідок чого робиться крок до пізнання закономірностей розвитку соціальних явищ і процесів, а отже, ігноруються неістотні, поверхневі зв'язки. Недоліком *А.ф.* є неврахування зворотних зв'язків між соціальними явищами і процесами.

АНАЛІТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ — найбільш складний та поглиблений вид соціологічного аналізу, який не лише описує структуру об'єкта дослідження, а й установлює причини, що лежать в основі соціального явища; за допомогою складних математично-статистичних методів аналізу із цілої сукупності факторів здійснюється їх класифікація на основні й неосновні, стійкі й нестійкі, контрольовані й неконтрольовані. Підготовка *А.д.* вимагає значного часу, ретельно розробленої програми та інструментарію, у ході його проведення викори-

стовується комплексна методика. *А.д.* передують, як правило, соціологічні розвідки.

АНАЛОГІЯ — часткова схожість чи подібність у конкретному відношенні між різними предметами та явищами. *А.* може бути засобом пізнання нерозкритих ще ознак і властивостей тих чи інших явищ і процесів.

АНАРХІЗМ [гр. *anarchia* — безвладдя] — теорія про необмежену свободу й рівність людей, яка не повинна обмежуватися втручанням держави. Основними принципами теорії *А.* є положення про ліквідацію класів, урівняння в правах усіх людей, заміну приватної власності володінням (кожний матиме певне майно, яке не можна передавати або поступатися ним на користь будь-кого), відсутність уряду. Ідеологами *А.* були *П.-Ж.Прудон, М.Штірнер, М.Бакунін, П.Кропоткін, Н.Махно* та ін.

АНАРХІЯ— 1) суспільно-політичний ідеал, що передбачає організацію суспільства без державної влади і заснований на принципі самоправності общин, комун, сімей, інших первинних спільнот людей; 2) у буденній свідомості — безлад, беззаконня, стихійність.

АНАРХО-СИНДИКАЛІЗМ — політична течія у робітничому русі, що визнає тільки професійні спілки (синдикати) єдиною формою організації трудящих, первинним осередком суспільства. Див. *Анархізм; Анархія.*

АНАХРОНІЗМ [гр. *ana* — назад + *kronos* — час] — застарілі, невідповідні умовам сучасності явища, поняття тощо.

АНГАЖУВАННЯ [фр. *engager* — залучати, втягувати] — процес витребування інститутами і структурами влади соціальної, політичної активності громадян.

АНДЕР-КЛАС [англ. *under* — під, нижче + *class* — клас, група] — верства суспільства, що утворюється декласованими елементами (наркомани, алкоголіки, жителі міських трущоб, “пасивні бідні” та ін.), які втратили людське обличчя і опустилися на “соціальне дно”; верства, що перебуває на найнижчих щаблях соціальної ієрархії. Ключовими характеристиками *А.-к.* є: *постійна депривація, соціальна маргінальність, цілковита залежність від державної підтримки, субкультура фаталізму.*

АНЕКСІЯ [лат. *annexio* — приєднання] насильницьке приєднання (захоплення) однією державою території (частини території) іншої держави.

АНІМІЗМ [лат. *anima, animus* — душа, дух] — віра в духів і безсмертну душу; одна з первісних форм релігійного світосприйняття.

АНКЕТА СОЦІОЛОГІЧНА (опитувальний листок) — [фр. *enquete* — розслідування] — інструмент збору первинної соціальної інформації; упорядкована за змістом і формою система запитань, об'єднаних планом дослідження для з'ясування проблемної ситуації і вивчення характеристик об'єкта аналізу (і втілених у вигляді опитувального листка чи опитувальника). Структурно *А.с.* включає такі розділи: вступна частина — звернення до респондентів, в якому вказується, хто проводить дослідження, його тема, правила заповнення анкет (якщо є в цьому необхідність) і анонімний характер опитування; блок контактних питань, які дають можливість респондентам увійти в досліджувану проблему; блок основних питань, які відображають досліджувану проблему; блок питань, спрямованих на одержання інформації про соціально-демографічні характеристики респондентів (так звана "*паспортчик*"). При розробці *А.с.* дотримуються таких вимог: 1) зміст питань має відповідати меті дослідження, для цього кожне з питань співвідноситься з певним дослідницьким завданням; 2) мінімально необхідна кількість питань; 3) послідовність розміщення питань за принципом ускладнення від початку до середини і полегшення від середини і до кінця; 4) чітке й однозначне формулювання питань, надання їм привабливості і форм, котрі стимулюють зацікавленість респондентів; 5) в одному питанні не слід поєднувати різні обставини; 6) пропорції у доборі "позитивних" і "негативних" суджень в альтернативних питаннях мають бути збалансовані, характеризуватися пропорційністю альтернатив. *А.с.* має бути побудована з урахуванням обставин, специфіки, місця та часу опитування. Полегшенню заповнення *А.с.*, кодуванню відповідей та їх сприйняттю на стадії введення даних до комп'ютера має сприяти і її поліграфічне оформлення (шрифти, барви, малюнки, виокремлення тексту запитань від тексту "підказок" чи коментарів щодо способу заповнення тощо). Правильно побудована *А.с.* є важливою умовою розв'язання завдань соціологічного дослідження, що дає змогу забезпечувати його якість, надійність результатів, адекватність предметові.

АНКЕТЕР — особа, яка здійснює збір соціологічної інформації методом анкетного опитування респондентів.

АНКЕТУВАННЯ — один з основних методів опитування, який полягає у складанні анкет і проведенні опитування; застосовується у сус-

пільних науках, при переписах населення, вивченні громадської думки тощо.

АНКЛАВИ [лат. *inklavare* — зачиняти на ключ] — 1) частина території держави, оточена з усіх боків територією іншої або інших держав, і яка не має морських берегів; 2) ізольовані етнічні осередки.

АНОМАЛІЯ [гр. *anomalía* — нерівновага] — відхилення від норми, загальної закономірності, неправильність.

АНОМІЯ [гр. *a...* — заперечення + гр. *nomos* — закон] — термін, введений *Е.Дюркгеймом* для опису стану суспільства, що характеризується розпадом системи традиційних цінностей і норм, дезорієнтацією суспільства і особи, відсутністю чіткої моральної регуляції поведінки індивідів, руйнуванням єдності культури, внаслідок чого життєвий досвід людей перестає відповідати ідеальним суспільним нормам. За *Р. Мертоном*, *А.* — наслідок конфлікту між цілями, схваленими суспільством, та неможливістю їх досягти законними засобами.

АНОНІМНІСТЬ [гр. *anonymos* — безіменний] — один із принципів проведення конкретно-соціологічного дослідження, за яким дослідникові невідомо, кому саме з респондентів належить та чи інша анкета (питальник, опитувальний листок), та чи інша відповідь.

АНТАГОНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ — форма суспільних протиріч, яка вирізняється непримиренністю протилежних інтересів, сил і тенденцій, що беруть участь у певному процесі, або зіткнення сторін. Протилежністю *А.с.* є неантагоністична форма протиріч, де протилежні сторони здатні досягти компромісу і розв'язати існуюче протиріччя.

АНТИВОЄННИЙ РУХ — рух широких народних мас на всіх континентах проти війни, за роззброєння.

АНТИКЛЕРИКАЛІЗМ — суспільний рух, направлений на звільнення політичного, соціального і духовного життя, науки, культури і освіти від влади релігії та церкви.

АНТИКОМУНІЗМ — суспільний рух, направлений проти політичних партій, суспільних об'єднань, держав, які є прихильниками комуністичної ідеології.

АНТИНОМІЯ [гр. *antinomia* — протиріччя] — протиріччя між двома несумісними положеннями, визнаними однаково істинними, сполучення суперечливих суджень про предмет.

АНТИСЕМІТИЗМ — одна з форм національної нетерпимості, що знаходить вираз у ворожому ставленні до євреїв.

АНТИУТОПІЯ — ідейна течія, що походженням формально зобо-

в'язана сатиричній традиції *Дж. Свіфта, Вольтера, У.Ірвінга, С.Батлера, М.Є.Салтикова-Щедріна* та ін. Але якщо *традиції* властива гостра критика соціальної дійсності антагоністичного суспільства, то *А.* спрямовує сатиру на демократичні та гуманістичні ідеали, виправдовуючи і захищаючи, по суті, існуючий суспільний устрій. На відміну від *утопії*, *А.* забезпечує можливість реалізації соціальних ідеалів та досягнення різними методами справедливого суспільного устрою. Однак, *А.* виходить з того, що будь-які прагнення будувати в реальності справедливий суспільний устрій ведуть до катастрофічних наслідків. Характерними для *А.* є перехід від заперечення, ігнорування планів перебудови суспільства до страху перед перспективою його здійснення, ворожість до марксизму і соціалізму. Основними тематичними спрямуваннями антиутопічних доктрин є збентеженість, навіть паніка, перед теперішніми і майбутніми соціальними наслідками науково-технічного прогресу, прагнення захистити традиції індивідуалізму від раціоналізованої технократичної цивілізації. Нерідко в антиутопічних творах проявляється виправдана тривога за долю людини в урбанізованому і технізованому суспільстві, її “загубленість” у великих скупченнях людей, протест проти маніпулювання свідомістю і поведінкою особи, зростання бюрократизації.

АНТРОПОЛОГІЗМ [гр. *anthropos* – людина + *logos* – слова, вчення] – підхід, згідно з яким людина розглядається переважно як біологічна істота, поза зв'язком із конкретно-історичними суспільними відносинами.

АНТРОПОМОРФІЗМ – [гр. *antropos* – людина + *morphe* – форма, вигляд; буквально людиноподібність] – надання предметам, явищам і об'єктам природи, небесним тілам, тваринам, міфічним істотам рис і властивостей, притаманних людям. *А.* визначає світосприйняття і світорозуміння людини на ранніх стадіях розвитку цивілізації. *А.* притаманний майже всім первісним релігіям, коли люди уявляли своїх богів у людській подобі (*олімпійські боги, поганські боги наших предків: Перун, Світовид, Мокош та ін.*). Прояви *А.* збереглися до нашого часу в фольклорі, мистецтві та літературі (наприклад, ми кажемо: *сонце усміхнулося; трава шепоче; земля дихає; небо насупилося*).

АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗ [гр. *antnropos* – людина + лат. *societas* – суспільство + гр. *genesis* – походження, виникнення] – 1) вчення про походження людини і суспільства; 2) процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини, первісного розвитку її трудової

діяльності, мови, а також суспільних відносин разом з її становленням як суб'єкта суспільних відносин та доцільної перетворювальної діяльності, творця культури.

АНТРОПОСОЦІОЛОГІЯ — соціологічна теорія, що на основі даних антропологічної науки встановлює безпосередній зв'язок соціального становища окремих індивідів та їх груп за анатомофізіологічними ознаками людини (розмір і форма черепа, зріст, колір волосся тощо) і на такій підставі розглядає суспільні явища. Засновником *А.* вважається *Ж.Лянуж*, який сприйняв і розвинув теорію *Ж.Гобіно* про арійців як вищу аристократичну расу.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ [гр. *anthhropos* — людина + лат. *centrum* — центр] — світогляд, за яким людина є центром Всесвіту і найвищою метою світобудови.

АПАРАТ [лат. *apparatus* — спорядження, устаткування, особистий склад] — установи і кадри державного управління, політичних партій, громадських організацій.

АПАРТЕІД [африкаанс (бурський) *apartheid* — роздільне проживання] — політика жорстокої расової дискримінації по відношенню до корінного населення, яке позбавлене громадянських прав і примушене проживати в резерватах. Напр., тривалий час політику апартеїду по відношенню до корінного африканського населення проводили правлячі реакційні кола Південно-Африканської Республіки.

АПАТІЯ [гр. *apatheia* — безпристрасність] — 1) індіферентне, байдуже ставлення до навколишнього світу; стан, в умовах якого знижені чи повністю втрачені внутрішні спонукальні мотиви, інтереси, емоційні реакції; 2) в *етиці стоїків* — повна свобода душі від пристрасностей та афектів.

АПАТІЯ СОЦІАЛЬНА — крайня форма соціальної пасивності, відмова від будь-яких форм участі у суспільно-політичних процесах.

АПАТРИДИ [гр. *a...* — заперечення + *patridos* — позбавлений вітчизни, батьківщини] — люди, які не мають громадянства (підданства) будь-якої держави. *А.* повинні підкорятися законам країни перебування, вони не можуть розраховувати на дипломатичний захист з боку їхньої колишньої батьківщини або іншої держави.

АПЛОМБ [фр. *aplomb* — рівновага, вертикаль] — вживається для характеристики манери поведінки, коли людина веде себе і розмовляє з надмірною самовпевненістю.

АПОКАЛІПСИС [гр. *apokalypsis* — одкровення] — стан суспільства,

коли існуванню людини безпосередньо загрожують руйнівні, смертоносні для неї сили.

АПОЛІТИЗМ — байдуже ставлення до політики, яке проявляється в *абсентеїзмі* (див.), небажанні брати участь у політичних кампаніях, відсутності зацікавленості до політичної тематики.

АПОЛОГЕТИКА [гр. *apologeticos* — той, хто захищає] — 1) необ'єктивний, навмисно упереджений захист; надмірне, тенденційне вихваляння кого-небудь або чого-небудь — особи, вчення, соціального інституту і т.ін.; 2) галузь християнського богослов'я, яка покликана обґрунтовувати і захищати християнське віровчення; містить теологічний аналіз основних релігійних догматів, докази існування Бога, вчення про ознаки Божого откровення, спростування поглядів критиків релігії. **А.** — аморальний і, як свідчить історичний досвід, соціально-безвихідний тип поведінки.

АПОЛОГІЯ — надмірне вихваляння когось чи чогось, захист від звинувачення (зазвичай упереджений).

АРЕНДТ [Arendt] Ханна (1906 —1975) — німецько-американський соціальний психолог і соціолог. Філософсько-соціологічні погляди **А.** формувалися під впливом ідей Хайдеггера, неомарксизму (Франкфуртська школа). Займалася проблемами походження і сутності тоталітаризму. Багато уваги приділяла дослідженню людської діяльності. Останню **А.** ділить на три типи: праця, виробництво, активність. Праця притаманна людині як і тварині і диктується біологічною необхідністю продовження життя; у виробництві (в образі і трансформації природи) людина створює власний “надприродний” світ. Праця і виробництво (робота) — основа активності, яка “не фізична”, а проявляється лише в результаті феноменологічного опису. Завдяки активності людина творить дещо принципово нове. **А.** набула популярності своїми роботами про походження і сутність тоталітаризму, в яких тоталітарна ідеологія і система панування прослідковується від їх витоків у європейській культурі XVIII — XIX ст. Ідеї **А.** відіграли важливу роль у формуванні сучасної західної політології, а її антропологічна концепція — у становленні проблематики ряду галузей соціальної психології, філософії та соціології. Основні праці: “Можливості людини” (1958), “Витоки тоталітаризму” (1973).

АРИСТОКРАТІЯ [гр. *aristos* — найкращий + *kratos* — сила, влада, панування] — 1) форма державного правління, за якої влада належить представникам родової знаті; 2) вищий прошарок привілейованого

стану у рабовласницькому і феодальному суспільствах; 3) у переносному значенні — сукупність вищих посадових осіб будь-якої соціальної групи, що обіймають виняткове становище у своєму середовищі.

АРИСТОТЕЛЬ (384 — 332 до н.е.) — давньогрецький мислитель, учень Платона, вважається представником емпіричної школи філософії. Здійснив потужний вплив на європейську наукову думку, розвиток природничих та суспільно-політичних наук. Там, де було доцільно, його метод дослідження включав спостереження і повідомлення. Відомими творами стали “Політика”, “Етика”.

АРМІЯ [лат. *armare* — озброювати] — 1) соціальний інститут, який являє собою об’єднання озброєних людей; сукупність збройних сил держави, покликаних здійснювати її захист від зовнішніх ворогів (напр., *українська армія*); 2) сухопутні війська; 3) з’єднання кількох дивізій або корпусів різних родів військ для ведення бойових дій під час війни; 4) у *переносному значенні* — велика кількість людей, об’єднаних спільною метою, справою (напр., *армія безробітних*).

АРОН [Aron] Раймон (1905— 1983) — французький соціолог і публіцист, професор ряду університетів Німеччини та Франції. У працях з історії соціології віддавав перевагу консервативним тенденціям, прагнучи знайти “альтернативу” історичному матеріалізму. *А.* — один з авторів концепції деідеологізації теорії єдиного індустріального суспільства. Вважав, що науково-технічний прогрес ХХ ст. породжує певні ідеали, а з іншого боку робить неможливим їх досягнення. Цей факт, на думку *А.*, призводить до масового песимізму, є основною характеристикою суспільної свідомості століття і породжує драму цивілізації. Основні праці: “Німецька соціологія” (1935), “Основні течії соціологічної думки” (1965), “Демократія і тоталітаризм” (1965), “Прогрес і втрата ілюзій” (1969).

АРТЕФАКТ [лат. *artefactum* — штучний, зроблений] — 1) штучно створена реальність; 2) ефект опосередкованого впливу приладу на сприйняття людиною результатів дослідження.

АРТИКУЛЯЦІЯ ІНТЕРЕСІВ [лат. *articulare* — розчленяти] — процес перетворення розпливчатих думок і інтересів людей в чіткі формули і вимоги конкретних організацій. Проявляється прояв у активності груп інтересів, асоціацій.

АРХЕТИП [гр. *archetypes* — першообраз, модель] — 1) універсальні образи та символи, які притаманні колективній свідомості та зумовлюють індивідуальні способи почуттів і мислення щодо конкретних

АСИМЕТРІЯ

об'єктів або ситуацій; 2) за *К.Г.Юнгом*, первісні, вроджені психичні структури, зразки, які становлять зміст колективного несвідомого і лежать в основі загальнолюдської символіки сновидінь, міфів, казок та інших творінь фантазії, у тому числі і художньої.

АСИМЕТРІЯ [гр. *asymmetria* – несумісність] – відсутність або порушення симетрії як найвищої рівноваги; природна властивість, притаманна всім живим істотам, у тому числі людині та суспільству. *А.* притаманна всім суспільним соціетальним структурним утворенням, у тому числі і соціетальним якостям, що їх віддзеркалюють відповідні бінарні показники (шкали); вона лежить в основі утворення епохальних та життєвих історичних циклів суспільного розвитку. Ступінь *А.*, зокрема, у розподілі двох складових частин бінарних показників соціетальних якостей суспільства є історично змінною величиною і певною мірою може свідчити про стан еволюційного розвитку соціуму.

АСИМІЛЯЦІЯ [лат. *assimilatio* – подібність, схожість] – засіб досягнення етнічної однорідності; процес розчинення раніше самостійного народу (етносу) чи окремої його частини в середовищі іншого, як правило, чисельнішого народу. *А.* найшвидше здійснюється у суспільствах, де відбувається розсіювання різнорідних мігрантів в однорідному, міцно пов'язаному економічними та політичними зв'язками середовищі. Розрізняють *А. добровільну* (природну) та *вимушену* (насильницьку). *Вимушена А.* ігнорує етнічні системи, збіднює соціальні зв'язки, завдає глибоких політичних і соціально-культурних збитків народам, які підпали під її згубний вплив. Стихія *добровільної А.* також збіднює не лише окрему людину, а й усе людство, оскільки при цьому вмирає увесь цілісний живий організм – етнічна система.

АСИМІЛЯЦІЯ КУЛЬТУРНА – принцип культурної політики, пов'язаний з поглинанням однієї культури іншою, пануючою.

АСКЕТИЗМ [гр. *asketes* – управляюся] – принцип поведінки людини, що характеризує її крайнє обмеження матеріальних потреб, відмову від матеріальних благ і насолод, радощів земного життя, придушення чуттєвих прагнень, бажань, самозаперечення заради досягнення морального, релігійного або соціального ідеалу. *А.* притаманний практиці деяких філософських шкіл, релігій, соціальних рухів. Як система світоглядних принципів, *А.* протистоїть *гедонізму* та *епікурейству*.

АСКРИПЦІЯ – просування соціальними “сходінками” завдяки зовнішнім, незалежним від індивіда, групи властивостям (соціальному становищу, фізичним даним та ін.).

АСОЦІАЦІЯ [лат. *associatio* — об'єднання, товариство, зв'язок] — 1) група, організована для досягнення специфічних цілей, яка має чітку організаційну структуру, формалізовану систему лідерства, спільний інтерес серед її членів (напр., професійні спілки, політичні партії, спортивні клуби, товариства книголюбів); 2) у *формальній соціології* — всі типи соціальної взаємодії, які ведуть до інтеграції суспільства, на відміну від дисоціації, результатом якої є суспільна диференціація; 3) у *психології* — зв'язок, що виникає за певних умов між двома і більше психічними утвореннями — відчуттями, сприйняттями, ідеями тощо.

АСТРОЛОГІЯ [гр. *astrologia*, від *astron* — зірка + *logos* — вчення] — ненаукове вчення про буцімто існуючу залежність подій, що відбуваються, доль окремих людей від положення небесних тіл (зірок, планет, комет). В Україні спостерігається певний ренесанс *А.*, обумовлений труднощами перехідного суспільно-історичного етапу.

АТАВІЗМ [лат. *atavus* — предок] — прояв предкових, реліктових форм, критеріїв, особливостей світорозуміння; у соціальній поведінці сучасних людей — елементів, характерних для первісної людини.

АТЕЇЗМ [гр. *a...* — заперечення + *theos* — бог] — безбожництво, заперечення існування Бога та пов'язане з цим заперечення релігії. *А.*, як правило, є не просто заперечення, а аргументована критика релігійної ідеології, спростування релігійних поглядів на навколишній світ як таких, що не відповідають дійсності, протиставлення їм наукового світогляду, з'ясування причин виникнення та існування релігійних вірувань.

АТЕСТАЦІЯ [лат. *attestatio* — свідоцтво] — 1) оцінка кваліфікації спеціаліста, обсягу його знань, досвіду, необхідних для виконання ним певних обов'язків; 2) відгук про здібності, знання, ділові якості будь-якої особи, її поведінку тощо.

АТОМІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА [гр. *atomos* — неподільний] — явище розриву соціальних зв'язків (*товариських, сімейних, суспільних* та ін.), характерних для первинних груп і традиційних суспільств, поява ізольованих індивідів, соціальні зв'язки і контакти яких мають переважно знеособлений, раціональний характер.

АТРИБУТ [лат. *attributum* — придане] — невід'ємна властивість, істотна ознака предмета або явища.

АТТИТЮД [фр. *attitude* — поза, постава] — первинне, базове ставлення до світу.

АУДИТОРІЯ [лат. *auditorium* — місце для слухання] — 1) приміщення для проведення занять у вищих навчальних закладах; 2) соціальна

АУТГРУПА

спільність людей, об'єднаних взаємодією з комунікатором (індивідом або групою, які володіють інформацією і повідомляють її цій спільноті).

АУТГРУПА [англ. *out* — поза, зовні] — група людей, щодо якої індивід не відчуває почуття ідентичності або належності; члени такої групи бачаться ним як “не ми”, “вони” або “чужі”.

АУТСАЙДЕР [англ. *outsider* — сторонній] — 1) індивід або група, які в силу власного вибору (*цигани, хінні*), чи внаслідок суспільних чинників, витіснені за межі характерних для даного суспільства соціальних інститутів; 2) член групи, який у силу специфіки своєї зовнішності, “особливої” думки, якої він дотримується, і котра відрізняється від загальноприйнятих групових норм поведінки і т. ін., став винятком у нормальному плині внутрішньогрупових взаємодій; 3) у *соціометрії* — індивід з нульовою кількістю виборів.

АФЕКТ [лат. *affektus* — душевне хвилювання, пристрасть] — 1) емоційне переживання, пристрасть, рух душі; 2) відносно короткочасне, але сильне і глибоке хвилювання, інтенсивне емоційне переживання, що виникає, як правило, у відповідь на сильний подразник і яке супроводжується відчутними фізіологічними змінами, звуженням свідомості та зниженням контролю за своїми діями. Розрізняють *фізіологічний* і *патологічний А.* *Фізіологічний А.* (лють, гнів, страх) хоч і впливає з великою силою на психіку, але не позбавляє людину можливості розуміти і контролювати свою поведінку. *Патологічний А.* призводить до глибокого запаморочення свідомості та супроводжується автоматичними безцільними діями. Особа, яка вчинила злочин у стані патологічного *А.*, визнається неосудною.

АЯТОЛЛА [досл. пер. — знак чи знамення Аллаха] — найвищий духовний сан у мусульман-шиїтів.

Б

БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ — риса партійної системи, що характеризується наявністю низки партій, які забезпечують вираження інтересів різних соціальних груп і прошарків. **Б.** певною мірою є інструментом саморегуляції політичної системи. Див. *Партія політична*.

БАЗИС І НАДБУДОВА — категорії марксистської соціальної теорії, покликані відобразити зв'язок між економічною структурою та іншими структурами, процесами, явищами і сферами життєдіяльності суспільства, зокрема юридичними, політичними, духовними тощо. Економічна структура суспільства, тобто сукупність об'єктивних суспіль-

них відносин між людьми у процесі матеріального виробництва (виробничих відносин), визначається як базис, а притаманні певному суспільству форми ідеологічного й політичного життя, його державний устрій, поширені у ньому правові, моральні, художні, філософські та релігійні погляди, дії, нормативи, відносини, а також організації та установи — як надбудова, що породжується і зумовлюється базисом. Подальша розробка і використання понять **Б.** і **н.** як таких на початок 90-х років XX ст. зіткнулися з принциповими труднощами, оскільки за переходу від індустріального до постіндустріального, інформаційного суспільства докорінно змінюються і характер співвідношення, і самі предметні поля, що їх відображали ці категорії.

БАЗОВА ОСОБИСТІСТЬ — сукупність типових особистісних рис, притаманних людям, які виросли в одній культурі і пройшли одні й ті ж процеси соціалізації.

БАКАЛАВР [лат. *baccalaureus* — старий студент] — 1) у середньовічних навчальних закладах — учень, якому це звання присвоювалося після першого етапу вищої освіти. В Україні **Б.** називали учнів середніх шкіл у XVII — XIX ст.; 2) в більшості країн перша вчена ступінь у системі багатоступеневої вищої освіти, яка присвоюється після завершення 4-річного курсу навчання першого рівня.

БАЛОТУВАННЯ [фр. *ballotter* — першопочатково вирішувати будь-що голосуванням шляхом опускання в урну куль-балів] — висунення своєї кандидатури на виборах, бути претендентом на будь-яку виборну посаду.

БАНДА [іт. *banda* — загін] — група з асоціальною метою і спрямованістю, злочинна група, зграя, кліка.

БАНКІР — власник грошового капіталу та вищий менеджер банку, який спеціалізується на виконанні банківських функцій і операцій та привласнює значну частину банківського прибутку.

БАНК СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ — спеціально створений архів, зібрання методичних інструментів, результатів соціологічних обстежень, підсумків їх емпіричного і теоретичного аналізу, що використовується з метою збереження і накопичення інформації. **Б.с.і.** може бути документальним (рукописні, друковані матеріали, фото - і кінодокументи), однак більш перспективними є ті, що засновані на використанні сучасної інформаційної технології, ЕОМ. Інформація може зберігатися у хронологічному, територіальному, інституціональному, предметному або авторському порядку.

БАПТИЗМ [гр. *baptizo* — занурюю у воду, хрещу] — різновид протестантизму, що проповідує принцип спасіння завдяки лише особистій вірі, велике значення приділяє божественному одкровенню, можливості містичного “спілкування з богом”, проповіді релігійної моралі. Найчисельніша з протестантських течій в Україні. Штаб-квартира все-світнього союзу баптистів знаходиться в США.

БЕДЖГОТ [Bagehot] Уолтер (1826 — 877) — один із представників *соціального дарвінізму*, англійський економіст і соціолог. У праці “Фізика і політика” розглядає боротьбу за існування як основний закон *соціальної еволюції*, яка відбувається внаслідок непримиренності між різними соціальними групами. У суспільстві прагнення до панування є соціальним варіантом дії законів природного світу, який розповсюджується на зовнішню міжгрупову боротьбу і силове значення індивідів за пануюче становище. Основна боротьба точиться між групами і втілюється в конфліктах, війнах і т.д., де перемагають більш згуртовані суспільства. Популярності набула праця **Б.** “Англійська конституція” (1963).

БЕЗПЕКА СОЦІАЛЬНА — стан життєдіяльності людини в суспільстві, що характеризується стійкістю щодо впливу чинників, які загрожують падінням рівня та якості її життя.

БЕЗПЕРЕРВНА ОСВІТА — безперервна система навчання, яка охоплює загальноосвітню та професійну школу, середні спеціальні й вищі навчальні заклади, перепідготовку й підвищення кваліфікації кадрів, самоосвіту. Система **Б.о.** передбачає необхідність створення можливостей для задоволення потреби людини у навчанні протягом усього її життя в поєднанні з конкретною трудовою діяльністю.

БЕЗРОБІТТА — соціальне явище, суть якого полягає в незайнятості працездатного населення, невикористання його суспільством та перетворення у резервну армію праці; відображає надмір пропозиції робочої сили щодо попиту. Причини **Б.** : глибокі структурні зрушення в економіці; циклічність економічного розвитку; нерівномірність розміщення продуктивних сил; науково-технічний прогрес, технологічні нововведення; банкрутство або ліквідація підприємств; недосконалість системи професійної підготовки й перепідготовки; пошуки працівниками нових робочих місць. Відповідно до цього розрізняють *структурне, економічне, технологічне, фрикційне Б.* Довготривале і масове **Б.** може стати однією з причин посилення соціальної напруги і нестабільності, а для окремих людей — зростанням бідності, захворюваності і смертності.

БЕЛЛ [Bell] Даниєл (1919 р.н.) — відомий американський соціолог, спеціаліст у галузі *соціологічного прогнозування*; один із найбільш знаних представників американського неоконсерватизму, провідним органом якого став заснований ним разом з *І.Крістолом* і *Д.Мойніхеном* в 1955 р. журнал “The Public Interest”. Згідно з його основною теорією — теорією постіндустріалізму, науково-технічна революція робить непотрібними соціальні і політичні революції, дозволяючи *постіндустріальному суспільству* вирішувати основні протиріччя *капіталізму* і здійснювати зміну останнього, минуючи загрозу загострення класової боротьби. **Б.** заявляв у своїй праці “Кінець ідеології” (1960), що в індустріальних капіталістичних суспільствах апокаліпсичні класові ідеології втратили свої значення. У книзі “Майбутнє постіндустріальне суспільство” (1974) **Б.** стверджував, що на зміну індустріальному прийшло суспільство постіндустріальне. В іншій важливій праці “Культурні протиріччя капіталізму” (1976) стверджується, що гедоністична культура, характерна для розвинутих капіталістичних суспільств, несумісна з вимогами панування раціональностей, які перед’являє економічна система.

БЕРГЕР [Berger] Пітер Людвіг (1929 р.н.) — американський соціолог, провідний представник феноменологічної соціології знання, знаний ідеолог неоконсерватизму. Наукові інтереси присвячені розробці феноменологічній соціології знання, соціології релігії, проблемам сім’ї і т.д. Основні праці: “Вступ до соціології” (1963), “Священна завіса” (1967), “Бездомна свідомість” (1973), “Обличчям до сучасності” (1977), “Капіталістична революція” (1986).

БЕРДЖЕС [Burgess] Ернст (1886 — 1966) — американський соціолог, один із засновників Чикагської школи. З 1934 р. президент Американського соціологічного товариства. Розробив прикладний варіант соціально-екологічної теорії для досліджень *міста*. На основі даної теорії висунув гіпотезу “концентричних зон”, що описує механізм формування соціально-неоднорідних районів у процесі зростання міста і так званих “локальних спілок”. Основним методом визначення “зон” є картографування. Зробив значний внесок у розвиток соціологічної кримінології, у дослідження *шлюбу*, *сім’ї* та проблем соціології літніх людей. Його основні праці: “Розвиток міста: входження в дослідження проекту” (1925), “Місто” (1926, у співавторстві з *Р.Парком*).

БЕСТСЕЛЕР [англ. *bestseller* — ходовий товар (про книги)] — видання, що швидко набуло величезної популярності.

БЖЕЗИНСЬКИЙ [Brzezinski] Збіґнєв (1929 р.н.) — американський політичний і науковий діяч польського походження. З 1958 р. мешкає у США. У 1977–1982 роках — помічник президента США з національної безпеки, з 1981 р. — керівник Центру стратегічних та міжнародних досліджень. Виступає з лекціями у багатьох закордонних приватних та державних університетах, у т.ч. українських. **Б.** критично поставився до концепції *конвергенції* двох протилежних соціальних систем, яку у свій час висували ліберальні кола Заходу. Передбачив крах світового комунізму, у т.ч. і розпад СРСР. У праці, яка вважається основною, “Між двома століттями. Роль Америки в технотронну еру” (1970), **Б.** з позиції техnobюрократії виклав один із варіантів теорії “*постіндустріального суспільства*”; розробив концепцію нової “інтелектуальної еліти” в майбутньому *техногенному суспільстві*.

БІБЛІЯ [гр. *biblia* — книга] — збірка різночасних і різнохарактерних творів I тис. до н.е. — II ст. н.е., в яких відображено різні уявлення, погляди, моральні норми народів Близького Сходу. **Б.** лежить в основі богослужіння і догматики іудаїзму і християнства, вважається нині священною. Складається із Старого (Ветхого) завіту, який є священним і в іудейській, і в християнській релігіях, та Нового завіту, який визнається лише християнами. **Б.** є видатною пам’яткою культури, містить у собі, крім власне релігійних тверджень, численні свідчення щодо історичних подій, соціального устрою, побутових відносин, моралі народів близькосхідного регіону. У ній виражені загальнолюдські ідеали соціальної справедливості, рівності, милосердя, людяності. Її сюжети, мотиви, образи справили величезний вплив на весь духовний розвиток цивілізації.

БІГАМІЯ [лат. *bis* — два рази + гр. *qamos* — шлюб] — форма шлюбу чоловіка з двома жінками або жінки з двома чоловіками.

БІДНІСТЬ — неспроможність підтримувати мінімальний рівень споживання, зумовлений фізіологічними, соціальними, культурно визначеними якісними нормами. **Б.** залежить від загального стандарту, рівня життя в даному суспільстві, від розподілу суспільного багатства, статусної системи і системи соціальних очікувань. Розрізняють *абсолютну Б.* — неспроможність задовольнити вітальні людські потреби, відсутність фізіологічного і соціального мінімуму засобів існування і *відносну Б.* — екстремальну форму нерівності в стандартах життя та соціальному захисті. У багатьох розвинутих країнах світу для зниження рівня **Б.** ухвалюють програми боротьби з нею.

БІЖЕНЦІ — особи, які залишили країну, де вони постійно проживали (були громадянами), внаслідок переслідувань, воєнних дій чи інших надзвичайних обставин.

БІЖЕНЦІ ЕКОНОМІЧНІ — особи працездатного віку та члени їх сімей, які змушені виїхати з країни через економічні негаразди та кризові явища, передусім голод, злидні, безробіття, низький рівень життя та ін.

БІЗНЕС [англ. *business* — справа, діло] — підприємницька, комерційна чи будь-яка інша діяльність, що не суперечить закону і спрямована на отримання прибутку. **Б.** розвивається на основі індивідуальної, партнерської та корпоративної форм власності.

БІЗНЕС-КЛАС — складна, соціально неоднорідна суспільна група, що складається з суб'єктів виробничої, комерційної та фінансової діяльності, спрямованої на одержання прибутків. Характерною ознакою цієї групи є здатність її суб'єктів самостійно приймати господарські рішення і бути за них особисто відповідальними; невід'ємна частина соціальної структури суспільства з ринковою економікою. В Україні **Б.-к.** нечисельний, щоправда, і сама підприємницька діяльність тут ще не інституціювалася.

БІЗНЕСМЕН — комерсант, підприємець, людина, діяльність якої спрямована на отримання прибутку.

БІКУЛЬТУРАЛІЗМ [лат. *bis* — два рази + *culture* — утворення] — одночасна належність особи або групи до двох культур.

“БІЛІ КОМІРЦІ” — у західній соціології — службовці, чиновники, працівники, які зайняті розумовою працею і входять до складу т.зв. “невиробничого персоналу” підприємств, організацій, фірм. Використовуються також терміни “*сині комірці*” — працівники фізичної праці; “*коричневі комірці*” — працівники сфери обслуговування; “*сірі комірці*” — працівники галузей соціальної інфраструктури; “*рожеві комірці*” — секретарки, друкарки, телефоністки та ін.; “*золоті комірці*” — висококваліфіковані вчені та спеціалісти, які можуть як підприємці використовувати свої професійні знання.

БІЛІНГВІЗМ [лат. *bis* — два рази + *lingua* — мова] — двомовність, володіння двома мовами; володіння літературною мовою і діалектом тієї ж мови.

БІЛЬШОВИЗМ — політична течія в російському соціал-демократичному русі, започаткована на II з'їзді РСДРП (1903 р.) під час виборів керівних органів партії. Більшість делегатів підтримали пропозиції В.Леніна (звідси назва — більшовики).

БІНАРНИЙ [лат. *binarius* — подвійний, складений з двох частин] — основна характеристика всіх природних процесів, оскільки вони містять в собі дві протилежні фази або сторони. При розгляді соціальної структури двоїстість репрезентує бінарну систему, що заснована на взаєморівноважених силах протилежних полюсів.

БІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД [гр. *biographia* — життєпис] — метод дослідження у соціології, який ґрунтується на вивченні індивідуального життєвого шляху, особистих документів (листування, щоденники, автобіографії). При цьому особлива увага звертається на послідовність і час настання найважливіших життєвих подій. Класиками **Б.м.** вважаються *У.Томас* і *Ф.Знанецький*.

БІОГРАФІЯ [гр. *biographia* — опис життя] — опис життя людини, зроблений нею самою (автобіографія) або іншими людьми; джерело первинної соціальної інформації, яка дозволяє виявити психологічний тип особистості в її історичній, національній і соціальній зумовленості.

БІОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМ у соціології — напрям, головною ознакою якого є застосування понять і законів біології при аналізі суспільного життя. Хоча аналогії з органічним світом у соціальних теоріях відомі вже з античності, перенесення законів біології на явища і процеси суспільного життя набуло особливого поширення у другій пол. XIX ст. у зв'язку з успіхами біології (відкриття клітини, закону боротьби за існування і природного відбору та ін.). До **Б.н.** в соціології належать вчення *Г.Спенсера*, *расово-антропологічна школа*, *органістична школа*, *соціальний дарвінізм*. Загальним недоліком їх було ігнорування історичного суб'єкта як творчої суспільної сили і соціальної еволюції, ототожнення біологічного і соціального організму. Біологічні теорії суспільства порушували деякі складні питання (проблеми цілісності суспільства, структура і функції його окремих частин, вивчення соціальних конфліктів та ін.), однак не могли пояснити логіку соціальних процесів, призводили до антиісторизму, поверхові аналогії часто підміняли конкретне вивчення явищ суспільного життя. Тому не випадково в кінці XIX — на поч. XX ст. біологічні теорії поступово витісняються психологічними.

БІОПОЛІТИКА [англ. *biopolitics*] — концепція, яка допускає вживання біологічних методів і понять при вивченні політики.

БІПАТРИДИ [лат. *bis* — двічі + гр. *patridos* — вітчизна, батьківщина] — особи, які одночасно мають громадянство двох і більше держав.

БІРЖА [лат. *bursa* — гаманець] — 1) організаційно оформлений, постійно діючий ринок, де здійснюють торгівлю цінними паперами (*фондова Б.*), іноземною валютою (*валютна Б.*), товарами (*товарна Б.*); 2) установа, де здійснюються біржові угоди.

БІРЖА ПРАЦІ — установа, що збирає і надає інформацію про наявність вакансій, сприяє підготовці кадрів, створенню робочих місць, швидкому переміщенню робочої сили, забезпеченню ефективної зайнятості населення.

БІФУРКАЦІЯ [лат. *bifurcus* — роздвоєнність, роздвоєння] — роздвоєння соціальної реальності. **Б.** проявляється у суспільстві загалом, коли внаслідок диференціації в кінцевому підсумку явно чи латентно соціальна реальність розділяється на дві частини: панівну і підкорену, ту що управляє і ту, яка підпорядковується. У демократичних суспільствах має місце роздвоєнність сходження до влади — наявність правлячої еліти та опозиції, готової взяти на себе управління.

БІХЕВІОРИЗМ [англ. *behaviour* — поведінка] — напрям у соціології, який визнає визначальним механізмом соціальної поведінки рефлекс-торну реакцію людського організму (*фізичну* чи *вербальну*) на подразники (*стимули*) зовнішнього середовища за принципом “*стимул - реакція*”. Основний постулат **Б.** полягає у вимозі описувати й аналізувати лише те в людині, що безпосередньо споглядається, тобто її поведінку і вчинки.

БЛАГА — сукупність предметів, послуг, умов, що служать задоволенню матеріальних потреб індивідів і колективів.

БЛАГОДІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — недержавна організація, основною метою якої є добродійна діяльність в інтересах суспільства, окремих категорій осіб.

БЛАГОДІЙНИКИ — фізичні та юридичні особи, які здійснюють благодійництво в інтересах тих, кому надають благодійну допомогу.

БЛАГОДІЙНИЦТВО — добровільна, безкорислива жертва фізичних та юридичних осіб з метою надання матеріальної, фінансової, організаційної та іншої допомоги; специфічними формами **Б.** є *меценатство* і *спонсорство*.

БЛАУ [Blau] Пітер (1918 р.н.) — американський соціолог, професор соціології Колумбійського університету, в 1973 — 1974 роках був президентом Американської соціологічної асоціації. До соціологічної теорії він увійшов як автор (поряд з *Дж. Хомансом*) концепції соціального обміну, прагнучи надати постулатам теорії обміну більшою мірою

соціологічну орієнтацію, комбінуючи її з категоріями структурного функціоналізму і теорії конфлікту. Основні праці: “Динаміка бюрократії” (1955), “Американська структура зайнятості” (1964), “Обмін і влада в соціальному житті” (1964). **Б.** відомий своїми дослідженнями формальних організацій, бюрократичних структур управління.

БЛУМЕР [Blumer] Герберт (1900 – 1972) – американський соціолог і соціальний психолог, представник Чикагської школи інтеракціонізму, що заснована Дж. Мідом. У 1925 – 1952 роках викладав соціологію в Чикагському університеті, з 1952 р. – у Каліфорнійському університеті (*Берклі*). У своїх дослідженнях виходить з того, що значення об’єкту визначається не притаманним йому властивостям, а його роллю у поведінці. Об’єкт, за **Б.**, це перш за все те, що він означає в очікуванні і реальній *соціальній взаємодії*, сталість моделі якого робить їх звичними, тобто трансформує в *соціальні інститути*. **Б.** виділяє два рівні взаємодії: символічний (притаманний людині) і несимволічний (притаманний усьому живому). **Б.** є одним із піонерів проблематики *масового суспільства* в американській соціології. Його розуміння *маси* як елементів колективного групування, що спонтанно з’являється, відіграло вагомий роль як у *концентрації* визначень *масової комунікації*, так і у практичній орієнтації досліджень масових *аудиторій*. Головна праця: “Символічний інтеракціонізм: перспектива і метод” (1969).

БЛУР [Bloor] Девід (1942 р.н.) – англійський соціолог і психолог науки. Працював лектором Единбургського університету. Один з ініціаторів розробки *когнітивної соціології науки*. Є спеціалістом в галузі соціології наук і математичного знання зокрема. Відома його так звана “сильна програма” з *соціології знання*, яка спрямована на ліквідацію бар’єрів на шляху соціологічного вивчення наукового знання. Об’єктивність знання, на його думку, носить соціальний характер, а об’єктивність будь-якого математичного правила є продуктом конвенції. Досліджуючи історію науки, в центр уваги **Б.** ставить “конгрес відкриття”. Основна праця **Б.** – “Знання і відображення” (1979).

БОГ – у сучасних релігіях уособлення верховної, незалежної субстанції, наділеної найвищим розумом, абсолютною досконалістю, всемогутністю, яку людина не здатна досягнути. Бог – начало світу, з ним пов’язана ідея першопричини. Бог – основа практично всіх сучасних релігій (в іудаїзмі – Ягве, в християнстві – Трійця, в ісламі – Аллах).

БОГЕМА [фр. *boheme* – циганщина] – неконвенційний, ексцентричний стиль життя, характерний для певної частини художньої інтелігенції (актори, музиканти, художники).

БОДРІЙЯР [Baudrillard] Жан (1929 р.н.) — французький естетик, культуролог і соціолог, професор соціології Паризького університету. Ранні роботи **Б.** присвячені своєрідному соціологічному психоаналізу речей і суспільства споживання. Домінантою є роль культури в повсякденному житті, річ — знак. В дусі ліворадикального протесту **Б.** критикує естетику суспільства споживання, підкреслюючи втому від передостатку — як у споживанні, так і у виробництві речей-об’єктів, домінуючих над суб’єктом. Пропонуючи семіологічну інтерпретацію структури повсякденного життя, він поділяє речі на функціональні (споживацькі блага), нефункціональні (антикваріат, художні колекції) і метафункціональні (іграшки, роботи), підкреслюючи, що нове покоління обирає останні. Постмодерністський етап у творчості **Б.** пов’язаний з концепцією симулакра. Терміном “симулакр” **Б.** оперує з 1980 року. Симулакр — свого роду алібі, що свідчить про дефіцит натури і культури. Втрачається принцип реальності речі, його замінює фетиш, сон, проект (хеппенінг, саморуйнівне і концептуальне мистецтво). Нарцисизм речового середовища проявляється симулякром втраченої потуги. Людина вкладає у річ те, чого їй не вистачає. А так як меж насичення немає, то культура поступово підмінюється ідеєю культури, знаковою безоднею. Відомими стали праці **Б.** “Система речей” (1968), “Симулакр і симуляціонізм” (1981), “Від марксизму до постмодернізму і далі” (1989).

БОЙКОТ [англ. *boycott*] — 1) форма політичної, економічної боротьби, яка виражається у відмові від підтримки відносин з окремою особою, організацією, державою з метою змусити задовольнити політичні і економічні вимоги; 2) відмова виконувати свої функції з тією ж метою; 3) (перен.) припинення відносин на знак протесту.

БОКЛЬ [Buckle] Генрі Томас (1821–1862) — англійський історик і соціолог-позитивіст, представник географічного напрямку в соціології, один з перших фундаментальних дослідників процесів взаємодії суспільства та природи. Намагався підняти історію на один рівень з іншими галузями суспільного знання. Вирішальне значення в суспільному розвитку **Б.** надавав таким географічним чинникам, як клімат, ландшафт, ґрунт та ін. Вважав, що все повинно бути результатом двоякої дії: дії зовнішніх умов на дух людини і духу людини на зовнішні умови. Основною рушійною силою суспільного прогресу він вважав “розумовий чинник”. Ідеї **Б.** стали відомими і популярними в багатьох країнах, зокрема в Україні. І.Франко у праці “Найновіші на-

прямки в наукознавстві” писав: “Матеріалістична історіографія вустами **Б.** висловила думку, що історичний розвиток народів був більше розвитком народу, ніж розвитком пануючих і освічених верств, а розвиток народу залежав більше від постійних причин, таких як клімат, раса (або мішання рас), географічна конфігурація і геологічна будова країни та інших, ніж від скороминучих причин, таких як війни, добрі або злі королі, більша або менша кількість визначних діячів і т.д.”. Основні праці: “Історія цивілізації в Англії” в 2-х томах (1857–1861), “Етюди” (1867).

БОНАПАРТИЗМ – 1) риси і методи державної влади у Франції в епоху імперій Наполеона Бонапарта і Луї Бонапарта; 2) політика лавірування між альтернативними політичними силами в період загострення боротьби за владу.

БОРОТЬБА КЛАСІВ – один із проявів конфронтаційних соціальних процесів, що за відносно короткий історичний проміжок веде до радикальних соціальних змін. Це гострий конфлікт між класами, інтереси яких несумісні або суперечать один одному. **Б.к.** виникає разом з появою класів і є вираженням основного протиріччя антагоністичного способу виробництва – конфлікту між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами. **Б.к.** існує у трьох формах: *економічна, політична, ідеологічна*. Історична наука переповнена свідченнями конфронтаційних класових процесів: *війни, революції, реформи* тощо.

БОУЛДІНГ [Boulding] Кеннет Еварт (1910 – 1989) – відомий англо-американський соціолог, економіст, спеціаліст з загальної теорії систем, перший президент “Асоціації з дослідження в галузі загальної теорії систем”. Вважав, що вісью науки повинно стати створення загальної теорії систем, яка приведе до впорядкування всього наукового знання. Вводить поняття екологічної взаємодії, в якому вбачав першооснову розуміння еволюційної перспективи людства. Розвиває еволюційну економіку – підхід до економічного і суспільного життя на основі понять екологічної взаємодії та мутації. На думку **Б.**, основним показником прогресу є покращення якості життя, тому він виступав за забезпечення стабільного миру в межах системи “людина – суспільство – природа” і відповідно морального оновлення людства. Його основні праці: “Реконструкція економіки” (1950), “Організаційна революція” (1953), “Конфлікт і захист” (1953).

БОЧКОВСЬКИЙ ОЛЬГЕРД ІППОЛІТ (1884 – 1939) – знаний український соціолог, публіцист і політичний діяч, професор Українсь-

кої Господарської Академії (Чехія). **Б.** розглядав соціологію як науку про суспільство, головним предметом якої є народ і нація, був противником позитивістського ототожнення законів природи і суспільства. На думку **Б.**, спроби розв'язати проблеми суспільного життя біологічними методами не лише не виправдали себе, але і внесли багато плутанини до суспільствознавства. Основними тенденціями суспільного розвитку, згідно з поглядами вченого, є інтеграція і диференціація, які не виключають, а доповнюють одна одну. Найважливіший напрямок соціологічних студій **Б.** — народотворчий процес, у якому він виділяє два етапи: етногенез і націогенез. Етногенез охоплює період від становлення народу до утворення нації. З XIX ст. починається процес націогенезу, тобто перетворення народу як “етнографічної сировини” у новітню націю. За **Б.** нація є революційним розбудовним чинником історії. Він вважав, що сучасна йому епоха є епохою націотворення і з метою досягнення об'єктивного знання про націю, її вивчення слід зосередити у двох спеціальних дисциплінах: націології та націографії. Перша має досліджувати націотворчі процеси з генетичного та динамічного боку, а друга — статистику національного буття. Провідними працями **Б.** є: “Націологія і націографія як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового дослідження нації” (1927), “Боротьба народів за національне самовизволення: Націологічні нариси” (1932), “Народження нації” (1939), “Наука про націю та її життя” (1958).

БРЕЙН-ДРЕЙН [англ. *brain* — мозок + *drain* — дренаж, втеча, відплив] — “відплив мізків”, тобто відплив спеціалістів високої кваліфікації з наукової, науково-технічної, а також гуманітарної сфери країн з низьким рівнем життя в країни, де рівень життя вищий. Починаючи з 90-х рр. XX ст. з України виїхало в країни Західної Європи, США та інші майже 30 тисяч спеціалістів — учених високої кваліфікації.

БРОДЯЖНИЦТВО — блукання особи, яка не має постійного місця проживання та існує на випадкові доходи, ухиляючись від суспільно корисної праці, переїжджаючи з одного населеного пункту до іншого або в межах одного міста (району).

БУДДИЗМ — одна з трьох світових релігій, що виникла в Індії у VI ст. до н.е. Поширений в країнах Південно-Східної і Центральної Азії, а також Далекого Сходу. Головною в **Б.** є проблема буття особистості як страждання і вимога звільнення від бажань як першооснови страждання, що можливо шляхом занурення у внутрішній духовний світ людини.

БУНТ – бурхлива, що йде від соціальних низів, стихійно виникаюча спроба вирішення конфлікту між керованими і керуючими, відкритий спротив владі.

БУРД'Є [Bourdieu] П'єр (1930 – 2002) – французький соціолог, керівник дослідницької групи з проблем освіти та культури в Паризькій вищій школі соціологічних наук; професор соціології Коледж де Франс, найбільш відомий своїми працями в галузі соціології культури та освіти. Однак, не меншу увагу заслуговує його загальна соціологічна теорія. Основними поняттями соціологічної теорії **Б. є:** поле, *habitus*, “символічне насилля”, “незнання”, де поля – це відношення, які складаються в суспільстві; *habitus* – структуроване соціальне відношення, яке відтворює соціально-культурні правила, “стилі життя” різних соціальних груп; “символічне насилля” – необхідна функція влади, яка нав'язує свою ієрархію цінностей. Будь-яка влада тримається не стільки за допомогою насилля, скільки через визнання її легітимності. Власне легітимність влади передбачає “незнання”, несвідоме прийняття людьми пануючих цінностей і установок. Згідно з **Б.**, успіх в отриманні освіти переважно визначається тим, наскільки пануюча культура засвоєна індивідами, або тим, якою кількістю культурного капіталу вони володіють. **Б.** стверджував, що ті, хто при владі, контролюють форму, яку приймає культура, отже, стають здатними зберігати своє становище. Його основні праці: “Нарис теорії практики” (1977), “Відтворення в освіті, суспільстві і культурі” (1977), “Дистанція” (1984), “Поле культурного виробництва” (1993).

БУРЖУАЗІЯ – клас індустріального суспільства, який виріс із верхніх верств третього стану суспільства пізнього середньовіччя (багатих купців, лихварів, цехових майстрів, землевласників); є власником основних засобів виробництва і є організатором виробництва, заснованого на використанні найманої праці. З розвитком індустріального суспільства ускладнюється структура **Б.**, зокрема входженням до її складу верхівки найманих управлінців приватних капіталістичних компаній, вищих чиновників державного апарату, провідних буржуазних політичних діячів. Залежно від розмірів підприємства, масштабів використання найманої робочої сили **Б.** поділяється на велику і середню. Виділяють також дрібну **Б.**, до якої належать власники засобів виробництва, що живуть винятково або, головним чином, власною працею; вона складає окремий клас ринкового суспільства.

БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ – революція, метою якої є знищення

феодалного ладу або його залишків, встановлення влади буржуазії та створення умов для капіталістичного розвитку суспільства.

БЮДЖЕТ [англ. *budget* — торбина] — 1) кошторис доходів і видатків держави, підприємства, установи, фірми за певний період; 2) сума прибутків окремої особи або родини за певний час.

БЮРОКРАТИЗМ [фр. *bureau* — бюро, канцелярія + гр. *kratos* — сила, влада, панування, буквально влада канцелярії] — система управління суспільними справами, що спирається на розгалужену та ієрархізовану структуру чиновницького апарату. Для **Б.** характерне перебільшення значення формальної процедури прийняття рішень, ретельне виконання інструкцій. Ознаки **Б.** (*формалізація, ієрархічність, субординація, регламентація, знеособленість* та ін.) властиві будь-якій системі соціального управління, соціальним організаціям, насамперед формальним. У тоталітарному суспільстві існування бюрократичних структур сприяє утвердженню безконтрольного і необмеженого панування вищих чиновників, руйнуванню управлінських зв'язків між членами суспільства, є опорою для прямого насильства. У соціології існують протилежні оцінки і характеристики бюрократичної системи: від позитивної (*М.Вебер*) до критичної (*К.Маркс, Т.Парсонс, А.Гоулднер* та ін.).

В

ВА-БАНК — ризикована дія, внаслідок якої можна як все втратити, так і чимало придбати.

ВАЛЕНТНІСТЬ [лат. *valentia* — сила] — сила надання індивідом переваги будь-якому результату. Кожний результат, що оцінюється індивідом, має певний рівень валентності (або бажаності), який коливається від $-1,0$ (досить небажано) до $+1,0$ (досить бажано).

ВАЛІДНІСТЬ [англ. *valid* — дійсний, справжній] — основний показник якості надійності виміру в соціологічному дослідженні, який віддзеркалює ступінь відповідності даних виміру об'єкту виміру.

ВАНДАЛІЗМ [лат. *Vandali* (вандали — у 455 р. захопили Рим і піддали його страшенному спустошенню)] — асоціальна діяльність, безглузде руйнування об'єктів матеріальної культури, творів мистецтва, історичних пам'яток.

ВАН ДЕН БЕРГЕ [*Van den Berge*] **П'єр Луї** (1933 р.н.) — американський соціолог, соціальний антрополог, професор соціології Вашингтонського університету, активний прихильник і пропагандист соціал-біологізму. Розглядаючи соціологію як складову соціальної антропо-

логії, а останню — як підрозділ еволюційної біології, **В.** вважає, що відставання соціології від природничих наук може бути подолано лише шляхом включення в неї даних біологічних наук. Критикуючи сучасну західну соціологію за культурний детермінізм, **В.** підкреслює визначальну роль вроджених, біологічних передумов поведінки людини в поясненні суспільних явищ. Екстраполюючи на людську поведінку окремі положення етології та зоопсихології, **В.** стверджує, що всі значні явища суспільного життя (соціальна нерівність, класова боротьба, військові конфлікти, злочинність та ін.) коріняться в біологічних особливостях людської природи. Також, на думку **В.**, різні соціальні інституції (держава, сім'я та ін.) виростають безпосередньо з біологічної еволюції гомінідів, котра слугує природною основою формування людської культури. Набула популярності праця **В.** “Людина в суспільстві. Біосоціальна перспектива” (1975).

ВАРВАРСТВО — 1) в культурно-історичній періодизації, яка утвердилася в науці XVIII — XIX ст. — середня з трьох епох розвитку людства (*дикунство*, **В.**, *цивілізація*). Цю схему обґрунтував американський історик і етнограф *Л. Морган*, за яким **В.** починається з винайдення гончарного виробництва і завершується з появою писемності; 2) у *переносному значенні* — надто, часто безглузда жорстокість, безкультур'я.

ВАРТІСТЬ МІНІМАЛЬНОГО СПОЖИВЧОГО КОШИКА — показник, який характеризує мінімальний рівень задоволення фізіологічних і соціальних потреб. **В.м.с.к.** визначає допустимий рівень бідності у суспільстві. Сама бідність вимірюється за допомогою прожиткового мінімуму, який існує у вигляді життєвого (фізіологічного) і соціального мінімуму. Перший відображає задоволення лише головних фізіологічних потреб і основних послуг; другий, крім цього, включає мінімальні духовні і соціальні потреби.

ВАРТІСТЬ РОБОЧОЇ СИЛИ — вартість засобів відтворення життєвої працездатності працівника та результативності послуг його робочої сили, а також засобів життєдіяльності членів його сім'ї. До **В.р.с.** відносять не лише вартість матеріальних благ (вартість харчів, житла, одягу, транспортних витрат та інших потреб), а й соціальних (вартість освіти, кваліфікації, відпочинку тощо) та духовних (читання книг, відвідування кінотеатрів тощо) благ. **В.р.с.** залежить від природно-кліматичних умов, історичних, національних, культурних та інших традицій країни.

ВЕБЕР [Weber] Макс (1864 — 1920) — німецький соціолог, філософ,

історик. Професор університетів у Фрайбурзі, Гейдельберзі, Мюнхені. З 1904 р. — редактор німецького соціологічного журналу “Архів соціальної науки і соціальної політики”. Основоположник теорії соціальної стратифікації. Стрижнем поглядів М.Вебера була думка про раціональність як визначальну рису сучасної європейської культури. Раціональність протистоїть традиційній і харизматичній спробам організації суспільних відносин. Вважав, що європейський капіталізм зобов’язаний походженням протестанському релігійно-етичному комплексу, що забезпечує виховання працьовитості, ощадливості, чесності, розважливості. У політичній соціології велику увагу приділяв аналізу конфліктів інтересів різних угруповань правлячого класу: статусних і престижних груп. Основний конфлікт політичного життя бачив у боротьбі між політичними партіями і бюрократичним апаратом. Прихильники М.Вебера вважають, що він спростував матеріалістичне розуміння історії і довів пріоритет етичних і релігійних факторів в історії. Інші виходять з можливості доповнити марксизм веберіанством. Основні праці: “Протестанська етика і дух капіталізму” (1904 — 1905), “Господарська етика світових релігій”, “Господарство і суспільство” (1921) та ряд інших.

ВЕБЛЕН [Veblen] Торстейн Бунд (1857 — 1929) — американський соціолог, економіст, представник інституціональної школи. У своїх дослідженнях **В.** поєднував дослідження сьогочасного стану соціальних явищ з еволюційно-генетичним аналізом їх минулого на основі вивчення історичних джерел, що певною мірою аналогічно сучасній історичній соціології. Історія людської цивілізації, за **В.**, — це зміна переважаючих у певні періоди історії різних соціальних інститутів, які він розумів як загальноприйняті зразки поведінки і звички мислення. На думку **В.**, рушієм розвитку суспільства є розвиток економіки, промислового виробництва, котре випереджає розвиток соціальних інститутів, норм соціального життя, а технократи (спеціалісти і керівники виробничого процесу) мають відігравати авангардну роль. Технократична теорія **В.** стала невід’ємною частиною сучасної західної соціології (індустріальне, постіндустріальне суспільство та ін.). **В.** — один з авторів соціологічної концепції споживання. Праця **В.** “Теорія марного класу” була перекладена російською мовою (1984).

ВЕРБУВАННЯ [нім. *werben* — шукати, домагатися] — діяльність спеціальних організацій або посадових осіб з найму на роботу, а також для проходження служби, участі у військових діях та ін.

ВЕРИФІКАЦІЯ [лат. *verus* — істинний + *facere* — робити] — 1) в соціології означає перевірку істинності теоретичної моделі соціального об'єкта шляхом дослідного емпіричного порівняння її з реальністю. Справді науковим є лише таке знання, яке ґрунтується на спостереженні, соціальному експерименті тощо. Особливо важлива **В.** у процесі наукового обґрунтування соціологічних гіпотез, внаслідок чого вони або підтверджуються, або спростовуються; 2) в неопозитивізмі — принцип дослідної перевірки, за яким істинність будь-якого твердження повинна бути насамкінець встановлена шляхом його порівняння з чуттєвими даними.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ — парламент, вищий законодавчий орган держави, працює сесійно. Депутати **В.Р.У.** обираються на чотирирічний термін. За час незалежності вибори до **В.Р.У.** відбувалися у 1994, 1998 та 2002 роках. До найважливіших повноважень **В.Р.У.** входить: 1) внесення змін до Конституції України; 2) призначення Всеукраїнського референдуму; прийняття законів; затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за його виконанням; визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики; затвердження загально-державних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля; призначення виборів Президента України; оголошення за поданням Президента України стану війни й укладення миру; усунення Президента України з посади в порядку особливої процедури (імпідменту); розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України; надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України та ін.

ВЕСТЕРНІЗАЦІЯ [англ. *west* — захід] — неологізм, який вживається для позначення процесу зростання впливу культури і політики західних країн на життя сучасного людства.

ВЗАЄМНІСТЬ — необхідна умова соціальної взаємодії індивідів. Якщо **В.** відсутня, то соціальні суб'єкти уникають взаємодії, яка втратила винагороди. Двостороння **В.** між соціальними суб'єктами *А* і *В* протиставляється односторонньо скерованій **В.**, коли *А* віддає щось *С* у відповідь на те, що *А* отримує від *В*. *Теорія взаємного обміну* передбачає, що соціальна стабільність вимагає дотримання принципу винагород між соціальними суб'єктами. Поняття **В.** є відносно беззмістовним, оскільки винагороди визначаються досить узагальнено.

ВЗАЄМОДІЯ СОЦІАЛЬНА — система взаємозумовлених соціаль-

них дій, пов'язаних циклічною залежністю, при якій дії одного суб'єкта є одночасно причиною й наслідком відповідних дій інших; є формою соціальної комунікації або спілкування принаймні двох осіб чи спільнот, в якій систематично здійснюється їх вплив один на одного, реалізується соціальна дія кожного із партнерів, досягається пристосування дій одного до іншого, спільність у розумінні ситуації, сенсі дій і певна міра солідарності чи згоди між ними. **В.с.** може бути *односторонньою і двосторонньою, солідарною і ворожою (антагоністичною), тимчасовою і стійкою, особистісною та предметною, формальною та неформальною, приватною і публічною, інституціоналізованою і неінституціоналізованою*. Об'єднуючими елементами **В.с.** є мова, всілякі символи, предмети, цінності тощо. Як вид безпосередніх або опосередкованих (зовнішніх чи внутрішніх) зв'язків, **В.с.** проявляється на суспільному (макросоціальному) і міжособистісному (мікросоціальному) рівнях; на макросоціальному рівні **В.с.** постає у формі соціальних відносин.

ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ — спосіб стосунків між окремими людьми, соціальними групами, колективами, організаціями, країнами, при якому максимально осмислюється і враховується на практиці погляд зору чи позиція сторін, які спілкуються. Об'єктивною основою **В.** є спільність інтересів, найближчих чи віддалених цілей, поглядів.

ВИБІРКА — 1) процес формування вибіркової сукупності; 2) —представницька частина генеральної сукупності. З практичних причин і міркувань економії витрат збір інформації про сукупність людей чи об'єктів, які цікавлять дослідника, інколи недоцільний, а часто й неможливий. У таких випадках з метою дослідження здійснюється **В.** частини населення. Головними критеріями при цьому є забезпечення **В.** точної репрезентації всієї сукупності, яку вона відображає, і впевненість у високій надійності даного способу відбору. Залежно від критерію систематизації, розрізняють **В.** *прості і складні, суцільні та ймовірні, одно- та багатоступеневі, формальні та змістові, універсальні й цільові та ін.*

ВИБІРКА БАГАТОСТУПЕНЕВА — тип імовірної вибірки, яка здійснюється за декількох етапів: на першому етапі відбувається розчленування великих спільнот, на наступному — виокремлюються поміж цих спільнот менші за обсягом групи і т.ін.

ВИБІРКА ВИПАДКОВА (ймовірна) — метод утворення вибірки з генеральної сукупності, при якому для кожного елемента генеральної сукупності існує передбачувана ймовірність попадання до вибірки.

ВИБІРКА ДИСПРОПОРЦІЙНА

ВИБІРКА ДИСПРОПОРЦІЙНА — метод, при якому принцип відбору для даної групи (тобто ймовірність елементів однієї групи потрапити до вибірки) не є пропорційним обсягу групи в генеральній сукупності.

ВИБІРКА ПРОПОРЦІЙНА (квотна) — вибірка, яка відтворює структуру генеральної сукупності у вигляді квот (пропорцій) розподілу досліджуваних ознак.

ВИБІРКА РАЙОНОВАНА — ймовірна вибірка, яка здійснюється за умови, що процедурам відбору одиниць спостереження передують розподіл генеральної сукупності на однорідні частини.

ВИБІРКА СЕРІЙНА (гніздова) — вибірка, при якій одиниці відбору є статистичними серіями, тобто сукупностями статистично помітних одиниць (напр., *сім'я, бригада, шкільний клас, академічна група, невеликі виробничі колективи в установах*).

ВИБІРКА СИСТЕМАТИЧНА ЙМОВІРНА — вибірка, в основу якої покладені різноманітні алфавітні списки, картотеки установ, книги жителів домоуправління, а відбір одиниць спостереження відбувається через один і той же інтервал із вихідного алфавітного чи пронумерованого списку.

ВИБІРКА СТИХІЙНА — метод утворення вибірки із генеральної сукупності, при якому відбір одиниць спостереження відбувається за принципом “добровільності” входження до вибіркової сукупності; репрезентативність відбору в цьому випадку не гарантується.

ВИБІРКА СТРАТИФІКОВАНА — тип вибірки, при якій генеральна сукупність поділена за певною ознакою (статтю, віком, прибутком, освітою та іншими характеристиками тощо) на більш-менш однорідні часткові сукупності (класи, верстви, групи, прошарки) з наступним відбором одиниць спостереження всередині кожної “страти” (верстви).

ВИБІРКА ЦІЛЬОВА — вибірка, в якій дослідник вибирає людей для опитування із заданими цілями дослідження.

ВИБІРКИ ЗМІЩЕННЯ — будь-яке відхилення структури вибірки від реальної структури генеральної сукупності (за винятком помилок репрезентативності).

ВИБІРКИ ОБСЯГ — загальне число одиниць спостереження, що включені до вибіркової сукупності. **В.о.** визначається: а) завданням дослідження; б) ступенем однорідності генеральної сукупності, виходячи з досліджуваних якостей; в) величиною довірчої вірогідності, гарантією достовірності результату; г) точністю результатів, тобто величиною припущеної (граничної) помилки репрезентативності.

ВИБІРКИ ОДИНИЦЯ — елемент генеральної сукупності, який є одиницею відліку при процедурах формування вибірки (індивід, група, акт поведінки, організація і т.ін.).

ВИБІРКИ ОСНОВА — перелік елементів генеральної сукупності, які відповідають вимогам повноти, точності, адекватності, зручності роботи з ними, відсутності дублювання одиниць спостереження.

ВИБІРКОВА СУКУПНІСТЬ — частина елементів генеральної сукупності, відібрана за певними правилами. Найважливіша вимога до **В.с.** — бути репрезентативною (представницькою) щодо генеральної сукупності, тобто мікромоделлю генеральної сукупності; її структура повинна максимально збігатися із структурою генеральної за основними якісними характеристиками і контрольними ознаками останньої. Основними етапами формування **В.с.** є: 1) обґрунтування структури **В.с.** відповідно характеру гіпотез та завдань соціологічного дослідження (при цьому враховуються лише ті характеристики генеральної сукупності, які є суттєвими для розв'язання завдань дослідження); 2) уточнення структури **В.с.** з урахуванням наявної інформації, перш за все, результатів пілотних досліджень; 3) вибір типу і обсягу вибірки (кількість одиниць **В.с.**), складання переліку одиниць доступності інформації, відпрацювання методики й організації вибіркового дослідження з метою попередження помилок, що можуть призвести до зміщення вибірки.

ВИБІРКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ — системний спосіб збору даних про поведінку, погляди чи думки людей, пов'язаний з опитуванням репрезентативної групи.

ВИБІР СОЦІАЛЬНИЙ — змістовний аспект соціального рішення, суть якого полягає у виборі мінімум з двох варіантів. **В.С.** — протилежність призначенню, де не існує альтернативи. **В.С.** детермінований цілями, інтересами, прагненнями і міркуваннями суб'єкта рішення. Акт вибору визначається двома підходами — *пізнавальним і поведінковим*. Перший полягає у виборі варіанту за певними правилами і передбачає активну дію суб'єкта вибору. Другий передбачає обмежену роль суб'єкта (мінімальну порівняно з впливом оточуючого середовища) і залежить від асоціацій, що з'явилися раніше.

ВИБОРИ — процедура обрання або висунення певних осіб способом відкритого чи таємного голосування; найпоширеніший механізм формування представницьких органів шляхом голосування виборців або виборщиків.

ВИБОРЧА СИСТЕМА – сукупність правил і прийомів, які регламентують процес формування органів влади шляхом голосування в процесі *виборів* (див.).

ВИГОДА ОСОБИСТА – користь, прибуток (зиск), що її одержує людина від певного виду діяльності.

ВИДИ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – залежно від глибини аналізу соціальної проблеми та масштабу охоплення подій виділяють *розвідувальне* (пілотажне, зондажне), *описове* (інформаційне) і *аналітичне* дослідження; від методу збору даних розрізняють *опитування, спостереження, аналіз документів*; залежно від того, вивчається досліджуваний предмет у статистичній чи динамічній, виділяють *разове* і *повторне* дослідження, останнє може бути *панельним* і *лонгітудним*.

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА – справедлива за характером війна, спрямована на ліквідацію панування, нав'язування волі та чужих інтересів тому чи іншому етносу (напр., визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648 – 1654 років).

ВИЗНАЧЕННЯ (дефініція) – 1) логічний прийом встановлення типових і специфічних ознак даного об'єкта, який дозволяє вирізнити його від інших; 2) встановлення смислу незнайомого терміну (слова) за допомогою відомих і вже осмислених термінів.

ВИКОНАВЧА ВЛАДА – складова частина владних структур держави, головною функцією якої є організація державно-владної, виконавчо-розпорядної, підзаконної діяльності для практичного здійснення завдань держави у господарській, соціально-культурній та адміністративно-політичній галузях. Кабінет Міністрів України – вищий владний інститут у системі **В.в.** У областях, районах, містах Києві та Севастополі **В.в.** здійснюють місцеві державні адміністрації.

ВИМІР – процедура, за допомогою якої досліджувальний об'єкт, що вимірюється, порівнюється із деяким еталоном і набуває числового вираження у певному масштабі або шкалі.

ВИРОБНИЧА ДЕМОКРАТІЯ – політика, що базується на участі працівників у прийнятті управлінських рішень організації. Керівник (начальник цеху чи дільниці, бригадир) частину своїх другорядних функцій передає іншим працівникам, використовуючи їхні організаторські здібності. **В.д.** дає змогу застосовувати гнучкі колективні форми управління виробництвом.

ВИХОВАННЯ – процес свідомого цілеспрямованого і систематичного формування особистості, який здійснюється у межах і під впли-

вом соціальних інститутів (сім'ї, виховних і навчальних закладів, установ культури, громадських організацій, засобів масової інформації і т.ін.) з метою її підготовки до виконання соціальних функцій і ролей, до життєдіяльності в різних сферах соціальної практики (професійно-трудовай, суспільно-політичній, культурній, сімейно-побутовій та ін.). **В.** як соціальному феномену притаманна практично вся сукупність форм соціального: соціальне явище, взаємодія, організація, інститут і соціальний процес. **В.** як соціальна система включає такі елементи: *люди, об'єкти-суб'єкти В.; соціальні інститути В.; культура й "окультурене" природне середовище; напрями В.* Всі структурні елементи **В.** пов'язані між собою усталеною взаємодією по забезпеченню основних системних функцій: *культурологічної, соціалізаційної, адаптаційної, ціннісноутворюючої, нормативної, інтегруючої і функції соціального контролю.*

ВІДНОСИНИ СУСПІЛЬНІ — взаємодія суб'єктів політики, у процесі якої відбувається обмін думками, ідеями, вольовими прагненнями, інформаційними ресурсами.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ — здійснюваний у різних формах контроль за діяльністю суб'єкта з позиції виконання ним прийнятих норм і правил; усю повноту відповідальності несуть розум та воля особистості.

ВІДПОЧИНОК — сукупність видів діяльності, в процесі яких задовольняються соціальні, духовні та інші нематеріальні потреби людини, поновлюються її фізична, розумова, нервова енергія тощо, розвиваються особистісні якості. Сукупність видів діяльності в процесі **В.** об'єднують у дві підгрупи: 1) *активна* — фізичні та розумові види такої діяльності; 2) *пасивна* — відвідування кінотеатрів, перегляд телепередач тощо.

ВІДЧУЖЕННЯ [англ. *alienation* — відчуження, віддалення] — 1) вияв таких життєвих відносин особи з соціумом, за яких продукти її діяльності, вона зокрема, а також інші індивіди та соціальні групи, будучи носіями певних норм, установок та цінностей, усвідомлюються як протилежні власне їй (від неподібності до несприйняття й ворожнечі); 2) був перетворений соціологічний термін *К.Марксом*, який вважав, що відносини виробництва за капіталізму призводять до виникнення у робітників психологічного ефекту відчуження. Вживають його й щодо інших сфер суспільного життя, коли треба підкреслити відірваність, відстороненість людини від політики, процесів вироблення і прийняття рішень, культурної спадщини тощо. **В.** вважається універсальним явищем в індустріальному і постіндустріальному суспільствах.

ВІДЧУЖЕННЯ СОЦІАЛЬНЕ — 1) елемент і результат універсальної соціальної взаємодії індивідів у суспільстві, що є протилежністю соціального освоєння, присвоєння і привласнення; 2) процес втрати соціальним суб'єктом можливостей освоювати (присвоювати, привласнювати) необхідні для життєдіяльності фрагменти соціальної реальності та володіти ними, внаслідок чого ця реальність набуває для нього ознак і характеристик «чужого» світу, а сам він втрачає (або обмежує) свою соціальну могутність (міць). **В.с.** є атрибутивною характеристикою соціальних взаємодій, воно наявне в суспільстві за будь-якої його соціальної організації, устрою, носить конкретно-історичний характер. У випадку домінування в суспільстві процесів **В.с.** виникає особливий тип соціальності — “*антисоціальність*”, коли продукуючий суб'єкт втрачає можливість освоювати і володіти виробленими ним необхідними для його життєдіяльності фрагментами соціальної дійсності. Категорією **В.с.** широко послуговувалися *Г.Гегель, К.Маркс, М.Хоркхаймер, Т.Адорно, Г.Маркузе, Е.Фромм, Ю.Хабермас* та ін.

ВІЙНА — продовження політики насильницькими засобами. Один з видів збройних конфліктів, організована озброєна боротьба між державами, націями, соціальними групами.

ВІЙНА ГРОМАДЯНСЬКА — див. *Громадянська війна*.

ВІЙНА РЕЛІГІЙНА — див. *Релігійна війна*.

ВІЙНА ЛОКАЛЬНА — див. *Локальна війна*.

ВІК — поняття, що характеризує період (тривалість) життя, а також стадії життя людини (від народження до фізичної смерті). Виділяють кілька періодів фізичного, психологічного і соціального розвитку людини — *В. немовляти, ранній дитячий, дошкільний, молодший шкільний, підлітковий, юнацький, зрілий, В. старості*.

ВІКО [Vico] Джамбаттиста (1668 — 1774) — основоположник філософії історії Нового часу. Його головна праця “Основи нової науки про загальну природу націй” (1725) являє собою амальгаму філософсько-антропологічної рефлексії (“історичної метафізики людського роду”) досліджень гносеологічної специфіки соціального пізнання, узагальнень соціологічного типу і культурологічної герменевтики. **В.** певною мірою передбачав сучасну постановку питання про співвідношення історії та соціології, яке набрало особливої гостроти у зв'язку з кризою “аналітичної соціології”. Ще ближчі погляди **В.** до популярної на Заході в ХХ ст. ідеї “соціокультурної динаміки”. **В.** вирізняє “три типи діб”: релігійні, героїчні і громадянські. Кожна з цих епох має

характер цілісної формації зі специфічними звичаями, правовідносинами, особливим авторитетом влади (сучасна “легітимація”).

ВІКОВА ГРУПА — будь-яке соціальне об’єднання, засноване за віковим принципом.

ВІКОВА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ — характеристика населення за віковими групами, поколіннями, когортами, яка створює базу для демографічного, соціального та економічного аналізу. Групи можуть мати річні, 5 і 10-літні інтервали; покоління розподіляють населення на дітей (0-13 років), молодь (14-35 років), дорослих (35-59 років) і літніх (60 і старших); когорти дають більш розгорнуті класифікації життєвих циклів, періодизація яких у різних авторів має різні критерії. Виділяють три види *В.с.н.*: *прогресивну*, в якій чисельність дітей і молоді перевищує чисельність старших вікових груп, *регресивну* — зі зворотнім співвідношенням, *стаціонарну* — з рівновагою цих двох груп. Іншим показником “вікової якості” суспільства є *середній вік*, який розраховується як середнє арифметичне, зважуване на основі розподілу населення за віковими групами. Суспільство, в якому питома вага людей 65 років і більше перевищує 67% від усього населення, за класифікацією ООН, вважається старим, нижче 40% — молодим.

ВІК СОЦІАЛЬНИЙ — рівень соціальних досягнень індивіда (суспільний стан, кар’єра, сімейний статус тощо) порівняно із статистичним середнім рівнем подібних досягнень людей однакового з ним віку.

ВІЛЬНИЙ ЧАС — частина соціального, позаробочого часу, яка вивільнена від невідкладних справ і є “часом свободи”, простором вільної діяльності і розвитку особистості. У соціологічному аналізі *В.ч.* слід відрізняти поняття “*сутність В.ч.*” і “*зміст В.ч.*”. *Сутність В.ч.* полягає у вільній діяльності, яка означає, насамперед, наявність часового простору, вільного від необхідних, невідкладних справ, свідоме прагнення людини опанувати цей час, самостійно (з певною мірою поміркованості) вибрати варіант імовірної дії, вміння досягти поставленої мети, і, безумовно, саму дію, що є суб’єктивним змістом діяльності. *Сутність В.ч.* становить усталену якість, яка зберігається у всіх змінах *В.ч.*, його ж *зміст* за обсягом є ширшим поняттям аніж *сутність* і містить у собі не лише *сутність В.ч.*, але й усі інші зв’язки, притаманні даному феномену. *Зміст В.ч.* є більш плинним і змінним, ніж його *сутність*. Єдність і співвідношення *сутності* і *змісту В.ч.* полягає в тому, що вільна діяльність може бути справжнім виявом свободи, якщо вона спрямована на розвиток особистості, а формування якої можливе лише в умовах вільної діяльності.

ВЛАДА — реальна здатність і можливість суб'єкта соціального життя (соціуму) здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів: авторитету, права, насильства та ін. Соціальне призначення **В.** полягає в тому, що за її допомогою досягаються певні цілі, уможливорюється виконання певних функцій на користь соціальної системи, встановлюються відносини між людьми та їх групами. **В.** дозволяє виражати суспільні, групові та індивідуальні інтереси.

ВЛАСНИК — фізична або юридична особа, яка володіє речами, майном, цінностями, благами, об'єктами інтелектуальної власності тощо, привласнює доходи, вступає у суспільні, насамперед економічні, зв'язки та відносини з іншими **В.**

ВЛАСНІСТЬ — соціологічна категорія, яка містить низку підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних, національних тощо), що прямо й опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ через соціально-економічну форму суспільного способу виробництва. Соціальний аспект **В.** розкриває процес утворення і розвитку класів, соціальних груп і взаємодію між ними залежно від відношення до засобів виробництва, способів отримання певної частки суспільного багатства.

ВОЖДИЗМ — політична концепція, яка походить із визнання вирішальної ролі політичної особи, наділеної правами вищого судді, вершителя людських дол.

ВОЛЮНТАРИЗМ [лат. *voluntas* — воля] — 1) політика, здійснювана в залежності від свавільних рішень політичних лідерів без урахування об'єктивних умов суспільного життя; 2) філософська концепція, прибічники якої вважають волю особистості вирішальним фактором світового розвитку.

ВОЛЯ ПОЛІТИЧНА — діяльнісний бік політичної свідомості, який забезпечує трансформацію ідей у вчинки.

ВОТУМ [лат. *votum*] — думка чи постанова, висловлена, чи прийнята більшістю голосів виборців чи членів органу представницької влади.

ВПЛИВ — одне з понять соціального аналізу, розглядається як безпосередній результат примусу, вплив одного суб'єкта на інші суб'єкти та об'єкти. Вирішальність **В.** залежить від того, наскільки глибоко відображає суб'єкт основні інтереси суспільних груп.

ВУНДЕРКІНД [нім. *Wunderkind* — букв. чудо-дитина] — дитина, яка виявляє для свого віку винятковий розумовий розвиток або обдарованість у навчанні, мистецтві, спорті, конструюванні тощо.

Г

ГАНГСТЕРИЗМ [англ. *gangster* — бандит, найманий убивця] — 1) термін, поява якого пов'язана з організованою злочинністю США. Під *Г.* розуміється злочинна діяльність, що проявляється в насиллі, вбивствах, залякуванні, вимаганні та шантажі, підкупі державних чиновників та іншому. З *Г.* тісно пов'язана діяльність *мафії*; 2) (перен.) нерозбірливі в засобах політики (політичні гангстери).

ГАРАНТ [фр. *garante* — порука] — особа, організація, держава чи група держав, які надають певні гарантії і наглядають за їх здійсненням.

ГАРАНТІЇ ПРАВ ОСОБИ — законодавче закріплення державою системи рішень, що забезпечують умови реального здійснення прав людини, які визначають її правове становище в суспільстві.

ГАРАНТІЇ СОЦІАЛЬНІ [фр. *garantire* — забезпечення] — сукупність соціально-економічних та правових засобів, які забезпечують реалізацію конституційних, соціально-економічних та соціально-політичних прав членів суспільства, умови їх життєдіяльності, функціонування та розвиток суспільної системи в цілому, можливість здійснення соціальних статусів, ролей людей та їх груп. Вирішальна роль у забезпеченні *Г.с.* належить економічній і соціальній політиці держави, діяльності профспілок, фондів та інших громадських організацій. У *Г.с.* мають потребу всі члени суспільства, особливо діти, інваліди, літні люди та інші непрацездатні.

ГАРМОНІЯ СОЦІАЛЬНА — відповідність, безконфліктне співіснування усіх елементів соціальної спільності.

ГАРФІНКЕЛЬ [*Garfinkel*] **Гарольд** (1917 р.н.) — американський соціолог, з 1946 по 1952 р. навчався в Гарвардському університеті, де його науковим керівником був *Т.Парсонс*. Основоположник соціологічної школи, відомої під назвою етнометодології. *Г.* займається аналізом методів, які використовують люди у повсякденному житті для описування і осмислювання своєї діяльності. Його основним твором є збірник есе “Дослідження з етнометодології” (1967), де він у систематизованому вигляді виклав свою концепцію людської взаємодії і спілкування, взаємного розуміння людьми одне одного.

ГАСЛО — заклик, що в скороченій формі виражає керівну ідею, поставлені завдання, вимогу, принцип.

ГАСТАРБАЙТЕР — іноземний працівник, якого запрошують із слаборозвинутої країни в розвинуту для здійснення, як правило, малопрестижної та низькооплачуваної роботи.

ГЕГЕМОНІЗМ [гр. *hegemonia* – провід, керівництво, панування] – претензія певної соціальної групи, верстви, класу, політичної сили, держави (на міжнародній арені) на керівну роль у суспільному процесі, прагнення примусового встановлення диктату, нав’язування іншим своєї політики, єдиних для всіх ідеалів та цінностей, намагання одноосібно вирішувати питання, що стосуються всіх, удаючи себе представником загального інтересу. Така амбіція верховенства більшою або меншою мірою є внутрішньо притаманною усім суб’єктам соціальної взаємодії.

ГЕДОНІЗМ [гр. *hedone* – задоволення, насолода] – морально-етична доктрина, позиція, згідно з якою задоволення, насолода є найвищим благом і критерієм людської поведінки, що визначає усю систему моральних вимог. Найповніше виявлення *Г.* знайшов в ідеях давньогрецького філософа *Епікура*. *Г.* протилежний *аскетизму*.

ГЕЛБРЕЙТ [Galbraith] **Джон Кеннет** (1908 р.н.) – американський економіст, соціальний мислитель, громадський діяч. Продовжуючи традицію американської інституційної школи економіки, прагнув створити економічну теорію, що враховує вплив на економіку політики, держави та інших соціальних інститутів. Відійшовши від концепції суспільства достатку (50 – 60-ті роки XX ст.), *Г.* замінює їх концепцією нового індустріального суспільства. В його уяві це суспільство характеризується реально здійсненим у великих виробничих корпораціях переходом до технократії – влади техноструктури. При цьому якість життя споживачів визнається вторинною по відношенню до процвітаючого виробництва як такого. Як результат, за *Г.*, досягається гармонія суспільних цілей і цілей корпорацій. *Г.* є послідовним прихильником теорії конвергенції. Його праці “Нове індустріальне суспільство” (1969) та “Економічні теорії і цілі суспільства” (1979) перекладені ро-сійською мовою.

ГЕНДЕР [англ. *gender* – рід, стать] – відмінність між чоловіками і жінками за анатомічною статтю.

ГЕНДЕРНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ – процес, у якому біологічні відмінності між чоловіками і жінками набувають соціального значення і використовуються як засоби соціальної класифікації.

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ – уявлення індивідів про свою стать, відчуття себе жінкою чи чоловіком.

ГЕНДЕРНА ІДЕОЛОГІЯ – сукупність поглядів, за допомогою яких гендерні відмінності й гендерна стратифікація досягають соціального

виправдання, у тому числі погляду “природних” відмінностей або гіперприродних переконань.

ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ — набуття індивідами різних гендерних характеристик у процесі соціалізації.

ГЕНДЕРНА СТРАТИФІКАЦІЯ — процес, за яким гендер стає основою соціальної стратифікації, а сприйняті відмінності між гендерами систематично оцінюються і є оціненими.

ГЕНДЕРНИЙ ІДЕАЛ — очікування певної поведінки чоловіка чи жінки, притаманне даній культурі.

ГЕНДЕРНІ РОЛІ — набір очікуваних зразків поведінки (норм) залежно від чоловічої або жіночої статі.

ГЕНЕАЛОГІЯ [гр. *genealogia* — родовід + *logos* — наука] — допоміжна історична дисципліна, що вивчає походження родів, родинних зв'язків, родоводи. *Г.* використовує дані біографій, допомагає встановити майнові, соціальні та політичні статуси.

ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ [лат. *generalis* — загальний] — головний, узагальнений, такий, що передбачає узагальнення, підпорядкування частковостей загальному принципу. Мислення виокремлення яких-небудь властивостей, притаманних певному класу предметів і формулювання такого висновку, що поширюється на кожний елемент цього класу; перехід від одиничного до загального, від менш загального до більш загального.

ГЕНЕРАЛЬНА СУКУПНІСТЬ — уся чисельність соціальних об'єктів, які є предметом вивчення у межах, окреслених програмою конкретно-соціологічного дослідження.

ГЕНІАЛЬНІСТЬ — вищий рівень розвитку у людини будь-яких здібностей, реалізація яких робить її видатною особою у відповідній сфері діяльності.

ГЕНОЦИД [гр. *genos* — рід + лат. *caedere* — вбивати; букв. — знищення роду] — дії, пов'язані з наміром знищити повністю чи частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. За нормами міжнародного права — один з найтяжчих кримінальних злочинів.

ГЕОГРАФІЧНА ШКОЛА в соціології — концепції ХІХ ст., представники яких розглядали географічний стан і природні умови (розмір території, клімат, ландшафт, ґрунти, річки, океани тощо) як визначальні чинники розвитку суспільного життя. Діапазон концепцій у *Г.ш.* дуже широкий — від визнання повної залежності розвитку суспільства від географічного середовища до поміркованого розуміння їх взає-

модії і взаємозв'язку. Важливо, що географічно-детерміністські концепції звільнили соціологію від містицизму і спекулятивності у поглядах на суспільство, вперше поставили проблему “суспільство-природа”. *Г.ш.с.* представлена, насамперед, у працях *Ш.Монтеск'є*, *Л.Мечнікова*, *Г.Бокля*, *К.Пінтера* та ін.

ГЕОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНА [гр. *geographia* – опис землі] – 1) у широкому розумінні – вивчає процеси територіального розвитку, територіальну організацію суспільства, тобто поєднання територіальних структур – розміщення виробництва, інфраструктури, які взаємодіють між собою як безпосередньо, так і через структуру управління з метою суспільного відтворення; 2) у вузькому значенні – вивчає безпосередні компоненти територіальної організації суспільства.

ГЕОПОЛІТИКА [гр. *geo* – земля + *politike* – політика] – політична концепція, яка відводить визначальну роль географічним чинникам (просторове розташування країни, клімат, розмір території, чисельність населення, наявність природних ресурсів тощо). *Г.* – одне з наріжних понять міжнародних відносин, що характеризує місце і конкретно-історичні форми впливу територіально-просторових особливостей стану держави чи блоків на відповідні локальні, регіональні, континентальні і глобальні міжнародні процеси. Історично становлення *Г.* пов'язане з дослідженням і визначенням ролі географічного фактора в житті суспільства, з концепціями *географічного детермінізму*. З *Г.* тісно пов'язане таке питання, як *геостратегія*, тобто політична, економічна і військова стратегія з урахуванням усіх просторово-географічних факторів, в яких перебуває держава (держави).

ГЕРБ – емблема, *символ* (див.) дворянського роду, міста, області, окремої людини і т.д. *Г.* державний – офіційна емблема держави, яку розміщують на бланках, печатках, грошових знаках, офіційних документах, іноді на державному прапорі.

ГЕРМЕНЕВТИКА [гр. *hermeneutikos* – пояснюю, тлумачу] – 1) тлумачення текстів; 2) філософське вчення про мистецтво розуміння “іншого” (*Ф.Шлейєрмахер*); 3) метод інтерпретації культурно-історичних явищ і розуміння суб'єкта, заснований на “внутрішньому досвіді” людини та її безпосередньому сприйнятті “життєвої цілісності” (*В.Дільтей*, *Х.Г.Гадамер*, *Є.Гуссерль*, *М.Хайдеггер*).

ГЕРОНТОКРАТІЯ [гр. *geron* – старець + *kratos* – сила, влада] – соціальна організація, в якій влада належить старшим за віком членам суспільства.

ГЕРОНТОСОЦІОЛОГІЯ — соціологія старіння, тісно пов'язана з соціальною геронтологією — комплексним науковим напрямом, в якому соціальні аспекти старіння вивчаються також демографією, психологією, економікою, правознавством, соціальною гігієною та іншими дисциплінами.

ГЕТЕРОГАМІЯ [гр. *heteros* — другий + *gamos* — шлюб) — шлюб між людьми, які різняться між собою за соціально значимими ознаками (соціальне походження, національність, раса, релігія тощо).

ГЕТЕРОГЕННИЙ — різнорідний, різного роду.

ГЕТЕРОНОМІЯ [гр. *heteros* — інший + *nomos* — закон] — 1) слідування нормам, правам, що встановлені іншими людьми; несамостійність на протипагу автономії; 2) За *І.Кантом*, виведення моральності із незалежних від волі суб'єкта причин.

ГЕТЕРОСЕКСУАЛІЗМ [гр. *heteros* — інший + лат. *sexualis* — статевий] — 1) статевий потяг до протилежної статі; 2) поява ознак, притаманних іншій статі.

ГІГІЄНА СОЦІАЛЬНА — галузь медицини, яка вивчає вплив соціальних факторів на стан здоров'я населення та його окремих груп і виробляє науково обґрунтовані рекомендації для здійснення заходів щодо усунення і попередження шкідливого для здоров'я населення впливу соціальних факторів в інтересах охорони і підвищення рівня і якості суспільного здоров'я.

ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ — 1) сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості; 2) усвідомлення людиною своєї громадянської ваги, громадянського обов'язку (напр., *поводитися з Г.*); 3) базована на усвідомленні себе найвищим творінням природи, подобою Бога на землі, потреба людини у визнанні неповторності та цінності (поваги) своєї особистості з боку інших людей, громадянського суспільства, держави і міжнародного співтовариства.

ГІЛЬДІЇ — станові об'єднання купців в епоху Середньовіччя .

ГІМН [гр. *hymnos* — урочиста пісня] — музично-поетичний твір, який прославляє вітчизну, державу, найважливіші історичні події, національних героїв.

ГІПЕРГАМІЯ [гр. *hyper* — над, понад + *gamos* — шлюб] — 1) звичай, який забороняє жінкам певної соціальної страти виходити заміж за чоловіка нижчого становища; 2) шлюб жінки з чоловіком вищого соціального становища.

ГІПОГАМІЯ [гр. *hypo* — під, внизу + *gamos* — шлюб] — шлюб жінки з чоловіком нижчого соціального становища.

ГІПОТЕЗА

ГІПОТЕЗА [гр. *hypothesis* — припущення, уявлення] — 1) імовірне припущення, істинність якого не доведена при сучасному стані знань; 2) у прикладному соціологічному дослідженні — наукове припущення, що висувають для можливого пояснення певних соціальних явищ, фактів та процесів і яке слід підтвердити або спростувати. Виступаючи проміжною ланкою між теоретичною концепцією і емпіричною базою дослідження, *Г.* конкретизує мету й організовує процес дослідження, підпорядковує його внутрішній логіці. Науково обґрунтована *Г.* прикладного соціологічного дослідження повинна відповідати ряду вимог: 1) бути на рівні теорій, істинність яких підтверджена соціальною практикою; 2) не суперечити існуючим і перевіреним фактам; 3) повинна піддаватися логічному аналізу, який встановлює її несуперечливість; 4) неприпустимо в одному дослідженні керуватися суперечливими *Г.*; 5) із кількох суперечливих *Г.*, висунутих для пояснення серії взаємопов'язаних фактів, перевага віддається тій, яка однозначно пояснює більше їх число; 6) при висуванні *Г.* слід усвідомлювати вірогідний характер її висновків; 7) *Г.* має бути сформульована лаконічно й однозначно, щоб її можна було легко перевірити у процесі дослідження. Розрізняють *робочі* і *наукові Г.*, *первинні* (ті, що висуваються до польового дослідження) і *вторинні* (ті, що висуваються після польового етапу дослідження); *гіпотези-основи* і *гіпотези-наслідки*; *описові*, *пояснювальні* і *Г. прогностичні*. Виходячи із завдання дослідження, *Г.* може бути *основною* і *не основною*.

ГІПОТЕТИЧНО-ДЕДУКТИВНИЙ МЕТОД — метод дослідження, за яким теорія підтверджується або спростовується в результаті емпіричної перевірки гіпотез, що були виведені з неї.

ГЛАСНІСТЬ — 1) публічне обговорення актуальних проблем громадського життя, спосіб виявлення політичних свобод; 2) соціально-політична характеристика стану суспільства, яка виражається у відкритості соціально-політичних процесів, інформованості населення, у широкому доступі наукових кіл і громадськості до джерел інформації, в наявності вільних і незалежних засобів масової інформації, в активності, мобільності і сприйнятті масової суспільної свідомості. *Г.* невіддільна від демократизації і є її оперативним інструментом, необхідною об'єктивною умовою реалізації прав і свобод людини, їх гарантії.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ [лат. *globus* — куля + фр. *global* — світовий, всесвітній] — виникнення світової всезагальної соціокультурної системи, диференційованої на окремі локальні підсистеми. Основними

ознаками *Г.* є формування світового ринку, політики, комунікації, все-світньої культурної стандартизації, всесвітньої спортивної діяльності, туризму, зростання міжконтинентальних структур, поява світових (що так чи інакше торкаються усіх країн) проблем: екологічної проблеми, проблем війни і миру, світового розвитку, прав людини, розвитку освіти, проблем бідності, хвороб тощо. Як процес кількісного зростання й інтенсифікації політичних, економічних, соціальних, культурних зв'язків і стосунків держав світу, *Г.* започатковується з другої половини ХХ ст. Як політична практика *Г.* зорієнтована на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їх взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням наслідків для світових процесів.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ — тенденція дифузії культурних зразків у всесвітньому масштабі.

ГЛОБАЛІСТИКА — науковий напрям, предметом дослідження якого є макросоціоприродні системи та їх динаміка. *Г.* у сучасних наукових дослідженнях постає як сукупність теоретичних підходів, сформованих відповідно до глобалізму як принципу, що вимагає: 1) структурно-цілісного погляду на систему сукупних зв'язків людини, суспільства і природи; 2) розуміння стану цієї системи як перманентно кризового, оскільки у межах дослідницького поля так чи інакше виявляються усі напруженості і конфлікти, усі вибухи і катастрофи, що характеризують сучасне буття людства; 3) розробка проблематики управлінського оволодіння кризовим розвитком.

ГЛОБАЛЬНИЙ — загальний, охоплюючий усю земну кулю.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА — комплекс проблем, які вийшли за межі окремих держав і зачіпають інтереси всього людства. Їх перетворення з національних на глобальні зумовлено посиленням взаємозалежності, цілісності та єдності людства, основою якого є глобальні закономірності розвитку науки, техніки, інформації, планетарний характер людської діяльності тощо. *Г.п.л.* — відвернення світової ядерної війни і забезпечення стабільного миру; необхідність подолання екологічної кризи та ефективна й комплексна охорона довкілля; продовольча, сировинна, енергетична криза; проблема розвитку самої людини, перспективи забезпечення її гідного майбутнього та ін. Загострення *Г.п.л.* спричинено технологічним способом виробництва і системою суспільних відносин (у т.ч. соціальних, правових, відносин власності тощо).

ГНУЧКЕ ВИРОБНИЦТВО — система промислового виробництва, в якій у виробничі процеси завдяки новим технологіям можна будь-коли внести зміни. Це — ключовий елемент постфордизму, який протистоїть негнучкому виробництву стандартизованих виробів масового споживання, характерному для фордизму.

ГОББС [Hobbes] Томас (1588 — 1679) — англійський мислитель. У праці “Левіафан або матерія, форма і влада держави церковної і громадянської” (1651) виклав свою соціологічну концепцію суспільства, нове уявлення про природу людини і держави. Г. стверджує, що людина — народжений природою біологічний організм, який набуває за відповідних умов особливої “людської природи”. Люди, які мають від природи рівні якості, мають рівне право на все. Але в цій рівності закладена і небезпека ворожнечі, адже для всіх не вистачає всіх благ, на які люди можуть претендувати, тому у вільному суспільстві, тобто в суспільстві, де немає верховної влади, права людини неминуче обмежуються, внаслідок чого і виникають постійні конфлікти між людьми. Цей природний стан рівності неминуче веде до війни, в якій кожний відстоює свої права. Життя людей без влади, яка тримає всіх у страху, за Г., породжує стан, який він називає “війною всіх проти всіх”, що неминуче приведе до загибелі суспільства. Страх смерті і бажання миру з необхідністю ведуть людей до обмеження своїх прав на користь загальних законів і верховної влади, до укладення між собою суспільного договору, основу якого становить особистий інтерес і власна вигода. З цього часу “природна людина” стає “не природною”, а соціальною істотою, оскільки такий акт знаменує початок громадянського суспільства. Виникає суспільство, держава і влада, новий соціальний статус громадянина перетворює ізольовану особу в члена суспільства.

ГОЛОДУВАННЯ — відмова від їжі на знак протесту проти дії влади чи в підкріплення вимог до неї; одна з форм боротьби в'язнів і страйкарів (див. *страйк*).

ГОЛОСУВАННЯ — спосіб прийняття рішень (відкрите, таємне, поіменне Г.).

ГОМЕОСТАТ [гр. *gomoios* — подібний + *statos* — той, що стоїть, нерухомий] — характеристика динамічних систем, що самі можуть організуватися, моделюючи здатність живих організмів дотримуватися деяких величин у допустимих межах. У системному аналізі (широко застосовувався після Другої світової війни при вивченні суспільних систем) поняття Г. характеризувало системи, які прагнули досягнути

динамічну рівновагу, стабілізуватися. Такий стан міг бути досягнутий за допомогою цілеспрямованої діяльності політичних суб'єктів або властивостей системи, що самоорганізовувалася, пристосовувалася формами до стійкої рівноваги з міжнародними, природними (клімат, демографія, екологія) умовами, а також із діями несприятливих внутрішніх соціально-економічних чинників. Політична система постійно прагне до встановлення динамічної рівноваги, вивчення стану *Г.*, однак це, зазвичай, залишається лише рухом до *Г.*, оскільки його тривале осягнення веде до ерозії влади, початку руйнування самої політичної системи.

ГОМОГАМІЯ [гр. *homos* – такий же + *gamos* – шлюб] – шлюб між людьми із подібними соціальними характеристиками.

ГОМОГЕННИЙ – однорідний, одного роду.

“ГОМО ЕКОНОМІКУС” [лат. *homo ekonomikus* – людина економічна] – 1) людина з високою економічною інтуїцією і знаннями, яка приймає оптимальні варіанти економічних рішень; 2) людина, яка прагне до безмежного збагачення.

ГОУЛДНЕР [Gouldner] Алвін (1920 – 1980) – американський соціолог, відомий представник альтернативної соціології. В 50-ті роки ХХ ст. *Г.*, віддаючи перевагу структурно-функціональному напрямку в соціології, займався дослідженням бюрократичних організацій. Вивчаючи промислову бюрократію, *Г.* аналізував дію системи позаособових правил, що існують в цих організаціях. *Г.* прийшов до висновку, що ця система сприяє зменшенню напруги в роботі групи, при порушеннях рівноваги системи в ній починають діяти внутрішні правила, направлені на поновлення рівноваги. У 60-70-ті роки ХХ ст. *Г.* відходить від структурно-функціонального напрямку і критикує всю сучасну західну соціологію, на подальше формування його поглядів суттєвий вплив спричинили ідеї неомарксизму, Франкфуртської школи. Виступив з концепцією так званої “критично-рефлексивної” соціології з допомогою якої, на думку *Г.*, можна виявити причини кризи капіталістичного суспільства та знайти шляхи їх подолання. Глибинні причини кризи суспільства *Г.* бачив в деперсоналізації людини, в руйнуванні цілісного погляду на світ, в антиномічно-суперечливих відносинах між знаннями та владою. Перебільшуючи значення соціального пізнання, *Г.* стверджував, що наділене критичним елементом, воно спроможне стати провідним фактором трансформації соціального буття. Перу *Г.* належать праці: “Діалектика ідеології та технології” (1976),

“Майбутнє інтелігенції і зростання нового класу” (1979), “Два марксизми: протиріччя і аномалії в розвитку теорії” (1980).

ГРОМАДА — об’єднання людей, пов’язаних спільними інтересами (напр., *сімейна, сільська, релігійна, земельна Г.*).

ГРОМАДСЬКА ДУМКА — 1) думка, яка містить у собі приховане чи явне, вербальне чи невербальне ставлення соціальних спільнот, груп, індивідів до значущих для них проблем, подій і фактів дійсності; 2) думки значної частини населення про будь-яку соціальну проблему; 3) думки з актуальних суспільних проблем, які вирізняються дискусійністю. *Г.д.* є сукупністю оціночних суджень, в яких відображається позиція соціальної групи щодо важливих для неї подій; у ній тісно переплітаються раціональний і емоційно-вольовий компоненти. *Г.д.* може виконувати такі функції: *експресивну, контрольну, консультативну, директивну*.

ГРОМАДЯНИН — соціальний тип особистості, який характеризується наявністю таких суспільно значущих якостей, як правослужняність, вміння поєднувати власні і суспільні (державні) інтереси, почуття обов’язку щодо батьківщини (патріотизм). Характерна ознака *Г.* — легальний статус повноправного члена суспільства, володіння сукупністю громадянських прав (право власності, участі в управлінні державними і суспільними справами тощо). Цей статус визначається рядом чинників: фактом і місцем народження, зв’язком з батьками (“закон крові”), натуралізацією і т. ін.

ГРОМАДЯНСТВО — формально зафіксований постійний правовий зв’язок особи з державою, який знаходить свій вияв у їх взаємних правах і обов’язках. *Г.* є не єдиною, але найбільш поширеною формою відносин між особою та державою. Основний сенс *Г.* полягає в тому, що воно дає особі батьківщину й відповідно її юридичну і моральну захищеність.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА — збройне протистояння класів, соціальних груп, партій, націй у середині країни з метою завоювання політичної влади, встановлення потрібного політичного режиму.

ГРОМАДЯНСЬКА ЗГОДА — спосіб політичного розв’язання конкретних суперечок і конфліктів, який передбачає не однострійність, а відсутність прямих заперечень, допускаючи нейтральну позицію. В соціологічному сенсі трактується як згода значної кількості або більшості людей будь-якої спільноти, вираженої в діях, стосовно найважливіших аспектів соціального порядку.

ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА — ставлення індивідів до інституцій держави та настанов влади, їхня законослухняність та критична вимогливість. Культура громадянськості, на відміну від культури політичної, належить до сфери взаємодії населення, з одного боку, та влади — з іншого, а не до сфери протистояння окремих верств одна одній. Вона характеризується сприйманням влади не як предмета боротьби й завоювання, а як об'єкта впливу щодо захисту інтересів і прав громадян. Виражається у ставленні населення до існуючого порядку, у знанні й визнанні ним суспільних норм, готовності їх дотримуватися. До *Г.к.* належать знання людей про їхні права й обов'язки, про устрій держави, про політичні системи, процедури політичного, зокрема виборчого, процесу.

ГРОМАДЯНСЬКА НЕПОКОРА — вид соціальної активності, що є протистоянням владним структурам з боку населення. Для *Г.н.* характерний зв'язок реалізації протистояння ненасильницьким засобом, превалювання моральних ідеалів у вирішенні конфлікту. Частіше *Г.н.* передбачає мирні методи масового руху (демонстрації, петиції, голодування, мітинги, страйки, несплату податків, пікетування тощо) у протистоянні з владними структурами.

ГРОМАДЯНСЬКА ОБОРОНА — система суспільно-державних заходів, здійснюваних для навчання населення захисту від можливого нападу противника і забезпечення стійкої роботи економічного організму.

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА — навчання людей тому, як жити в умовах сучасної держави, як дотримуватися її законів, і водночас не дозволяти владі порушувати своїх прав, відстоювати свої правомірні потреби і права, бути громадянином демократичного суспільства.

ГРОМАДЯНСЬКА ПОЗИЦІЯ — система ціннісних і соціальних орієнтацій та настанов, що характеризують людину як громадянина країни та члена суспільства.

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ — формування громадянськості як інтегративної якості особистості, що дає можливість людині відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною і захищеною.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО — суспільний устрій, при якому багатокладна економіка, верховенство закону, демократизм політичної системи, дія моральних норм забезпечують громадянину вільний вибір форм економічної та політичної діяльності. *Г.с.* ство-

рює саморегулюючу політичну систему, де держава існує для людини, для задоволення її інтересів і потреб.

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА — сукупність природних і невідчужуваних основоположних прав і свобод, які належать людині від народження і не залежать від її приналежності до конкретної держави. Ці права і свободи становлять основу всього правового статусу людини. *Г.п.* також називають особистими правами, причому друга назва — точніша і переважальна, оскільки виключає небезпеку підміни двох різних понять: громадянських прав і права громадян. Міжнародні пакти про громадянські та політичні права (1966 р.) і конституції відносять, зазвичай, до *Г.п.* такі права: на життя; свободу; фізичну цілісність і особисту недоторканність; не піддаватися тортурам чи жорсткому поводженню і покаранню; на захист честі та доброго імені; на вільне пересування і вільний вибір місця проживання; покидати власну країну і вільно до неї повертатися; на судовий захист і правосуддя; право людини на визнання її правосуб'єктності в будь-якій країні світу; свободи думки, совісті, віросповідання; свободи слова й іншого вираження; вільно визначати національну приналежність і спілкуватися рідною мовою та ін.

ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ — духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З цим пов'язані лояльне ставлення до існуючих у державі порядків, законів, інституцій влади, почуття патріотизму, власної гідності, моральність знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння дотримуватися власних прав та обов'язків.

ГРУПА — стабільна спільнота людей, об'єднаних єдиними інтересами, мотивами та нормами діяльності.

ГРУПА ВЕЛИКА — соціальна група з великою кількістю членів; протистоїть малій групі і, на відміну від неї, заснована на різного типу зв'язках, що не передбачають обов'язкових особистісних контактів. *Г.в.* бувають декількох типів: *умовні, статистичні*, групи, які утворюються деякими поведінковими ознаками, напр., аудиторія (радіо, телебачення), публіка (театру, концерту), і *Г.в.* типу класу, нації, територіальної спільноти великих розмірів (місто, держава).

ГРУПА ВТОРИННА — група людей, соціальні контакти і відносини між членами якої мають знеособлений характер. У таких групах основне значення надається не особистісним якостям людей, а їх умі-

нню виконувати певні функції. Ролі у *Г.в.* чітко визначені, нерідко її члени дуже мало знають одне про одного, між ними майже відсутні емоційні зв'язки (напр., соціальні організації підприємств та установ). *Г.в.* спрямовані переважно на досягнення певних цілей, при відсутності останніх, як правило, розпадаються; можуть складатися із кількох первинних груп.

ГРУПА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА — група, що зазнає впливу експериментального фактора.

ГРУПА ЕКСПРЕСИВНА — група, створена з метою задовольнити прагнення її членів до визнання, поваги і незалежності.

ГРУПА ІНСТРУМЕНТАЛЬНА — група, створена для виконання певної роботи.

ГРУПА КОНТРОЛЬНА — складається з осіб, відібраних на основі принципу подібності щодо ряду змінних з групою, яка є об'єктом соціологічного експерименту (*експериментальна група*). Якщо експериментальна група зазнає впливу певної незалежної змінної, то *К.г.* під такий вплив не підпадає. Усі відмінності між цими двома групами, які з'ясовуються після проведення експерименту, пояснюються дією незалежної змінної.

ГРУПА МАЛА СОЦІАЛЬНА — соціальна група, члени якої безпосередньо взаємодіють між собою і мають розвинене почуття приналежності до неї; її структура зумовлюється специфікою групової діяльності, від якої залежить розподіл у групі ролей, характер інформаційних потоків, міжособистісних стосунків. Характерними рисами *Г. м. с.* є: безпосередні особистісні контакти між її членами; просторова близькість членів; спільність групових цінностей, норм і зразків поведінки; розвинуте почуття приналежності; тривалість існування; малочисельний склад (від 2 — 3 до 40 осіб); добровільність вступу; неформальний контроль за поведінкою її членів. Елементами структури *Г. м. с.* є: предмет спільної діяльності членів групи, їх діяльність, соціальні статуси і виконувані ролі, міжособистісні відносини. Вирізняють *формальну* і *неформальну, статичну* і *динамічну, внутрішню* і *зовнішню* структури. *Г. м. с.* класифікуються і за такими критеріями: *способом організації* — зовнішньоорганізовані і такі, що організуються самі, формально фіксовані і неформальні групи; *сферами функціонування* — виробничі, навчальні, родинні, військові тощо; *тривалістю функціонування* — тимчасові і постійні; *складом* — елементарні, неподільні (7 — 10 осіб) і складні (до 40 — 50 членів), що об'єднують кілька еле-

ГРУПА НАЛЕЖНОСТІ

ментарних груп. За *психологічними критеріями* вирізняють групи з різними рівнями згуртованості (демократичні, авторитарні та ін.).

ГРУПА НАЛЕЖНОСТІ — група, до якої реально належить індивід.

ГРУПА НОМІНАЛЬНА — сукупність людей, які не пов'язані об'єктивною, реальною взаємодією, вона визначається за певною ознакою (стать, вік, рівень освіти, національність, вид діяльності, стиль дозвілля тощо), має сенс для цілей аналізу. Їх ще називають умовними або статистичними.

ГРУПА ПЕРВИННА — різновид малої групи (*сім'я, друзі, ровесники*) зі стійкими, тривалими зв'язками і традиціями, високим ступенем емоційних відносин і ідентифікації членів з групою, відносини між членами якої характеризуються інтимністю, мають особистісний, неформальний характер. Головною метою *Г.п.* є взаємне спілкування, в ній відбувається процес первісної соціалізації і опосередковується входження індивіда до інших груп.

ГРУПА ПОХОДЖЕННЯ — група, всі члени якої мають спільного предка.

ГРУПА РЕФЕРЕНТНА — реальна або уявна соціальна група, з якою індивід порівнює своє соціальне становище, співвідносить себе як з еталоном і на норми, думки, цінності якої він орієнтується у своїй поведінці й самооцінці. У системі відносин “особа — суспільство” *Г.р.* виконують такі основні функції — статусну, соціального порівняння і соціалізації.

ГРУПА РІВНИХ — група індивідів рівного статусу.

ГРУПА СОЦІАЛЬНА — сукупність людей, які певним чином взаємодіють один з одним, усвідомлюють свою належність до групи і вважаються її членами з погляду інших.

ГРУПА СОЦІАЛЬНОГО РИЗИКУ — різновид соціальної номінальної групи, що охоплює людей, які в силу свого соціального становища і способу життя піддаються небезпечним негативним впливам і внаслідок цього стають загрозою нормальній життєдіяльності суспільства. Традиційно типовими *Г.с.р.* вважаються алкоголіки, наркомани, повії, гомосексуалісти, бомжі та ін.

ГРУПА ТИСКУ — відносно вузьке суспільне об'єднання, що активно домагається задоволення власних інтересів за допомогою цілеспрямованого впливу на інститути публічної влади.

ГРУПА ФОРМАЛЬНА — соціальна група, яка має юридичний статус, є частиною соціального інституту, організації, прагне досягти пев-

них результатів у межах цього інституту, організації. Функції, завдання, правила поведінки і власне членство в *Г.ф.* зафіксовані в нормативних документах, тобто формалізовані, що й забезпечує такий групі високу упорядкованість, керування діями членів для досягнення цілей соціального інституту, організації.

ГРУПИ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ — будь-яка соціальна група, членство в якій визначається за спільним походженням від реального чи міфічного пращура (напр., тотемічні клани).

ГРУПИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ — охоплюють людей з життєвими планами, які подібні між собою соціальною й культурною поведінкою і проведенням вільного часу (напр., менеджери, роботодавці, робітники).

ГРУПОВА ДИНАМІКА [гр. *dynamis* — сила] — 1) сукупність тих динамічних процесів, які одночасно відбуваються в групі протягом певної одиниці часу; вона знаменує собою рух групи від стадії до стадії, тобто її розвиток. Такими стадіями є процесоутворення групи, її структуризація, функціонування, розвиток, вироблення групових форм поведінки і спільної діяльності тощо; 2) напрям дослідження малих соціальних груп у межах мікросоціології, який утвердився під впливом праць *К.Левіна*, а пізніше — *Дж.Хоманса*, *Р.Бейлса*, *А.Зандера* та ін.

ГРУПОВА ЗАМКНЕНІСТЬ — засоби визначення групою чітких кордонів безпосередньо для себе, а, отже, відмежування себе від інших.

ГРУПОВА ЗГУРТОВАНІСТЬ — характеристика системи внутрішньогрупових зв'язків, яка показує ступінь збігу оцінок, установок, позицій членів групи щодо найбільш значущих для групи в цілому об'єктів (завдань, ідей, подій тощо).

ГРУПОВА СВІДОМІСТЬ — тип суспільної свідомості, сукупність групових почуттів, ціннісних орієнтацій та ідеалів, уявлень про групові завдання, шляхи і засоби їх досягнення.

ГРУП ТЕОРІЯ — науковий напрям у сучасній соціології, психології та політології. В соціології — це сукупність теорій “групової поведінки” (*Ч.Кулі* й *Е.Мейо*). У політичній психології — концепції групової динаміки (*К.Левін*, *Дж.Хоманс*, *Д.Креч*), політичній соціології — концепції про неінституційні сфери політичного процесу, що перебувають поза політичним і правовим простором. Методологічними основами *Г.т.* є структурно-функціональний аналіз, біхевіоризм, психоаналіз. У її основі міститься поняття *Г.т.* — поняття інтересу, багатоманітність інтересів. *Г.т.* визнає можливість інтеграції численних

ГРУПУВАННЯ

індивідуальних інтересів у загальний інтерес. Процес інтеграції приватногрупових мотивів і завдань відбувається за допомогою конкуренції, змагань, які можуть набувати конфліктних форм.

ГРУПУВАННЯ — об'єднання за суттєвими ознаками одиниць об'єкта, що спостерігається в однорідній сукупності. Результат *Г.* одиниць спостереження за будь-якою однією ознакою є *статистичним рядом*. Розподіл частот ознаки в сукупності називається *варіаційним рядом*.

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (1866 — 1934) — український історик світового рівня, політичний діяч, лідер інституалізованої соціології в Україні. Навчався в Київському університеті, плідно працював у Львові в науковому товаристві ім. Т. Шевченка, всебічні наукові дослідження втілював у 10-томній “Історії України-Русі”, очолював створення у Відні на засадах та принципах класичної соціологічної традиції Українського соціологічного інституту в 1919 р. У головній соціологічній праці “Початки громадянства (генетична соціологія)” досліджена центральна проблема тогочасної соціології — причини і фактори створення соціальності, виникнення й існування людського суспільства. *Г.* підкреслював важливу роль протистояння індивідуалістичних і колективістських тенденцій, коли то одна, то друга періодично домінує в суспільному розвитку. Саме ця боротьба двох тенденцій стає домінантою ритму соціальної революції, що є об'єктом дослідження всіх соціальних наук.

ГУМАНІЗМ [лат. *humanus* — людський, людяний] — філософський підхід, що в теоретико-світоглядний спосіб поєднує вчення про людину як визначальну мету і вищу цінність суспільства.

ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА — матеріальна, фінансова, економічна добродійна підтримка людей, яка надається міжнародними, державними, громадськими організаціями і приватними особами у разі стихійних лих і соціально-економічних потрясінь, війн та інших бід, що зазнала країна та її громадяни.

ГУМАНІТАРНИЙ [фр. *humanitaire*, від лат. *humanitas* — людська природа, освіченість, духовна культура] — коло знань, інтересів, вид діяльності, має своїм предметом людину, людську свідомість, суспільство, на відміну від природничого і технічного. Напр. *Г.* науки — філософія, соціологія, історія та ін.

ГУМАННІСТЬ — людяність, доброзичливе ставлення на відміну від жорстокого.

Д

ДАНИХ МАТРИЦЯ — сукупність даних, розміщених у таблиці в числовій формі (з *m* рядками і *n* стовпчиками). *Д. м.* є основою матричного відліку.

ДАНІ ІНДИВІДУАЛЬНОГО РІВНЯ — інформація, зібрана від індивідів за допомогою будь-якої дослідницької методики, напр., інтерв'ю, спостереження, анкетування. *Д.і.р.* можуть об'єднуватися в групи за сім'ями, студентськими групами, учнівськими класами тощо.

ДАРЕНДОРФ [Darendorf] Ральф (1929 р.н.) — німецько-британський соціолог, у минулому професор соціології в Німеччині, був членом комісії Європейської економічної співдружності, член палати лордів Великобританії, донедавна — директор Лондонської школи економіки і політичних наук. Один із основних представників концепції соціального конфлікту, в основі якої лежать погляди, які ґрунтуються на тому, що класи — це соціальні групи, які розрізняються за участю (неучастю) в пануванні, і які між собою конфліктують. *Д.* виходить з того, що соціальний конфлікт притаманний будь-якому суспільству, завжди існував і буде існувати, бо люди мали, мають і будуть мати різні інтереси, а відносини панування і підпорядкування органічно притаманні суспільству. Зробив важливий внесок у розвиток теорії класу і теорії ролей. Головними працями *Д.* є: “Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві” (1957), “Суспільство і свобода” (1961), “Суспільство і демократія в Німеччині” (1967), “Вихід з утопії” (1967), “Нова свобода” (1975), “Життєві шанси” (1979).

ДВОСТУПЕНЕВИЙ ПОТІК МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ — ідея про те, що в плюралістичному суспільстві потік масових комунікацій опосередковується діяльністю лідерів, які формують думку; мала суттєве значення в розробці теорії ЗМК.

ДЕБАТИ [фр. *debats*] — обговорення, обмін думками на будь-яких зборах, засіданнях, дискусіях. Парламентські *Д.* — офіційно встановлений порядок обміну думками між депутатами з питань законодавства чи діяльності уряду.

ДЕВАЛЬВАЦІЯ — офіційне зниження курсу національної валюти по відношенню до іноземних валют.

ДЕВІАНТНА КАР'ЄРА [лат. *deviatio* — ухилення + *via* — дорога] — процес, в якому індивід приходить до прийняття девіантного “самоотождження” і найчастіше до ідентифікації з девіантною субкультурою.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА — вчинки, діяльність людей, соціальних груп, які не відповідають визнанням у даному суспільстві нормам, шаблонам і стандартам поведінки. Спрямованість відхилень може бути різною, як у позитивний (напр., *альтруїзм, надмірна працелюбність, героїзм, геніальність, самопожертва, будь-які види активності, творчості*), так і в негативний бік (напр., *злочинність, пияцтво, наркоманія, проституція, самогубство*). Усталене розуміння **Д.в.** пов'язане саме з деструкцією, дезорганізуючими відхиленнями, антисоціальними вчинками. Розрізняють *індивідуальні й соціальні відхилення*. Перетворення перших у другі відбувається за таких умов: а) однакова спрямованість таких відхилень у схожих груп людей в однакових умовах; б) близькість або навіть єдність причин, за яких вони виникають; в) наявність певної повторюваності, стійкості названих явищ. Соціальні відхилення — це не випадкові факти, а процеси, що набули певного поширення у суспільстві або мають тенденцію до цього.

ДЕВІАНТНА СУБКУЛЬТУРА — 1) субкультура, члени якої дотримуються цінностей, котрі істотно відрізняються від цінностей більшості членів суспільства; 2) субкультура, притаманна групам із соціально відхиленою поведінкою (напр., *наркоманам, сатаністам* тощо).

ДЕВІАЦІЙНЕ ЗРЕЧЕННЯ — відмова того, кого розглядають як девіанта, погодитися з даною думкою.

ДЕВІАЦІЙНЕ ПЕРЕБІЛЬШЕННЯ — процес, в якому масштаби і серйозність девіації перекручуються і гіпертрофуються для того, щоб агенти соціального контролю виявили більший інтерес до нібито існуючого явища.

ДЕГРАДАЦІЯ [лат. *degradatio* — поступове погіршення, занепад] — 1) занепад, рух від вишого до нижчого, зменшення або втрата позитивних якостей; 2) втрата індивідом або групою свого соціального статусу і спроможності відновлювати себе у попередньому образі; 3) втрата значимих соціальних якостей індивідом чи соціальною групою.

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ [лат. *de* — префікс, що позначає відокремлення, відміну, рух униз] — процес (явище) в соціально-політичній сфері, що означає заперечення або приниження людських інтересів і цінностей. Явища **Д.** знаходять свій вияв у загальній пасивності, падінні звичаїв, корозії моральних ідеалів, зростанні злочинності, алкоголізму, наркоманії. Процес **Д.** — це звуження умов і факторів, які забезпечують розвиток і вдосконалення особистості, послаблення правових і політичних гарантій нормальної життєдіяльності і свобод людини,

громадянина у суспільстві. Однією з причин *Д.* є невпевненість людей у своєму майбутньому, загроза існуванню людства та ін.

ДЕДУКЦІЯ [лат. *deductio* — виведення] — один з основних способів міркування і методів дослідження: 1) перехід у пізнання від загального до часткового та одиничного, виведення часткового та одиничного із загального; 2) у логіці та методології науки — процес логічного висновку, що становить собою перехід від засновків до висновків на підставі застосування правил логіки.

ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ СОЦІАЛЬНА [лат. *de...* префікс, що означає відсутність, відміну, усунення чого-небудь + *integer* — цілий] — розпад цілісної структури, поділ її на частини, складові елементи; послаблення, порушення та розрив зв'язків і відносин у цілісній системі.

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ — свідомо неправдива, хибна інформація; введення в оману хибною інформацією про фактичні сторони реальних подій, процесів і явищ.

ДЕЗОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА — поняття, що фіксує факт або “процес порушення нормального” функціонування суспільної системи, падіння ефективності дії соціальних інститутів, є невід'ємною частиною процесу соціальних змін. Особливого значення проблема *Д.с.* набуває для суспільств перехідного типу, тих, які переживають періоди якісних трансформацій, у тому числі й для України.

ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЯ — 1) соціально-філософська і соціально-політична концепція, яка набула широкого розповсюдження на Заході в 50-ті роки ХХ ст. і проголосила “кінець ідеології”; закликала до звільнення, очищення, насамперед суспільствознавства, особистості, суспільства від впливу ідеології. Концепція *Д.* тісно пов'язана з теоріями індустріального суспільства, згладжуванням класових відмінностей і затуханням класової боротьби, конвергенції світових соціальних систем у сучасну епоху. Найбільш відомими представниками концепції *Д.* є *Р.Арон, Д.Белл, Т.Парсонс* та ін.; 2) діяльність, направлена на виключення ідеологічного впливу на роботу державних чи громадських структур. Див. *ідеологізація*.

ДЕІЗОЛЯЦІЯ — соціальне явище, протилежне соціальній ізоляції.

ДЕІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ — втрата самооцінки, небажання її визначати, розчинення у масі.

ДЕІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ — процес, у якому раніше індустріалізовані економіка, суспільство, регіон повертаються частково або повністю до доіндустріалізованого стану; може відбуватися внаслідок міжнародної конкуренції.

ДЕКАДЕНТСТВО [фр. *dekadense* — занепад] — поняття, яке відображає кризові явища у культурі; часто використовується для позначення занепаду в розвитку мистецтва. Поширення *Д.* характерне для переломних епох, коли соціальна невлаштованість породжує у середовищі діячів культури настрої безнадійності й індивідуалізму, прагнення до можливої ізоляції від дійсності тощо.

ДЕКАДЕНЦІЯ (декаданс) — процес соціального упадку, за якого інститути втрачають функцію соціального контролю, а суспільство — свою цілісність.

ДЕКВАЛІФІКАЦІЯ — процес деградації праці, в якому вона стає більш фрагментарною і втрачає свою складність, самостійний зміст і основу знань.

ДЕКЛАРАТИВНИЙ [лат. *declarativus* — оголошувачий] — 1) такий, що носить характер *декларації* (див.), урочистий; 2) (перен.) містить загальні положення і заяви без їх обґрунтування і конкретизації.

ДЕКЛАРАЦІЯ [лат. *declaratio* — оголошення, проголошення] — заява від імені держави, уряду, партії, громадської організації.

ДЕКЛАСОВАНІ ЕЛЕМЕНТИ [фр. *declasser* — викидати зі станового положення] — особи, які втратили сталі зв'язки зі своїми попередніми соціальними групами і опинилися на дні суспільного життя. Причини появи і зростання чисельності *Д.е.* — економічна і соціально-політична кризи, масове безробіття, зубожіння населення.

ДЕКЛАСОВАНІСТЬ — 1) втрата індивідом чи соціальною групою основних класових ознак, своєї попередньої соціальної позиції; 2) переміщення індивіда чи соціальної групи на нижчий щабель соціально-класової структури суспільства.

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ [лат. *de...* — ні, заперечення + *colonia* — поселення] — процес визволення колишніх залежних країн від колоніального гніту країн-метрополій. Особливо швидко процес *Д.* почав здійснюватися з 60-х років ХХ ст. Проте, реальна *Д.* — складний і довготривалий процес формування дійсно незалежних і, головне, рівноправних держав.

ДЕКУЛЬТУРАЦІЯ — втрата основної (сутнісної) частини рідної (вітчизняної) культури.

ДЕЛЕГУВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ — передавання частини прав і обов'язків одних посадових осіб іншим. Повноваження можуть делегуватися на заздалегідь обумовлені строки.

ДЕЛІНКВЕНТ — поняття, введене для позначення молодих правопорушників.

ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА — сукупність протиправних дій, вчинків або злочинів. *Д. п.* абсолютна відносно законів країни.

ДЕЛЬФІЙСЬКИЙ МЕТОД — метод дослідження з метою прогнозування майбутніх подій; включає сортування думок, інтерв'ю, бесід з групою “експертів” з оцінки тенденцій проблеми, що розглядається. Назва методу походить від храму Аполона в Дельфах (Стародавня Греція), знаменитого своїми оракулами.

ДЕМАГОГІЯ [гр. *demos* — народ + *ago* — веду] — форма маніпулювання масами шляхом закликів, обіцянок, гасел, позбавлених реального втілення з метою залучення їх на свій бік.

ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ — роззброєння; заборона будь-якій державі будувати укріплення, мати військову промисловість і утримувати збройні сили.

ДЕМОБІЛІЗАЦІЯ [від лат. *de...* — ні, заперечення + *mobilis* — рухливий] — 1) скорочення чисельності складу збройних сил чи звільнення військовослужбовців, які відслужили строк військової служби; 2) (перен.) послаблення активності, пильності.

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА — система економічних, правових, медичних, виховних та інших соціальних заходів, спрямованих на формування бажаної для того чи іншого суспільства свідомої демографічної поведінки населення, на досягнення бажаного у довгостроковій перспективі типу відтворення населення.

ДЕМОГРАФІЧНА ШКОЛА — напрям у соціології ХІХ ст., представники якого (*А.Гійяр, А.Кетле, В.Мірабо* та ін.) вважали головним фактором розвитку суспільства зростання народонаселення. *Д.ш.* започаткувала розвиток демографії — самостійної науки про населення, його чисельність, склад, структуру, розподіл за територією тощо.

ДЕМОГРАФІЯ [гр. *demos* — народ + *graphio* — пишу] — наука про народонаселення та його зміни. *Д.* досліджує чисельність, структуру і розвиток населення, його географічний розподіл, процеси відтворення (*народжуваність, смертність, тривалість життя*) і залежність складу і руху населення від соціально-економічних і культурних чинників.

ДЕМОКРАТІЯ [гр. *demos* — народ + *kratos* — влада] — в буквальному розумінні — влада народу, народовладдя. У найбільш уживаному значенні *Д.* — форма політичного, державного устрою, яка впливає з визнання народу як джерела влади, його права брати участь у вирішенні соціальних, державних справ, із визнання принципів свободи, рівності та інших прав громадян, передбачає запровадження правових і проце-

ДЕМОНСТРАТИВНЕ СПОЖИВАННЯ

дурних гарантій, їх реалізації в усіх сферах життя суспільства. *Д.* — це конкретно-історичне втілення ідей рівності й справедливості в процедурах прийняття рішень відповідно до волі, позиції більшості з визнанням прав і потреб меншості; це культура поважливого ставлення до закону й порядку. *Д.* — це заперечення монополізму на істину, визнання свободи й рівності громадян в обговоренні, вирішенні спільних проблем, права на існування багатьох різноманітних поглядів та уподобань; це розв'язання конфліктів на основі суспільного консенсусу та компромісу. За формою, способом свого втілення *Д.* поділяється на безпосередню, коли сам народ, без посередників, приймає ті чи інші рішення (*референдум, пряме голосування* та ін.) і представницьку, коли рішення приймаються через інститути представництва (депутатів, делегатів тощо). *Д.* — найважливіша й універсальна умова і засіб організації, функціонування, оптимізації і вдосконалення суспільства, вільного розвитку особистості.

ДЕМОНСТРАТИВНЕ СПОЖИВАННЯ — термін, упроваджений *Т.Вебленом* і пізніше досліджений *П.Бурд'є* та *Ф.Хіршом* для визначення характеристик класу дозвілля. Ними висловлене припущення, що деякі види споживання існують не стільки через корисність товарів чи послуг, скільки заради демонстрації соціального статусу.

ДЕМОНСТРАЦІЯ [лат. *demonstratio* — показ] — 1) публічний показ будь-чого (напр., фільму, товарів); 2) масова хода для виразу суспільно-політичних настроїв, вимог протесту, солідарності (напр., антивоєнна *Д.*, святкова *Д.*); 3) дії з метою привернути увагу, надати підтримку, підкреслити своє ставлення.

ДЕМОРАЛІЗАЦІЯ [англ. *demoralization*] — моральний розпад, занепад моралі, дисципліни, духу.

ДЕМОС [гр. *demos* — народ] — у Стародавній Греції вільне населення, яке володіло громадянськими правами. З кінця V—IV століття до н.е. *Д.* називали бідні прошарки міського населення.

ДЕНАТУРАЛІЗАЦІЯ [від лат. *de...* - відміна + *naturalis* — природний] — втрата особою на тих чи інших підставах *статусу* (див.) громадянина чи підданого відповідної держави (порів. *Натуралізація*).

ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ [від лат. *de...*- відміна + *націоналізація*] — повернення державою націоналізованого майна колишнім власникам.

ДЕНЬ ВІДЧИНЕНИХ ДВЕРЕЙ — метод залучення молодих людей на роботу в організації або до навчання в навчальних закладах, поширений у вузах. Як правило, вузи організовують цей день раз на

рік за один або два місяці до початку вступних іспитів. На загальних зборах (або на зборах за спеціальностями та спеціалізаціями) керівники вузу, декани, завідувачі кафедр розповідають абітурієнтам про спеціальності (спеціалізації), знання та навички, які отримують студенти, навчаючись у вузі. Абітурієнти знайомляться із правилами вступу до вузу. Після зборів організовуються екскурсії абітурієнтів на кафедри, у лабораторії, виробничі майстерні та комп'ютерні класи. Продається навчально-методична література на допомогу вступникам. *Д.в.д.* дає змогу підвищити конкурс під час вступних іспитів до навчального закладу.

ДЕОНТОЛОГІЯ [гр. *deontos* — належне + *logos* — вчення, слово] —

1) розділ етичної теорії, яка розглядає питання, пов'язані з почуттям обов'язку, повинності; 2) вчення про юридичні, професійні і моральні обов'язки і правила поведінки медичного працівника, головним чином, у ставленні до хворого.

ДЕПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ — втрата відчуття особистої автентичності, визначеності.

ДЕПОЛІТИЗАЦІЯ — 1) соціальний процес, унаслідок якого значна частина населення перестає брати участь у суспільно-політичній діяльності; 2) зростання явищ, які залишаються поза увагою політичної влади.

ДЕПОРТАЦІЯ [лат. *deportatio* — вивіз] — примусове переміщення особи за межі країни. Застосовується, як правило, до іноземців і осіб без громадянства при їх незаконному перебуванні на території країни.

ДЕПРИВАЦІЯ — термін, введений у соціологію *С.А. Стауффером*. *Д.* розцінювалася ним як один із чинників розвитку соціальних груп і суспільних організацій, котрий суб'єктивно виявляється як стан невдоволеності, який переживає індивід або група відносно свого дійсного стану, а об'єктивно — як прагнення індивіда чи групи досягнути рівня іншої групи, більш розвиненої, престижної або більш благополучної в соціальному значенні. У *широкому розумінні* в межах соціологічного аналізу *Д.* розглядається як нерівність доступу до соціальних благ, позбавлення чи зменшення можливостей задоволення основних життєвих потреб індивідів або груп, недостатнє задоволення якоїсь потреби.

ДЕПУТАТ [лат. *deputatus* — направлений] — особа, обрана відповідним чином до законодавчого чи іншого представницького органу влади.

ДЕРЖАВА — офіційно визнана всеохоплююча універсальна політична форма організації суспільства, яка склалася внаслідок законмірного розвитку суспільства, ускладнення соціальних відносин,

ДЕРЖАВА В СЕЗАГАЛЬНОГО БЛАГОДЕНСТВА

поділу праці, виникнення приватної власності й утвердження антагоністичних класів. *Д.* має такі основні ознаки: організація влади за певним територіальним принципом; поділ населення за ознаками території проживання замість поділу за кровнородинними ознаками; наявність публічної влади, здійснюваної особливим розрядом осіб (державними чиновниками); право й можливість втілювати внутрішню та зовнішню політику від імені всього суспільства; претензія на захист загального інтересу, монопольне право на примусовий вплив стосовно населення, наявність особливої системи органів, установ і знарядь примусу (армія, поліція, суд, тюрма та ін.); суверенна законотворчість; монопольне право на збирання податків.

ДЕРЖАВА ВСЕЗАГАЛЬНОГО БЛАГОДЕНСТВА — держава, яка гарантує кожному її члену високий рівень життя за допомогою державного регулювання економіки і прибутків. Головна ідея *Д.в.б.* полягає в тому, що уряд несе відповідальність за благополуччя своїх громадян і що ця відповідальність не може бути покладена на індивіда, приватну корпорацію чи місцеву громадськість. Держави, які називаються *Д.в.б.*, як правило, захищають людей від бідності шляхом виплати допомоги по безробіттю, допомоги малозабезпеченим сім'ям, грошової доплати малооплачуваним працівникам, пенсіонерам. Вони забезпечують всебічну медичну допомогу, безкоштовну освіту, державне житло. Ці послуги фінансуються як державними страховими програмами, так і через систему оподаткування.

ДЕРЖАВА СВИТЬСЬКА — таке співтовариство, в якому релігії, їх канони і догмати, а також релігійні об'єднання не мають впливу на політичну владу, діяльність державних органів та їх посадових осіб, на систему освіти та інші суспільні сфери. Світський характер держави забезпечується, як правило, відокремленням церкви (релігійних об'єднань) від держави, світським характером державної освіти і виховання, відокремленням школи від церкви (напр., *США, Франція, Україна*). Водночас у сучасному світі є немало країн, у яких узаконена офіційна релігія, котра називається державною, пануючою, національною (напр., *Великобританія* — державною релігією є *англіканська, скандинавські країни* — *євангелістсько-лютеранська, Ватикан* — *католицька, Ізраїль* — *іудейська, у ряді країн Близького Сходу* — *мусульманська*). Існують країни, в яких проголошено рівність усіх релігій, однак у них, як правило, одна із найбільш традиційних релігій має певними привілеями у впливі на державне життя.

ДЕРЖАВА СОЦІАЛЬНА — демократична держава, що базується на широкій соціальній основі і здійснює активну соціальну політику, спрямовану на підвищення, стабільне забезпечення життєвого рівня населення, захист і реалізацію прав і свобод громадян, на створення сучасних систем охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, на підтримку неімущих і малоімущих членів суспільств, на запобігання й успішне розв'язання конфліктів.

ДЕРЖАВНА ВЛАДА — державна організація політичного управління суспільством; перевищує всі інші різновиди влади в усіх соціальних утвореннях як за обсягом, так і за способами впливу. *Д.в.* поширюється на всі сфери суспільного життя.

ДЕРЖАВНА МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА — система діяльності держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється у законодавчій, виконавчій, правовій сферах і ставить за мету створення відповідних соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах держави. *Д.м.п.* поширюється на громадян держави віком від 14 до 35 років незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, віросповідання, роду і характеру занять і здійснюється через органи державної виконавчої влади, установи, соціальні інститути та об'єднання молодих громадян.

ДЕРЖАВНИЙ СЛУЖБОВЕЦЬ — громадянин, який у встановленому законодавством порядку виконує роботу, що оплачується за рахунок коштів бюджету. На *Д.с.* поширюється дія законодавства про працю з особливостями, передбаченими законом про державну службу.

ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ — встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, які забезпечують рівень життя, не нижчий за прожитковий мінімум.

ДЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ [лат. *de...* — відміна + фр. *socialisation* — соціалізація] — протилежний соціалізації процес, який означає втрату індивідом певних соціальних цінностей та норм і супроводжується відчуженням індивіда від певної групи.

ДЕСПОТИЗМ [гр. *despoteia* — необмежена влада] — система дер-

ДЕСПОТІЯ

жавного устрою, що характеризується повною сваволею влади, безправ'ям підданих; 2) жорстоке придушення свободи особи.

ДЕСПОТІЯ – 1) форма необмеженої самодержавної влади, яка вирізняється свавіллям державного володаря і повним безправ'ям народу; 2) термін, стосовний низки держав Давнього Сходу (Ассирія, Вавилон та ін.); 3) держава, якою править деспот.

ДЕСТАБІЛІЗАЦІЯ – процес, направлений на руйнування усталеності певної системи (напр., політичної, соціальної).

ДЕСТРУКЦІЯ – [лат. *destructio* – руйнування] – руйнування існуючої структури системи, явища, процесу, що веде до втрати їх функцій.

ДЕТЕРМІНІЗМ ГЕОГРАФІЧНИЙ [лат. *determinare* – визначати] – соціологічна концепція, що пояснює явища і процеси суспільного життя особливостями природних умов і географічного становища (кліматом, наявністю корисних копалин тощо).

ДЕТЕРМІНІЗМ КУЛЬТУРНИЙ – 1) методологічна установка, що відстоює принцип розуміння явищ культури на ґрунті самої культури (пояснення “культурного” “культурним”), не звертаючись до пояснення їх біологічними, географічними, психічними та іншими факторами; 2) інтерпретація людської поведінки головним чином факторами культури.

ДЕТЕРМІНІЗМ ПСИХОЛОГІЧНИЙ – 1) визнання генетичного зв'язку між станом людської психіки, наявності причинно-наслідкових зв'язків, упорядкованого порівняння одного психічного явища з іншим; 2) у *біхевіоризмі* – зумовленість одних психічних явищ іншими за схемою “*стимул – реакція*”; 3) у *психоаналізі* – зумовленість свідомих психічних процесів і явищ несвідомих.

ДЕТЕРМІНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ – один із принципів соціальної філософії, що виражає загальний взаємозв'язок і взаємозумовленість соціальних явищ та процесів. Найважливішою характеристикою *Д.с.* є причинно-наслідкові зв'язки, однак, до причинності всі форми зумовленості не зводяться. Існує детермінація законом (*закони соціальні*); для соціальних систем характерна і детермінація елементів цілісною системою; для людської діяльності істотне значення має детермінація метою.

ДЕ-ФАКТО [лат. *de facto*] – фактично, справді; існуюче в дійсності, але юридично не оформлене (порів. *Де-юре*).

ДЕФІНІЦІЯ [лат. *definitio*] – коротке визначення основного змісту будь-якого поняття (в наукових працях, словниках і т. ін). *Д.* повинна містити суттєві ознаки предмета, явища.

ДЕФОРМАЦІЯ [лат. *deformatio* — зміна форми] — явище соціально-політичного і економічного життя, яке полягає у змінах їх змісту, спотворенні форми або структури головним чином у результаті зовнішніх впливів. Джерелами *Д.* можуть бути також впливи, які виникли внаслідок переродження тих чи інших соціальних сил, рушійних мотивів їх діяльності. *Д.* може проявлятися в явній або прихованій (латентній) формах, проте в будь-якому випадку її особливістю є повна вихолощеність порівняно з початковим змістом суті соціальних явищ та інститутів.

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ — система управління, при якій частина владних повноважень центральних органів передається місцевим органам влади.

ДЕ-ЮРЕ [лат. *de jure*] — юридично, за законом. Визнання чогось відповідно прийнятих юридичних норм і вимог.

“ДЖЕНТЛЬМЕНСЬКА УГОДА” — угода, що укладається між соціальними суб’єктами (напр., *підприємцями*) в усній формі і спрямована на забезпечення спільних інтересів. Домовленості не фіксуються жодним документом, оскільки вони не відповідають чинному законодавству або скеровані проти третіх осіб.

ДЗЕРКАЛЬНЕ “Я” — концепція “соціального Я”, яке виникає “рефлексивно” внаслідок реакції на думку стосовно інших; термін був запроваджений *Ч.Кулі*.

ДИВЕРГЕНЦІЯ [лат. *divergentia* — розходження] — а) розподілення ознак в організмі однієї системної групи в процесі еволюції та виникнення нових видів; б) перетворення діалектів однієї мови на окремі мови; в) перетворення слов’янського етносу на окремі національності, нації (українську, російську, білоруську та ін.).

ДИВЕРГЕНЦІЯ СОЦІАЛЬНА — процес збільшення кількісної і якісної різноманітності однотипних, однорідних соціальних явищ, процесів, систем. У сучасному світі відбуваються як конвергенція, тобто зближення різних структурних елементів, так і їх *Д.с.* (напр., *зростання багатоманітності індустриальних суспільств*). Поруч з *Д.с.* і *конвергенцією* виділяють ще й *емергенцію* — процес виникнення якісно нових соціальних явищ.

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ [лат. *diversus* — різний + *facere* — робити] — поєднання різних підходів до проблеми, множинність стилів політичної, суспільної діяльності.

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ В СОЦІОЛОГІЇ — процес посилення багатоманітності підходів до вивчення тієї або іншої проблеми, визнання

необхідності відходу від однобічності у виробленні і здійсненні соціальної політики, важливості врахування при цьому дії різноманітних соціальних чинників і умов, їх поєднання.

ДИДАСКАЛ [гр. — навчитель] — первісно так називався вчитель у Стародавній Греції та Візантії. У XIV — XVIII ст. — назва викладачів братських шкіл в Україні.

ДИЗАЙН [англ. *design* — проектувати] — 1) вид діяльності з проектування предметного світу; розробка зразків раціональної побудови предметного середовища, які відповідають складному функціонуванню сучасного суспільства; 2) у *соціальних науках* — частина дослідницького проекту; 3) художнє конструювання.

ДИКТАТОР [лат. *dictator*, від *dictare* — приписувати] — правитель, який володіє необмеженою владою, попирає закони і здійснює за допомогою насилля одноособове управління державою. Див. *Диктатура*.

ДИКТАТУРА [лат. *dictatura*] — необмежена влада однієї особи, невеликої групи чи класу. Історичні різновиди *Д.*: тиранія, *деспотія* (див.), цезаризм, *фашизм* (див.), диктатура пролетаріату.

ДИКУНСТВО — умовна назва першого етапу історії людства, за яким настала епоха варварства. В сучасній етнології (*народознавство*) періоду *Д.* відповідає час антропогенезу і виникнення родового ладу (*палеоліт і мезоліт*). *Д.* характеризується створенням кам'яних знарядь праці й оволодінням вогнем. На думку *Л.Моргана*, *Д.* завершується з виникненням гончарства.

ДИНАСТІЯ [гр. *dynasteia* — влада, панування] — 1) монархічні правителі із одного і того ж роду, які спадково змінюють один одного на троні; 2) (перен.) представники декількох поколінь однієї і тієї ж сім'ї, які стали відомими в якій-небудь сфері діяльності (напр., акторські *Д.*, наукові *Д.*).

ДИСИДЕНТ [лат. *dissidens* — той, що не погоджується] — інакомислячий, людина, яка не погоджується з панівною в державі ідеологією.

ДИСИДЕНТСТВО — опозиція (як правило, серед інтелігенції) авторитарній або тоталітарній системі, яка використовує ненасильницькі засоби (самвидав, демонстрації протесту); головним об'єктом її критики є становище з правами людини і свободою слова в недемократичних суспільствах. Цей рух сприяв лібералізації комуністичної системи, а його організації були першими проявами зародження громадянського суспільства. Деякі активісти *Д.* згодом стали державними політичними діячами (*В.Гавел, А.Сахаров, В.Чорновіл*).

ДИСКРЕДИТАЦІЯ [від фр. *discrediter* — підривати довіру, применшувати авторитет] — руйнувати довіру до будь-кого, зменшувати престиж, гідність, авторитет (див. також *диффанація*).

ДИСКРИМІНАЦІЯ [лат. *discriminatio* — розрізнення] — 1) обмеження чи позбавлення прав певної категорії громадян за будь-якими ознаками; 2) у міжнародних відносинах — ущемлення прав певної держави або її громадян порівняно з правами, якими користуються інші держави або громадяни; 3) у психології — здатність сприймати і розрізняти стимули.

ДИСКУРС СОЦІАЛЬНИЙ [лат. *diskursus* — розмірковування, доведення] — вид мовної комунікації, яка досягається в обговоренні, зіставленні й обґрунтуванні різних думок, програм і позицій взаємодіючих соціальних суб'єктів з метою вироблення спільної думки, позиції.

ДИСОЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНА [лат. *dissociatio* — розподіл] — послаблення узгодженості дій у групі, втрата її членами почуття належності до неї.

ДИСПЕРСІЙНІСТЬ [лат. *dispersus* — розсипаний, розпорошений] — ступінь внутрішньої подрібненості й розщепленості об'єкта дослідження (напр., такої соціальної спільноти, як етнос).

ДИСПОЗИЦІЇ ОСОБИСТОСТІ [лат. *dispositio* — розташування] — система або комплекс схильностей індивіда до певного сприйняття умов діяльності і до певної поведінки в цих умовах. Виділяють *вищі Д. о.* — це концепція життя і ціннісні орієнтації, загальна спрямованість інтересів особистості; *Д. о. середнього рівня* — узагальнені установки на соціальні об'єкти; *Д. о. нижчого рівня* — ситуативні установки як схильності до сприйняття і поведінки в конкретних умовах, у певному соціальному середовищі.

ДИСПОЗИЦІЯ — 1) схильність індивіда до певного типу поведінки в тій чи іншій ситуації; 2) у медицині — здатність індивіда певним чином реагувати на подразники.

ДИСТАНЦІЯ СОЦІАЛЬНА [лат. *distantia* — відстань] — величина, яка характеризує ступінь близькості або відчуження між соціальними групами. Мінімальна *Д. с.* дає про себе знати у вияві повноти почуттів, безпосередності, відкритості під час спілкування партнерів. Але чим більша *Д. с.*, тим сильнішою є недовіра до представників інших груп, бажання звести до мінімуму необхідне спілкування. *Д. с.* виникає на основі реальних економічних, політичних, культурних, національних, вікових та інших відмінностей між соціальними групами. При цьому

ДИСФУНКЦІЯ

Д.с. є рухливою, такою, що змінюється залежно від специфіки ситуації і особистісних якостей учасників. Розрізняють *культурну, професійну, соціально-психологічну, екологічну Д.с.* Термін *Д.с.* використовується для порівняльного опису психологічної близькості між людьми; при цьому вирізняють *інтимну, особистісну, публічну.*

ДИСФУНКЦІЯ [лат. *dis* – заперечення + *functio* – виконання] – порушення або розпад функцій певного соціального інституту чи соціальної системи, переважно якісного характеру.

ДИСЦИПЛІНА [лат. *disciplina* – виховання, навчання] – певний стиль поведінки людей, який відповідає нормам права і моралі, що склалися в суспільстві, або вимогам певної організації. *Д.* є необхідною умовою нормального існування, функціонування будь-якого суспільства, соціальної спільноти. Завдяки *Д.* поведінка людей набуває упорядкованого характеру, що забезпечує колективну діяльність та функціонування соціальної організації. У суспільстві завжди існує *загальнообов'язкова і спеціальна Д.* – обов'язкова для членів певної організації (трудова, корпоративна, партійна, військова і т.ін.). Розрізняють три основні типи *Д.*: *внутрішню* або *самодисципліну*; *Д. з міркувань вигоди*; *Д. примусу.* У різних суспільних системах жоден з типів *Д.* не існує в ізолюваному вигляді. Можна говорити тільки про питому вагу того або іншого типу *Д.*

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНА [лат. *differentia* – різниця, відмінність, розчленування] – структурний поділ соціального цілого чи його частини на окремі елементи (частини, форми, рівні, класи). *Д.с.* означає як процес розчленування в цілому, так і його результати, зокрема. Внаслідок *Д.с.* виникають нові сфери та різновиди соціальної діяльності, типи соціальної орієнтації, нові професії, заняття, соціальні статуси, ролі, цінності, норми тощо. *Д.с.* сприяють соціокультурні чинники: етнічна та конфесійна належність, соціальне походження, багатство, виховання, соціальний статус та ін. Розрізняють такі *Д.с.*, як *макросоціальна* (напр., виникнення нових соціальних станів, субкультур, стилів життя), *регіональна* (напр., особливості *Д.с.* у контексті регіонів країни – у центрі, на периферії, у місті, селі тощо) та *мікросоціальна* (напр., *Д.с.* професії).

ДИФУЗІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ [лат. *diffusio* – поширення, розповсюдження, розтікання] – статус Я-ідентичності, за якого молода особа може переживати або не переживати кризу ідентичності, пов'язану з вибором кар'єри або ідеологічних переконань, але не робить такий вибір, не висловлює готовності до цього.

ДИФУЗІЯ СОЦІАЛЬНА — розповсюдження соціальної практики одного суспільства (групи) на інше. *Т. Парсонс* стверджував, що для забезпечення розвитку “третього світу” необхідна дифузія соціальних настанов і культурних цінностей, характерних для західних демократичних країн.

ДИФФАМАЦІЯ [від лат. *diffamare* — ославити, зганьбити, позбавляти доброго ім’я] — публічне розповсюдження відомостей, у тому числі і вигаданих, які підривають репутацію будь-якої особи, формують йому негативний імідж. Одним з видів *Д.* є наклеп.

ДИХОТОМІЧНИЙ ПОДІЛ [гр. *dicha* — на дві частини + *tomiy* — розтинання] — спосіб класифікації, при якому показники розбиваються на пари (напр., протиставлення). *Д.п.* виконується за певною ознакою (або сукупністю ознак), яку називають *основою ділення*. Вибір основи залежить від мети, заради якої робиться поділ. За допомогою *Д.п.* розкривають обсяг поняття.

ДІАГРАМА [гр. *diagramma* — зображення, малюнок] — метод подання частотних розподілень шляхом відображення категорії у вигляді смуг однакової ширини, довжина яких пропорційна кількості або частоті кожної із категорій, що позначаються. *Д.*, на відміну від таблиці, здатна відображати інформацію більш простим для сприйняття способом.

ДІАДА [гр. *dyo* — два] — 1) група, яка складається з двох взаємодіючих осіб; 2) за *Т. Парсонсом* — найпростіша система соціальної дії.

ДІАЛЕКТИКА [гр. *dialektike* — мистецтво сперечатися] — найбільш повне вчення про розвиток природи, людського суспільства і мислення.

ДІАСПОРА [гр. *diaspora* — розпорошення] — перебування значної частини народу (етнічної спільноти) поза межами етнічної батьківщини на правах національно-культурної меншини. *Д.* утворюється внаслідок насильницького виселення, загрози геноциду, впливу певних соціально-історичних факторів. Мотивом до переселення є низка факторів, які часто переплітаються. Найголовнішими є соціально-економічні причини, що спонукають великі маси людей залишати батьківщину та шукати кращої долі в інших країнах.

ДІАСПОРА УКРАЇНСЬКА — вихідці з України або їхні нащадки, що з тих чи інших причин покинули її територію, постійно проживають поза її межами, не є громадянами України, проте зберігають свій зв’язок з нею як зі своєю батьківщиною, бажаючи взяти участь в її духовному, культурному і державному відродженні.

ДІЛОВА ГРА — групова форма навчання, різновид рольової гри. *Д.г.* імітує реальні конфліктні ситуації, які можуть виникати в практичній діяльності людей. Введені у використання ролі відповідно відображають функції тих реальних посадових осіб, які беруть участь у ви-рішенні конкретних проблем (*“директор школи”, “голова фірми”, “класний керівник”, “керівник лабораторії”* тощо). Тип *Д.г.* визначає вид професійної діяльності, у процесі виконання якої виникають конфлікти (*управлінські, військові, методологічні та ін.*).

ДІЛТЕЙ [Dilthey] Вільгельм (1833 — 1911) — німецький історик культури і соціальний філософ. Представник “філософії життя”, започаткував так звану “розуміючу психологію”, яка поклала початок розуміючій соціології. У зв’язку з цим розробляє метод “розуміння” як безпосереднє осягання певної душевно-духовної цілісності (цілісного переживання). Слідом за романтиками та Ф.Шлейермахером розробляє метод герменевтики, в якій *Д.* бачить мистецтво розуміння письмово фіксованих проявів життя. Його погляди значно вплинули на розвиток західної філософії і соціології.

ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД — підхід в індустріальній соціології, який підкреслює вплив на працю акторів робочої аристократії, у тому числі і тієї, що формується поза робочим місцем, і спрямований проти більш детерміністських підходів, включаючи соціотехнічний системний підхід.

ДІЯЛЬНІСТЬ — форма активного ставлення людини до оточуючого її світу і самої себе, яка полягає у доцільних змінах і перетворенні світу та людської свідомості. *Д.* включає мету, засіб, результат і форму самого процесу діяльності. Основною характеристикою *Д.* є її усвідомленість. Типи і форми *Д.* розрізняються за суб’єктом, об’єктом, функціями і цілями (*індивідуальна, суспільна, виробнича, політична, наукова, ідеологічна, культурно-виховна, творча та ін.*). Вирізняють також *репродуктивну* (відтворення відомого) і *продуктивну* або *творчу Д.* (уявлення нового).

ДІЯЛЬНІСТЬ ДОБРОЧИННА — праця, яку виконують без оплати і без економічних стимулів.

ДНІСТРЯНСЬКИЙ СТАНІСЛАВ СЕВЕРИНОВИЧ (1870 — 1935) — видатний український правник, професор Львівського університету, декан, проректор, ректор Українського Вільного Університету. *Д.* — представник соціологічної школи права, у дослідженні соціальних явищ і, зокрема, права, керувався генетично-історичним методом.

Велике значення має обґрунтована ним теорія соціального зв'язку. Соціальні зв'язки виникають з необхідності задоволення людьми своїх потреб. На ранніх етапах суспільного розвитку ці потреби носили переважно економічний характер. Історично соціальні зв'язки розвиваються від найменш простих — родини — до найбільш складних, якими є народ і держава. Соціальними зв'язками є також церква, покоління, суспільні класи, стани тощо. Умовою успішного функціонування соціальних зв'язків є наявність норм, які виникають з внутрішнього переконання про взаємну залежність людей у процесі задоволення ними своїх потреб. Ці норми, формою реалізації яких є звичай, носять етичний характер. Кожен соціальний зв'язок живе своїм особливим життям, має свої особливі цілі і засоби їх досягнення. Особа, писав *Д.*, належить до різних соціальних зв'язків, виконує в них різні обов'язки і дотримується різних правил. Останні твердження дають підстави до висновку, що в спадщині *Д.* в імпліцитному стані наявні ідеї теорії статусу і ролей. Важливими є уявлення *Д.* про державу і націю, як форми соціального зв'язку. Суттєвим елементом держави є територія. Держава, власне, і виникає тоді, коли якісь племена вирішили зберегти свою землю для внутрішніх потреб і охороняти її від зовнішніх ворогів. Державу становлять також люди, які належать до даної території і державна організація. Держава, на відміну від інших суспільних зв'язків, використовує фізичний примус. Ставлення держави до інших суспільних зв'язків є негативне і позитивне. Елементами нації як соціального зв'язку є: люди, природна, а не історична як у держави територія, народна культура. Саме в культурі зосереджена головна суспільна основа нації. Соціологічні погляди *Д.* викладені в працях “Звичаєве право й соціальні зв'язки” (1902), “Погляд на теорії права та держави” (1925), “Соціальні форми права” (1927).

ДОВІРЕНІСТЬ — письмове уповноваження, яке видається однією особою (довірителем) іншій особі (довіреному представникові) для представлення перед третіми особами. *Д.* — одностороння угода, яка фіксує зміст і межі повноважень довіреного, дії якого на основі довіреності створюють права та обов'язки безпосередньо для довірителя. За обсягом повноважень розрізняють три види *Д.*: *одноразову* — на здійснення однієї конкретної дії (напр., отримання заробітної плати); *спеціальну* — на здійснення будь-яких односторонніх дій (напр., *Д.* юрисконсульту організації на виступ в арбітражі); *загальну, або генеральну, Д.* — на загальне управління майном довірителя. Форми та способи здійснення *Д.*, строки її дії, порядок припинення регулюються Цивільним кодексом.

ДОГМА [гр. *dogma* — твердження, судження] — твердження чи доктрина, визнані як незаперечна істина без доведення, дослідного обґрунтування і практичної перевірки, лише на основі віри і підпорядкування авторитету.

ДОГМАТИЗМ — схематичний спосіб мислення, який оперує незмінними, застиглими поняттями, без урахування нових наукових і практичних даних, без урахування конкретних умов, у відриві від реальності життя.

ДОГОВІР СУСПІЛЬНИЙ — соціальний механізм, що регулює дотримання інтересів різних суб'єктів шляхом угоди.

ДОЗВІЛЛЯ ЧАС — частина вільного часу, що використовується для занять, які сприяють, в основному, відновленню фізичних, розумових та психічних сил людини. Складовими дозвільної діяльності є: культура споживання, що має індивідуальний характер (читання газет, журналів, книг, перегляд телепередач, слухання радіо тощо); культура споживання публічно-видовищного характеру (відвідування театрів, кіно, концертів, музеїв, виставок тощо); спілкування; фізичні заняття; розваги та ігри; пасивний відпочинок.

ДОКТРИНА [лат. *doctrina* — вчення] — систематизоване вчення, цілісна концепція, сукупність принципів, які використовуються як основа програми діяльності.

ДОКТРИНА ЛЮДСЬКИХ ВІДНОСИН — одна із шкіл західної соціології організацій, що висуває в центр уваги особистісний і груповий фактор. Згідно з *Д.л.в.*, організація є приватним випадком організації людської спільності. Стосунки “людина-людина”, “людина-група” вважаються в ній вирішальними, вони будуються на основі міжособистісної вибірковості індивідуальних сприйняття і зв'язків, взаємних уподобань, спільних інтересів. Головний же регулятор — існуючі в групі норми поведінки, “шкала престижу”, лідерство.

ДОКТРИНЕРСТВО — сукупність поглядів із відтінком схоластичності і догматизму.

ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ МЕТОД у соціології — спосіб розгляду і пояснення документа в його соціальному контексті, який служить цілям пошуку і аналізу соціологічної інформації.

ДОКУМЕНТ СОЦІОЛОГІЧНИЙ — 1) одне із джерел первинної соціологічної інформації (*рукописні, машинописні, іконографічні, фонетичні* та ін.); 2) документи, які складаються спеціально для потреб власне дослідження (анкети, опитувальники, щоденники, бланки спостереження та ін.).

ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО — насильницькі дії одного члена сім'ї проти іншого; більшість серйозних актів насильства в сім'ї здійснюються чоловіками щодо жінок, а також батьками щодо дітей.

ДОМАШНЯ ПРАЦЯ — праця, яка виконується вдома з метою задоволення членами родини різноманітних вітальних і побутових потреб (приготування їжі, прання, прибирання житла тощо), а також праця, пов'язана з доглядом за дітьми, хворими та літніми людьми.

ДОМІНАНТНІ ЗВ'ЯЗКИ — зв'язки, які забезпечують стійкість, сталість даної соціальної системи.

ДОНЦОВ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1883 — 1973) — український публіцист, політик, один з провідних ідеологів українського націоналізму. На формування соціологічних уявлень *Д.* вплинули праці Г. Спенсера, Ч. Дарвіна, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, В. Парето, Л. Гумпловича. Вихідні соціологічні принципи *Д.* такі: ірраціоналізм, волюнтаризм, визнання боротьби за існування як основного закону людського співжиття. *Д.* відкидає позитивіську “віру в розум”, яка, на його думку, вщент була розвіяна першою світовою війною. Що ж стосується “непорушних” законів суспільного розвитку, то це не що інше як непорушні факти, важливі для певного історичного часу, це закони видимих явищ, сталих відношень, сталих величин, це закони статистики. Однак ці закони неспроможні пояснити невидимого, того, що рухає світ, неспроможні віднайти активно творчий чинник підсвідомого, ірраціонального. На думку *Д.*, дати дефініцію волі неможливо. Головна її прикмета та, що вона є ціль у собі, рух, що не залежить від об'єкта, але шукає його в собі. Соціальне значення волі в тому, що вона, а не розум, є рушійною силою людської діяльності. На цьому положенні *Д.* будує свою ідеологію вольового націоналізму. За *Д.*, націю очолює каста кращих людей, тобто провідна еліта. Тут натрапляємо ще на одну соціологічну тезу, а саме — кастовий поділ суспільства. На думку *Д.*, будь-яке суспільство має ієрархічну будову, тобто поділене на вищі і нижчі касты. Цей поділ носить не соціальний, а людський характер, тобто люди поділяються на касты залежно від природних здібностей. Тривалий час твори *Д.* були невідомі українському читачеві і лише за доби незалежності частина з них, наприклад, “Дух нашої давнини”, “Націоналізм”, “Історія розвитку української державної ідеї” були опубліковані в Україні.

ДОСВІД — сукупність засвоєних на практиці знань, умінь та навичок.

ДОСВІД СОЦІАЛЬНИЙ — сукупність практично набутих соціаль-

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНІ

ними суб'єктами (індивідами, групами, класами, націями, народами) у процесі їх взаємодії знань, умінь, навичок, звичок, звичаїв, норм, традицій, які є опорою для практичного життя цих суб'єктів, засобом раціоналізації та оптимізації їх заємодії і взаємовідносин.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНІ — науковий напрям дослідницької діяльності, що вивчає соціально зумовлені і диференційовані етнічні явища і процеси. Найбільш актуальними завданнями *Д.е.* є: розкриття соціальної зумовленості етнічних явищ (етнічних рис, культури й побуту, особливостей ціннісних орієнтацій, норм поведінки, мовної ситуації, самосвідомості, етнічних відносин), їхньої специфіки та інтенсивності в різних соціальних групах; розкриття національного розмаїття соціальних явищ і процесів. *Д.е.* значною мірою зорієнтовані на з'ясування механізму їх відтворення і розкриття їхньої функції у цілісному соціальному організмі.

ДОСЛІДЖЕННЯ МАЙБУТНЬОГО — термін, що прийшов на заміну поняттю “футурологія” в кінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст., коли виявилася неспроможність спроб сконструювати “науку про майбутнє” за рахунок прогностичних функцій існуючих наукових дисциплін, і коли розпочався розвиток цих функцій відповідно до особливостей кожної дисципліни. Фахівці в галузі *Д.м.* об'єднані в низку міжнародних наукових товариств (Всесвітня федерація досліджень майбутнього “*Суспільство світу майбутнього*”, асоціація “*Футурібль*” та ін.), які проводять конгреси, конференції, симпозіуми, видають журнали (“*Футурист*”, “*Ф'ючерс*”, “*Футурібль*”, “*Аналізен унд прогнозен*” та ін.).

ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВІДУВАЛЬНЕ (пілотажне, зондажне) — найпростіший вид соціологічного дослідження, дослідження-проба методичного характеру, яке дозволяє розв'язувати обмежені завдання: апробація інструментарію, тобто методичних документів (анкети, бланка інтерв'ю, опитувального листа, карток спостереження тощо). Обстежується при цьому від 20 до 80 осіб. *Д.р.* дозволяє уточнити його мету, гіпотези, завдання, запитання (їх формулювання) до респондентів, отримати оперативну соціологічну інформацію. Крім того, за його допомогою визначається обсяг сукупності обстеження, з'ясовуються можливі труднощі, яких слід очікувати в ході дослідження.

ДОСТОВІРНІСТЬ РЕЗУЛЬТАТІВ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ — характеристика якості результатів дослідження, відповідність висновків, зроблених дослідником, дійсності, ступінь

адекватності одержаних знань об'єкта, що вивчається. *Д. р. с. д.* залежить від якості емпіричних даних, отриманих у результаті дослідження, формальних методів аналізу даних, коректності теоретичних висновків, зроблених на базі цих досліджень.

ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович (1841–1895) – видатний український мислитель і суспільний діяч, найпомітніша постать в українській “протосоціології”. Він у числі перших в Україні вніс до середовища науковців соціологічне бачення, принципи і поняття соціології. Після закінчення Київського університету, працював згодом у ньому приват-доцентом. У 1876 р. був змушений під загрозою арешту емігрувати. Викладав у Софійському університеті. У сфері інтересів *Д.* як соціального дослідника були проблеми влади, державності, прав і свободи особи, етнічність, політика тощо – проблеми, які в наш час вивчаються політичною соціологією. *Д.* ратував за багатофакторний підхід при аналізі суспільних явищ, широко застосовував порівняльний метод. Прагнув примирити контівську і спенсерівську трактовки соціальної еволюції, трактуючи першу як необхідну, закономірну філіацію ідей, а другу – як генезис матеріального світу, розвиток соціальних структур та інститутів. *Д.* можна розглядати як основоположника української політичної соціології. Основні роботи: “Чудацькі думки про українську національну справу” (1891), “Рай і поступ”, “Старі хартії вольностей” та інші.

ДРАМАТИЧНИЙ ПІДХІД – метод вивчення та інтерпретації соціальних дій і соціальних явищ, який використовується в межах символічного інтеракціонізму, суть якого полягає в тому, що він розглядає взаємодію людей як акторів, які розігрують між собою якусь “виставу” і займаються свого роду “драматургійною” постановкою: соціальні ролі стають подібними до театральних ролей. *Д.п.* останнім часом активно використовується в практиці соціального життя (напр., *ритуальні заходи, паради, різні масові шоу, коронація монархів чи інавгурація президентів* тощо).

ДРУЖБА – відносини між добре знайомими між собою людьми, які передбачають прихильність і прив’язаність, а також, можливо, взаємні зобов’язання, напр., вірність. На відміну від родинних чи інших приписуваних статусів, відносини *Д.* важко точно визначити, вони, насамперед, характеризуються непостійним і добровільним характером і значно варіюються у своїй тривалості й інтенсивності.

ДУАЛІЗМ [лат. *dualis* – подвійний] – 1) подвійність, двоїстість,

роздвоєність; система, що заснова на подвійному принципі; 2) філософське вчення, яке, на відміну від монізму, вважає матеріальну і духовну субстанції рівноправними началами; 3) за *К.Леві-Строссом*, структурний чи територіальний поділ спільнот на дві частини.

“**ДУХ КАПІТАЛІЗМУ**” — за *М.Вебером*, відповідний капіталізму тип мислення і поведінки, зумовлений у далекому минулому етикою протестантизму.

ДУХОВЕНСТВО — у релігійних організаціях особи, які на професійній основі відправляють релігійні культи. *Д.* вирізняється особливим убранням, йому належить дотримуватися особливого способу життя (напр., *целібат у католицизмі*). *Д.* притаманна ієрархічність, воно поділяється на різні групи незалежно від відповідного становища в церковній структурі чи у релігійній общині. У деяких релігіях *Д.* поділяється на “*чорне*” (ченці — зобов’язання безшлюбності тощо) та “*біле*”, що не пов’язане ніякими серйозними заборонами щодо світського життя.

ДУХОВНІСТЬ — домінування у людині духовно-моральних, інтелектуальних цінностей над матеріальними. *Д.* виявляється у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних та емоційних запитах, у моральності.

ДЮВЕРЖЕ [Duverder] Мопіс (1917–1998) — французький юрист, соціолог, професор політичної соціології в університеті Сорбонни. Політичну соціологію розглядав як науку про владу, яка вивчає відносини “керуючих” і “керованих” у будь-яких людських спільнотах, а її основне завдання — виявляти “дволикість влади”, бо, на думку *Д.*, політика є боротьбою за владу, якою переможці користуються на шкоду переможеним. А з іншого боку, переможці прагнуть збудувати соціальний порядок, вигідний усім. Основні праці: “Демократія без народу” (1961), “Соціологія політики”, “Янус: два лики Заходу” (1972), “Республіка громадян” (1982). *Д.* — один із творців сучасної політичної соціології і політичної психології партій як обов’язкового елементу демократії.

ДЮРКГЕЙМ [Durkheim] Еміль (1858 — 1917) — французький соціолог-позитивіст. Здійснив важливий вплив на розвиток психологічних досліджень взаємовідносин між індивідом і суспільством. Виділив як основний пояснювальний принцип соціальної і політичної поведінки людей поняття “колективних уявлень”, яке твориться суспільством, і є особливими фактами соціального життя, котрі визначають бачення світу окремою особою. Вважав, що на ранніх стадіях історичного роз-

витку індивідуальна свідомість повністю поглинається колективною. В докторській дисертації “Про розподіл суспільної праці” утверджував, що основна функція розподілу праці — підтримка соціальної солідарності. У 1896 р. *Д.* стає першим у Франції професором соціальних наук, а з 1898 р. засновує і видає журнал “Соціологічний щорічник”. У 1895 р. виходить його праця “Правила соціологічного методу”, а через два роки він публікує свою третю велику роботу “Самогубство”.

Е

ЕВДЕМОНІЗМ [гр. *eudaimonia* — блаженство, щастя] — методологічний принцип етики, близький до гедонізму. Найповніше виявився ще в етичних теоріях античного світу (Демокріт, Сократ, Арістотель). Головним критерієм моралі й основою моральної поведінки *Е.* вважає прагнення до щастя: в особистому житті — індивідуальний *Е.*, суспільному — соціальний.

ЕВОЛЮЦІЯ [лат. *evolutio* — розгортання] — одна з форм руху в природі і суспільстві — безперервна, поступова кількісно-якісна зміна.

ЕВРИСТИКА [гр. *heurisko* — знаходжу] — поняття виникло у Стародавній Греції як метод навчання, використовуваний *Сократом*. *Е.* розуміється як: 1) мить, момент відкриття нового (пов’язаний з “прорізанням”, миттєвим рішенням); 2) методи, які використовуються у процесі відкриття (їх використання скорочує час порівняно з методами простого перебору варіантів); 3) наука, яка вивчає творчу діяльність; 4) методи навчання (зокрема, сократівський, який настановлює учасників на правильну відповідь).

ЕГАЛІТАРИЗМ [фр. *egalite* — рівність] — ідейно-політична течія, представники якої (*Ж.-Ж. Руссо, Г. Бабеф* та ін.) виступали за всезагальну рівність як основу організації суспільного життя (*рівність у розподілі багатства, доходів, життєвих шансів* і т.ін.). *Е.* неоднорідний, розрізняють *крайню* і досить *поміркувану форму*, прихильники якої ратують за рівність результатів та ведуть боротьбу за забезпечення рівності можливостей.

ЕГАЛІТАРНА СІМЕЙНА СИСТЕМА — та, в якій влада розподіляється порівно між чоловіком і жінкою.

ЕГІДА [гр. *aigis* — щит] — 1) у давньогрецькій міфології — щит богів Зевса і Афіни, символ гніву і заступництва богів; 2) (перен.) — захист, заступництво; “перебувати під егідою” — означає перебувати під чиймсь заступництвом, захистом.

ЕГОЇЗМ [лат. *ego* – “Я”, ество] – ціннісна орієнтація, морально-етичний принцип, що характеризує поведінку людини, яка прагне до задоволення лише власних потреб та інтересів, поліпшення власного добробуту без урахування інтересів інших і ставиться до іншої людини як до об’єкта і засобу досягнення корисливих цілей; одна з форм вияву індивідуалізму, протилежна альтруїзму.

ЕГОЇЗМ ГРУПОВИЙ – корислива мотивація діяльності будь-якого колективу, об’єднання, сукупності осіб, яка завдає шкоди суспільним інтересам. Як соціальне явище *Е.г.* пов’язаний з поділом праці і соціальною диференціацією, а також наявністю різних систем нормативної регуляції.

ЕГОТИЗМ – перебільшення думки про себе, свої достоїнства і значення, самозакоханість.

ЕГОЦЕНТРИЗМ [лат. *ego* – “Я” + *centrum* – центр] – специфічна орієнтація духовного світу людини на саму себе, на своє “Я”; небажання і невміння бачити інших людей. *Е.* як морально-психологічна риса особи є передумовою і сприятливим ґрунтом для егоїзму та індивідуалізму.

ЕЙДЖЕЇЗМ – дискримінація, яка проводиться однією або кількома віковими групами щодо інших. Найчастіше цей термін застосовується в американському суспільстві стосовно літніх людей, які мають найнижчий статус порівняно з будь-якою іншою віковою групою.

ЕЙФОРІЯ [гр. *euphoria* – збудження] – психологічний стан піднесеного настрою, що не виправданий реальністю, об’єктивними причинами. *Е.* називають також стан некритичного задоволення (безпричинна радість, безтурботність, надмірна веселість). *Е.* часто виявляється у дитячому та юнацькому віці. Хвороблива *Е.* спостерігається при деяких захворюваннях, а також під впливом наркотиків, алкоголю тощо. У життєвій практиці іноді вживається і в широкому значенні, коли йдеться про почуття великого задоволення, радості, піднесеності у психічно здорових людей (напр., у моряків-підводників при поверненні на берег після тривалого і важкого плавання).

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ [лат. *existentia* – існування] – філософія існування, один з провідних напрямків сучасної соціальної філософії, виник на початку ХХ ст. (*М.Хайдеггер, К.Ясперс, Ж.-П.Сартр, М.Мерло-Понті, А.Камю* та ін.); різновид суб’єктивного ідеалізму. *Е.* прагне досягнути буття як деяку безпосередню, нерозчленовану цілісність суб’єкта і об’єкта. Виокремлюючи як визначальне і справжнє буття

саме переживання, *Е.* розуміє його як переживання суб'єктом свого “буття у світі”. Буття тлумачиться як безпосереднє існування людини, як екзистенція.

ЕКЗОГАМІЯ [гр. *exo* — ззовні, поза + *gamos* — шлюб] — характерна для первіснообщинного ладу заборона шлюбних відносин між людьми однієї родової групи.

ЕКЗОГЕННИЙ [гр. *exo* + *genes* — зовнішнього походження] — зумовлений зовнішніми причинами.

ЕКЛЕКТИКА [гр. *eklektikos* — здатний обирати, той, хто обирає] — безсистемне, механічне поєднання (суміш) різнорідних поглядів, ідей, принципів, теорій, напрямів, стилів, позбавлене дійсного обґрунтування.

ЕКОЛОГІЯ [гр. *oikos* — дім, родина + *logos* — поняття, вчення] — міждисциплінарний комплекс знань про проблеми взаємовідносин суспільства і природи, охорони оточуючого середовища і регуляції використання природних ресурсів.

ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА — негативні, часто важко поновлювані зміни біосфери в різних регіонах земної кулі, що призводять до різкого погіршення умов проживання людини.

ЕКОНОМІЗМ — 1) економічний редукаціонізм, який пояснює будь-яку соціальну, політичну і культурну діяльність крізь призму існуючого економічного базису при запереченні будь-якою мірою незалежної ролі надбудови; 2) в *індустріальній соціології* — характеристика класової свідомості і соціальної поведінки робітничого класу, коли їх соціальна активність спрямовується на покращення матеріальних умов життя при капіталізмі, а не на його знищення.

ЕКОНОМІКА [гр. *oikonomia* — керування домашнім господарством] — найважливіша сфера суспільних відносин, виробництва, розподілу, обміну і споживання результатів людської діяльності, а також їх ефективного використання. *Е.* розглядається у кількох значеннях: 1) сукупність виробничих відносин, що визначається характером власності на засоби виробництва; 2) господарство міста, району, області, країни або всього світу; 3) наукова дисципліна, що займається вивченням народного господарства, його галузей, а також деяких умов та елементів виробництва (праця, управління і т.ін.).

ЕКОНОМІЧНА ЛЮДИНА — концепція ідеального типу “раціонального економічного актора”, зайнятого пошуками шляхів максимальної віддачі (задоволення, зиску, вигоди) від економічної діяльності.

ЕКОСОЦІОЛОГІЯ — галузь соціології, яка вивчає закономірності взаємодії суспільства і природи. Найважливішою формою такої взаємодії є *праця*. Виходячи з традицій екологічної етики (*А.Швейцер, Дж.Хакслі, А.Печчеї, Дж.Міккерта* ін.), *Е.* вивчає процеси взаємодії між людськими спільнотами і навколишньою природою, географічним, соціальним і культурним середовищем; досліджує вплив людської діяльності на них і навпаки, вплив даного середовища на стан соціального відтворення; розробляє оптимальні стратегії природокористування, обґрунтовує принципи гармонізації відносин між людиною і природою (*коеволюція*).

ЕКСКОР (абрєв.) Економічна і соціальна рада ООН — орган ООН, створений у 1946 році для здійснення завдань по реалізації принципів міжнародного співробітництва в економічній та соціальній галузях.

ЕКСПАТРІАНТ [лат. *ex* — із + *patria* — вітчизна, батьківщина] — особа, яка вимушена покинути батьківщину і втрачає громадянство. *Е.* відрізняється від емігрантів тим, що останні, як правило, не втрачають громадянства.

ЕКСПЕКТАЦІЇ (рольові очікування) — [лат. *expectatio* — очікування] — система очікувань, вимог стосовно норм виконання індивідом соціальних ролей. *Е.* є різновидом соціальних санкцій, котрі упорядковують систему взаємодій і відносин у групі; носить неформалізований і не завжди усвідомлений характер. *Е.* містить два основних аспекти: право очікувати від оточуючих поведінки, що відповідає їх ролевій позиції, і обов'язок поводити себе відповідно очікуванням інших людей. Розрізняють *Е. приписувані* (ті, які визначають належний характер виконання індивідом ролі) і *Е. передбачувані* (ті, які визначають вірогідний характер виконання цієї ролі з урахуванням індивідуальних особливостей суб'єкта і конкретної ситуації). Найбільш важливі *Е.* стандартизуються, завдяки чому посилюється прогнозування поведінки взаємодіючих людей, узгодженість, упорядкованість і ефективність їх дій.

ЕКСПЕКТАЦІЯ — система очікувань, вимог стосовно норм виконання індивідом соціальних ролей. *Е.* є різновидом соціальних санкцій, котрі упорядковують систему взаємодій і відносин у групі; носить неформалізований і не завжди усвідомлений характер. *Е.* містить два основних аспекти: право очікувати від оточуючих поведінки, що відповідає їх ролевій позиції, і обов'язок поводитися відповідно очікуванням інших людей. Розрізняють *Е. приписувані* (ті, які виз-

начають належний характер виконання індивідом ролі) і *Е. передбачувані* (ті, які визначають вірогідний характер виконання цієї ролі з урахуванням індивідуальних особливостей суб'єкта і конкретної ситуації).

ЕКСПЕРИМЕНТ СОЦІОЛОГІЧНИЙ [лат. *experimentum* — спроба, дослід] — метод у соціології, який використовується для поглибленого аналітичного вивчення соціальної реальності шляхом збору інформації про чинники, які на неї впливають, про результати та наслідки такого впливу. *Е.с.* є способом здобування нових знань щодо причинно-наслідкових зв'язків між показниками функціонування, діяльності, поведінки соціального об'єкта і впливаючими на нього чинниками, якими можна керувати та контролювати їх з метою поліпшення соціальної реальності. Проведення *Е.с.* вимагає чітко сформульованої гіпотези, можливості кількісного та якісного впливу чинників, які вводяться під час експерименту і змінюють поведінку об'єкта дослідження, контролю діючих чинників, стану об'єкта та умов під час проведення експерименту. Головне завдання *Е.с.* полягає в тому, щоб впливати на ту чи іншу групу за допомогою певних чинників і стежити за зміною тих характеристик, які цікавлять дослідника. Розрізняють *Е.с. польові* (натуральні, реальні) — об'єкт (група) перебуває у природних (натуральних) умовах життєдіяльності і *лабораторні* — об'єкт (група) перебуває у штучно створених умовах, експериментальна ситуація формується штучно. За логічною структурою доведення гіпотез експерименти поділяються на *лінійні* — одна й та ж досліджувана група є *контрольною* (аналізується її початковий стан) і *експериментальною* (вивчається її стан після зміни однієї чи декількох характеристик); *послідовні* — водночас беруть участь дві групи: *контрольна* (характеристики якої не змінюються протягом усього експерименту) і *експериментальна* (характеристики змінюються). У кінці експерименту — характеристики груп порівнюються, на підставі чого робляться висновки про причини та величини змін, що сталися.

ЕКСПЕРТ — компетентна особа, що володіє знаннями і досвідом у певній галузі діяльності, на основі яких він дає мотивований висновок з тієї чи іншої проблеми (дискусійного питання). Основними характеристиками *Е.с.* є: компетентність, креативність, ерудиція, принциповість і незалежність, евристичність та інтуїція, всебічність і практичність.

ЕКСПЕРТИЗА — розгляд, вивчення будь-яких питань, проблем, рішень, які вимагають спеціальних знань для подання щодо них мотивованого, аргументованого висновку, наукового обґрунтування.

ЕКСПЕРТНЕ ОПИТУВАННЯ — різновид соціологічного опитування, суть якого полягає у тому, що запитання — усно чи письмово — ставляться перед експертами як фахівцями, які володіють глибокими спеціальними знаннями в галузі предмета дослідження.

ЕКСПЛУАТАЦІЯ [фр. *exploitation* — добування, розробка] — 1) будь-який спосіб безплатного привласнення засобів виробництва, результатів чужої праці, що відбувається внаслідок відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва, а також шляхом економічного або політичного примусу; 2) розробка і систематичне використання людиною природних багатств; використання землі, промислових підприємств, засобів транспорту, будівель тощо.

ЕКСТЕРІОРИЗАЦІЯ — діяльність індивіда, у ході якої він конструює соціальну реальність і робить її значущою для себе та інших.

ЕКСТЕРНАЛІЗАЦІЯ [лат. *externus* — ззовні, зовнішній] — реалізація індивідом своїх установок, ціннісних орієнтацій, уявлень у процесі предметно-практичної діяльності. Деякі члени суспільства одночасно екстерналізують себе в соціальному світі та інтерналізують його як об'єктивну реальність.

ЕКСТРАВЕРТНІСТЬ — психологічна характеристика особистості, яка означає її готовність безпосередньо сприймати і відгукуватися на зовнішні враження.

ЕКСТРЕМІЗМ [лат. *extremus* — крайній] — 1) використання насильницьких і позазаконних засобів для досягнення поставленої мети; 2) схильність до крайніх поглядів, заходів.

ЕКУМЕНІЗМ [лат. *ekumenicus* — вселенський] — зусилля різних релігійних спільнот досягнути більш глибокої співпраці і розуміння.

ЕЛЕКТОРАТ [лат. *elector* — виборець] — 1) у *широкому значенні* — всі ті, хто має виборче право у даній державі і може брати участь у виборах; 2) у *вузькому значенні* — та частина виборців, яка, за звичаєм, голосує за ту чи іншу партію, організацію, її представників чи за незалежного депутата.

ЕЛІТА [фр. *elite* — краще, відбірне] — 1) найбільш видатні представники будь-якої частини суспільства, вищі соціальні прошарки в системі соціальної ієрархії; 2) згідно з деякими соціологічними теоріями (напр., *В.Парето*), — це необхідна складова соціальної структури, вищий привілейований прошарок, який здійснює функції управління, розвитку культури тощо. *Е.* може вирізнятися такими критеріями, як аристократична належність або інші аспекти соціальної ієрархії; біо-

логічно-генетичні ознаки; психологічні риси; культурний, освітній чи технічний рівень та ін. Вирізняють управлінську *Е.*, військову *Е.*, наукову *Е.*, культурну *Е.* і т.ін.

ЕЛІТАРНА КУЛЬТУРА — форма культури, яка охоплює витончені мистецтво, музику, літературу і призначена для вищих прошарків суспільства (на відміну від народної культури).

ЕЛІТАРНА ОСОБИСТІСТЬ — узагальнений тип особистості, теоретично сконструйований на основі виділення найбільш типових, суттєвих характеристик елітарності. *Е.о.* може бути інтегрована у певну цілісність (групу, верству, організацію) за ознакою політичної, військової, професійної або іншої соціальної належності), а може організовувати свою життєдіяльність як індивідуально-особистісний мікрокосм, вільно визначаючи свої особистісно значимі зв'язки та стосунки аж до планетарних, космічних, та водночас займаючись різними видами діяльності на основі особистого вибору і переваг.

ЕЛІТНА ОСОБИСТІСТЬ — особистість, яка за своїм соціальним статусом належить до еліти, але не має елітних ознак, гідності.

ЕМАНСИПАЦІЯ [лат. *emancipatio* — звільнення від залежності, підлеглості] — звільнення від залежності, гноблення, забобонів; відміна обмежень, одержання самостійності і рівноправ'я індивідом, соціальною групою.

ЕМЕРГЕНЦІЯ СОЦІАЛЬНА — процес виникнення якісно нових соціальних явищ.

ЕМІГРАЦІЯ [лат. *emigro* — виселяюся] — 1) добровільне або примусове переселення людей на постійне проживання в інші країни з економічних, політичних, релігійних чи інших мотивів; 2) сукупність емігрантів, що проживають у будь-якій країні.

ЕМПАТІЯ [англ. *empathy* — проникнення] — здатність індивіда емоційно відгукуватися на переживання інших людей, схильність позитивно ставитися до іншої людини. *Е.* — це головним чином пасивно-споглядальне ставлення до переживань іншої людини без активної дієвої допомоги.

ЕМПІРИЗМ СОЦІОЛОГІЧНИЙ — методологічний принцип пізнання; спочатку базувався на вірогідних фактах та індукції, а пізніше — на конкретних кількісних даних, одержаних у процесі дослідження соціальної дійсності (опитування, спостереження, переписи і т.д.) та їх статистично-математичній обробці.

ЕМПІРИЧНА ТИПОЛОГІЗАЦІЯ — пошук сталих сполучень вла-

ЕМПІРИЧНИЙ ФАКТ

стивостей соціальних об'єктів (або явищ), які розглядаються водночас у декількох вимірах. Основну ідею *Е.т.* щодо соціології сформулював *П.Лазарсфельд*. Він увів поняття “*простір властивостей*”, яке сьогодні широко використовується у соціології.

ЕМПІРИЧНИЙ ФАКТ – одиничне судження про конкретну подію.

ЕМПІРИЧНІ РЕФЕРЕНТИ – реальні ознаки, які фіксують наявність чи відсутність властивостей (напр., задоволення працею) в об'єкта і які діють як значення змінної.

ЕНГЕЛЬС [Engels] Фрідріх (1820 – 1895) – видатний мислитель XIX ст., друг і соратник *К.Маркса*. Саме на поглядах *Е.* була побудована соціологічна теорія марксизму. Шедевром *Е.* стала опублікована в 1845 р. робота “Становище робітничого класу в Англії”, характерна всебічними соціологічними дослідженнями. *Е.* належить пріоритет в обґрунтуванні концепцій приватної власності, антигуманності капіталістичних відносин, протиприродності індивідуалізму й конкуренції людей у капіталістичну епоху та інше, що робить його своєрідним предтечею соціологічної теорії *К.Маркса*.

ЕНДОГАМІЯ [гр. *endon* – усередині + *gamos* – шлюб] – 1) практика одруження переважно всередині своєї спільноти (рід, плем'я, каста тощо); 2) звичай, що забороняє одруження за межами даної соціальної (етнічної) групи. *Е.* виступає об'єктивним механізмом підтримки цілісності етнічної спільноти, починаючи з основних етнічних одиниць первісного суспільства (рід, плем'я) і до великих етносів. Тенденція до одруження всередині власної спільноти простежується й у ранньокласових суспільствах. У сучасних суспільствах етноси зберігають значний ступінь *Е.*

ЕНДОГЕННИЙ [гр. *endon* + *genes* – внутрішнього походження] – зумовлений внутрішніми причинами.

ЕНТРОПІЯ СОЦІАЛЬНА – ступінь відхилення соціальної системи або її підсистеми від прийнятого за еталон (нормального, очікуваного) стану, що виявляється у зниженні рівня організації, ефективності функціонування, темпів розвитку системи. *Е.с.* системи тим більша, чим менш структуризованою вона є, і тим менша, чим більший і усталеніший соціальний порядок.

ЕПІГРАФІКА [гр. *epi* – на, над + *graphio* – пишу] – наука, що вивчає написи на різноманітних матеріалах. Об'єктом дослідження є написи і тексти від найдавніших часів до сьогодення. Як наука *Е.* бере

свій початок у XV ст., остаточно сформувалася в кінці XVIII – на початку XIX ст.

ЕПІСТОЛОГІЯ, епістолографія [гр. *epistole* – лист + *graphio* – пишу] – наука, що вивчає приватне листування. Службове, дипломатичне, комерційне листування *Е.* не розглядає. Публікація і вивчення приватних листів відомі з античних часів, але як окрема наука *Е.* завершила своє формування в XX ст.

ЕПОХА [гр. *epoche* – зупинка, припинення, утримання] – тривалий часовий період, що характеризується значними подіями, явищами, процесами в природі, суспільстві, науці, мистецтві, і які визначають його своєрідність (напр., *Е. Відродження, Е. електроніки, Е. соціалізму*).

ЕРА [лат. *era* – вихідне, початкове число] – 1) в *хронології* – початковий момент системи літочислення, а також безпосередньо система літочислення; 2) великий історичний період, який докорінно відрізняється від попереднього (напр., *технотронна ера*, яка змінила *еру індустріальну*).

ЕРГОНОМІКА – наука, що комплексно вивчає функціональні можливості людини (групи людей) в конкретних умовах її (їх) діяльності, пов'язаної з використанням технічних засобів на виробництві і в побуті.

ЕРОЗІЯ СОЦІАЛЬНА [лат. *erosio* – роз'їдання] – процес розхитування і розмивання усталених у суспільстві організаційних структур, соціальних зв'язків і відносин, норм поведінки, цінностей, форм життєдіяльності, які відбуваються під впливом різноманітних деформуючих факторів.

ЕСЕ [фр. *essai* – спроба] – короткі наукові, критичні та інші нариси, які відрізняються розкутістю і вишуканістю форм.

ЕСКАПІЗМ [англ. *escape* – рятуватися] – соціальне явище в сучасному світі, суть якого полягає у прагненні індивіда або частини соціальної групи відійти від соціальної дійсності загальноприйнятих стандартів і норм суспільного життя у світ соціальних ілюзій або у сферу псевдодіяльності.

ЕСПЕРАНТО – [від псевдоніма творця проекту *Л. Заменгофа* – *Doktoro Esperanto*] – штучна міжнародна мова, словниковий склад якої ґрунтується на лексиці, спільній для багатьох європейських мов, а граматики і система словотворення чітко регламентовані; використовується латинський алфавіт.

ЕСТЕТИКА [гр. *aisthetikos* — сприймаємий чуттєво] — філософська наука, яка вивчає прекрасне в дійсності, особливості чуттєвого усвідомлення людиною навколишнього світу і творчу діяльність людини згідно з законами краси.

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ — формування у людини здатності сприймати прекрасне в дійсності та мистецтві, розвиток її естетичних смаків, суджень і відчуттів, формування навичок та умінь творити прекрасне в житті і художній творчості, розвиток творчих здібностей людини.

ЕТАЛОН [фр. *etalon* — мірило, міра]— 1) мірило, зразок для порівняння з чим-небудь; 2) нормативна “конфігурація” майбутньої діяльності, будь-яка цільова система, яка може бути покладена в основу пошуку практичних рішень і конструювання реальності (або її елементів); 3) зразкова міра або вимірювальний пристрій, який служить для відтворення, зберігання і передачі одиниць виміру з найвищою (за даним станом науки і техніки) точністю.

ЕТАПИ ДІЛОВОЇ КАР’ЄРИ — відрізки трудового життя працівника на шляху до досягнення своїх цілей. Виділяють такі *Е.д.к.*: *понапередній* (до 25 років) — передбачає навчання у школі, середню та вищу освіту. За цей період людина може змінити кілька різних видів робіт та пошуках виду діяльності, який задовольняє її потреби та відповідає її можливостям; *етап становлення* (від 26 до 30 років) — працівник опановує обрану професію, набуває необхідних навичок, формується його кваліфікація, відбувається самоствердження та постає потреба в досягненні незалежності; *етап просування службовими щаблями* (від 31 до 45 років) — відбувається процес підвищення кваліфікації, соціального становлення. Нагромаджується багатий практичний досвід, формуються професійні навички, збільшується потреба в самовираженні, досягненні вищого статусу й більшої незалежності, починається самовираження людини як особистості; *етап збереження* (від 46 до 60 років) — пік удосконалення кваліфікації, відбувається її підвищення в результаті активної діяльності та спеціального навчання, можливе підвищення по службі. Характеризується розквітом творчості, діями із закріплення досягнутих результатів. Працівник зацікавлений передати свої знання молоді. Людина досягає вершин незалежності й самовираження; *етап завершення* (від 61 до 65 років) — характеризується кризою кар’єри, людина отримує дедалі менше задоволення від роботи й відчуває психологічний і фізіологічний дискомфорт. Вона почи-

нає думати про пенсію, готуватися до неї. Відбуваються активні пошуки гідної заміни, з'являється можливість для самовираження в інших видах діяльності (напр., живопис, садівництво, робота у громадських організаціях тощо).

ЕТАТИЗМ [фр. *etat* — держава] — соціологічна теорія, що обґрунтовує необхідність активного втручання держави в економічне і політичне життя суспільства, розглядає її як найвище досягнення і мету суспільного розвитку.

ЕТИКА СОЦІАЛЬНА [гр. *ethika*, від *ethos* — звичай, характер, натура] — специфічна система моральних принципів, що обґрунтовує виняткову роль таких соціальних і моральних цінностей як “*громадянська відповідальність*”, “*патріотична солідарність*”, “*спільна діяльність*”, “*здоровий корпоративізм*”, “*співучасть*” і т.ін. *Е.с.* — дійовий інструмент забезпечення суспільної згоди, консенсусу, зняття напруги, узгодження суспільних, групових і особистісних інтересів, подолання крайнього індивідуалізму, егоцентризму, групового егоїзму. Існують *теологічні* і *світські Е.с.*

ЕТИКА СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ — сукупність моральних принципів, якими має керуватися соціолог під час своєї діяльності. Ці принципи є справою його сумління, проявом моральної позиції. Вони, проте, не повинні бути перешкодою для отримання об'єктивного, неупередженого знання.

ЕТИКЕТ [фр. *etiquette* — перелік правил] — 1) кодекс правил поведінки, прийнятих у різних суспільствах, державах, дипломатичних, релігійних та інших колах (манера спілкування, форма одягу і т.ін.), порушення яких ставить порушника поза межі його референтної групи, що дотримується прийнятого в ній етикету; 2) правила ввічливості, прийняті в будь-якому суспільстві, етнічній групі.

ЕТИКЕТОЗНАВСТВО — наука, що вивчає загальні правила поведінки людини, форми і принципи етикету в її діяльності. *Е.* виділяє кілька видів етикету: дипломатичний, військовий, службовий, родинний тощо. Як наука *Е.* остаточно склалася у першій половині ХХ ст.

ЕТИМОЛОГІЯ [гр. — *etymon* — істина, справжнє значення слова + *logos* — вчення, слово] — 1) розділ мовознавства, що вивчає історію слів, їх походження, розвиток тощо; 2) первісна форма і значення окремого слова.

ЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ — конфлікти між різними етнічними групами або громадами.

ЕТНОГЕНЕЗ [гр. *ethnos* — плем'я, народ + *genesis* — походження] — походження народів. *Е.* включає як початкові етапи виникнення якогось народу, так і подальше формування його етнографічних, мовних і антропологічних особливостей.

ЕТНОГРАФІЗМ [гр. *ethnos* — плем'я, народ + *grapho* — пишу] — у мистецтві — відображення традиційних форм народного побуту, звичаїв і обрядів без проникнення в їх соціальну сутність.

ЕТНОГРАФІЧНА ГРУПА — відокремлена, поки що неконсолідована частина нації чи народності, яка зберігає всередині деякі часткові особливості (*мова, культура, побут, традиції* тощо). *Е.г.* не слід отожднювати з національною (етнічною) групою.

ЕТНОГРАФІЯ — 1) наука, яка вивчає побутові і культурні особливості народів світу, проблеми походження, розселення і культурно-історичні взаємовідносини народів. Як наука *Е.* сформувалася у ХІХ ст.; 2) безпосереднє спостереження, опис й оцінка певної діяльності членів будь-якої соціальної групи. Цей термін означає, насамперед, антропологічну дослідницьку діяльність, однак метод *Е.* також широко використовується соціологами.

ЕТНОКЛАС — термін, який використовується для визначення прошарків (верств) населення поліетнічного суспільства, на соціально-економічне становище яких помітний вплив має їх етнічне походження, етнокультурні та етнопсихологічні особливості розвитку.

ЕТНОКОНФЕСІЯ — позначення тісного зв'язку народу або його частини (скубетносу, етнографічної групи) із сповідуваною ними певною релігією. Різним періодам історичного розвитку характерні різні співвідношення конфесійної й етнічних характеристик. Зв'язок релігійної належності з етнічною є неоднаковим у різних народів. Належність різних частин одного й того ж народу до кількох конфесій призводить до виникнення всередині нього культурно-побутових відмінностей і до утворення етноконфесійних груп.

ЕТНОКУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ — процес пристосування етнічної групи (або особи) до іншого етнокультурного середовища, а також процес і наслідок взаємодії етнічних груп та взаємосприйняття. *Е.а.* — елемент діяльності, функцією якого є освоєння відносно стабільних умов нового етнокультурного середовища, вирішення типових проблем шляхом застосування прийнятих способів соціальної поведінки, прийняття норм і цінностей нового етнокультурного оточення, нових форм соціальної взаємодії, що тут склалися, а також форм предметної діяльності.

ЕТНОМЕТОДОЛОГІЯ — різновид феноменологічної соціології, сформувалася в 60-ті рр. ХХ ст. і сьогодні виокремилася у самостійну соціологічну дисципліну. Предметом *Е.* є так звані етнометоди, тобто характерні для різних соціальних груп, класів і організацій методи інтерпретації, які застосовуються учасниками взаємодії з метою розуміння актуальних фактів і явищ. Розуміння веде до встановлення стабільної структури взаємодії, яка забезпечує нормальний (з т. з. учасників) розвиток подій. Усвідомлення ролі етнометодів у формуванні стабільних структур діяльності (“соціального порядку”) призвело прихильників *Е.* до висновку про те, що вказані етнометоди, нормативно-структурні детермінанти діяльності не “усвідомлюються” як такі, а “утворюються” шоразу спочатку. Звідси витікає відмова від визнання об’єктивного існування безпосередньо структур діяльності, що веде до суб’єктивізму. *Е.* вважає методи етнографії та соціальної антропології загальною методологією усіх суспільних наук. Універсалізуючи методи етнографії і способи організації повсякденної життєдіяльності людей у примітивних культурах, *Е.* вбачає в них основу соціологічного аналізу сучасного соціального життя. Представниками *Е.* є *Г. Гарфінкель* (основоположник), *А. Сікурел*, *Дж. Джемс*, *Ф. Сакс*, *А. Блум* та ін.

ЕТНОНІМІКА [гр. *ethnos* — народ, плем’я + *онима* — ім’я] — розділ лексикології, наука, що вивчає походження назв та самоназв народів та племен. Скажімо, назви могли походити від місця проживання (напр., “поляни”), країни (напр., “українці”). Становлення *Е.* припадає на другу половину ХХ ст.

ЕТНОС [гр. *ethnos* — народ, плем’я] — позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об’єднаних спільним походженням (реальним або міфічним), культурою (або деякими її елементами), мовою (часто, але не завжди), історією (справжньою або вигаданою), традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнізмом (назвою). *Е.* є найдавнішими природними людськими спільнотами, котрі виникли задовго до появи класів і держав. Упродовж писаної історії *Е.* розвивався у кількох формах, головними з яких вважаються: *рід*, *плем’я*, *народ*, *нація*. За нинішніх умов *Е.* існують у формах нації, народу, етнічної, національної та етнографічної груп, а подекуди у вигляді окремих племен. *Е.* є індивідуальним, унікальним неповторним феноменом. *Е.* піддається змінам у ході етнічних процесів природної та штучної (насиленницької) асиміляції, консолідації та ін. Для більш сталого існування *Е.* прагне утворення своєї соціально-територіальної орга-

нізації. Структуру Е. можна визначити за двома вирішальними чинниками: 1) характером його розміщення у сучасному світі; 2) рівнем етнічної самосвідомості та самоідентифікації окремих його частин або ж окремих представників.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ — галузь соціології, що досліджує походження, сутність і функції різних етносів (рід, плем'я, народ, нація) з метою виявлення закономірностей їх взаємодії та механізмів інтеграції в систему існуючих соціальних відносин.

ЕТНОЦЕНТРИЗМ [гр. *ethnos* — плем'я, народ + лат. *centrum* — центр] — властивість етнічної самосвідомості сприймати й оцінювати усі явища оточуючого світу крізь призму традицій і цінностей власної етнічної групи, яка діє як деякий всезагальний еталон, переконання у зверхності, вищості власної етнічної та культурної групи, відповідно зневаги до інших груп.

ЕТНОЦЕНТРИЗМ КУЛЬТУРНИЙ — розміщення певної етнічної національної культури в центрі соціокультурного простору; оцінювання інших культур з позицій вищості власної культури.

ЕТНОЦИД — політика цілеспрямованого знищення народу, окремої його частини, що проживає в іншомовному середовищі, чи окремих осіб за національною ознакою.

ЕТОЛОГІЯ — метод, який підкреслює обмеженість поведінки генетичною структурою, є важливим доповненням традиційних соціологічних методів при дослідженні соціально набутих якостей.

ЕТЦІОНИ [Etzioni] **Амітай Вернер** (1929 р.н.) — американський соціолог і психолог, послідовник М.Вебера, професор університету в Вашингтоні. Основні роботи — у галузі політичної соціології і психології, теорії організацій, психології соціальних змін. У головній праці “Активне суспільство: теорія соціальних і політичних процесів” приділив увагу проблемам політичної психології. Найголовнішим політико-психологічним завданням вважав створення гармонійного суспільства, в якому реалізуються загальнолюдські цінності, у першу чергу, автентичні людські потреби, єдині для всіх людей, незалежно від їх культурної належності.

ЕФЕКТ СОЦІАЛЬНИЙ — інтегративна результативність соціальних дій, зв'язків і відносин, ходу соціальних процесів і функціонування соціальних систем, досягнення якої в сукупній оцінці різних аспектів досліджуваного явища призводить до прогресивних змін у різних сферах суспільного життя. *Е.с.* характеризується ступенем життєзабез-

печення людини, задоволення її соціальних потреб, реалізації її інтересів, життєвих планів і ціннісних орієнтацій.

ЕФЕМЕРНИЙ [гр. *ephemeros* – одноденний] – недовговічний, швидко-плинний.

ЕЙДЖИЗМ [від англ. *ageism* – вік, старість] – дискримінація або упередженість щодо іншої особи на підставі вікових характеристик.

Є

ЄВАНГЕЛІЄ [гр. *euangelion* – блага звістка] – ранньо-християнські сказання про земне життя Ісуса Христа; церквою визнані канонічними чотири Є. з більш ніж сорока: від Матвія, Марка, Луки та Іоана. Разом з Діяннями апостолів, Посланнями апостолів і Одкровенням Іоана Богослова складають Новий завіт. Див. *Біблія*.

ЄВГЕНІКА [гр. *eugenēs* – породистий, хорошого роду] – вчення про спадковість здоров'я людини, соціальної групи, нації, про можливі методи впливу на еволюцію людства і вдосконалення його спадкових характеристик. Ідеї Є. нерідко використовувалися для виправдання расизму.

ЄВРАЗІЙСТВО – концепція, основною засадою якої є ідея синтезу західної і східної культур як моделі суспільного розвитку. Передумовою Є. був релігійний провіденціалізм російського мислителя першої половини XIX ст. *П. Чаадаєва*, котрий вважав, що Росія, перебуваючи між Заходом і Сходом, мала поєднати в собі “обидва великих начала духовної природи”, але не зробила цього і залишилася поза часом і межами двох цивілізацій. Надалі ідею Є. розвивав російський філософ *В. Соловйов*, який вважав Росію “третім світом”, покликаним синтезувати все, що притаманне західним та східним світам, подолати їхню історичну обмеженість, щоб досягти “позитивної загальної єдності”.

ЄПАРХІЯ [гр. *eparchia* – владарювання, начальствування] – церковно-адміністративний округ, що складається із декількох “благочинних округів”, які, у свою чергу, діляться на окремі приходи. Керівництво Є. здійснює архієрей (митрополит, архієпископ, єпископ).

Ж

ЖАРГОН [фр. *jarqon* – неправильний] – мова будь-якої соціальної чи професійної групи (спортсменів, злочинців), яка відрізняється від загальноприйнятої мови специфічною лексикою і фразеологією.

ЖЕБРАЦТВО — проживання особи на доходи, що добуваються шляхом випрошування у громадян грошей, продуктів харчування, одягу та інших матеріальних цінностей.

ЖИТТЄВА КРИЗА — період, протягом якого змінюється спосіб детермінації процесів розвитку, життєвий задум, траєкторія життєвого шляху. Причинами **Ж.к.** можуть бути: розлучення, втрата або зміна роботи, непрацездатність, відставка, міграція тощо.

ЖИТТЄВА ПОЗИЦІЯ ОСОБИСТОСТІ — функціонально-динамічна якість особистості, яка інтегрує і забезпечує особі певний рівень включеності в життєдіяльність соціального середовища і її самовизначення як суб'єкта життєвого шляху та способу життя. Як стала схильність індивідів до певної поведінки в різноманітних соціальних умовах, **Ж.п.о.** визначає найбільш стійкі мотиви її діяльності. Формуючись на основі впливу способу життя, **Ж.п.о.** сама стає характерною рисою і компонентом способу життя, виконує щодо нього інтегративну, регулятивну та інші функції.

ЖИТТЄВА ПРОГРАМА — сукупність стратегічних (віддалених) і близьких цілей життя людини, а також способів їх досягнення.

ЖИТТЄВИЙ ДОСВІД — досвід, який набуває особистість у процесі життєдіяльності. Він опирається на емпіричні узагальнення, факти повсякденного життя, тому **Ж.д.** має індивідуальний характер, зорієнтований на практичний ефект. Будучи досвідом конкретної людини, він, разом з тим, акумулює у собі не тільки досвід особистісної поведінки та особистої життєдіяльності, але й несе в собі осмислений досвід інших, розширюючи тим самим соціальне поле світосприйняття і життєдіяльності особистості.

ЖИТТЄВИЙ МІНІМУМ — матеріальні блага, необхідні для відновлення, відтворення фізичних сил і працездатності людини.

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАСЕЛЕННЯ — категорія, що характеризує забезпеченість матеріальними, духовними благами, ступінь задоволення особистих потреб людей, що виникають на певному етапі розвитку суспільства.

ЖИТТЄВИЙ СТАНДАРТ — нормативний чи бажаний рівень споживання товарів і послуг у даному суспільстві, відмінний від фактичного рівня споживання.

ЖИТТЄВИЙ СТИЛЬ [фр. *style* — прийом, метод, спосіб] — поняття, що вживається для визначення відмінностей між соціальними групами в зразках соціальних відносин, споживання матеріальних і культурних благ.

ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ ОСОБИ – термін, що використовується для опису повного циклу розвитку особи (дитинство, підлітковий вік, зрілість, літній вік і смерть). Соціологічне поняття **Ж.ц.о.** вказує не на суто біологічний процес дозрівання, а на сприйняття індивідом крізь призму соціально конструйованих категорій віку і на наявність різних варіантів соціального досвіду подорослішання і старіння.

ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ СІМ'Ї – ряд послідовних етапів, які проходить у своєму розвитку сім'я. Виділяють такі фази **Ж.ц.с.:** 1) утворення сім'ї – вступ до першого шлюбу; 2) початок дітонародження – народження першої дитини; 3) завершення дітонародження; 4) “порожнє гніздо” – вступ до шлюбу і вихід із сім'ї останньої дитини; 5) припинення існування сім'ї – смерть одного з подружжя. На кожному з цих етапів сім'я має специфічні соціальні та економічні характеристики.

ЖИТТЄВІ МОЖЛИВОСТІ – матеріальні переваги або незручності (напр., матеріальні винагороди, соціальні і культурні можливості або відсутність таких), які може очікувати типовий член групи чи класу в певному суспільстві.

ЖИТТЄВІ МОЖЛИВОСТІ (шанси) – у *структурному функціоналізмі* – соціально зумовлена вірогідність того, що індивід чи група досягнуть певних цілей або їх спіткає невдача.

ЖИТТЄВІ ПЛАНИ – визначена індивідом сукупність і послідовність цілей на життєвому шляху і способів їх розв'язання.

ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ – сутність і властивість людського організму об'єктивно виконувати свої фізіологічні і фізичні, соціальні та інші функції. **Ж.** забезпечується як самою людиною, так і складною системою заходів з боку суспільства та держави.

ЖИТТЄТВОРЧІСТЬ – духовно-практична діяльність особистості, спрямована на творче проектування і здійснення свого індивідуального життя як неповторної життєвої долі. Особистість у цьому процесі постає як індивідуальність, суб'єкт свого індивідуального життя; об'єктом її творчих діянь є безпосередньо життя. Процес **Ж.** включає: *життєве самовизначення* (розробку життєвої стратегії на підставі осмислення своїх життєвих цілей і реальних обставин життя); *життєве самоздійснення* (втілення у життя своїх життєвих задумів, життєвої стратегії, життєвого проекту, програм і планів, проживання й осмислення обставин, що стихійно складаються); *самоконтроль* та *корекцію* свого життєвого шляху (самозміну відповідно до імперативів свого часу і конкретних життєвих обставин); *коректування життєвих програм* і

ЖИТТЯ ПОВСЯКДЕННЕ

планів; зміну життєвих обставин відповідно до своїх пріоритетів і життєвих домагань.

ЖИТТЯ ПОВСЯКДЕННЕ — життєвий процес з його щоденним побутом, проблемами, справами, зустрічами, спілкуванням, взаємодіями. Це потік звичайних буденних дій, переживань людини в усій повноті, ситуативній конкретності, безпосередності й емоційній наповненості. **Ж.п.** оточує людину і панує над нею; воно первинне, вихідне у життєвому досвіді людини і є основою, на якій формуються всі інші сфери людської життєдіяльності, найсильніше впливає на свідомість людини.

ЖИТТЯ ПРИВАТНЕ — сфера безпосередньої життєдіяльності, економічно-соціальної, родинно-побутової поведінки людини, утвердження і реалізації її приватних інтересів і потреб. Невід'ємною рисою **Ж.п.** є його автономія в системі соціальної життєдіяльності суспільства, свобода волевиявлення і вибору в межах суспільної доцільності.

ЖИТТЯ СОЦІАЛЬНЕ — елемент суспільного життя, сукупність різноманітних форм спільної життєдіяльності людей (праця, спілкування, гра, споживання, управління, виховання, навчання та ін.), спрямованих на забезпечення умов і засобів їх існування, реалізацію потреб, інтересів, цінностей, відтворення та утвердження соціальних характеристик індивідів і спільнот.

ЖИТТЯ СУСПІЛЬНЕ — реальний, органічно цілісний процес існування, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, спільнот, суспільств), що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування і духовного освоєння та перетворення дійсності людиною. Постаючи як єдність процесів матеріального й духовного, стихійного й свідомого, **Ж.с.** є триєдиним процесом взаємодії, самозбереження і самооновлення соціальних організмів, не зводиться до причинно-наслідкової залежності духовного від матеріального чи навпаки.

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ — комплекс специфічних проблем, пов'язаних із становищем та роллю жінки в суспільстві і сім'ї.

ЖІНОЧІСТЬ — характеристики (зазвичай маскуліністські), пов'язані з жіночою статтю (пасивність, м'якість, захоплення материнством, чутливість тощо).

“ЖОВТА ПРЕСА” — узагальнена назва легковажних, надто нерозбірливих у виборі засобів друкованих видань, що полюбують і активно подають дешеві сенсації.

3

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНЕ — система заходів, пов'язаних із задоволенням специфічних потреб людей похилого віку, пенсіонерів, інвалідів і спрямованих на відновлення й збереження їх соціальних зв'язків і відносин, активну допомогу у здійсненні, захисті й охороні їх прав. Соціальна держава повинна проявляти постійну турботу щодо покращення матеріального стану ветеранів війни і праці, сімей загиблих воїнів, громадян похилого віку, про їх соціальне, медичне і культурне обслуговування.

ЗАБОБОНИ — судження про групу або її членів відповідно стереотипних установок.

ЗАБОРОНА НА ПРОФЕСІЮ — позбавлення громадян права на певні види діяльності з політичних міркувань. У деяких країнах світу особа, яку приймають на роботу, повинна проходити перевірку на лояльність з боку державних відомств. Це суперечить праву громадян вільно обирати вид діяльності незалежно від віросповідання й переконань. Іноді з організації звільняють працівників, політичні погляди яких не задовольняють владу.

ЗАВДАННЯ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ — спосіб досягнення окреслених у програмі цілей. Виокремлюють головні та логічно пов'язані з ними окремі завдання, спрямовані на вирішення проблеми, а також додаткові завдання, які розв'язують важливі, але побічні для конкретного дослідження питання. *З.к.-с.д.* мають бути спрямовані на розв'язання питання про істинність сформульованих гіпотез і розкривати зміст предмета дослідження.

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ — акт Генеральної Асамблеї ООН, який визначає основні права і свободи людини, що підлягають загальному дотриманню. Прийнята 10 грудня 1948 року. Складається з преамбули і 30 статей. Містить природні права особи, громадянські, політичні та соціально-економічні права.

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ — світоглядні ідеали, моральні норми, цінності, вироблені внаслідок узагальнення багатовікового досвіду соціального розвитку світу, і які відображають духовний досвід усього людства. Це сукупність уявлень про істинно людське, гідне, праведне, добре — все, що об'єднує людей. Вони не залежать від класових інтересів, симпатій, уподобань, однакові для представників усіх класів і верств суспільства. Особливо яскраво виражені у світових ре-

ЗАГАЛЬНОСОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

лігіях. Головне місце у **З.ц.** посідають питання, пов'язані з моральними ідеалами особистості. Найважливіші **З.ц.** зафіксовані у Загальній декларації прав людини і ряді інших документів ООН. Це – свобода і рівноправ'я людей, повага їхньої гідності, забезпечення права на життя, здоров'я, особисту недоторканість і безпеку, власність, працю, підприємництво, гідний рівень життя і соціального забезпечення, освіти, відпочинок та ін.

ЗАГАЛЬНОСОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ (або загальнотеоретична соціологія) – найвищий рівень достовірного, узагальненого знання про соціальні об'єкти, процеси та систему соціальних відносин, про закономірності й тенденції їх становлення, функціонування і розвитку, що включає також значну кількість вихідних тверджень, висновків та доказів, які підпорядковані особливим логічним принципам соціального пізнання. У системі соціологічного знання **З.м.** є її основною частиною в сукупності зі спеціальними і галузевими та конкретно-соціологічними дослідженнями, інтегрує всі галузі і структурні елементи в цілісну систему, визначає їх зміст і функції. Для перших і других вони є внутрішньо-науковим методологічним базисом, фундаментом конкретних концептуальних побудов, інтерпретації та екстраполяції емпіричних знань, основою для визначення емпіричних закономірностей, моделювання та прогнозування соціальних процесів і відносин. Вони цементують пізнавальну, дослідницьку діяльність, забезпечують її загальну спрямованість, підпорядкування, координацію та субординацію досліджень. **З.м.** об'єднує у своїх межах ряд теорій, концепцій, парадигм, методологій, підходів і пояснень до механізмів суспільного розвитку: *марксизм, розуміюча соціологія, структурний функціоналізм, неоеволюціонізм, теорії індустріального і постіндустріального суспільства, теорія соціального обміну, феноменологічна соціологія, символічний інтеракціонізм* та ін.

ЗАДАТКИ – природжені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, мозку, що становлять природне підґрунтя розвитку здібностей.

ЗАДОВОЛЕНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – узагальнена у свідомості індивіда сукупність оцінок умов свого соціального життя, його якості. Ступінь **З.с.** може бути *високий* і *низький*. На рівень і структуру **З.с.** впливають дві групи чинників: 1) об'єктивні соціальні умови життєдіяльності індивіда, основні елементи яких пов'язані з його належністю до певної спільноти – територіальної, виробничої, сімейної і т.д., а також з характеристиками його соціального середовища; 2) група чин-

ників, які мають суб'єктивну природу і виражаються на рівні вимог, сподівань відносно соціальних умов життя, які формуються в індивіда на базі попереднього життєвого досвіду, соціального порівняння і під впливом ідеології. Важливим чинником *З.с.* є також ціннісні орієнтації індивіда, які є критеріями для оцінки порівняльної важливості соціальних умов.

ЗАЙНЯТИСТЬ НАСЕЛЕННЯ — соціально-економічна категорія, яка характеризує залучення населення у суспільне виробництво; означає сукупність економічних відносин, пов'язаних із забезпеченням населення робочими місцями та його участю у господарській діяльності. *З.н.* можна розглядати з погляду всього суспільства, окремої соціальної групи як у загальнодержавному, так і регіональному аспектах.

ЗАКОН [лат. *lex*] — нормативно-правовий акт, що приймається з ключових питань суспільного, державного життя і має вищу юридичну чинність. *З.* приймається вищими представницькими інститутами державної влади (парламентом) або через референдум, а тому є виявом державного суверенітету. В Україні закони приймає *Верховна Рада України* або *референдум*. Регламент Верховної Ради України передбачає спеціальну парламентську процедуру розгляду законопроектів, що має низку стадій: законодавча ініціатива, обговорення проекту, прийняття і введення в дію.

ЗАКОНИ СОЦІАЛЬНІ — внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки і відносини між елементами системи суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних, правових та ін.), суспільними суб'єктами, соціальними явищами і процесами. *З.с.* діють у всіх сферах людської діяльності і різняться за сферою свого розповсюдження. *З.с.* мають такі основні ознаки: 1) закон може діяти лише при наявності певних умов; 2) за цих умов закон діє завжди і всюди без будь-яких винятків; 3) умови, за яких діє закон, реалізуються не повністю, а частково і приблизно. Виступаючи рівнодіючою сукупністю дій усіх членів суспільства і реалізуючись у зіткненні інтересів різноманітних соціальних груп, *З.с.* виявляються як *закони-тенденції*. У соціології виділяють *закони функціонування* і *закони розвитку*, *динамічні* та *статичні* (*стохастичні*). Залежно від ступеня спільності і тривалості дії *З.с.* поділяються на *загальні* (або *загальносоціологічні*), які діють протягом усієї історії людства; *специфічні* (або *структурні*), що діють на певних історичних етапах, у певних суспільно-економічних формаціях або типах суспільств; *часткові*, які діють протягом буття тієї чи іншої формації,

ЗАКОНИ СОЦІОЛОГІЧНІ

в одному типі суспільства. За формами соціального зв'язку розрізняють: закони, що констатують співіснування соціальних явищ; закони, що встановлюють тенденції розвитку, зумовлюють зміни структури соціального об'єкта; функціональні закони, тобто такі, що встановлюють зв'язок між соціальними явищами; закони, що фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами; закони, що стверджують можливість або імовірність зв'язків між соціальними явищами. **З.с.** є продуктом внутрішньої самоорганізації конкретного суспільства і розкривають його системну цілісність, умови функціонування і розвитку.

ЗАКОНИ СОЦІОЛОГІЧНІ – суттєві, необхідні, сталі й такі, що повторюються, зв'язки явищ і процесів в окремих соціальних системах і підсистемах суспільства. **З.с.** характеризують функціонування і розвиток як всього суспільства, так і соціальних об'єктів усередині суспільства як цілісних систем, відображаючи в цій цілісності системоутворюючі зв'язки. **З.с.** віддзеркалюють взаємозв'язок економічних, політичних, соціокультурних та інших сторін суспільного життя як компонентів конкретної соціальної системи суспільства.

ЗАКОНОДАВСТВО – 1) сукупність діючих законів держави, в цілому чи з будь-якої галузі права (цивільне **З.**, трудове **З.** і т.д.); 2) діяльність вищих органів державної влади щодо видання законів.

ЗАКОНОМІРНІСТЬ – ступінь вірогідності настання якоїсь події чи явища або їх взаємозв'язку, регулярна повторюваність вияву закону.

ЗАКОНОСЛУХНЯНІСТЬ – здатність людини поважно ставитися до існуючих у суспільстві норм, правил суспільного життя, настанов та імперативів влади, дотримуватися їх, визнавати й шанувати суспільні авторитети, виконувати обов'язки, покладені на неї громадою.

ЗАЛІЗНИЙ ВІК – відтинок історії людської цивілізації, що завершив історію первісного суспільства; настав після бронзового віку. Пов'язаний з поширенням виплавлення заліза з руди та виготовленням з нього різноманітних знарядь праці і зброї, від чого й походить назва. Термін запроваджено у середині XIX ст. **З.в.** почався з кінця II – початку I тис. до н.е. На українських землях – з VIII ст. до н.е. у кімерійців, потім у скіфів та сарматів. У межах **З.в.** існували зарубинецька та черняхівська культури.

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ – установи, створені для збору, обробки та відкритої, публічної передачі за допомогою спеціальних технічних засобів різноманітної інформації; виконують ряд соціальних функцій: інформаційну, освітньо-просвітницьку, функцію

соціалізації, мобілізаційну, інноваційну, функцію критики і контролю, формування громадської думки та ін. До **З.м.і.** належать: преса, радіо, телебачення, масові довідники, кіно-, звуко- і відеозаписи. Модель комунікативного процесу, за *Г.Лассуеллом*, включає такі елементи: 1) *Хто?* (передає повідомлення) – комунікатор; 2) *Що?* (передається) – повідомлення; 3) *Як?* (здійснюється передача) – канал; 4) *Кому?* (спрямовано повідомлення) – аудиторія; 5) *З яким ефектом?* – ефективність.

ЗБИРАЛЬНИЦТВО – одна з ранніх форм господарювання людини, що полягала у збиранні дикорослих злаків, ягід, грибів, коріння, комах, яєць, молюсків тощо. **З.** забезпечувало харчування людини поряд з мисливством та рибальством. Передувало землеробству.

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО – система норм, правил поведінки, що ґрунтується не на офіційно прийнятих юридичних законах, а на звичаях, сформованих протягом тривалого часу у певній країні або суспільному середовищі. У багатьох випадках якщо **З.п.** не суперечить чинному законодавству, воно визнається як юридична норма.

ЗВ'ЯЗКИ СОЦІАЛЬНІ – зв'язки, взаємодії індивідів і груп людей, які мають перед собою певну соціальну мету в конкретних умовах місця і часу; умови середовища, становище в системі соціальних зв'язків і внутрішня своєрідність визначають особистість, її поведінку, установки, емоції і вибір. Зв'язок і взаємодія між людьми встановлюються тому, що люди в процесі задоволення своїх індивідуальних потреб залежать у чомусь конкретно один від одного і кожний виконує певні соціальні функції.

ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ – активна діяльність людей, спрямована на збереження й покращення здоров'я як умови і передумови здійснення та розвитку інших сфер і аспектів способу життя, на подолання “факторів ризику”, виникнення і розвитку захворювань, на оптимальне використання в інтересах охорони і поліпшення здоров'я соціальних й природних умов та факторів способу життя.

ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ – кількісно-якісна характеристика стану життєдіяльності соціальної спільноти або людини; стан оптимальної життєдіяльності індивіда, спільноти, наявність передумов та умов їх всебічної і довготривалої активності в соціальній практиці; природний стан організму, який характеризується його врівноваженістю з навколишнім середовищем і відсутністю будь-яких хворобливих змін; стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя; стан, протилежний хворобі, повнота життєвих виявів людини.

ЗІММЕЛЬ [Simmel] Георг (1858–1918) – німецький соціолог і філософ, професор Берлінського і Страсбурзького університетів, автор багатьох праць з естетики, епістемології, філософії, історії і соціології. Погляди **З.** формувалися одночасно в значенні опозиції до структурної соціології таких дослідників як *О.Конт*, і всупереч німецькій традиції, згідно з якою соціальні і історичні події повинні розглядатися як унікальні, що не піддаються узагальненню. Підхід **З.** полягав в осмисленні суспільства як комплексу взаємозв'язків між людьми. Наприклад, аналізуючи владу як взаємозв'язок, він стверджував, що влада заможних не може обійтися без підлеглих верств населення. Запропонований **З.** аналіз людських взаємовідносин одержав назву “формальної соціології”. Він вважав, що можна відділити форму взаємодії від її змісту і показати, що, маючи різний зміст, взаємодії можуть насправді мати одну й ту ж форму. **З.** був особливо захоплений роллю числа в соціологічному аналізі. Наприклад, соціальні ситуації з участю двох або трьох сторін мають одні й ті ж самі формальні характеристики, незалежно від того, чи є ці сторони індивідами, чи державами. Іншим прикладом застосування **З.** методу формальної соціології є його аналіз соціальних типів. Так, він стверджує, що в різних суспільствах і в різний час виникають конкретні соціальні типи. Такі, як тип “стороннього”, при цьому взаємодія між “стороннім” і рештою людей виявляється в різних ситуаціях дуже схожою. Займався також дослідженням феномену соціального розвитку і таких його характеристик, як соціальна диференціація і виникнення грошової економіки. У його “Філософії грошей” (1900) показана альтернатива марксистській трудовій теорії вартості. Аналіз **З.** феномену грошей є феноменологічною альтернативою марксистським економічним категоріям. У числі основних праць **З.**: “Проблеми філософії історії” (1892), “Соціологія” (1908) та “Конфлікт і групові зв'язки” (1912). Усього він написав понад 30 книг.

ЗЛАГОДА СУСПІЛЬНА – утвердження в суспільстві соціальної гармонії на основі узгодження інтересів усіх суб'єктів соціальних відносин.

ЗМІННА – в експерименті або дослідженні ознака, яка може набувати різних значень (вік, стать, прибуток, рід занять тощо).

ЗМІННА ДИСКРЕТНА – така змінна, яка може набувати лише деяких фіксованих значень на певному інтервалі.

ЗМІННА ДИХОТОМІЧНА – номінальна змінна, що може набувати одне з двох можливих значень.

ЗМІННА НЕЗАЛЕЖНА — змінна, яка пояснює або зумовлює зміни в явищі, що вивчається.

ЗМІННА НЕПЕРЕРВНА — така змінна, яка може набувати будь-яких значень з певного числового інтервалу.

ЗМІННА ПОРЯДКОВА (рангова) — змінна, виміряна за порядковою шкалою.

ЗМІННА ЯКІСНА — змінна, що виміряна за номінальною або метричною шкалою.

ЗНАНЕЦЬКИЙ [Znaniński] Флоріан (1882 — 1958) — польський філософ і соціолог, один з провідних представників гуманістичного напрямку в соціології ХХ ст. Отримавши освіту в ряді університетів Європи, З. здійснював наукову та викладацьку роботу в Польщі та США. Соціологічні погляди З. формувалися під впливом антипозитивістської традиції та американського прагматизму і емпіризму. Вважаючи предметом соціології соціальні системи, з яких складається соціальна дійсність, З. розрізняв чотири основних типи соціальних систем: соціальні дії, соціальні відносини, соціальні особистості, соціальні групи. Висунув вимогу врахування соціологом так званого гуманістичного коефіцієнта. Присвятивши наукову діяльність розвитку теорії чотирьох типів соціальних систем, З. найбільш повно і закінчено розробив теорію соціальних дій. Найбільш знаними роботами З. є: “Метод соціології”(1934), “Соціологія виховання”(1928 — 1930), “Польський селянин у Європі та Америці”(1918 — 1920), “Соціальні дії”(1936), “Наука про культуру”(1952).

ЗРАЗОК КУЛЬТУРНИЙ — культурний елемент або культурний комплекс, норма або цінність, прийняті і схвалені певною кількістю людей.

ЗРІЛІСТЬ СОЦІАЛЬНА — певний рівень особистісного розвитку індивіда, результат соціалізації, у ході якої він інтерналізує суспільні цінності та зразки поведінки й адекватно виконує роль дорослої людини.

I

ІД — у вченні З. Фрейда, підсвідоме “Я”, яке є джерелом енергії, що стимулюється прагненням до задоволення.

ІДЕАЛ [лат. *idealis* — ідеальний] — візирець досконалості, образ бажаного та уявного майбутнього, досконалого суспільного життя. І. об’єднує ціннісні орієнтації, життєві принципи та плани, рівень до-

магань, задуми та вчинки в цілісну лінію осмисленої поведінки, життєвого шляху людини, суспільної групи. **І.** мають історичний характер і є важливими факторами регуляції діяльності та поведінки людей.

ІДЕАЛІЗАЦІЯ — 1) процес мислення, пов'язаний з утворенням абстрактних теоретичних об'єктів, які не існують насправді, однак, є відображенням об'єктивних предметів і явищ; 2) уявлення про будь-кого або будь-що як про значно краще і досконаліше, аніж воно є у житті; наділення будь-кого або будь-чого якостями ідеалу; 3) психічний процес надоцінки об'єкта чи суб'єкта; захисний механізм особистості.

ІДЕАЛІЗМ — 1) філософська орієнтація, яка, на противагу матеріалізму, розглядає свідомість, дух як первинні відносно матерії; 2) у *соціології* — теоретико-методологічна орієнтація, яка в поясненні соціальних явищ і процесів вирішальне значення надає духовним та ідеальним факторам; 3) тип мислення і поведінки в повсякденному житті, що характеризується установкою на духовні цінності.

ІДЕАЛІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ — філософсько-історичне тлумачення суспільного розвитку як заснованого визначальною мірою на ідеях, волі, вірі, прагненнях, теоріях, вченнях, свідомості людей. **І.р.і.** є поширенням принципів ідеалізму на осмислення історичних подій, процесів, явищ, гіпертрофія ролі духовних чинників у життєдіяльності суспільства (релігійних, моральних, філософських, наукових, правових тощо). Залежно від того, що закладається в основу історичного процесу — об'єктивний дух, надіндивідуальне духовне начало, абсолютна ідея, надприродні сили чи ідеї, бажання, програми та концепції окремих історичних, політичних або ж культурних діячів, розрізняють об'єктивне і суб'єктивне **І.р.і.** Започатковане ще з виникненням філософії у стародавньому світі, **І.р.і.**, трансформуючись і адаптуючись, дійшло до нашого часу й відіграє роль світоглядно-методологічної основи низки сучасних гуманітарних, соціальних, історичних, соціологічних, релігійних і філософських напрямків, шкіл, учень, теорій і концепцій.

ІДЕАЛЬНИЙ ТИП — у вченні *М.Вебера* уможлидна теоретична конструкція, яка описує певне явище або процес; утворюється за допомогою висмикування певних аспектів явища або процесу та їх узагальнення у теоретичному понятті. “Ідеальний” означає “чистий” або “абстрактний”, такий, якого насправді не існує. **І.т.** є, напр., поняття “капіталізм”, “бюрократія”, “релігія”, “ринкова економіка” тощо. Будучи гіпотетичними конструкціями, що сформовані на основі реальних явищ, **І.т.** мають пояснювальну цінність.

ІДЕЙНІСТЬ [гр. *idea* — поняття, думка] — змістовна особливість публічного виступу, суспільно-політичного тексту, наукового чи художнього твору. Характеризується послідовним і суперечливим вираженням думки, яка має для автора принципове значення.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ [лат. *identificare* — ототожнювати] — соціально-психологічний процес ототожнення індивідом себе з іншою людиною, соціальною групою чи спільнотою, який допомагає йому успішно оволодівати різноманітними видами соціальної діяльності, набувати певних соціальних ролей і статусів, засвоювати і перетворювати соціальні норми і цінності. *І.* — це також ототожнювання кимось однієї людини з іншою, їх здібностей або ототожнювання здібностей людини з вимогами, які висуваються до неї якоюсь соціальною роллю (напр., спеціаліст з управління персоналом порівнює якості працівника з вимогами посади, на якій той працюватиме, на предмет їх ототожнювання).

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЕТНІЧНА — відчуття належності до певної етнічної спільноти, однаковості з іншими її членами внаслідок спільності історичної пам'яті, спогадів про єдиних предків та емоційних зв'язків з батьківщиною, а також спільності основних компонентів культури, що, зазвичай, виявляється у солідарності з членами цієї спільноти. До факторів, які забезпечують та підсилюють *І.е.* відносять державотворення, військову мобілізацію та релігію. *Явище І.е.* може мати як індивідуальні, так і колективні форми, відбуватися на різних рівнях: напр., одночасно ідентифікувати себе з *українцем* (основний етнічний підрозділ, етнос), *гуцулом* (етнографічна група, субетнос), *слов'янином* (метаєтнічна спільність).

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ — посилення впливу ідеологічних факторів, нав'язування певних ідеологічних поглядів, стереотипів. Див. *Деідеологізація. Ідеологія.*

ІДЕОЛОГІЯ — система політичних, правових, релігійних, естетичних і філософських поглядів та ідей, які відображають ставлення людей до дійсності й один до одного, способи засвоєння цієї дійсності й трансформації з позиції цілей, ідеалів, прийнятих різними соціальними суб'єктами. *І.* є конкретно-історичним системним відображенням суттєвих сторін соціальної дійсності і є формою національної, класової або групової свідомості та самосвідомості, системою прийнятих цінностей, у яких визначені докорінні інтереси нації, класу, групи, їх позиції щодо інших націй, класів, держав, ідеологій, історично-суспільного розвитку. Як соціальна програма діяльності, *І.* спрямована

на зміну або закріплення (зміцнення, посилення) існуючої системи суспільних відносин.

ІДЕЯ — 1) форма і продукт людського мислення, спосіб відображення, пізнання об'єктивної реальності; 2) мета, задум, тобто очікуваний наслідок людської діяльності; 3) логічний принцип, який лежить в основі теоретичної системи; 4) в *ідеалізмі* — духовна першооснова речей, смисл, суть.

ІЄРАРХІЧНА СТРУКТУРА — організована структура, яка характеризується багаторівневим управлінням і суворо субординованим об'ємом управлінських рішень на кожному її рівні.

ІЄРАРХІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ — зв'язки підсистем різних рівнів.

ІЄРАРХІЯ [гр. *hieros* — священний + *arche* — влада] — принцип структурної організації та спосіб побудови складних багаторівневих систем, який полягає в упорядкуванні взаємодії між рівнями — від вищого до нижчого — за наявності структурної та функціональної спеціалізації цих рівнів (їх окремих елементів), відносної самостійної. За цього принципу кожний вищий рівень та суб'єкт, який його очолює, є керуючим щодо нижчих рівнів, а на найвищому рівні здійснюються здебільшого функції узгодження, координації та інтеграції.

ІЄРАРХІЯ СОЦІАЛЬНА — ієрархічна структура, яка характеризується нерівністю статусів, владних відносин, прибутків, престижу і т.ін. В *І.с.* виявляється централізація управління і водночас його бюрократизація. У ієрархічно побудованій системі має місце структура і функціональна диференціація.

ІМАНЕНТНИЙ [лат. *immanens* — властивий, притаманний чому-небудь] — внутрішньо властивий будь-якому явищу, такий, що впливає безпосередньо із природи явища.

ІМІДЖ [англ. *image* — образ, зображення, подоба] — образ, зображення; реальне (або уявне) обличчя, стиль ділової поведінки людини, підприємця, фірми, ставлення до них на основі їх популярності та успіху, довір'я і симпатії людей. Основа формування *І.* — оцінка результатів діяльності.

ІМІДЖОЛОГІЯ — наука про створення образу діяча, організації в масовій свідомості; сукупність прийомів, способів цілеспрямованого створення якогось образу.

ІМІТАЦІЯ [лат. *imitatio* — наслідування] — 1) наслідування чого-небудь або кого-небудь; відтворення; 2) більш-менш точне копіювання індивідом поведінки інших людей або груп, що є одним з механізмів

соціалізації; 3) за *Г.Тардом*, закони *І.* — головний фактор пояснення всієї сукупності соціальних явищ.

ІММІГРАНТИ [від лат. *immigrans* — той, хто вселяється] — громадяни однієї держави, що поселяються постійно чи на довготривалий час на території іншої держави з політичних, релігійних чи інших мотивів.

ІММІГРАЦІЯ — переміщення людей у певну країну ззовні.

ІМПЕРАТИВ [лат. *imperativus* — владний, наказовий] — 1) поняття від “*категоричного імперативу*” *І. Канта*, що вказує на загальний закон, вищу вимогу, найважливіший принцип, який визначає, що треба робити і як виконувати обов’язкове; 2) вимоги, правила, які зобов’язують, спонукають, створюють об’єктивний примус чинити так, а не інакше.

ІМПЕРАТИВ КУЛЬТУРНИЙ — сукупність інститутів і форм культури, необхідних для виживання будь-якого суспільства, і які забезпечують задоволення життєво важливих потреб: турботу про молоде покоління, передачу знань, регулювання конфліктів та ін.

ІМПЕРАТИВ СОЦІАЛЬНИЙ — сукупність основних вимог, що передбачають вирішення проблем соціальних взаємодій і відносин, виконання яких необхідне для підтримання соціальної системи. *І.с.* — неодмінне правило стосунків між індивідами, соціальними спільнотами і державами.

ІМПЕРАТИВ ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ — за *Т.Парсонсом*, головна умова існування й рівноваги будь-якої системи дії. Розрізняються чотири *І.ф.*: *адаптація, досягнення мети, інтеграція, збереження ціннісних зразків.*

ІМПЕРІАЛІЗМ [лат. *imperium* — влада, панування] — загальне прагнення держави, народу або нації до влади над іншими державами; процес завоювання цієї влади і постійне панування одного народу над іншим, однієї держави над іншою або декількома державами. *І.* розглядають як явище, властиве багатьом історичним ступеням розвитку людства.

ІМПІЧМЕНТ [англ. *impeachment* — звинувачення] — процедура притягнення до відповідальності чи відсторонення від посад вищих посадових осіб держави.

ІМПОРТ [англ. *import*, від лат. *importare* — ввозити] — закупівля і ввіз товарів, технологій та послуг з-за кордону для реалізації їх на внутрішньому ринку.

ІМУНІТЕТ — 1) звільнення, позбавлення чого-небудь; 2) звільнення органів або громадян однієї держави, що перебувають на території іншої держави, від юрисдикції останньої (напр., *дипломатичний І.*).

ІНАВГУРАЦІЯ — 1) урочистий акт уведення людини на посаду; 2) надання будь-якому населеному пункту певної назви, призначення (напр., *ритуального*); 3) урочистий акт уведення на посаду обраного президента.

ІНВАЗІЯ [від лат. *invasio* — нашествя, напад] — переселення групи населення в район, де проживала інша група.

ІНВОЛЮЦІЯ [лат. *involutio* — згортання] — зворотній розвиток або зменшення, спрощення, редукція, що пов'язані із втратою якоїсь функції. **І.** в суспільному розвитку є періодом засвоєння набутих під час революції нових якісних змін; вона певною мірою нагадує період соціалізації людини, а передусім, її адаптацію у разі кардинальної зміни професійного фаху.

ІНГРУПА — група або соціальна категорія, відносно якої індивід переживає почуття ідентичності і належності.

ІНДЕКСАЦІЯ — механізм соціально-економічної політики, який передбачає автоматичне зростання грошових виплат (заробітної плати, пенсії, кредиту тощо) пропорційно зростанню цін в умовах інфляції.

ІНДЕКС ВАРТОСТІ ЖИТТЯ — показник, що характеризує динаміку цін на товари та послуги споживчого призначення. Обчислюють **І.в.ж.** з метою визначення динаміки реальних доходів населення (реальної заробітної плати) як у цілому, так і в розрізі певних соціальних, професійних та ін. верств, груп населення.

ІНДЕКС ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ — категорія, яку використовує ООН для визначення ефективності зусиль тієї чи іншої держави у сфері соціальної політики. Показником цих зусиль є *рівень доходів населення, тривалість життя, рівень освіти громадян певної країни.*

ІНДЕКС ПРОЖИТКОВОГО МІНІМУМУ — цифровий показник цін та тарифів фіксованого набору товарів та послуг, виважених за структурою сімейних витрат.

ІНДЕКС РІВНЯ ЖИТТЯ — показник відносної зміни ступеня матеріального добробуту, соціальних і культурних умов життя певних груп населення.

ІНДЕКС ЦИТУВАННЯ — 1) список цитат і посилань, які згадуються у науковій спеціальній літературі; 2) у *соціології науки* — показник авторитетності і популярності автора, який вимірюється числом цитування його праць.

ІНДЕТЕРМІНІЗМ [лат. *in* – не + *determino* – визначаю, обмежую] – філософське вчення, за яким у природі, суспільстві панує безпричинна випадковість, свавілля і свобода волі. *І.* заперечує закономірну, причинну зумовленість явищ об'єктивного світу, пізнавальну цінність причинного пояснення в науці.

ІНДИВІД [лат. *individuum* – неподільне] – одиночний представник роду людського, тієї чи іншої спільноти людей (соціальної групи, класу, суспільства, народу). У цьому понятті у найбільш загальній і абстрактній формі фіксується сам факт емпіричного “буття” окремої людини. У соціології поняття *І.* вживається у тих випадках, коли розглядаються окремі представники соціальних спільнот, вибіркової сукупності (*в емпіричному аналізі*).

ІНДИВІДУАЛІЗМ МЕТОДОЛОГІЧНИЙ – принцип, за яким суспільство розглядається як сума індивідів, а вивчення соціальних явищ, процесів зводиться до вивчення поведінки окремих індивідів. *І.м.* протиставляється методологічному колективізму, холізму.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ – те особливе і специфічне, що вирізняє одну людину з-поміж інших включно з її природними, соціальними, фізіологічними і психічними, успадкованими та набутими якостями.

ІНДИКАТОР [лат. *indicator* – показчик] – доступна спостереженню і вимірюванню характеристика об'єкта, що вивчається.

ІНДИФЕРЕНТНІСТЬ [лат. *indifferens* – байдужий] – особливість характеру, яка полягає у відсутності зацікавленості до оточення, байдужість, пасивність.

ІНДОКТРИНАЦІЯ – насильницьке нав'язування особі (групі, народу) цінностей, цілей, ідеології тими чи іншими суб'єктами чи інститутами влади.

ІНДУСТРІАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ [лат. *industria* – діяльність, працьовитість, старанність + грец. *demokratia* – народовладдя] – поняття, яке означає участь робітників у прийнятті рішень, що стосуються їх виробничої діяльності. Існують різні засоби, з допомогою яких така демократія може підтримуватися. Це: профспілковий рух і колективні угоди; робочі групи і консультації, куди залучені наймані працівники і менеджери; забезпечення місць для представників робітників, наприклад, у радах директорів з правом участі в прийнятті рішень; контроль працівників над виробничим процесом. Працівники, насамперед зацікавлені у тому, щоб забезпечити вплив у процесах, які безпосередньо стосуються їх виробничого життя (зарплатня, умови праці, управління).

ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО — суспільство, засноване на розвитку великого промислового виробництва, яке формує відповідні моделі ринку, споживання, соціальної організації, науки і культури. Пов'язане з руйнуванням традиційно-культурних систем, наростанням урбанізації, посиленням ролі держави в регулюванні соціально-економічної сфери.

ІНЕРЦІЯ КУЛЬТУРНА [лат. *inertia* — нерухомість] — тенденція до продовження існування окремих рис культури чи культурних комплексів уже після того, як вони вичерпали свою функціональність.

ІНЕРЦІЯ СОЦІАЛЬНА — тенденція соціальної системи до збереження і відтворення існуючих форм функціонування в умовах, які змінилися.

ІНЖЕНЕРІЯ СОЦІАЛЬНА — термін, який використовується відносно тієї галузі прикладної соціології, завдання якої полягають у створенні і використанні набору засобів впливу на поведінку й установки людей з метою вирішення гострих соціальних проблем, адаптації соціальних інститутів до постійних змін і до збереження соціальної стабільності.

ІНІЦІАТИВА [лат. *initiare* — починати] — тип соціальної активності, пов'язаний з висуненням нових ідей чи форм діяльності.

ІНКВІЗИЦІЯ [лат. *inguisitio* — розслідування, пошук] — спеціальний трибунал католицької церкви, створений в XIII ст. з метою виявлення та переслідування єретиків, тобто вільнодумних людей, які відкидали догмати панівної католицької церкви. Суд *I.* був таємним на підставі показань донощиків. Масового характеру в Європі набрало спалення єретиків. Жертвами *I.* стало багато видатних мислителів, учених (*Дж. Бруно, Дж. Ваніні* та ін.).

ІНКОРПОРАЦІЯ [лат. *inkorporatio* — включати до складу] — вступ прийняття до групи, об'єднання з групою.

ІНКУЛЬТУРАЦІЯ — процес освоєння культури певною спільнотою людей чи суспільством.

ІНКУНАБУЛИ [лат. — колиска, початок] — перші європейські книги, надруковані рухомими літерами у 1440 — 1500 рр.

ІННОВАЦІЯ [лат. *innovatio* — впровадження чого-небудь нового] — процес зміни, пов'язаний із творенням, визнанням чи запровадженням нових елементів (або моделей) матеріальної і нематеріальної культури у певній соціальній системі; нововведення, оновлення.

ІНСИНУАЦІЯ (лат. *insinuatіo*, від *insinuaře* — просякнути всередину)

ну, прокрадатися) — брехливі, наклепницькі вигадки з метою принизити, зганьбити будь-що чи будь-кого.

ІНСPIPУВАННЯ [від лат. *inspiratio* — навівання] — вплив, негласне, таємне спонукування, підбурювання до будь-яких дій, виступів, вчинків.

ІНСТИНКТ [лат. *instinctus* — спонука] — термін, який використовують соціологи для позначення вроджених, досоціальних або генетично заcodeваних характеристик людської поведінки.

ІНСТИНКТИВІЗМ — напрям у соціології, який здійснює спробу пояснення соціальних явищ і процесів через звернення до біологічної природи людини; вказує на вроджені інстинкти як на основне джерело соціальної поведінки.

ІНСТИТУТ [лат. *institutum* — установлення, установа] — 1) форма суспільного устрою; 2) сукупність норм права в будь-якій сфері суспільних відносин; 3) наукова установа, яка здійснює фундаментальні та прикладні дослідження; 4) організація, що виконує проектно-пошукові роботи.

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИЙ — сталий механізм організації спільного життя людей, усталена форма закріплення і здійснення ними спеціалізованої діяльності; виникають у процесі суспільного поділу праці. Термін широко використовується для опису регулярних і довготривалих соціальних практик, які санкціонуються і підтримуються за допомогою соціальних норм і мають важливе значення в структурі суспільства. Як сукупність економічних, політичних, правових, моральних та ін. відносин, суспільство є системою *І.с.* Виділяють, як правило, п'ять основних комплексів соціальних інститутів: 1) *економічні*, які служать для виробництва і розподілу товарів і послуг; 2) *політичні*, які регулюють відносини щодо використання, здійснення та розподілу влади; 3) *стратифікації*, які визначають розміщення позицій і ресурсів; 4) *родинності*, пов'язані зі шлюбом, сім'єю і соціалізацією; 5) *культури*, пов'язані з релігійною, науковою і художньою діяльністю. Найважливішими *І.с.* є: сім'я, власність, держава, економіка, армія, культура, право, мораль, виховання, освіта, наука та ін. Завдяки *І.с.* відбувається функціонування даного суспільного організму, здійснюється соціалізація індивідів, забезпечується спадкоємність у використанні культурних цінностей, передача навичок і норм соціальної поведінки, залучення людей до певного виду діяльності. Інституціоналізація життєдіяльності суспільства, ступінь втілення в їхніх системах *І.с.* тих

чи інших цінностей, ступінь інтернаціоналізації інституціональних функцій і ролей у мотиваційні структури членів суспільства постає одним із істотних показників рівня самоствердження та самореалізації відповідних історичних культур і цивілізацій. Неефективність *І.с.*, неузгодженість їх дій, нездатність організувати суспільні інтереси, негаразди функціонування соціальних зв'язків — ознака кризового стану суспільства. Подолання останнього передбачає або певні зміни у функціонуванні *І.с.*, або радикальні перетворення їхньої діяльності. Якісне оновлення українського суспільства, трансформація усіх сфер суспільного життя передбачають зламування старих соціальних інститутів й установок, подолання впливу стереотипів поведінки застарілих зразків, норм і законів, нагальної перерегуляції інституціоналізованих соціальних зв'язків і форм взаємодії, зміни принципів їх функціонування, вимагають інституціоналізації нових форм діяльності людей.

ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ — створений у 1990 р. на базі відділення соціології Інституту філософії Академії наук України, яке функціонувало з 1968 р. Магістральний напрямок наукової діяльності колективу *І.с.* — вивчення закономірностей розвитку українського суспільства в національному і міжнародному контекстах, наукове обґрунтування завдань національного відродження й становлення української державності, дослідження проблем формування громадянського суспільства, осмислення та узагальнення ринкових перетворень. Основними напрямками досліджень колективу *І.с.* є: особливості соціально-статусної стратифікації в умовах становлення ринкової економіки, тенденції і механізми соціальної диференціації й стратифікації; динаміка масової свідомості населення; розробка системи соціологічних показників та проведення моніторингових досліджень, які характеризують стан і динаміку українського суспільства; соціальні умови й механізми формування ринкової економіки та підприємницької діяльності; соціологія культури і масової комунікації; чинники виникнення і подолання соціальних конфліктів; історія вітчизняної та зарубіжної соціології тощо.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ — процес надання соціальним зв'язкам нормативного, стандартизованого, формального характеру; шляхи регуляції людської діяльності, забезпечення організованості, упорядкованості, нормативності життя суспільства і підвищення його ефективності. У вузькому розумінні — це процес створення соціального інституту, заміна спонтанної і експериментальної поведінки передба-

чуваною, такою, яка очікується, моделюється, регулюється через визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, здатну діяти задля задоволення певної суспільної потреби.

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ — безперервний процес кількісно-якісних і сутнісних змін та перетворень різних суспільних інститутів. Інституційними факторами *І.з.* є наукові, техніко-технологічні, економічні, соціальні, правові, політичні тощо, пов'язані з управлінням та регулюванням системи суспільних відносин, окремих їх підсистем та елементів.

ІНСТРУМЕНТАРІЙ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ [лат. *instrumentum* — знаряддя] — методичні документи й технічні прийоми для проведення дослідження й розв'язання його конкретних завдань. До *І.с.д.* належать: а) інструменти збирання інформації (анкети, бланки, картки, протоколи та ін.); б) засоби первинної обробки даних (кодувальні аркуші, підсумкові таблиці та ін.); в) інструкції, пам'ятки, класифікатори для виконавців; г) засоби машинної обробки даних; д) засоби ілюстрування результатів кількісної обробки даних (графіки, гістограми, діаграми, таблиці та ін.); е) технічні засоби реєстрації даних (магнітофон, відеокамера, фотоапарат та ін.). *І.с.д.* має бути ретельно відпрацьований відповідно до програми дослідження, вимог застосованого методу і опробований під час пілотажного дослідження. Вибір, побудова і складання *І.с.д.* є важливою ланкою підготовки програми соціологічного дослідження.

ІНТЕГРАЦІЯ [лат. *integratio* — відновлення] — об'єднання в одне ціле, упорядкування, структурування раніше роз'єднаних, неупорядкованих явищ, частин якогось цілого. У процесі *І.* зростає обсяг, частота, інтенсивність взаємодії між елементами системи, досягається вищий ступінь її цілісності. Під *І.* може розумітися стан упорядкованого функціонування частин цілого. Залежно від характеру системного об'єкта *І.* може розглядатися на рівні особи, групи, регіону, соціальної системи, співдружності держав, світового господарства. Відповідно до природи взаємодіючих елементів розрізняють *І. соціальну, культурну* та ін.

ІНТЕГРАЦІЯ СОЦІАЛЬНА — об'єднання в ціле будь-яких окремих частин; протилежне дезінтеграції. *І.с.* — поняття, що характеризує: а) сукупність соціальних процесів, завдяки яким відбувається зчеплення, з'єднання різнорідних взаємодіючих елементів у соціальну спільноту, ціле, систему; б) форми підтримання соціальними групами

ІНТЕЛЕКТ

певної стійкості та рівноваги суспільних відносин; в) здатність соціальної системи або її частин до супротиву руйнівним чинникам, до самозбереження перед дією внутрішньої і зовнішньої напруги, ускладнень, протиріч. **І.с.** — необхідна умова існування і функціонування соціальної системи, вона супроводжується ускладненням і зміцненням зв'язків між елементами системи, підвищенням рівня її цілісності та організованості. **І.с.** пов'язана з іншими соціальними процесами типу соціалізації, аккультурації, асиміляції, адаптації тощо. Розрізняють рівень систем **І.с.**: суспільства, групи, особистості.

ІНТЕЛЕКТ [лат. *intellectus* — розум, розсудок, пізнання] — 1) здатність мислення, раціонального пізнання, що визначає готовність людини до засвоєння й використання знань і досвіду, розумної поведінки у проблемних ситуаціях; 2) у *схоластиці* — найвища пізнавальна здатність (понадчуттєве осягнення духовних сутностей) на противагу розуму як нижчій пізнавальній здатності (до елементарної абстракції).

ІНТЕЛЕКТ НАЦІЇ — сукупність здібностей і творчих обдаровань людей, їх освітньо-кваліфікаційний рівень, на основі яких формується здатність народу засвоювати нові знання та інформацію і використовувати їх для розвитку науки, культури, мистецтва, створення і впровадження нової техніки, застосування прогресивних форм організації виробництва і праці, вироблення найоптимальніших рішень в усіх сферах суспільного життя. Передумовами формування **І.н.** є дух народу, нації, енергія і підприємливість, рівень освіти, моральні й культурні цінності та ін. Найважливіший структурний елемент **І.н.** — *інтелектуальна власність*.

ІНТЕЛЕКТУАЛ [лат. *intellectualis* — розумовий] — 1) людина з високо розвиненим інтелектом; 2) представник інтелектуальної праці; 3) представник соціальної верстви інтелігенції; 4) представник гуманітарної еліти.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ — власність на результати інтелектуальної діяльності та продукти інтелектуальної творчої праці. Об'єктами **І.в.** є твори науки, літератури, мистецтва, види творчої діяльності у сфері виробництва, у тому числі відкриття, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, промислові зразки, комп'ютерні програми, бази даних, експериментальні системи “ноу-хау”, торгові секрети, товарні знаки, фірмові найменування.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — навчання різноманітності культур, виховання поваги та почуття гідності у представників усіх

культур, незважаючи на расове чи етнічне походження, сприймання взаємозв'язку та взаємовпливу загальнолюдського та національного компонентів культури в широкому значенні.

ІНТЕЛІГЕНТНІСТЬ [лат. *intelligens* – обізнаний, тямущий] – інтегральне поняття, що відображається у поєднанні високого рівня розумового розвитку і моральної культури особистості. *I.* виявляється у широті й глибині ерудиції людини, збагаченні її пам'яті тими здобутками, які накопичило людство протягом тисячоліть, у неповторному багатстві духовного світу, внутрішній і зовнішній культурі, високих еталонах поведінки в суспільстві.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ – соціальна група людей, що професійно зайняті переважно висококваліфікованою розумовою працею і володіють для цього необхідною освітою (як правило, вищою). Об'єктивною основою виділення *I.* були суспільний поділ праці, відокремлення розумової праці від фізичної. *I.* неоднорідна як за своїм соціальним походженням, так і за статусом, соціально-політичною орієнтацією. Залежно від виконуваних соціальних функцій і типу освіти розрізняють: *I. науково-технічну, гуманітарну, медичну, військову, творчу, педагогічну* і т.д.

ІНТЕНЦІЯ [лат. *intentio* – прагнення] – філософський термін, який означає намір, мету, спрямованість свідомості, мислення на будь-який предмет.

ІНТЕРАКЦІЯ – взаємодія політичних, соціальних та інших суб'єктів між собою та з інститутами влади, опосередковане використання символів, норм, стереотипів та їх інтерпретацію сторонами.

ІНТЕРВ'Ю [англ. *interview* – бесіда] – різновид опитування, бесіда, яка відбувається за певним планом і передбачає безпосередній контакт інтерв'юера з респондентом. За технікою проведення розрізняють *формалізоване* (стандартизоване) і *вільне* (нестандартизоване) *I.*; залежно від цільового призначення – *клінічні* і *фокусовані*, а за характером організації – *групові* та *індивідуальні I.*; від способу спілкування між інтерв'юером і респондентом *I.* може бути *особистісним* і *телефонним*; за частотою проведення *I.* вирізняють *одноразові* і *багаторазові* (панельні), а залежно від об'єкта і мети дослідження розрізняють *інтенсивне* і *екстенсивне I.* За такою ознакою, як рівень підготовленості респондентів, використовують ще *директивне* (респондент достатньо добре уявляє собі, чому він діє так, а не інакше) і *ндирективне I.* (мета полягає в тому, щоб залучити респондентів до співпраці, виявити їх установки і настрої). Для успішного проведення *I.* важливі такі момен-

ІНТЕРВ'Ю ГРУПОВЕ

ти: 1) місце проведення *I.* (службове приміщення, квартира, вулиця і т.ін.) визначається специфікою предмета дослідження. Так, напр., питання, пов'язані з проблемами побуту, сім'ї і вільного часу, краще з'ясовувати у домашніх умовах, а виробничі — у трудових колективах; 2) вступне слово інтерв'юера повинно бути коротким, обґрунтованим і переконливим, має забезпечити встановлення контакту з респондентом; 3) позиція інтерв'юера під час *I.* має бути нейтральною, він ні в якому разі не повинен виявляти своє ставлення до предмета дослідження; 4) інтерв'юер повинен вміти створювати дружню атмосферу, проявляти увагу й інтерес до особистості респондента; 5) якщо дослідження порушує серйозні проблеми, темп *I.* має бути нешвидким, помірним, а якщо питання не вимагають довгого осмислення — бесіду слід вести у більш швидкому темпі. Загальні положення, а також спеціальні правила, які зумовлюються завданнями дослідження, подаються в “Інструкції інтерв'юера”.

ІНТЕРВ'Ю ГРУПОВЕ — вид інтерв'ю, в якому одночасно беруть участь декілька респондентів.

ІНТЕРВ'Ю ЕКСПЕРТНЕ — вид інтерв'ю з компетентними людьми, які не є об'єктами дослідження, однак дають важливу інформацію.

ІНТЕРВ'ЮЕР — той, хто проводить інтерв'ю; людина, яка перебуває у безпосередній взаємодії з респондентом з метою одержання від нього інформації.

ІНТЕРВ'Ю ІНДИВІДУАЛЬНЕ — інтерв'ю, яке проводиться в умовах безпосередньої соціальної взаємодії з одним респондентом.

ІНТЕРВ'Ю КЛІНІЧНЕ — глибинне інтерв'ю, спрямоване на з'ясування причин поведінки, установки, мотивації, які інколи впливають із біографії опитуваного. Дослідник визначає коло проблем, зберігаючи повну свободу у способі ведення бесіди, а респондент вільний у виборі форм відповідей; гіпотеза при цьому не сформульована.

ІНТЕРВ'Ю СТАНДАРТИЗОВАНЕ — інтерв'ю, у ході якого використовується опитувальний листок з чітко визначеним порядком і формулюванням питань з метою одержання максимального зіставлення, порівняння даних, зібраних різними інтерв'юерами.

ІНТЕРВ'Ю СТРУКТУРОВАНЕ — інтерв'ю, в якому завчасно визначається порядок розташування питань, що пропонуються респонденту, або порядок подання тематичних блоків питань.

ІНТЕРВ'Ю ФОКУСОВАНЕ — інтерв'ю, яке концентрується на дослідженні визначених аспектів якоїсь особливої події чи ситуації, що переживається респондентом.

ІНТЕРЕС [лат. *interest* — мати важливе значення] — усвідомлення потреб людини; має об'єктивно-суб'єктивну природу і разом із потребами становить основу ціннісного ставлення особистості до навколишнього світу; виступає одним із регуляторів соціальної поведінки.

ІНТЕРЕСИ СОЦІАЛЬНІ — реальні причини дій, звершень, які формуються в людей з їх відмінностями за становищем і роллю в суспільному житті. *І.с.* містять найбільш узагальнені актуальні потреби представників тих чи інших соціальних спільнот. *І.с.* завжди спрямовані на збереження або зміну становища тієї чи іншої групи в суспільстві. Спільність *І.с.* служить основою об'єднання, згуртованості в межах соціальних об'єднань.

ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ [лат. *internus* — внутрішній] — освоєння індивідом у процесі соціалізації соціокультурних форм життя суспільства, процес переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє “Я” особистості. Результатом *І.* є сформована особистість.

ІНТЕРНАЛІЗАЦІЯ [лат. *internus* — внутрішній] — процес, у ході якого індивід пізнає і приймає як обов'язкові ті соціальні цінності і норми поведінки, які прийняті в межах його соціальної групи або більш широкого соціального утворення.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ [лат. *inter* — між + *natio* — народ] — 1) концепція наднаціональної спільності інтересів; 2) політика, в основі якої опора на об'єднання інтересів держав, націй, народів чи класів, соціальних прошарків та груп.

ІНТЕРНЕТ — всесвітня комп'ютерна мережа, яка охоплює локальні мережі та окремі комп'ютери державних і приватних установ, фірм, підприємств, побутові комп'ютери індивідуальних користувачів і функціонує з метою інформаційного забезпечення клієнтів спеціальними технологіями приймання-передавання, обробки та зберігання інформації. Завдяки необмеженим можливостям та масштабам охоплення клієнтури здобула назву “Всесвітня павутина” (*www* — *Word Wide Web*). *І.* являє собою численні *Web*-сервіси, тобто вузли, які складаються з комп'ютера, системного та мережевого програмного забезпечення, файлів з гіперпосиланнями, що забезпечують клієнту доступ до опублікованої в мережі інформації незалежно від його місцезнаходження на планеті. Феноменальні можливості цієї мережі зумовили стрімке поширення *І.* в усіх галузях життєдіяльності суспільства. Основна частина інформації поширюється в *І.* без будь-яких територіальних, національних та інших обмежень. З появою *І.* навколо планети сформу-

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТЬ

вався новий простір — *інформаційний*, який справедливо вважають джерелом ще одного виду ресурсів — *інтелектуальних*.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТЬ [лат. *interpretatio* — посередництво] — процедура, передбачена методологічною частиною програми конкретно-соціологічного дослідження; полягає в уточненні співвідношення тих елементів і властивостей досліджуваного явища, аналіз яких може дати цілісне уявлення про його фактичний стан, правильно пояснити причини виникнення і розвитку.

ІНФАНТИЛІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ [лат. *infantilis* — малечий, дитячий] — поняття, що характеризує розрив між біологічним і соціально-культурним дозріванням молодого покоління. *І.с.* полягає в небажанні певної частини молоді, яка досягнула віку, коли вона здатна виконувати соціокультурні функції, здійснювати цей якісний перехід і залучатися до трудової і суспільно-політичної діяльності, створювати сім'ю, брати на себе нові обов'язки та відповідальність і т.ін.

ІНФІЛЬТРАЦІЯ — проникнення індивіда у більш високу за статусом соціальну страту в процесі вертикальної, висхідної мобільності.

ІНФОКРАТІЯ — влада інформації.

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА [лат. *informatio* — роз'яснення, поінформованість] — сукупність процесів, що відбуваються у всіх сферах і підсистемах суспільства, і які пов'язані з якісно новими формами продукування, переробки і розповсюдження інформації. Викликана потребою у використанні величезного обсягу інформації у зв'язку із зростанням масштабів виробництва, інтенсифікацією та інтелектуалізацією праці, ускладненням процесів управління.

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА — знання і навички ефективного використання інформації, що виявляються у всебічному вмінні знаходити та використовувати необхідну інформацію.

ІНФОРМАЦІЯ СОЦІОМЕТРИЧНА — інформація, яку одержують при проведенні спеціальних методів дослідження, спрямованих на вивчення міжособистісних відносин у малих соціальних групах.

ІНФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА — 1) відомості про діяльність суспільних та політичних інститутів, організацій, лідерів; 2) відомості, які використовуються при виробленні і прийнятті суспільних та політичних рішень; 3) відомості, що здійснюють безпосередній чи опосередкований вплив на суспільну та політичну поведінку мас.

ІНФРАСТРУКТУРА СОЦІАЛЬНА [лат. *infra* — нижче, під + *structura* — будова, розташування] — усталена сукупність матеріально-

го-уречевлених елементів, що забезпечують загальні умови для нормального втілення і раціональної організації діяльності людей в усіх сферах суспільного життя. **І.с.** складає комплекс установ, будов (споруди, їх обладнання), транспортних засобів і т.ін., що призначені для обслуговування споживачів; сукупність тих галузей економіки, які орієнтовані на самореалізацію людиною її сутнісних сил і соціальних відносин. **І.с.** охоплює установи житлово-комунального господарства, побутового обслуговування, транспорту та зв'язку, громадського харчування, відпочинку і спорту, охорони здоров'я та навколишнього середовища, соціального забезпечення і страхування, інформації та масової комунікації, що забезпечують матеріально-технічні, соціально-організаційні та культурно побутові умови життєдіяльності, створюють передумови соціального відтворення.

ІНЦЕСТ [лат. *Incestum* — кровозмішування] — звичай, який забороняє шлюби чи статеві зв'язки між особами, що є близькими, кровними родичами.

ІНЦИДЕНТ [лат. *incidens* — те, що сталося] — випадок, зіткнення, як правило, неприємного характеру.

ІПОСТАСЬ [гр. *hipostasis* — дійсність, сутність] — філософське поняття, що поширилося від релігійного догмату Святої Трійці, де Бог виступає в трьох **І.**, тобто дійсностях або особах: *Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий*. У сучасній мові вживається ще для означення якихось граней, відтінків одного й того ж явища, предмета тощо.

ІРЕДЕНТИЗМ [іт. *irredenta (terra)* — незвільнена (земля)] — різновид національної політики тієї чи іншої держави (політичного руху, партії), спрямованої на об'єднання розсіяних народів, етносів (виник в Італії у кінці XIX ст.). Ідеологічне обґрунтування **І.** часто пов'язане з ідеями “виходу” того чи іншого народу, повернення раніше втрачених територій. Прикладом сучасних проявів **І.** можуть бути територіально-політичні вимоги деяких держав колишньої соціалістичної системи (напр., Румунії до Молдови та України, у межах колишньої Югославії).

ІРРАЦІОНАЛІЗМ [лат. *irrationalis* — нерозумний] — заперечення чи обмеження ролі розуму в процесі пізнання людиною навколишнього світу.

ІСЛАМ [араб. — покірність] — одна з світових релігій, що виникла на початку VII століття в Аравії в період розкладу патріархально-общинних відносин і створення арабської держави. Віровчення **І.** викладено в *Корані* та *Сунні*. **І.** формувався під впливом *їудаїзму* та *христи-*

янства, поширений переважно в країнах Середнього та Близького Сходу, Північної Африки, Південно-Східної Азії.

ІСТЕБЛІШМЕНТ [англ. *establishment* — установа, установлення] — сукупність людей, які посідають ключові позиції в соціальній системі (державна, організація, підприємства, партії і т.д.), і сукупність інститутів, за допомогою яких ці люди підтримують існуючий порядок і здійснюють вирішальний вплив на розвиток суспільства.

ІСТИНА — уявлення чи ствердження, яке відповідає дійсності, відтворення об'єктивної реальності в думках такою, як вона є. Критерієм *І.* є практика.

ІСТОРИЗМ — принцип наукового пізнання, за яким будь-яка дійсність має розглядатися в процесі постійної зміни в часі та просторі (*еволюція, розвиток, трансформування*). Принцип *І.* ґрунтується на визнанні закономірного характеру процесу розвитку, визначеності реальних явищ конкретно-історичними умовами, виходить з положення про можливість пізнати рушійні сили поступу суспільства, здатність розуму передбачити перебіг подій (*соціальне прогнозування*). Принцип *І.* виконує важливу світоглядну функцію, має істотне методологічне значення для науково-пізнавальної і практично-перетворювальної діяльності.

ІСТОРІЯ — 1) довільний процес розвитку в природі та суспільстві; 2) реальний процес розвитку суспільства в цілому, його історичних типів, окремих цивілізацій, етносів, країн, а також форм, сфер, явищ та інших виявів життєдіяльності суспільства; 3) наука, що досліджує минуле суспільства з метою конкретнішого розуміння його сучасного та визначення перспектив розвитку у майбутньому і постає як одна з провідних форм самосвідомості людства.

ІУДАЇЗМ — релігія, поширена головним чином серед євреїв. Виникла в I тисячолітті до н.е. в Палестині. Офіційна релігія держави Ізраїль. Див. *Біблія*.

К

КАЗУАЛЬНИЙ [лат. *causalis* від *casus* — випадок] — випадковий, одиничний, який не піддається узагальненню.

КАМПАНІЯ суспільно-політична [фр. *campagne* — похід] — сукупність взаємопов'язаних, доповнюючих одна одну *суспільно-політичних акцій* (див.), направлених на досягнення конкретного результату (організація страйку, перемога на виборах і т.д.).

КАНОНІЗАЦІЯ — зарахування до лику святих.

КАНЦЕЛЯРІЯ [лат. *cancellarius* — письмовод] — відділ установи, що відає діловодством — веде листування, готує та оформляє поточну документацію.

КАПІТАЛ [лат. *capitalis* — головний] — 1) накопичене багатство, реалізоване в засобах виробництва або здатне їх створити (придбати); 2) “майно”, придатне безпосередньо для використання його як джерела прибутку; 3) за *К.Марксом*, вартість, яка внаслідок експлуатації найманої праці приносить додаткову вартість; виражає виробничі відносини капіталістичного способу виробництва.

КАПІТАЛІЗМ — 1) тип соціально-економічної системи, що виникає в епоху пізнього Середньовіччя, нині характерний для більшості індустріальних країн. Ознаками *К.*, як правило, вважаються: приватна власність на засоби виробництва, предмети споживання та інші об’єкти, конкуренція, прагнення до максимального прибутку як рушійної сили економічних процесів, вільний ринок, наймана праця більшої частини населення як основне джерело засобів існування; 2) у *марксизмі* — суспільно-економічна формація, заснована на приватній власності на засоби виробництва і експлуатації найманої праці капіталом. *К.* характеризується пануванням товарно-грошових відносин, наявністю розвинутого суспільного поділу праці, зростанням усупільнення виробництва, перетворенням робочої сили в товар.

КАР’ЄРА [італ. *carriera* — біг, життєвий шлях, поле] — 1) послідовність професійних ролей, статусів і видів діяльності в житті людини; 2) успішне просування шаблями професійної, соціальної, посадової, майнової та іншої ієрархії.

КАР’ЄРИЗМ — гонитва за посадовим просуванням по службі, за успіхом у професійній діяльності з метою досягнення особистого й сімейного благополуччя.

КАРТ-БЛАНШ — 1) чистий бланк, підписаний будь-ким, що дає право іншій особі заповнити його тестом на свій розсуд; 2) повна свобода дій, необмежені повноваження, надані певній людині.

КАСТА [португ. *casta* — рід, покоління] — замкнена група людей, місце якої в суспільстві визначається звичаями і законами (напр., кастова система в Індії). Для каст характерні замкненість, спілкування між особами однієї касты, суворе обмеження стосунків з представниками інших каст, спільність і спадковість професій, свої станові чи групові привілеї.

КАСТОВА СИСТЕМА — одна з історичних форм стратифікації, яка є деяким числом ієрархічно рангованих, закритих ендогамних страт із системою приписуваних ролей, де заборонені шлюби і різко обмежені контакти між представниками різних каст.

КАТАСТРОФА СОЦІАЛЬНА — аномальне деструктивне явище, яке характеризується особливою глибиною соціальних наслідків, аж до повної руйнації суспільної системи чи її окремих структур; викликає тотальне потрясіння основ життєдіяльності суспільства або окремих соціальних спільнот. Витоками **К.с.** є: а) фундаментальні суперечності суспільної системи, об'єктивне розв'язання яких призводить її до краху, вичерпання потенціалу системи; б) деструктивна діяльність певних соціальних сил, зацікавлених у знищенні наявної системи; в) штучна побудова суспільної системи, її нежиттєздатність; г) некомпетентне волюнтаристське втручання до системи суб'єкта управління (історичні авантюри, невчасні, неграмотні реформи та ін.); д) революційний злам старої суспільної системи; е) процес інверсії (переродження суспільної системи, розпад її на субсоціальні компоненти); ж) завоювання країни ворожою силою (колонізація тощо). **К.с.** має відносний характер.

КАТЕГОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ — гранично широкі, загальні поняття, які в узагальненому вигляді відображають істотні риси, сторони, властивості, структурні елементи соціальної реальності; є опорними пунктами виокремлення й аналізу різноманітних соціальних систем, суспільства в цілому. Відображаючи об'єктивну соціальну дійсність в її становленні, розвитку й утвердженні, **К.с.** постійно збагачуються як за змістом, так і за складом, більш досконалою стає їх систематизація. **К.с.** умовно поділяють на *методологічні*, які розкривають соціальні зв'язки і спільноти людей, характеризують соціальні процеси й соціальний розвиток, розкривають характер застосування соціології в суспільній практиці (напр., соціальна дія, соціальна система, соціальна група, соціальна мобільність, соціальний прогрес, соціальна технологія), і *процедурні*, які відображають специфіку збирання, обробки й аналізу соціологічної інформації (напр., конкретно-соціологічне дослідження, соціологічний вимір, анкетування, логічний аналіз понять, контент-аналіз).

КАТЕГОРІЯ СОЦІАЛЬНА — сукупність індивідів чи груп людей, які мають однакові характеристики за тією чи іншою ознакою (напр., стать, вік, професія, вірування та ін.), виокремлених соціологами з

метою статистичного аналізу на основі реально існуючих чи штучно сконструйованих критеріїв.

КАТОЛИЦИЗМ [гр. *katholikos* — всезагальний, пізніше — вселенський] — один з трьох головних напрямків християнства. Спираючись на той же Символ віри, що і *православ'я*, **К.** додав до нього філіокве (сходження Св'ятого Духу не лише від Бога-Отця, але і Бога-Сина) містить догмати про непорочність зачаття діви Марії, її тілесне вознесення, про непогрішимість папи та інші. Джерелами віровчення **К.** є Священне писання (*Біблія*) і Священні перекази. Світовим центром **К.** є Ватикан (в Римі), де знаходиться резиденція Папи Римського.

КАУЗАЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА [лат. *causalis* — причина] — безпосередня зумовленість соціальної дії певними факторами або групою факторів; причинно-наслідковий зв'язок між соціальними явищами.

КВАЗІГРУПА [лат. *quasi* — уявний] — сукупність людей, для якої характерними є спонтанність утворення, нестійкість, короткочасність і вузькість зв'язків і взаємодій між суб'єктами. У **К.**, як правило, відсутній або досить слабкий соціальний контроль і соціальне регулювання.

КВАЛІФІКАЦІЯ [лат. *qualis* — якість + *facere* — робити] — 1) якісна оцінка чого-небудь; характеристика предмета, явища, належність його до якої-небудь категорії, групи; 2) рівень і вид професійної підготовки працівника, сукупність його знань, вмінь, навичок, установок поведінки і мотивацій, необхідних для виконання ним роботи певної складності.

КВАНТИФІКАЦІЯ [лат. *quantus* — кількість, величина + *facere* — робити] — 1) кількісна оцінка чого-небудь; 2) процедура вимірювання і кількісного вираження властивостей та відносин соціальних об'єктів; важлива передумова використання кількісних методів у соціології.

КВОРУМ [лат. *quorum (praesentia sufficit)* — яких (присутність достатня)] — встановлене правилами, регламентами, статутами число присутніх на засіданнях, зборах, з'їздах, необхідне і достатнє для початку роботи форуму і прийняття правомірних рішень на ньому.

КЕЙС-СТАДІ — метод детального дослідження вивчення поодинокого випадку, що належить до певного класу феноменів. **К.-с.** не може надавати надійної інформації про весь клас. Однак, його проведення досить часто є корисним на попередніх етапах соціологічного дослідження, оскільки це призводить до висування певних гіпотез, які

можуть бути піддані систематичній перевірці стосовно більшого числа випадків.

КЕТЛЕ [Quetlet] Ламбер Адольф (1796 – 1874) – франко-бельгійський учений-математик, природознавець, один з провідних статистиків ХІХ ст. Одночасово з *О. Контом* створив свою соціальну фізику – науку про суспільне життя, яке, подібно до інших форм природи, управляється законами поза волею людини. **К.** активно розвивав концепцію специфічного методу науки про суспільство – статистичного. З ім'ям **К.** в історії науки пов'язаний перехід соціальної статистики від збирання і кількісного опису даних до встановлення постійних кореляцій показників.

КІБЕРНЕТИКА [гр. *kybernetike* – мистецтво управління] – наука про загальні закони управління в складних системах різного походження – природного, соціального, технічного. Їх загальною властивістю є здатність сприймати, запам'ятовувати і перероблювати інформацію. Кібернетичний (інформаційний) підхід отримав широке поширення в різних галузях знань (економіка, біологія, медицина, мовознавство і т.д.).

КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан Олександрович (1868 – 1920) – український учений, автор оригінальних соціологічних ідей, борець за українську незалежність. Навчався в Київському, Харківському та Берлінському університетах, очолював кафедру права Київського університету. Значну увагу приділяв аналізу основних понять соціальних наук, обґрунтуванню наукових засад соціологічного дослідження. На думку **К.**, наукове пізнання соціальної сфери має здійснюватися в трьох площинах: спільності, необхідності та належності. Найвиразніше конкретизувалися принципи соціального пізнання **К.** в його соціології права. З наукових праць **К.** (а деякі з них і досі не відомі читачеві, не перекладені з німецької, не знайдені) можна виділити: “Суспільство і особистість” (1899), “Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права” (1916).

КЛАН – у *соціології* під поняттям **К.** розуміється група людей (не обов'язково родичів), пов'язаних спільними інтересами, а також для позначення злочинних груп, різних кримінальних об'єднань.

КЛАС [лат. *classis* – розряд, група] – 1) сукупність предметів, живих істот, людей, об'єднаних за певною ознакою, властивістю; 2) у *суспільних науках* – клас соціальний; 3) у *біології* – одна з найвищих категорій, систематично об'єднуючих родинні групи тварин чи порядки

рослин; 4) у *логіці, математиці* — множина; довільна (скінчена або нескінчена) сукупність предметів, які виділяються за якоюсь ознакою; 5) ступінь гатунку, рівень досконалості, залежно від яких визначається місце предмета в ряду подібних (напр., коштовні камені першого класу); 6) у *статистиці* — довільний підрозділ кількісної змінної.

КЛАС ДОЗВІЛЛЯ — термін, запроваджений *Т.Вебленом* (“Теорія класу дозвілля”, 1899) для позначення особливої страти вищого класу США другої половини ХІХ ст., яка виявляла презирство до будь-яких форм ручної і виробничої праці, а також стверджувала власне статусне становище завдяки демонстративному споживанню і утриманню від праці.

КЛАСИ СОЦІАЛЬНІ — 1) у *широкому розумінні* — великі групи людей, які відрізняються за їх місцем в історичній системі суспільного виробництва і розподілу, ставленням до засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці. *К.с.* виникли історично в процесі розкладу первіснообщинного ладу внаслідок суспільного поділу праці, зростання її продуктивності, появи додаткового продукту та приватної власності на засоби виробництва. Розрізняють *К.с. основні* (раби і рабовласники, кріпаки і поміщики, пролетарії і буржуазія) і *неосновні*; 2) у *вузькому значенні* — будь-яка страта в сучасному суспільстві, яка відрізняється від інших прибутком, освітою, владою і престижем. Виходячи з цих критеріїв, виділяють не два протилежних класи, а декілька так званих страт, які переходять одна в одну. Згідно з вузьким трактуванням, *К.с.* виникли тільки при капіталізмі і знаменують собою перехід від закритого до відкритого суспільства.

КЛАСИФІКАЦІЯ — розподіл об’єктів, предметів, понять, назв на класи, групи, розряди за спільною ознакою.

КЛАСОВА БОРОТЬБА — боротьба між класами, інтереси яких непримиримо протилежні і яка дає можливість ухвалювати рішення в політичній, економічній та інших сферах суспільства. Згідно з вченням *марксизму*, *К.б.* — найважливіша рушійна сила суспільного розвитку в усіх класових суспільствах; є вираженням основного протиріччя антагоністичного способу виробництва — конфлікту між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами, який завершується соціальною революцією.

КЛАСОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ — суб’єктивне розуміння соціальним актором класового становища, ототожнення індивідом себе з певним класом.

КЛАСОВА СИСТЕМА ВІДКРИТА

КЛАСОВА СИСТЕМА ВІДКРИТА — тип соціально-класової системи, який надає значні можливості горизонтальної і вертикальної мобільності, внаслідок чого відбувається значне переміщення індивідів із одного класу в інший за каналами мобільності (економічні і політичні інститути, шлюб, освіта та ін).

КЛАСОВА СИСТЕМА ЗАКРИТА — тип соціально-класової системи, який обмежує можливості горизонтальної і вертикальної мобільності.

КЛАСТЕРНА ВИБІРКА — спосіб класифікації груп населення за визначеними ознаками.

КЛАСТЕРНИЙ АНАЛІЗ — група статистичних методів, що використовуються в межах аналізу даних з багатьма змінними з метою визначення їхньої внутрішньої структури. **К.а.** може використовуватися: у визначенні різноманітних угруповань (кластерів), які складаються з відповідей на питання, запропонованих при дослідженні установок респондентів; при визначенні деяких взірців поведінки на основі даних про певний вид діяльності; у процесі ідентифікації груп індивідів чи змінних. Специфікою **К.а.** є те, що він не ґрунтується на припущенні нормальності розподілу вихідних даних, а може оперувати ознаками, розподіленими за будь-яким законом. У **К.а.** використовуються ознаки, які можуть бути виміряні як у кількісних (інтервали, відносини), так і якісних (дихотомічна, рангова) шкалах.

КЛЕРИКАЛІЗМ [лат. *clericalis* — церковний] — суспільно-політична течія, представники якої вимагають посилення ролі релігії і церкви в політичному і духовному житті суспільства.

КЛЕРК [англ. *clerk*] — конторський найманий працівник.

КЛІЄНТИЗМ — система неформальних відносин між індивідами та групами, що займають нерівні соціальні позиції, на основі взаємного обміну благами, в яких патрон (з вищим статусом) використовує свій авторитет та ресурси для захисту інтересів свого клієнта в обмін на лояльність та різні послуги.

КЛІКА [фр. *clique* — шайка, банда] — специфічна і неформальна група, яка виникає в межах формальної організації; **К.** складається з індивідів, які належать до одного середовища, згуртовані спільними (як правило, корисливими) інтересами; прагне будь-якими засобами досягнути своїх цілей.

КЛІМАТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ — загальна соціально-психологічна характеристика стану малої групи, особливості людських взаємовідносин, які в ній склалися.

КОАБІТАЦІЯ [англ. *cohabitation* – співжиття] – спільне проживання двох людей, певний час пов'язаних статевими відносинами без реєстрації шлюбу.

КОАЛІЦІЯ [лат. *coalitio* – з'єднання] – об'єднання, союз, угода держав, політичних партій, суспільних та інших об'єднань для досягнення загально (політичних, соціальних, економічних, військових) цілей та інтересів.

КОГНІТАРІАТ – інтелігенція і наймані працівники, які зайняті винятково розумовою працею (термін *Д.Белла*).

КОГНІТИВНИЙ ДИСОНАНС – розбіжності, протиставлення або суперечності кількох фрагментів знань, думок, відносин або дій, що створюють напругу і потребу в досягненні згоди.

КОГНІТИВНИЙ РОЗВИТОК – процес формування розумової діяльності особистості.

КОГОРТА [лат. *cohors* – підрозділ, чисельність] – група людей, до якої належать індивіди, підібрані за ознакою, яка вирізняється тим, що вони переживають одні і ті ж події, процеси протягом одного й того ж проміжку часу (напр., усі діти, народжені протягом одного року).

КОДЕКС – збірник законів, тобто систематизований єдиний законодавчий акт, який регулює однорідну сферу суспільних відносин (напр., *цивільний К.*, *кримінальний К.*, *сімейний К.*); у *переносному значенні* – сукупність правил, переконань, які регулюють поведінку і мовний запас індивіда.

КОДУВАННЯ ІНФОРМАЦІЇ – сукупність операцій з підготовки емпіричних даних до їх формалізованої обробки й аналізу; зміст цих операцій полягає в перетворенні даних у числову форму. Перша фаза обробки соціологічних даних.

КОЕВОЛЮЦІЯ [лат. *co...* – разом + *evolutio* – еволюція] – принцип одночасного, гармонійного, спільного співвідносного розвитку природи і суспільства, який є необхідною умовою та підґрунтям майбутнього існування і прогресу людства.

КОЕФІЦІЄНТ ІНТЕЛЕКТУ [англ. *IQ*] – показник розумового розвитку, який вимірюється стандартним тестом рівня знань і обізнаності, котрий визначається процентним відношенням розумового рівня до хронологічного віку індивіда, помноженого на 100, щоб уникнути десятичних чисел (нормальним вважається *К.і.* від 90 до 109).

КОЕФІЦІЄНТ РОЗЛУЧЕНЬ – кількість розлучень за рік, поділена, зазвичай, на кожну 1000 осіб. Інші методи виміру ділять кількість розлучень на кількість шлюбів.

КОЗЕР [Coser] Льюїс (1913 р.н.) — американський соціолог, навчався в Чикагському університеті, всесвітню відомість принесла **К.** праця “Функції соціального конфлікту” (1956). Був професором соціології ряду університетів США, президентом Американської соціологічної асоціації. Конфліктна теорія **К.** стала підвалиною теоретичної соціології сучасності. **К.** належить до макросоціологів, які прагнуть у цілісності і багатогранності аналізувати соціальні процеси, беручи до уваги історичну динаміку суспільного життя. Відстоюючи позиції критичного бачення в соціології, **К.** прагне поєднати позитивістську установку на підтримання “соціального порядку”, нормальне функціонування “соціального організму” з ліберально-реформістськими ідеями невідворотності соціальних змін. Ним написано 20 книжок, **К.** був редактором підручників з соціології, журналу “Дисент”.

КОЛЕКТИВ [лат. *collectivus* — збірний] — організована спільність людей, об’єднаних конкретним видом суспільно корисної діяльності, яка здійснюється у межах тієї чи іншої форми власності і супроводжується відповідними відносинами співробітництва, взаємодопомоги і взаємної відповідальності, інтересами, ціннісними орієнтаціями, установками і нормами поведінки. Розрізняють **К.** трудові, суспільно-політичні, навчальні, військові, спортивні, культурні, побутові та ін. Центральне місце в системі **К.** належить трудовим, через які більшість працездатного населення залучається до процесу суспільної праці.

КОЛЕКТИВИЗМ — 1) форма соціальних взаємозв’язків, які передбачають відносини співробітництва, солідарності, взаємодопомоги людей; 2) етичний принцип, який надає вищості груповим, загальним інтересам над особистісними; протиставляється *індивідуалізму*.

КОЛЕКТИВНА БЕЗПЕКА — співробітництво держав з метою підтримки міжнародної безпеки та мирного співіснування, запобігання та усунення загрози миру і придушення актів агресії.

КОЛЕКТИВНА ДІЯ — будь-яка спільна дія двох або більшої кількості людей, спрямована на захист їх інтересів. Згідно з ученням *Г.Блумера, К.д.* є центральною категорією соціології.

КОЛЕКТИВНІ УЯВЛЕННЯ — термін, введений у науковий вжиток *Е.Дюркгеймом*; означає спільні уявлення та відповідні моральні настанови, які виконують у роль об’єднуючої сили в суспільстві. **К.у.** є більш важливими у простих, традиційних суспільствах, де розподіл праці недостатньо розвинутий; у складніших суспільствах поступово втрачають своє значення.

КОЛОНІАЛІЗМ — загарбницька, грабіжницька політика капіталістичних країн (Великобританія, Франція, Німеччина, США, Іспанія, Португалія та інші), які на початок ХХ ст. фактично поділили між собою весь світ. І хоча на даний час колоніальна система ліквідована, більшість колишніх колоній належать до найбідніших країн світу (особливо держави Африки).

КОЛОНІЗАЦІЯ — 1) заселення і наступне освоєння пустуючих окраїнних земель своєї країни чи за її межами; 2) насильницьке захоплення в епоху зародження та розвитку *капіталізму* чужих країн і територій і встановлення в них жорстких колоніальних режимів з метою хижацького використання природних ресурсів та експлуатації корінного населення.

КОМЕРСАНТ — провідний фахівець ринкової економіки, організатор торгівлі. **К.** — менеджер, який знає закони вільного ринку, що ґрунтуються на використанні кон'юнктури попиту та пропозиції тощо.

КОМІВОЯЖЕР [фр. *commis* — службовець + *voyageur* — мандрівний] — збутовий посередник, що діє за дорученням певного підприємства.

КОМПЕТЕНТНІСТЬ [лат. *competere* — відповідність, здатність] — психосоціальна якість, яка означає силу і впевненість, джерелом яких є відчуття власної успішності та корисності. **К.** сприяє усвідомленню особистістю власної здатності ефективно взаємодіяти з оточенням.

КОМПЛЕКС МЕНШОВАРТОСТІ — глибоке всеохоплююче почуття власної неповноцінності порівняно з іншими людьми; часто супроводжується дефективними, помилковими установками і поведінкою.

КОМПРОМІС [лат. *compromissus* — погодження, угода, взаємні вчинки] — знаходження різними силами, групами, політичними партіями взаємоприйнятної рішення, примирення позицій шляхом взаємних поступок у питаннях, які розглядають для досягнення певних цілей.

КОМУНА [лат. *communis* — спільний] — 1) тип міського самоуправління в середньовічній Західній Європі; 2) низова адміністративно-територіальна одиниця в ряді сучасних держав (напр., Франція, Італія).

КОМУНІЗМ — загальна назва низки соціальних концепцій. У *марксистмі* — суспільно-економічна формація, яка йде на зміну капіталізму і заснована на суспільній власності на засоби виробництва, соціально-економічній рівності і вільному розвитку індивідів.

КОМУНІЗМ НАУКОВИЙ — 1) створене К.Марксом і Ф.Енгельсом соціально-політичне вчення про шляхи і закономірності перехо-

КОМУНІКАБЕЛЬНІСТЬ

ду до комуністичної суспільно-економічної формації; 2) в деяких країнах — наукова дисципліна, що вивчає закономірності становлення, функціонування і розвитку комуністичної суспільно-економічної формації.

КОМУНІКАБЕЛЬНІСТЬ [лат. *communicabilis* — з'єдную, повідомляю] — риса особистості, яка відображає її схильність до спілкування з іншими людьми, до комунікації, до встановлення контактів і зв'язків, товариськість.

КОМУНІКАЦІЙНА ПОЛІТИКА [лат. *communico, communicatio* — повідомлення, передача] — діяльність держави, її інститутів, спрямована на формування та забезпечення процесів обміну соціально-політичною інформацією, необхідної для функціонування політичної системи, циркуляції цієї інформації між інститутами політичної системи, політичними та соціальними групами, елітами і масами; діяльність, спрямована на формування інформаційного поля загалом, де виділяються два рівні інформаційних потоків: вертикальний (правлячі еліти — маси) і горизонтальний (між індивідами та групами).

КОМУНІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНА — акт або процес взаємодії між двома або більше соціальними суб'єктами шляхом безпосереднього спілкування і обміну інформацією з використанням відповідних засобів.

КОМУНІТАРНИЙ РУХ — новий соціальний рух, прихильники якого відстоюють право індивіда на власний стиль і спосіб життя.

КОМФОРТ СОЦІАЛЬНИЙ — риса соціального життя, що характеризується усталеною стабільністю, відсутністю гострої соціальної боротьби.

КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ [лат. *conventionalis* — заснований на угоді] — постулат у філософії і методології науки, згідно з яким в основі наукових теорій лежать довільні угоди (умовності, визначення, конвенції між ученими), вибір яких регулюється міркуваннями зручності, доцільності, принципом “економії мислення” тощо.

КОНВЕНЦІЯ [лат. *conventio* — договір, угода] — 1) за *М.Вебером*, зовнішня регуляція поведінки шляхом несхвалення девіацій; 2) міжнародний договір, угода з будь-якого спеціального питання.

КОНВЕРГЕНЦІЯ [від лат. *convergere* — наближатися, сходитися] — концепція, яка обґрунтовує зближення суспільств з різними соціальними системами і їх злиття в певне “змішане суспільство”.

КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ — система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-техніч-

них процедур, спрямованих на одержання вірогідних даних про досліджуване явище чи процес з метою їх наступного використання в управлінській практиці. Особливістю **К.-с.д.** є те, що вивчення соціальних процесів відбувається через аналіз людської діяльності (або її досягнень), через виявлення інтересів та потреб людей. Предметом аналізу **К.-с.д.** є дії, вчинки, характеристики поведінки індивідів, продукти людської діяльності, а також відображення соціальної дійсності у фактах свідомості (ідеали, ціннісні орієнтації, громадська думка тощо). Специфіка **К.-с.д.** полягає в тому, що це не просте збирання, відбір будь-яких соціальних фактів (такий відбір може бути і суб'єктивним, тенденційним), а наукова процедура, у межах якої: а) використовуються спеціальні соціологічні методи збирання інформації (опитування, аналіз документів, спостереження та ін.); б) застосовуються спеціальні соціологічні технології (організація вибірки, побудова показників, техніка обробки й аналізу інформації і т.ін.). Проведення **К.с.д.** містить організаційно і функціонально пов'язані, логічно послідовні стадії дослідницького процесу, які різняться між собою характером і змістом, формами і процедурами дослідницької діяльності. У літературі зустрічаються різноманітні схеми проведення соціологічного дослідження, однак, у будь-якому дослідженні можна виділити 5 етапів: 1) підготовчий (складання програми дослідження); 2) польовий етап (збирання первинної соціологічної інформації); 3) підготовка зібраної інформації до обробки та її опрацювання; 4) аналіз інформації та її узагальнення; 5) підведення підсумків, підготовка звіту, формулювання висновків і рекомендацій. Залежно від глибини аналізу предмета і складності завдань, розрізняють *розвідувальне (пілотажне або зондажне)*, *описове (інформаційне)* і *аналітичне К.с.д.*, а від поставленої мети і об'єкта дослідження: *соціально-економічне, соціально-політичне, соціально-психологічне, соціально-правове, соціально-педагогічне* та ін. **К.-с.д.** бувають *суцільними* і *вибірковими (монографічними)*, *разовими* і *повторними*, а повторні — *панельними, лонгітудними* і *трендовими*.

КОНКУБІНАТ [лат. *con* — разом і *cubo* — жити разом, співжиття] — неузаконена форма тривалих шлюбних відносин.

КОНСЕНСУС [лат. *consensus* — згода, однастайність, спільна думка] — 1) термін, введений *О.Контом*; означає узгодженість дій основних соціальних спільнот та інститутів суспільства; спільність позицій, взаємну згоду, збіг думок, які формуються в суспільстві або до яких

приходять соціальні групи, окремі індивіди, незважаючи на притаманні їм відмінності, протилежні інтереси, зумовлені соціальними, політичними, національними, релігійними та іншими особливостями щодо питань соціальної життєдіяльності, які викликають взаємний інтерес; 2) порядок, метод прийняття рішень, угод, документів і т.ін., за яким у процесі їх обговорення досягається принципова єдність думок, позицій, і, як наслідок, вони приймаються одноставно.

КОНСЕРВАТИЗМ [лат. *conservare* — зберігати, охороняти] — 1) ідеологічна орієнтація і політичний рух, які протистоять соціальним змінам, відстоюють збереження традиційних цінностей і звичаїв; 2) тип мислення і поведінки, який характеризується зміцненням і стабілізацією основ існуючого суспільного устрою, виправданням статус-кво.

КОНСОЛІДАЦІЯ [лат. *consolidatio* — зміцнення, з'єднання] — зміцнення, згуртування, укріплення різноманітних соціальних сил, груп, організацій для подолання кризової ситуації чи досягнення певної мети.

КОНСОЛІДАЦІЯ СОЦІАЛЬНА — процес об'єднання, зміцнення єдності і згуртованості соціальних суб'єктів, сил і систем з метою посилення боротьби за розв'язання складних завдань.

КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ — реальні, закріплені в *конституції* (див.) можливості реалізації громадянами свої прав.

КОНСТИТУЦІЯ [лат. *constitutio* — устрій, постанова] — 1) основний закон держави, який визначає державний і суспільний устрій, порядок організації, принцип діяльності і компетенцію органів влади і управління, виборчу систему, правовий статус особи, організацію і принципи правосуддя; 2) сукупність усіх морфологічних, фізіологічних і психологічних особливостей організму людини, зумовлених у своєму розвитку дією успадкованих і набутих властивостей.

КОНСУМЕРИЗМ [англ. *consume* — споживати, витратити] — 1) соціальний рух, спрямований на захист або посилення прав споживачів; 2) пріоритетне значення і підтримка культури споживання.

КОНТ [Conte] **Огюст** (1798 — 1857) — французький філософ, соціолог, засновник школи позитивізму і соціальний реформатор. Саме **К.** ввів у вживання термін “соціологія”, маючи на увазі наукове вивчення явищ суспільного життя в діахронічному та синхронічному аспектах. Значний вплив на **К.** справив *А. Сен-Сімон*, в якого він був секретарем, а згодом і співавтором. **К.** був одним з мислителів, хто приділяв велику увагу методологічним проблемам, запропонувавши ряд дослідницьких

принципів, сформульованих у чотирьох методах нової науки: спостереження, експеримент, порівняння, історичний аналіз. Обґрунтування ним методів соціологічного аналізу підводило до ідей про природно-історичний характер суспільних закономірностей, які було покладено в основу науки про суспільство. Історична заслуга **К.** полягає в тому, що він став першим систематизатором соціальних закономірностей, пов'язав зачатки соціологічних знань у певну цілісність — соціологію, розробив модель нової науки. У 1830—1842 роках вийшов 6-ти томний “Курс позитивної філософії”, де і були викладені провідні принципи соціології **К.**

КОНТАКТ СОЦІАЛЬНИЙ — форма одиничного або багаторазового соціального зв'язку, яка відрізняється зовнішнім, неглибоким, поверховим, швидкоплинним характером і не має якогось суттєвого впливу на життя і діяльність людей (напр., **К.** пасажирів міського транспорту, **К.** респондентів з інтерв'юером).

КОНТЕНТ-АНАЛІЗ [англ. *content* — зміст] — 1) метод якісно-кількісного аналізу змісту документів з метою виявлення тенденцій розвитку соціальних фактів; 2) формалізований метод дослідження змісту соціальної інформації шляхом виявлення стійких повторюваних смислових одиниць тексту (назв, понять, імен, суджень тощо). Об'єктом **К.-а.** може бути зміст газет, кінофільмів, публічних виступів, теле- і радіопередач, суспільних і особистих документів, соціологічних інтерв'ю, відповідей на відкриті запитання анкет тощо.

КОНТИНГЕНТ [від лат. *contingens* — те, що достається на пай] — сукупність людей, які створюють однорідну в будь-якому відношенні групу (напр. **К.** студентів, військовий **К.**).

КОНТИНІУМ СОЦІАЛЬНИЙ — соціальне середовище, властивості і характеристики якого безперервно змінюються.

КОНТРАБАНДА [іт. *contrabando*, від *contra* — проти + *bando* — урядовий указ] — 1) незаконне переміщення через державний кордон товарів, цінностей та інших предметів з порушенням вимог діючого законодавства держави чи з ухилянням від митного контролю; 2) (перен.) — будь-що заборонене, здійснюване під прикриттям чогось іншого.

КОНТРКУЛЬТУРА — культурна модель певної соціальної групи, яка протистоїть або перебуває у стані конфронтації до панівної суперкультури або субкультур соціальних спільнот. Найбільш рельєфним виявом **К.** можуть слугувати субкультури злочинних груп, мафіозних організацій, підпільних сект та ін.

КОНТРПРОПАГАНДА — поширення поглядів та ідей, протилежних тим, котрі нав'язує ідеологічний супротивник.

КОНФЕДЕРАЦІЯ [від лат. *confoederatio* — союз, об'єднання] — 1) форма державного устрою, при якій країни, що складають **К.**, зберігаючи свій суверенітет, добровільно передають частину повноважень конфедеративним органам влади і управління для координації діяльності з іншими членами **К.**, 2) союз, об'єднання організацій, груп, профспілок, партій для спільних дій. Див. *Федерація*.

КОНФЛІКТ ДИСФУНКЦІЙНИЙ [лат. *conflictus* — зіткнення] — конфлікт, наслідки якого призводять до порушення стабільності даної соціальної системи.

КОНФЛІКТ КУЛЬТУРНИЙ — зіткнення цінностей контркультури або девіантної культури з панівною суперкультурою або субкультурами соціальних груп.

КОНФЛІКТ СОЦІАЛЬНИЙ — найвищий ступінь розвитку соціальних протиріч у суспільстві, який характеризується гострим зіткненням соціальних суб'єктів сторін-учасниць (індивідів, соціальних груп, класів, інститутів тощо), тенденцією посилення їх свідомого протистояння в процесі реалізації суперечливих інтересів. **К.с.** містить сукупність об'єктивних (явних) та суб'єктивних (прихованих) суперечностей певної форми суспільного життя, якісна своєрідність якої й визначає форму (*економічний, політичний, національний* і т.ін.) конфлікту. За формою прояву **К.с.** можуть бути *відкритими* і *закритими*. За роллю, яку вони виконують, **К.с.** поділяються на *функціональні* — тобто такі, що сприяють ефективній діяльності організації, є позитивними за змістом і мають еволюційну спрямованість та ведуть до прогресивних змін, і *дисфункціональні* — пов'язані з деструктивними моментами, паралізують нормальне функціонування організацій, обмежують перспективи розвитку. **К.с.** є важливим чинником соціального розвитку, оскільки його результатом стає перехід до вищого ступеня історичного буття.

КОНФЛІКТ ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ — конфлікт, що сприяє розвитку й існуванню даної соціальної системи, є механізмом саморегулювання.

КОНФОРМІЗМ [лат. *conformis* — відповідний, подібний] — позиція особистості, що визначає її ставлення до різних проявів соціального контролю. Свідоме сприйняття індивідом поглядів, цінностей та норм поведінки певної соціальної групи, соціуму в цілому під тиском

зовнішніх умов та обставин всупереч власним переконанням. Підпорядкування груповим нормам може бути явним (примус) або завуальованим (вплив традицій). **К.** є соціально-психологічною позицією особистості, що виявляється у схильності уникати самостійних рішень та в пасивній, пристосовницькій орієнтації на сприймання готових стандартів поведінки, оцінок тощо. Виділяють такі причини (мотиви) **К.**: відсутність упевненості у власних силах, правильності своєї думки, позиції; намагання бути таким, як і всі інші члени групи; відсутність усвідомлення помилковості власної і чужої думки. **К.** може виконувати двояку функцію у міжособистісних відносинах: позитивну і негативну. З одного боку, **К.** врівноважує відносини індивіда з оточуючим його соціальним середовищем, унеможливорює виникнення конфліктів з ним, а з іншого — стримує поведінку і думки індивіда. Протилежним полюсом **К.** є *нонконформізм (негативізм)*.

КОНФРОНТАЦІЯ — протиставлення; протиборство, зіткнення соціальних систем, класових інтересів, ідейно-політичних принципів.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ [лат. *conceptus* — думка, уявлення] — вироблення системи понять і побудова теоретичної моделі об'єкта, що вивчається, і предмета дослідження.

КОНЦЕПЦІЯ [лат. *conceptio* — розуміння, система] — 1) сукупність поглядів, спосіб розуміння, тлумачення будь-яких явищ, процесів, провідна ідея їх системної теоретико-методологічної характеристики; 2) провідний задум, що визначає стратегію дій у здійсненні реформ, програм, планів тощо.

КОНЦЕПЦІЯ ЖИТТЯ — система філософських уявлень про смисл і перспективи особистого життя, сукупність загальних принципів, якими людина керується у життєвих ситуаціях. Як синонім філософії життя **К. ж.** є узагальненням життєвого досвіду і мудрості, висновків про те, що добре для мене, а що погано, ієрархію цінностей; вона містить також перспективні цілі та повсякденні життєві завдання, особисті пріоритети.

КОНЦЕПЦІЯ МАРКЕТИНГУ — орієнтована на споживача, інтегрована цільова філософія фірми, організації чи людини.

КОН'ЮНКТУРА [лат. *conjuncture*, від *conjungere* — з'єднувати] — сукупність умов, обставин, положення, що склалися в конкретний момент в певній галузі діяльності (напр. політична **К.**, соціальна **К.**, економічна **К.**).

КООПЕРАЦІЯ [лат. *cooperatio* — співробітництво] процес, у ході якого представники однієї або декількох соціальних груп діють спільно

та скоординовано для досягнення єдиної мети. Основою **К.** є взаємна вигода.— 1) взаємодія індивідів чи груп, які перебувають у процесі спільної діяльності, об'єднані спільною метою і вирішенням конкретного завдання; 2) сукупність організаційно оформлених, добровільно об'єднаних робітників, службовців, селян, дрібних виробників з метою певної господарської або споживчої діяльності; 3) форма організації праці, при якій певна кількість людей спільно бере участь в однаковому чи різних, але взаємопов'язаних між собою процесах праці.

КООРДИНАЦІЯ [лат. *co* — спільно + *ordinatio* — упорядкування] — 1) взаємозв'язок, узгодженість, упорядкування; 2) узгодження, встановлення функціональної взаємозалежності дій і засобів досягнення мети; 3) форма соціальної взаємодії (в групі, колективі, організації і т.ін.), учасники якої займають однакове становище, де відсутні відносини підпорядкування або переваги, на відміну від субординації.

КОРАН (араб. *кур'ан* — читання) — головна священна книга мусульман, збірник проповідей, обрядових і юридичних настанов, молитв, розповідей і притч, виголошених пророком Мухаммедом у Мецці і Медині. Збереглися списки кінця VII — початку VIII ст.

КОРЕЛЯЦІЯ [лат. *correlatio* — співвідношення, взаємозв'язок] — 1) взаємозалежність, взаємовідповідність, співвідношення понять, предметів, явищ; 2) такий зв'язок однієї змінної з іншою, за яким зміна однієї величини супроводжується змінною іншої, тобто, має місце супровідна варіація. Якщо дані однієї змінної дають деяку інформацію про іншу, тоді ці змінні пов'язані між собою та корелюються. Напр., при проведенні обстежень можуть змінюватися освітній та професійний рівні респондентів.

КОРПОРАТИВІЗМ [лат. *corporatio* — спілка, товариство] — форма соціальної організації, при якій ключові економічні, політичні та соціальні рішення приймаються корпоративними групами чи спільно з державою. Індивіди можуть впливати на прийняття рішень лише за допомогою членства в корпоративних органах.

КОРПОРАТИВНИЙ ДУХ — ставлення до мети фірми як до власної, відчуття належності до неї. **К.д.** виховується через залучення працівника до справ фірми, управління нею.

КОРПОРАЦІЯ — 1) група осіб, об'єднаних на основі професійних, комерційних, станових інтересів; 2) форма акціонерних товариств; 3) у *тоталітарній державі* — примусове об'єднання будь-якої групи людей за професійною ознакою під контролем державних органів.

КОРУПЦІЯ — відмова від очікуваних стандартів поведінки з боку представників влади заради незаконної особистої вигоди; використання посадовими особами службового становища із корисливою метою. **К.** завдає шкоди правовим і моральним засадам функціонування суспільства.

КОСМОПОЛІТ [гр. *hosmopolites* — громадянин світу] — особа, позбавлена почуття беззастережної спорідненості з якоюсь окремою нацією, і яка вважає себе представником усього людства.

КОСМОПОЛІТИЗМ — ідеологія так званого “світового громадянства”, яка обґрунтовувала розширення сфери панування і впливу (*Олександр Македонський, католицька церква у Середні віки*). В епоху Відродження ідеал світового громадянства був спрямований проти феодальної роздробленості (*Данте Аліг'єрі, Т. Кампанелла*), а в епоху Просвітництва виражав ідеї звільнення індивіда від феодальних тенет (*Г. Лесінг, Й. Гете, Ф. Шіллер, Й. Фіхте*). У сучасних умовах **К.** постає у вигляді різноманітних ідей і політичних орієнтацій: від взаємодії і зближення народів і держав до нігілістичного ставлення до національних культур і традицій.

КОСМОПОЛІТИЗМ КУЛЬТУРНИЙ — відмова від національних традицій і культури в ім'я абстрактної “єдності роду людського”.

КРЕАТУРА [лат. *creatura* — створення] — особа під заступництвом, протєже впливових осіб чи впливових кіл, яка займає незаслужено відповідальну посаду і є слухняним виконавцем волі своїх заступників.

КРЕДО (лат. *credo* — вірю, вірую) — 1) у католицькій церкві — сповідь, символ віри; 2) переконання, погляди, основа світогляду, його головні орієнтири.

КРИЗА СЕРЕДИНИ ЖИТТЯ — сумнів і стурбованість, які переживаються багатьма людьми після 40 років — відправної точки категорії середнього віку — і триває не менше 10 років. В основі **К.с.ж.** лежить усвідомлення невідповідності між попередніми мріями і реальними досягненнями.

КРИЗА СОЦІАЛЬНА [гр. *krisis* — рішення, поворотний пункт] — такий соціальний, політичний, економічний стан суспільства, держави, за умов якого на основі різкого загострення соціальних протиріч порушується їх стабільність, нормальне функціонування і розвиток. Це глибока дестабілізація соціальної системи, яка загрожує її існуванню, хоча і не означає її заміну іншою. **К.с.** може бути загальною або всезагальною (охоплює все суспільство, державу) і частковою, обмеже-

КРИТЕРІЙ

ною (поширюється лише на окремі сфери суспільного життя, на ті чи інші структурні елементи). *К.с.*, зазвичай, проходить три етапи: 1) *передкризовий* — накопичується кризовий матеріал і посилюється дія кризових чинників; 2) *власне кризовий* — відбувається серйозне порушення нормального розвитку, дестабілізація системи; 3) *вихід з К.с.* на шляху часткового перетворення системи і її перехід у новий стан, зникнення окремих елементів або руйнування даної системи. *К.с.* може вести як до негативних, так і позитивних наслідків.

КРИТЕРІЙ [гр. *kriterion*] — ознака, покладена в основу класифікації будь-чого чи на базі якої здійснюється оцінка певного предмета, явища; мірило для оцінки, судження.

КРОС-ТАБУЛЯЦІЯ — розповсюджений спосіб надання соціологічних даних у вигляді двовимірних таблиць (таблиць сполучення), в яких значення однієї змінної порівнюється із значенням іншої. Методу *К.-т.* змінних є виявлення зв'язків між ними.

“КРУГЛИЙ СТІЛ” — форма публічного обговорення (нарада, конференція, бесіда, зустріч), котра характеризується певним порядком, черговістю виступів його учасників, що сидять за столом і який має умовно круглу форму, підкреслюючи цим рівність усіх учасників. *“К.с.”* використовуються, як правило, в умовах політичного плюралізму для пошуку політичних, ненасильницьких форм і способів розв'язання гострих суспільних проблем.

КСЕНОФОБИЯ [гр. *xenos* — чужий + *phobos* — страх] — нав'язливий страх і ненависть до всього чужого, незнайомого, іншого, інакшого.

КУЛІ [Cooley] **Чарльз Хортон** (1864 — 1929) — американський соціолог, один із основоположників соціальної психології, автор теорії “дзеркального Я” — визначав особистість як суму психічних реакцій людини на думку про нього оточуючих. Головні проблеми в працях *К.* — малі групи і формування особистості. Вирізняв первинні групи і вторинні соціальні інститути. Згідно *К.*, первинні групи — основні осередки суспільства, в яких відбувається соціалізація, формування особистості, усвоєння нею в процесі взаємодії провідних суспільних цінностей і норм, способів діяльності, а вторинні соціальні інститути (партії, класи, нації) створюють соціальну структуру, де складаються безособистісні відносини, в які сформований індивід втягнутий лише частково — як носій певних функцій. Головні праці: “Людська природа і соціальний порядок” (1902), “Соціальна організація” (1909), “Соціальний процес” (1918), “Соціологічна теорія і соціальні досліджен-

ня” (1930). Соціологія **К.** вплинула на розвиток інтеракціоністських концепцій і соціально-психологічних теорій.

КУЛУАРИ [фр. *couloirs* – коридори] – приміщення в будинку *парламенту* та інших урядових установ, театрах, концертних залах, відведених для відпочинку, неофіційних зустрічей, обміну думками, зустрічей з журналістами; 2) (перен.) – “**К**”. – вираз, що вживається для характеристики закулісних справ, махінацій.

КУЛЬТ [лат. *cultus* – поклоніння, почитання] – 1) термін релігійного походження, означає сліпе поклоніння, раболіпство перед божеством, а також перед предметами й зображеннями, які релігія вважає священними; сукупність церковних обрядів, встановлених правилами (канонами) релігії; 2) надмірне звеличення чого-небудь або кого-небудь.

КУЛЬТ ОСОБИ – надмірне перебільшення реальних заслуг тих чи інших правителів, державних, партійних діячів, обожнювання їх історичної ролі. **К.о.** – це не просто обмеження, а сковування самостійності та ініціативи усіх верств суспільства і ланок суспільного організму; насаджування віри у надлюдину, духовне поневолення, а у своїх крайніх формах (напр., культ *Сталіна*) – насилля і терор. Будь-який **К.о.** – явище негативне.

КУЛЬТ РЕЛІГІЙНИЙ – сукупність певних релігійних обрядів, через які реалізується релігійна свідомість. **К.р.** являє собою зовнішній бік релігії. До нього належать релігійні обряди і свята, моління, богослужіння, пости і розговини, священні амулети, талісмани, ікони, храми, капища і релігійні дії, пов’язані з ними.

КУЛЬТУРА 1) від лат. *cultura* – історично вихідне значення – обробіток, культивування і догляд за землею; 2) догляд, поліпшення, ушляхетнення тілесно-духовних сил, уподобань і здібностей людини, а отже, ступінь їх розвитку; відповідно розрізняють культуру тіла, культуру душі і духовну культуру (вже від *Цицерона* йдеться про філософію як культуру духу); 3) сукупність способів і прийомів організації, реалізації та поступу людської життєдіяльності, способів людського буття; 4) сукупність матеріальних і духовних надбань, що відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства і людини, втілених у результатах продуктивної діяльності; 5) локалізоване у просторі та часі соціально-історичне утворення, що специфікується або за історичними типами, або ж за етнічними, континентальними чи регіональними характеристиками суспільства.

КУЛЬТУРА ДОМІНУЮЧА — сукупність культурних зразків, які приймаються і поділяються всіма членами суспільства або їх більшістю.

КУЛЬТУРА ЕЛІТАРНА — форма культури, яка включає вишукане мистецтво, музику, літературу і яка внаслідок своєї винятковості розрахована і доступна переважно вузькому колу людей, еліті.

КУЛЬТУРА ІНФОРМАЦІЙНА — одна із складових загальної культури суспільства і людини, сукупність усіх видів інформаційно-комунікативної діяльності та результати діяльності. *І.к.* суспільства спирається на масове залучення людей до найсучасніших засобів масової інформації, комунікації, до нових інформаційних технологій. Основою *І.к.* особи є знання про оточуюче інформаційне середовище, закони його функціонування та розвитку, а головне — вміння орієнтуватися в безмежності сучасного світу інформації. *І.к.* закріплюється в матеріальних і духовних цінностях, знакових системах, новітніх інформаційних технологіях, акумулюючи в них певні знання, значення, творчі здібності, уміння людей і забезпечуючи їхнє соціальне наслідування. *У вузькому значенні І.к.* — це, насамперед, система інформаційної освіти і виховання як специфічний спосіб наслідування суспільних здобутків людства з метою соціалізації особи, її всебічного, гармонійного розвитку, професійної підготовки. Основою функціонування *І.к.* є розвинене інформаційне виробництво, досконала система комунікації у суспільстві.

КУЛЬТУРА МАСОВА — 1) вид культури сучасного індустріального суспільства, що характеризується виробництвом культурних цінностей, розрахованих на масове споживання та розповсюдження за допомогою індустрії засобів масової комунікації; 2) форма культури, яка пов'язана з уніфікацією, стандартизацією духовного в особистості, у суспільстві і характеризується орієнтацією на усереднені смаки мас, стандартизацією її форм та змісту, розрахунком на комерційний успіх. Визначальні риси *М.к.*: *розважальність, побутова сентиментальність, смакування насильства, культивування сили та успіху, конформізм, поширення споживацького світогляду* та ін. Твори *М.к.* розповсюджуються серед широких мас без урахування регіональних, релігійних і класових субкультур і розраховані на потурання, як правило, їх нерозвиненим мистецьким смакам.

КУЛЬТУРА НОРМАТИВНА — сукупність культурних зразків, які вказують на стандарти правильної поведінки; дозволяють або забороняють певні соціальні дії.

КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ — сукупність соціальних норм і цінностей, якими керується особистість у процесі практичної діяльності.

КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ — сукупність духовних цінностей, правил, норм, які регулюють характер взаємовідносин між людьми і служать для того, щоб полегшити людині входження в суспільство, зробити умови його спілкування з іншими людьми приємними і зручними.

КУЛЬТУРА УПРАВЛІННЯ — цілісна система організації та здійснення управління, яка включає сукупність знань, їх структуру та глибину, морально-етичні норми, ставлення до праці, навички в організації праці та виконання її окремих елементів, уміння володіти собою й розуміти особливості людей, які працюють разом.

КУЛЬТУРА у соціології — 1) у широкому значенні слова — соціальний механізм взаємодії особистості і соціальної спільноти з середовищем проживання; охоплює сукупність засобів, форм, зразків та орієнтирів, що генетично не успадковуються, і які відтворюються людьми у процесі їх спільного життя та забезпечують передачу досвіду й розвиток перетворюючої діяльності; 2) у вузькому значенні — система колективних цінностей, переконань, зразків і норм поведінки, притаманних певній соціальній групі, спільноті і людству загалом. Як процес гуманістичного ставлення людей до природи, людини до людини, раціональної організації людської життєдіяльності, **К.** втілюється у цивілізованих продуктах матеріального і духовного виробництва, соціальних та духовних цінностях.

КУЛЬТУРИ ІНТЕГРАЦІЯ — процес зростання взаємозалежності між різноманітними культурами, який веде до формування цілісної гармонійної культурної системи.

КУЛЬТУРНА АГРЕСІЯ — примусове нав'язування суспільству зразків іншої культури чи способу життя внаслідок територіальних завоювань, колонізаторської політики окремих країн, інформаційного проникнення.

КУЛЬТУРНА ДИНАМІКА — описує культуру в русі, динаміці. До неї належать ті засоби, механізми та процеси, які описують трансформацію культури, її зміни.

КУЛЬТУРНА ДИФУЗІЯ [лат. *diffusio* — розповсюдження, розливання] — розповсюдження особливостей, властивостей однієї культури на інші культури.

КУЛЬТУРНА НОРМА — імперативне вираження культурних цінностей, визначених системою правил, які мають відтворюватися.

КУЛЬТУРНА СТАТИКА — описує культуру в стані спокою. До *К.с.* належать внутрішній устрій культури — сукупність базових елементів та рис, а також форми культури — конфігурації, що характерні для сполучень цих елементів.

КУЛЬТУРНИЙ КОМПЛЕКС — сукупність культурних рис, елементів, які виникають на базі висхідного елемента і функціонально з ним пов'язані (напр., навчальний процес, з яким пов'язані: студенти, аудиторії, лекції, семінарські заняття, семестр, сесія, залики, іспити і т.ін., або футбол (висхідний елемент) і пов'язані з ним: стадіон, уболівальники, рефері, спортивний одяг, м'яч, форвард, квитки тощо).

КУЛЬТУРНИЙ МОНІЗМ — концепція, згідно з якою асиміляція етнокультурних меншин є єдиним шляхом запобігання, відвернення конфліктів між етнічними групами.

КУЛЬТУРНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ — концепція, за якою гетерогенність культури зумовлена співіснуванням етнічних та інших меншин, які зберігають і підтримують свою ідентичність у суспільстві. *К.п.* передбачає збереження культурних відмінностей, які входять у протиріччя з основними цінностями і нормами пануючої культури.

КУЛЬТУРНИЙ ЦИКЛ — у циклічних теоріях (*О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін*) — регулярно повторювані фази розвитку культури — народження, юність, зрілість, старіння, смерть.

КУЛЬТУРНИЙ ШОК — потрясіння, яке переживають представники певної культури внаслідок зіткнення з іншою культурою.

КУЛЬТУРНІ ЗМІНИ — процес виникнення нових культурних елементів і комплексів у субкультурах та домінуючій культурі суспільства; зміни будь-якого аспекта культури шляхом модифікації культурних рис або їх комплексів. *К.з.* можуть бути результатом як самостійного розвитку даної культури, пристосування її до природного середовища, так і наслідком контакту з іншими культурами.

КУЛЬТУРНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ — особливий комплекс прав і свобод людини, які є гарантованими (конституцією або законами) можливостями самореалізації людини в сфері культурного і наукового життя. До них належать права: на освіту, свободу викладання (академічна свобода), свобода творчості, право на участь у культурному житті і користування установами культури, право на доступ до культурних цінностей. *К.п. і с.л.* тісно пов'язані з соціальними і громадянськими правами.

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ — результат оцінки суб'єктами пізнання

(особистістю, групою, спільнотами) об'єктивно існуючого соціокультурного світу.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ТИП — поняття, запроваджене *М.Я.Данилевським* для означення локалізованих в історичному часі та просторі великих соціокультурних формувань, що у своїй сукупності утворюють всесвітню історію. Конститутивними ознаками *К.і.м.* є: єдина мовна група; особливий духовний склад (“морфологічне начало”); політична незалежність; атрибутивні неповторні культурно-цивілізаційні риси, що не передаються народам іншого *К.і.м.*. У своєму розвитку кожен з основних *К.і.м.* завершує своє життєве коло, проходить три періоди: етнографічний — час трансформування етносу в суб'єкт культурно-історичної творчості; державотворчий — період становлення відповідному *К.і.м.* державності, конституювання етносу як нації; цивілізаційний — стадія досягнення та існування *К.і.м.* як цивілізації, час квітування та плодоношення.

КУЛЬТУРНО-МОВНА СТРАТИФІКАЦІЯ — система вертикально розміщених форм і стилів мови, які визначаються як вищі (благородні) і нижчі (неблагородні). У різних соціальних груп неоднаковий рівень освіти, виховання, сфери культурно-мовного спілкування, неоднаковий доступ до культурних цінностей. У вітчизняній соціолінгвістиці розрізняють такі основні форми мови (у даному випадку української): 1) літературна мова; 2) народно-розмовна мова; 3) просторіччя (проста мова); 4) місцеві діалекти; 5) соціальні діалекти. Форми мови ієрархічно пов'язані між собою як більш і менш досконалі.

КУЛЬТУРНО-МОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — мовна спільність людей, яка користується тією чи іншою мовою, і сукупність використовуваних цією спільнотою культурних рис (звичаїв, традицій, символів, цінностей, норм). Сім'я, соціальна верства чи клас, професійна чи економічна група, політичне чи релігійне об'єднання, територіально-поселенські групи є різновидами *К.-м.с.*

КУЛЬТУРНО-МОВНИЙ СТАТУС — визначає належність до конкретного типу мовної культури — літературної, просторіччя, діалекту.

КУМИР — 1) статуя язичницького божества; 2) предмет захоплення, шанування.

КУН [Kuhn] Томас (1922 р.н.) — американський історик і теоретик науки, праці якого стимулювали процес перетворення сучасної західної філософії науки в історичну соціологію науки, професор Массачусетського технологічного інституту. Широкої популярності набула

його книга “Структура наукових революцій”, в якій викладені основні моменти його філософсько-соціологічної концепції розвитку науки. Ввів поняття “наукова революція”, в якому проглядалася модель політичної революції, інкорпорована в теоретичний аналіз розвитку науки, що сприяло перетворенню його в соціологічний аналіз. Це поняття від початку задавалось не стільки як логічно-теоретичне, скільки соціально-психологічне чи соціологічне поняття, що передбачало “відмову наукового співтовариства від тієї чи іншої освяченої віками наукової теорії на користь іншої теорії, несумісної з минулою”. Завдяки **К.** та його прихильникам, у свідомості істориків і теоретиків науки отримала право на рівне існування ідея пошуку позатеоретичних детермінант розвитку наукового знання, що спричинило кризу філософії науки і трансформацію її в історичну соціологію науки.

КУПІВЕЛЬНА СПРОМОЖНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ — наявна сума грошей і заощаджень, за які населення може придбати товари і одержати послуги.

КУРС [лат. *cursus* — біг, рух] — напрямок, в якому здійснюється суспільна, політична та інші діяльність держави, партії, об’єднання, групи.

Л

ЛАБІЛЬНИЙ [лат. *labilis*] — нестійкий, слабкий, мінливий.

ЛАГ [англ. *lag* — запізнення, відставання] — показник, який характеризує часовий інтервал між зміною двох взаємопов’язаних соціальних явищ, одне з яких є причиною, а друге — наслідком. За незмінності загальних умов і взаємозв’язків між соціальними явищами і процесами значна сталість **Л.** дає змогу передбачити час зміни однієї величини і взаємопов’язаної з нею іншої, а також виникнення нової, появу якісно нових рис в існуючому явищі або процесі.

ЛАЗАРСФЕЛЬД [*Lazarsfeld*] Пол (1901–1976) — американський соціолог позитивістського напрямку. Основним критерієм істиності наукового знання у **Л.** є принцип верифікації. Велику увагу приділяв розробці кількісних методів і основах їх застосування в соціологічних науках. Особливо виділяв метод шкалування. **Л.** вперше ввів у методику соціологічних досліджень панельний метод і латентний аналіз. Був прихильником деідеологізації, ратував за розвиток вільної, “чистої” соціологічної науки. Основні праці: “Вибір народу” (1969), “Якісний аналіз. Історичні і критичні есе” (1972).

ЛАКОНІЗМ [гр. *lakonismos*] — гранично стисле вираження думки; походить від назви області у Стародавній Спарті — Лаконії. За легендами, спартанці протиставляли пишному красномовству афінських ораторів простоту, стислість і чіткість мови ораторів Лаконії (напр., “зі щитом або на щиті”, “переможи або помри”).

ЛАССУЕЛЛ [Lasswell] Гарольд Дуайт (1902 —1978) — американський учений, представник біхевіористського підходу до соціополітичних наук. Тривалий час працював у Чикагському університеті, один з засновників Чикагської школи політичних наук. Активно займався створенням єдиної інтегрованої політичної науки, орієнтованої не на “бібліотечні”, а на практичні дослідження, пов’язані з потребами соціально-політичної практики. Основні праці: “Пропаганда, зв’язки і суспільний порядок” (1946), “Аналіз політичного біхевіоризму” (1947).

ЛАТЕНТНИЙ [лат. *latentis* — прихований, невидимий] — такий, що не має зовнішніх видимих проявів.

ЛАТИФУНДІЯ [лат. *latifundium*, від *latus* — великий + *fundus* — маєток] — велике приватне земельне володіння.

ЛЕБОН [Le Bon] Гюстав (1841—1931) — французький соціолог, соціальний психолог і публіцист. Слідом за Ж.Гобіно відстоював концепцію расового детермінізму. Лебон вважав, що вирішальну роль у соціальних процесах відіграє не розум, а емоції. З позицій аристократизму заперечував усі форми соціальної рівності і демократії, прагнув довести, що всі досягнення цивілізації — результат діяльності “еліти”. Висунув один з перших варіантів теорії “масового суспільства”. Отожнюючи масу з натовпом, пророкував прихід “ери мас” і пов’язаний з цим занепад цивілізації. Основні праці “Психологія народів і мас” (1896), “Психологія соціалізму” (1908), “Еволюція цивілізації” (1895) були видані в перекладі російською мовою.

ЛЕВІ-СТРОС [Levi Strauss] Клод (1908 р.н.) — французький етнограф і соціолог, один з провідних представників французького структуралізму, член французької академії (з 1973 р.). Головний об’єкт досліджень *Л.-С.* — первісні суспільства, переважно Південної та, частково, Північної Америки. Основний концептуальний акцент у науковій діяльності *Л.-С.* — аналіз структур мислення і соціального життя, що не залежать від індивідуальної свідомості і вибору. Вслід за *Дюркгеймом Л.-С.* вважає розум “швидше продуктом, ніж причиною культурної еволюції”. Культура як універсальний атрибут людського буття володіє приблизно однаковим набором ознак у різних суспільствах. У

основу типології сучасних суспільств *Л.-С.* закладає такі ознаки: віддаленість одне від іншого у часі і, у просторі, а також водночас і в просторі, і в часі. Критерії кумулятивістського типу він вважає можливими до застосування лише при співставленні суспільств, співвідносних у часі, в історії. Сама історія бачиться не як протяжна, а як дискретна — як послідовність соціальних станів, що змінюються в часі. Співвідношення між існуючими в просторі сучасними суспільствами — індустріально розвинутими і “примітивними” — названо співвідношенням “гарячих” і “холодних” суспільств: перші прагнуть виробляти і споживати якомога більше енергії та інформації, а другі обмежуються стійким відтворенням простих і убогих умов існування. *Л.-С.* висуває концепцію “нового гуманізму”, який не знає станових та расових обмежень, а основу його складає “зверхраціоналізм”, що припускає єдність чуттєвого і раціонального і спирається на “логіку чуттєвих якостей” як прообраз сучасної науки.

ЛЕГІТИМАЦІЯ [лат. *legitimus* — законний] — процедура суспільного визнання, усвідомлення та виправдання соціального порядку, якоїсь дії, діючої особи, події або факту; у політиці — її визнання, роз’яснення і виправдання.

ЛЕГІТИМНІСТЬ [лат. *legitimus*] — якість влади, яка визначається опорою на згоду мас, відповідність законам, нормам, традиціям.

ЛИПИНСЬКИЙ В’ячеслав Казимирович (1882 — 1931) — український соціальний мислитель, громадський діяч, автор оригінальних соціологічних концепцій. Навчався у Краківському та Женевському університетах, в уряді П.Скоропадського був послом України у Відні. Соціологічні міркування та політичні ідеї *Л.* формувалися навколо головного критерію тогочасного українського суспільствознавства — завдань політичної боротьби. На основі аналізу соціально-історичних процесів в Україні *Л.* розробляє оригінальну концепцію еліти, яка може організувати суспільство, створити і захистити національну державу. Однією з умов ефективного правління, *Л.* вважав вивчення елітою психосоціальних рис підвладних мас. За співвідношенням активних і пасивних елементів у суспільному управлінні *Л.* розрізняє три типи правління: демократію, олігархію і класократію, віддаючи перевагу класократичній формі правління. Визначальними класотворчими ознаками у нього є органічність спільноти на ґрунті традиції, психічного досвіду, фізичної спорідненості. Відомими працями *Л.* є: “Шляхта в Україні” (1909), “Україна на переломі. Замітки до історії українського

державного будівництва у XVII ст.” (1920), “Листи до братів-хліборобів” (1926).

ЛІБЕРАЛІЗМ [лат. *liberatis* – вільний] – 1) соціально-політична орієнтація і рух, які проголошують свободу індивіда в усіх сферах життя як умову розвитку суспільства. *Л.* в економіці підтримує свободу приватного підприємництва і конкуренції; в політиці – правову державу, парламентську демократію, розширення політичних і громадянських прав і свобод; 2) тип мислення і поведінки, який характеризується незалежністю і толерантністю щодо різних поглядів, традицій, типів поведінки.

ЛІГА [фр. *ligue*, від лат. *ligare* – зв’язувати] – союз, товариство, *асоціація*.

ЛІДЕР [англ. *leader* – ведучий, керівник] – авторитетний член групи, організації, суспільства, який виконує роль організатора, ініціатора групової взаємодії і який сприймається даною спільнотою людей завдяки його здібностям вирішувати важливі для неї проблеми і завдання.

ЛІДЕР НЕФОРМАЛЬНИЙ – індивід, який має істотний вплив на групу завдяки своїм здібностям й авторитету, а не формальному статусу.

ЛІДЕРСТВО – процес, у ході якого певні члени групи здійснюють мотивування діяльності всієї групи, ведуть її за собою.

ЛІДЕР ФОРМАЛЬНИЙ – індивід, який офіційно має статус лідера, однак, фактично не виконує його функції.

ЛОБІЗМ [англ. *lobby* – коридор, кулуари] – активна “тіньова” діяльність різних ділових кіл, які використовують закулісний “кулуарний” вплив на законодавців та інших офіційних осіб з метою реалізувати свої інтереси, домогтися з цих позицій прийняття або відхилення законів.

ЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТЬ – процедура методологічного розділу програми конкретно-соціологічного дослідження, суть якої полягає в структуруванні головних понять і всебічному аналізі їх змісту, обґрунтуванні методів та інструментарію дослідження. *Л.а.п.* складається з двох етапів: 1) *інтерпретації* – визначення головних сторін предмета дослідження шляхом розкладу вихідного поняття на більш часткові поняття і визначення, які найповніше виражають його суть; 2) *операціоналізації* – подальший розклад отриманих на першому етапі часткових понять на однозначні і конкретні терміни, які прийнято називати *операціональними*. Кінцевою метою операціоналізації понять

ЛОГОЦЕНТРИЗМ

є розкладання їх теоретичного змісту на емпіричні еквіваленти, доступні для фіксації й виміру. Поняття, що позначають такі елементарні фрагменти соціальної реальності і використовуються для соціологічного виміру, називаються *індикаторами*.

ЛОГОЦЕНТРИЗМ — принцип панування в європейській культурі безумовної орієнтації на мислення, слово, закон. Вважається, що *Л.* є втіленням принципу “панування-підкорення” у царині духу.

ЛОКАЛЬНА ВІЙНА — війна, що охоплює, на відміну від світової, відносно невелику групу держав і обмежений географічний регіон.

ЛОКАЛЬНИЙ [лат. *localis*] — місцевий, який не виходить за певні межі (напр., *Л. війни*, (див.).

ЛОКАУТ [англ. *lock-out* — зачиняти, не випускати] — один із способів вирішення трудового конфлікту, який виражається у закритті підприємства власниками і масовому звільненні робітників.

ЛОКК [Locke] Джон (1632 — 1704) — англійський філософ, просвітитель, основоположник соціально-політичної доктрини лібералізму. В основі соціальної філософії *Л.* лежать ідеї “природного права” і “суспільного договору”, що узгоджуються з його теорією пізнання. Політична теорія *Л.* викладена у “Двох трактатах про державне правління”, направлених проти патріархального абсолютизму. В них *Л.* розглядає соціально-політичний процес як розвиток людського співжиття від природного стану до громадянського суспільства і самоуправління. Ідеї *Л.* справили значний вплив на подальший розвиток суспільних наук.

ЛОНГІТЮДНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ [англ. *longitude* — довгота] — вид повторного дослідження в психології та соціології, при якому ведеться тривале періодичне спостереження за одними й тими ж особами чи соціальними об’єктами. В ході *Л.д.* фіксується динаміка і взаємозумовленість внутрішніх факторів (індивідуальних, групових або інституціональних) при відносній постійності зовнішніх (насамперед, факторів історичного і соціально-структурного характеру).

ЛОЯЛЬНІСТЬ [англ. *loyal* — відданий] — повага до влади і вірність законам (іноді формально).

ЛУКМАН [Luckmann] Томас (1927 р.н.) — народився в Югославії, професор соціології, викладав у ряді університетів Німеччини, учень і послідовник *А.Шюца*. *Л.* — провідний представник феноменологічної соціології сучасності. На його думку, феноменологія життєвого досвіду мала б стати “універсальною соціальною наукою”, “матрицею” всіх

соціальних наук, здатною за допомогою метамови дати опис універсальних структур життєвого світу. Це необхідно для того, на думку *Л.*, щоб людина та її життєвий світ посіли в науковій космології відповідне місце, втрачене ними ще в часи Галілея. Досить відомими стали праці *Л.* “Проблема релігії в сучасному суспільстві” (1963), “Соціальне конструювання сучасності” (1966) та інші.

ЛУМАН [Luhmann] Ніклас (1927 р.н.) — німецький соціолог-теоретик, провідний представник системного і функціонального підходу в соціології, професор Білефелдського університету (з 1968 р.). Перебуваючи під впливом концепцій Парсонса, Гелена, асимілював суттєві сторони цих концепцій, феноменології та кібернетики. У центр досліджень *Л.* ставить відношення “система — оточуючий світ”, в якому функціонально еквівалентні способи вирішення проблем, що виникають, отримують загальний пункт відліку. Система відмежована від навколишнього світу як область меншої “комплексності” від області більшої “комплексності”. “Комплексність” — не онтологічна якість, а співвідносна характеристика системи і оточуючого світу, що залежить від кількості елементів, можливих зв’язків між ними, станів, сумісних з певною структурою та ін. Вирішення проблеми комплексності називає редукцією. За *Л.*, редукція комплексності в психічних і соціальних системах має смисловий характер. Смысл має три виміри: предметний, часовий і соціальний. Предметом соціології за *Л.* є соціальні системи. *Л.*, по суті, сформулював цілий системно-соціологічний словник, який все ширше використовується в німецькій соціологічній науці і є провідним лідером німецької соціології сучасної епохи.

ЛЮДИНА — термін, котрий вживається як родове поняття, що вказує на належність до людського роду — вищої сходинки живої природи на нашій планеті, вказує на якісну відмінність людей від тварин і служить для характеристики загальних, притаманних усім людям якостей і особливостей.

ЛЮДСЬКИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ — освіта, кваліфікація, професійні знання, досвід людей; від цих факторів залежать можливості працівників, ефективність їх трудової віддачі, продуктивність, культура та якість праці.

ЛЮДСЬКИХ ВІДНОСИН ТЕОРІЯ — напрям загальної теорії соціального управління, що виник на початку 20-х років у американській емпіричній соціології. Основоположником вважається *Е.Мейо*. Він вивчав чинники підвищення продуктивності праці, відкрив існування

ЛЮМПЕНИ

неформальних стосунків і неформального лідерства у малих соціальних групах. “Людський чинник” відтоді став вивчатися як основа теорії менеджменту. Людина розглядається вже не тільки як виробник чи робоча сила, а й як особистість, що в спільній праці покладається на колективні інтереси, доброзичливі міжособистісні стосунки, сприятливу морально-психологічну атмосферу, задоволена своєю працею; має зацікавленість у моральних стимулах до дій.

ЛЮМПЕНИ (ЛЮМПЕН-ПРОЛЕТАРИАТ) [нім. *lumpen* — лахміття] — соціальна верства декласованих і деморалізованих людей без певного заняття і постійної роботи, що опинилися на соціальному дні (бродяги, бомжі, алкоголіки, наркомани та інші паразитичні елементи), і які перебувають на межі злочинного світу. *Л.* характеризується станом хронічної бідності, відсутністю власної політичної позиції і організації, нездатністю виробити особисту стратегію виживання, реадaptaції, ресоціалізації. Чисельність *Л.* швидко збільшується, як правило, у кризові періоди розвитку суспільства.

М

МАГІСТР [лат. *magister* — начальник, учитель, керівник] — 1) у Стародавньому Римі — назва державного службовця високого рангу, переважно військового; титул посадових осіб (напр., *М.* кінноти); 2) у Візантійській імперії — високий придворний титул, що надавався переважно членам імператорської родини, зрідка правителям інших держав; 3) у середньовічній Європі — назва вищої посадової особи у цивільних та церковних організаціях. Зокрема, так називався керівник лицарського ордену, який обирався пожиттєво; 4) викладач “семи вільних наук” у середньовічних учбових закладах, згодом науковий ступінь, що надавався випускникам філософських факультетів університетів; 5) у Російській імперії з XVIII ст. — перший учений ступінь, що присвоювався випускникам університетів після написання наукової правці на його здобуття. *В англо-американській системі вищої освіти (а сьогодні і в Україні) — другий академічний ступінь, що присуджується (надається) випускникам університету, які мали ступінь бакалавра, і які пройшли протягом 1–2 років додатково курс та склали спеціальний екзамен і захистили дисертацію.*

МАГІСТРАТ [лат. *magistratus* — управління, влада] — в деяких країнах назва органу міського управління.

МАГІСТРАТУРА — система і форма підготовки спеціалістів із закінченою вищою освітою (зі ступенем бакалавра) у більшості країн Заходу (у т.ч. й в Україні) протягом 1–2 років із захистом диплома або магістерської дисертації.

МАЖОРИТАРНА СИСТЕМА ВИБОРІВ [фр. *majorite* — більшість] — система визначення результатів голосування, при якій переможцем виборів вважається кандидат, що набрав абсолютну, відносну чи кваліфіковану (більше половини) більшість голосів виборців. Див. *Вибори*.

МАЗОХІЗМ (від імені австрійського письменника *Л.Захер-Мазоха*) — сексуальна перверсія, коли задоволення одержують від фізичного болю, страждань, приниження тощо, завданих особою протилежної статі.

МАЙНО — сукупність речей і матеріальних цінностей, що перебувають у володінні будь-якої особи.

МАКІАВЕЛІЗМ — спосіб поведінки і дій, особливо політичного характеру, який допускає задля досягнення поставленої мети використання будь-яких засобів, у тому числі і аморальних. Термін пов'язаний з ім'ям італійського політичного діяча і теоретика *Н.Макиавеллі* (1469 —1527).

МАКРОРІВЕНЬ АНАЛІЗУ — аналіз соціальних явищ, процесів на рівні соціальних інститутів.

МАКРОСОЦІОЛОГІЯ [гр. *makros* — великий] — сукупність загальнотеоретичних знань, що пов'язана з великими моделями соціальних структур і зорієнтована на дослідження масштабних соціальних процесів, аналіз великих соціальних спільнот і систем (напр., суспільство, цивілізація, клас, нація тощо). Базовою формою знань *М.* є теорії і теоретичні концепції з відповідними системами понять і термінів, сформованими в процесі макроаналізу суспільства і соціальних явищ. *М.* існує як мозаїчне утворення, вона не має єдиної концептуально-теоретичної, методологічної системи, не базується на спільних принципах, фактах, єдиному понятійно-термінологічному апараті. *М.* теорії нерідко перебувають у методологічній конфронтації. У сучасній соціології до *М.* належать *структурний функціоналізм, структуралізм, неомарксизм, макросоціологія знання* та ін.

МАКСИМА [лат. *maxima* — основне правило, принцип] — логічний чи етнічний принцип, виражений у короткій формулі.

МАКСИМАЛІЗМ [лат. *maximalis*— найбільший] — вимога чогось надмірного, впадання в крайність при оцінці, зокрема духовних потреб і якостей. Розрізняють *М. юнацький* — надмірність у поведінці

молоді, доведення своїх вимог до крайнощів, що характеризує стан конфлікту із загальноприйнятими соціальними нормами; надмірні вимоги молодих людей щодо моралі і поведінки старших; *М. батьків* щодо поведінки дітей. Максимальні вимоги до певного виду діяльності можуть мати *позитивне* значення як установка, орієнтир домогтися більшого, значнішого і *негативне* — коли у людини, від якої вимагають максимуму, немає для цього ні фізичних, ні моральних, ні психічних потенцій.

МАКСИМУМ [лат. *maximum*] — найбільша чи гранична кількість (об'єм, величина); крайня межа, вищий ступінь.

МАЛИНОВСЬКИЙ [Malinowski] **Броніслав Каспер** (1884–1942) — етнограф, провідник функціоналістського крила англійської “соціальної антропології”. Висхідний пункт у формуванні поглядів *М.* — опозиція еволюціоністським та дифузійністським теоріям культури, а також “атомістичному” вивченню культурних рис поза соціальним контекстом. Основна одиниця функціонального аналізу у *М.* — інститут культури (напр., магія, релігія і т.д.), що об'єднує більш чи менш складну сукупність споріднених культурних ознак. Функціональне пояснення будувалося на інтуїтивному виділенні основних потреб і суттєвих залежностей у культурі, що вивчалася. *М.* прагне пов'язати основні біологічні (первинні) потреби людини з розмаїттям соціокультурних умовностей (артефактів) і вторинних потреб, породжених самою культурою. Різниця між культурами проявляється в способі задоволення потреб, які закріплюються культурами, та в характері вторинних потреб, що передаються від покоління до покоління. Своїми ідеями про інтегральність кожної культури *М.* значно вплинув на загальну теорію соціологічного функціоналізму. Найвідоміші праці *М.*: “Антропологія” (1926), “Культура” (1931), “Наукова теорія культури та інші есе” (1969).

МАЛЬТУЗІАНСТВО — система поглядів на народонаселення та його зв'язок із соціально-економічним становищем людей. Головна ідея *М.*: злиденність населення спричинена надто швидким його зростанням, яка випереджає збільшення засобів до існування. *М.* трактується також як політика обмеження народжуваності. Термін походить від імені англійського економіста *Т. Мальтуса* (1766–1834), який стверджував, що злиденність практично не залежить від форми суспільного устрою, а спричинена “природними законами і людськими пристрастями”. Причини убогості широких верств населення, на його думку, є наслідком співвідношення темпу приросту населення і темпу

зростання життєвих благ, що визначають прожитковий мінімум, оскільки засоби до існування зростають в арифметичній прогресії, а кількість населення — у геометричній, подвоюючись кожні 25 років. Вплив *неомальтузіанства* посилюється у зв'язку з демографічним вибухом у XX ст. і проблемами, що постали через швидке зростання населення в країнах Азії та Африки.

МАЛЬТУС [Malthus] Томас Роберт (1766 — 1834) — англійський економіст, один з засновників вульгарної політекономії, священик, був професором кафедри сучасної історії коледжу Ост-Індійської компанії. *М.* висунув положення про існування вічного закону зменшення продуктивності послідовних витрат, чи — у відношенні до сільського господарства — зменшення родючості землі. *М.* розглядає всі соціальні процеси в суспільстві з погляду “недоспоживання”.

МАНДАТ [лат. *mandatum*] — 1) доручення, повноваження; 2) документ, що засвідчує повноваження.

МАНІПУЛЮВАННЯ [лат. *manipulus* — пучок, жменя] — система способів ідеологічного і соціально-психологічного впливу (*перш за все за допомогою ЗМІ*) з метою зміни мислення й поведінки людей, формування певного способу життя, насадження стереотипів у супереч їх інтересам.

МАНІПУЛЯЦІЯ — 1) способи соціального впливу на людей за допомогою різних методів (економічних, політичних, засобів масової інформації) з метою нав'язування їм певних ідей, цінностей, форм поведінки і т.ін.; 2) шахрайська витівка, хитрощі, підтасовування фактів, махінація і т. ін.; 3) складний прийом у ручній праці, який потребує надзвичайної точності.

МАНІФЕСТ [лат. *manifestum* — заклик, звернення, відозва, декларація] — 1) писане звернення верховної влади до населення з приводу подій важливого значення; 2) писане звернення громадських організацій або політичних партій, яке має програмний характер; 3) писаний виклад творчих принципів наукового товариства (напр., *соціологічного, літературного або мистецького угруповання*), напрямку чи окремого автора.

МАНІЯ [гр. *mania* — шаленство, захопленість, пристрасть] — 1) стан хворобливо підвищеного збудження, який характеризується наявністю нав'язливих ідей та уявлень, які, як правило, не мають реальних підстав; 2) патологічна пристрасть, сильний потяг до чогось (напр., *наркоманія, дипсоманія, М. збирати автографи* тощо).

МАНІЯК — людина з розладами психіки, яка охоплена нав'язливими ідеями, хворобливою пристрастю до чогось, нестримними потягами, бажаннями.

МАНКУРТИЗМ — соціально-психологічне поняття, яке характеризує розпад системи цінностей, створених і накопичених досвідом попередніх поколінь, і зневажливим ставленням до них сучасних людей, які втратили історичну свідомість (пам'ять).

МАННГЕЙМ [Mannheim] Карл (1893 — 1947) — німецький філософ і соціолог, один з авторів концепції знання соціології. Отримавши освіту в ряді університетів Європи, викладав в університетах Гейдельберга та Франкфурта. У 1933 р. емігрував до Англії, де продовжив наукову і викладацьку діяльність. **М.** розробив власну філософсько-соціологічну методологію — соціологію пізнання, чи соціологію мислення. Розвиває її категоріальний апарат на конкретному соціально-історичному матеріалі, досліджуючи генезу консервативного стилю мислення в Німеччині, феномен єдності поколінь, сутність ідеології і утопічної свідомості. Ідеї **М.** справили значний вплив на соціологічну думку Заходу, а його конкретні історико-соціологічні дослідження визнані класичними.

МАРАЗМ [гр. *marasmos* — виснаження, упадок] — 1) стан повного занепаду душевних і фізичних сил, зумовлений старістю або хронічною хворобою. **М.** проявляється в послабленні пам'яті, логічного мислення, самоконтролю тощо; 2) у *суспільно-політичному житті* — повний занепад, розклад, загнивання; стан безсилля, апатії, застою; нездатність до конструктивної діяльності (*переносне значення*).

МАРГІНАЛІЗАЦІЯ [лат. *marginalis* — межа, край, узбіччя] — неповний, незавершений перехід людини в нове соціальне середовище, за якого вона втрачає попередні соціальні зв'язки й не може повною мірою пристосуватися до нових умов життя. Відповідно *маргіналами* вважаються соціальні верстви, які внаслідок різних змін у суспільстві, нестабільності соціально-політичних відносин або нещасливих обставин в особистому житті виходять за межі тієї чи іншої соціальної спільноти і опиняються на периферії існуючих соціальних зв'язків. Статус маргінала асоціюється із занепадом, депресією, відчаєм.

МАРГІНАЛЬНА ОСОБИСТІСТЬ — особа, яка, інтеріоризуючи основні цінності двох і більше конфліктуючих соціокультурних систем, переживає дискомфортні почуття, які виявляються у суперечливій цим системам поведінці. Риси **М.о.** притаманні не всім людям, оскільки

ки обов'язкового зв'язку між маргінальним статусом і особистісними розладами не існує.

МАРГІНАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО — поняття, що характеризує соціальні групи, з яких складається суспільство і котрі внаслідок еволюційних або революційних змін у суспільному житті виходять за межі раніше сталих соціальних спільнот. Це спричинюється глибоким розломом суспільних структур, розкладом і трансформацією форм господарювання та укладів життя. В екстремальних ситуаціях певні групи людей опиняються на периферії існуючих соціальних зв'язків, відчужуються від системи існуючих цінностей, але борються за їх здобуття. Слід розрізняти маргінальні верстви суспільства, яке перебуває в стані кризи, депресії перехідного стану, й суспільства, яке переживає піднесення.

МАРГІНАЛЬНІ ПРОШАРКИ — соціальні верстви, які утворюються внаслідок розшарування основних соціальних груп. Під *М.п.* слід розуміти індивідів та їх групи або спільноти, які формуються на межі станів та процесів переходу від одного типу соціальності до іншого. Можуть бути *етномаргінали*, діти, народжені у змішаних шлюбах внаслідок міграцій; *соціомаргінали* — групи, що перебувають у процесі незавершеного соціального переміщення; *політичні маргінали*, які не бажать розділяти з іншими легальні умови боротьби за владу; *економічні маргінали* — безробітні; *кримінальні маргінали* тощо.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ — ситуація, при якій індивід перебуває між двома культурами чи соціальними стратами з притаманним йому способом життя. У маргінальному чи проміжному становищі особа відчуває глибокий дискомфорт і незадоволеність.

МАРІОНЕТКА [фр. *marionnette* — лялька в театрі] — 1) в ляльковому театрі лялька, якою керує актор за допомогою спеціального пристосування; 2) у *переносному значенні* — людина, уряд і т.ін., що сліпо виконують чийось волю.

МАРКЕТИНГ [англ. *market* — ринок, збут] — одна із функцій менеджменту, спрямована на розширення виробництва і збуту товарів на підставі дослідження ринку, виявлення існуючих і потенційних інтересів та потреб покупців, споживачів і якомога повнішого їх задоволення.

МАРКЕТИНГОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ — різновид соціологічного емпіричного дослідження, спрямованого на систематизований збір, відображення й аналіз фактографічної інформації щодо потреб, думок,

мотивацій, ставлень, поведінки окремих осіб та організацій (суб'єктів економічної діяльності, державних установ тощо), пов'язаних з маркетингом, тобто всіма аспектами просування на ринку товарів і послуг. Проблема *М.д.* виникає тоді, коли: а) на рівні регіону, суспільства зникає безпосередній зв'язок між виробником і споживачем; б) збільшується число “варіантів” вибору між величезною кількістю функціонуючих на ринку продавців і покупців; в) потрібний попередній прогноз щодо зміни ситуації на ринку для прийняття обґрунтованих маркетингових рішень.

МАРКС [Marx] Карл (1818 – 1883) – один з видатних мислителів нової епохи, ідеї якого мали глибокий вплив на суспільний розвиток цивілізації. Отримавши освіту в Боннському та Берлінському університетах, *М.* поєднав наукову діяльність з практикою революційного вождя, що вирізняло його серед соціологів-класиків. *М.* започаткував оригінальну аналітичну теоретико-методологічну традицію або школу соціального мислення, стояв біля витоків матеріалістичного підходу до соціального життя, радикально-критичного переосмислення його підвалин, конфліктологічної парадигми, активно-діяльного розуміння завдань суспільствознавства тощо. Революційні соціальні ідеї *М.* справили неперевершений вплив на соціологічну науку ХХ ст., а деякі не втратили актуальності і в наш час.

МАРКСИЗМ – розроблена *К.Марксом* і *Ф.Енгельсом* система філософських, економічних і соціально-політичних поглядів, яка містить філософський матеріалізм і діалектику, матеріалістичне розуміння історії (теорія суспільно-економічних формацій), обґрунтування економічних законів розвитку капіталістичного суспільства (теорія додаткової вартості та ін.), теорію класів і класової боротьби, теорію пролетарської революції, перехід до комуністичного суспільства. Існують різноманітні інтерпретації *М.* (*австромарксизм, лєнінізм, неомарксизм* та ін.)

МАСИ – аморфна сукупність людей з мінімальним рівнем групової інтеграції й організації.

МАСКУЛІНІЗАЦІЯ [лат. *masculinus* – чоловічий] – 1) у медицині – поява у жінок чоловічих вторинних статевих ознак, викликаних дією чоловічих гормонів; 2) в *індустріальних країнах* – процес зміни ролі жінки в суспільному житті й виконання нею традиційно чоловічих ролей, яке супроводжується запозиченням жінками специфічно чоловічих рис поведінки (*паління, чоловічий одяг* тощо).

МАСЛОУ [Maslow] Абрахам (1904 – 1970) – американський психолог, один з лідерів так званої гуманістичної психології, відомий як творець ієрархічної теорії потреб. **М.**, класифікуючи потреби, розділив їх на базисні (потреба в їжі, безпеці та ін.) і похідні, або мета-потреби (в справедливості, благополуччі, порядку і єдності соціального життя). За **М.**, базові потреби людини постійні, а похідні – змінюються. Вибудовуючи ієрархію потреб людини, **М.** виділяє окремо соціальні потреби, відносячи їх, поряд з престижними і духовними потребами до вторинних (набутих). Хоча ця теорія **М.** пізніше піддавалася широкій критиці, але завдяки своїм універсальним пояснювальним можливостям стала основою для багатьох сучасних моделей мотивації праці і була застосована в ряді організаційних нововведень. Основні праці: “Теорія мотивації людини” (1934), “Мотивація і особистість” (1970).

МАС-МЕДІА – засоби масової інформації (ЗМІ): телебачення, преса, радіо, різноманітні види реклам.

МАСОВА КУЛЬТУРА (або загальнодоступна) – не виражає витончених смаків аристократії чи духовних пошуків народу; має, як правило, меншу художню цінність порівняно з елітарною чи народною, однак на відміну від елітарної має велику аудиторію, а порівняно з народною – вона завжди авторська. Найбільший розмах **М.к.** розпочинається з середини ХХ ст., коли ЗМІ проникли у більшість країн. Механізм поширення **М.к.** безпосередньо пов’язаний з ринком, її продукція призначена для вживання масами, задоволення нагальних запитів людей, реагує на будь-які нові події і прагне їх відобразити, а тому її зразки швидко втрачають актуальність, виходять із моди (напр., суперагент Джеймс Бонд, різноманітні секс-символи тощо). **М.к.** може бути інтернаціональною і національною. Серійний характер **М.к.** володіє низкою специфічних ознак: примітивізацією взаємовідносин між людьми, розважальністю, забавністю, сентиментальністю; натуралістичним смакуванням насильства і сексу; культом успіху, сильної особистості, бажанням володіти речами; культом посередності, умовністю примітивної символіки та ін. Не дивлячись на зовнішню буцімто демократичність, **М.к.** несе в собі реальну небезпеку зведення людини-творця до рівня запрограмованого манекена, людини-гвинтика, а творчу діяльність людини – до елементарного акту безмовного споживання.

МАСОВА СВІДОМІСТЬ – тип суспільної свідомості, пов’язаний з діяльністю особливого роду соціальних спільностей, який відобра-

жає різні сторони життя суспільства, що викликає інтерес цих спільнот. *М.с.* характеризується розірваністю, рухомістю, суперечливістю, швидкими неочікуваними змінами в одних випадках і певною застиглістю (стереотипами) – в інших.

МАТЕМАТИЧНА ШКОЛА в соціології – напрям у соціології, що виник у першій половині ХХ ст., засновники якого (*А.Цунф, Е.Додд* та ін.) вважали, що соціологічні теорії досягають рівня науковості за умови, якщо вони виражені мовою математики.

МАТЕРИНСТВО – 1) основна біологічна функція жіночого організму, спрямована на продовження людського роду (виношування, народження, вигодовування дитини); 2) одна із соціальних ролей жінки.

МАТЕРІАЛІЗМ [лат. *materialis* – речовий] – науковий напрям у філософії, який на противагу *ідеалізму* утверджує, що світ за своєю природою матеріальний, існує незалежно від свідомості людей, що матерія первинна, а свідомість вторинна.

МАТЕРІАЛІСТИЧНА ДІАЛЕКТИКА – наука про закони руху і розвитку природи, людського суспільства і мислення, розроблена в межах учення *К.Маркса* (див. *Марксизм*).

МАТЕРІАЛІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ – 1) філософський принцип, який обґрунтовує первинність суспільного буття і вторинність суспільної свідомості. Виробництво і відтворення дійсного життя, економічні умови, матеріальні відносини детермінують усі ідеологічні, суспільні відносини.; 2) філософське вчення про історичний процес, що ґрунтується на визнанні вирішальної ролі суспільного матеріального виробництва у формуванні, поступі та функціонуванні соціуму і розглядає історію як прогресивний природно-історичний процес зміни конкретно-історичних типів суспільства. Вперше у свідомо продуманій, послідовній і системній формі *М.р.і.* було розроблене *К.Марксом* і *Ф.Енгельсом*, хоча епізодичні, спорадичні й непослідовні спроби тлумачення історії з матеріалістичних світоглядних засад зустрічалися й раніше. *М.р.і.* спрямоване, по-перше, на осягнення суспільства в його цілісності та органічній єдності його елементів, вивчає суспільство як певну системну цілісність; по-друге, прагне з'ясувати генезу, сутність, закономірності структури розвитку і функціонування суспільства у порівнянні з суб'єктом – людиною, групою, спільнотою, класами, масами тощо. Наріжною категорією *М.р.і.* є *суспільно-економічна формація*, яка означає, з одного боку, суспільство як цілісну і водночас внутрішньо структуровану систему конк-

ротно-історичного характеру; а з іншого — систему динамічну, лабільну, таку, що постійно перебуває у стані не лише структурних, а й темпоральних змін, характеризується історичною повторюваністю, але не зводиться до неї, уособлюючи єдність повторюваності й неповторності. З позицій марксизму **М.р.і.** тлумачиться як наука про найзагальніші закони і рушійні сили розвитку суспільства, про умови та форми їхньої дії у тих чи інших суспільно-економічних формаціях. **М.р.і.** конституювалося, стверджувалося і поширювалося як універсалістське, моністичне і лінійне тлумачення історії людства у єдиному глобальному процесі, що вичерпується висхідною лінією з п'яти формацій (*первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, буржуазна, комуністична*). Сьогодні стає дедалі очевиднішим, що **М.р.і.** та заснований на ньому формаційний підхід мають свій, обмежений інтервал застосування. Претендуючи на планетарну всезагальність цього підходу і монопольне його право на істинність, прибічники **М.р.і.** змушені були обмежувати всесвітньо-історичний процес тільки лінійно-поступальним рядом, причому, лише з означених п'яти формацій, і штучно підганяти під цю схему всю різноманітність історичних подій і явищ.

МАТРИАРХАТ [лат. *mater* — мати + гр. *arche* — влада, дослівно — влада матері] — за *І.Бахофеном*, форма суспільного устрою на ранніх етапах розвитку первіснообщинного ладу, яка характеризується домінуючою роллю жінки у сім'ї, господарстві, суспільному житті.

МАФІЯ [іт. *mafia* — таємна організація] — 1) таємна ієрархічна організація, яка виникла на Сицилії на початку XIX ст. з метою захисту населення від утисків влади. Пізніше (XX ст.) перетворилася у міжнародну впливову організацію, яка займається злочинною діяльністю (наркобізнес, гральні будинки, торгівля зброєю і т.д.). **М.** характеризується організованою злочинністю, жорсткою ієрархією, використанням сили для підтримання внутрішньої дисципліни і боротьби з конкурентами, власною системою цінностей і норм, тісними зв'язками з корумпованими нею політичними діячами і адміністративними чиновниками, використанням легальних політичних та адміністративних установ для прикриття й забезпечення своєї діяльності; 2) група осіб, яка контролює певну сферу діяльності та використовує усі (насамперед протиправні) засоби для реалізації своїх намірів.

МЕГАПОЛІС [гр. *megas* — великий + *polis* — місто] — велике скупчення міст (агломерації) чи найбільші у світі міста (напр. Мехіко, Токіо, Нью-Йорк, Сан-Паулу).

МЕДІАЦІЯ — оптимізація за допомогою третьої сторони процесу пошуку вирішення проблеми задля припинення конфлікту.

МЕЙО [Mayo] **Елтон** (1880 — 1949) — американський соціолог і психолог, один з основоположників американської індустріальної соціології і доктрини “людських відносин”. Створив соціальну філософію менеджменту на основі відомих Хотторнських експериментів, які **М.** проводив у Вестерн Електрик Компані поблизу Чикаго. Вивчивши вплив різних факторів (умови та організація праці, зарплата, міжособистісні відносини та стиль керівництва) на підвищення продуктивності праці на промислових підприємствах, **М.** показав особливу роль групового та людського факторів. Широко відомою стала праця **М.** “Соціальні проблеми індустріальної цивілізації” (1945).

МЕНЕДЖЕР [англ. *manager* — управляючий] — специфічна професія, яка вимагає схильності до підприємницької діяльності, знань у сфері фінансів, ринку, кредиту та грошового обігу, валютних операцій та податкового законодавства. З погляду соціальної структури **М.** — специфічний прошарок суспільства, що складається із професійних керуючих (директорів компаній і фірм, керівників окремих підрозділів підприємства тощо). Поява **М.** зумовлена процесом поглиблення суспільного поділу праці, зростанням масштабів підприємств, ускладненням процесу виробництва і управління тощо. Другою причиною виникнення **М.** є процес відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції. Залежно від масштабів підприємств виділяються **М.** вищої, середньої та нижчої ланок.

МЕНЕДЖМЕНТ [англ. *management* — управління] — 1) міждисциплінарна наука, яка поєднує економічний, соціальний, політичний, організаційний, правовий, психологічний та інші підходи до управління виробництвом. Ставить за мету сформулювати і застосувати на практиці загальні принципи управління, придатні для будь-якої людської організації; 2) діяльність, яка включає планування, організацію, координацію і контроль, що здійснюються найманими і професійними працівниками (менеджерами); 3) сукупність методів, принципів, норм, розроблених з метою підвищення ефективності підприємницької діяльності; 4) сукупність менеджерів, які представляють особливий соціальний прошарок у системі суспільного поділу праці, професійної і соціальної структур.

МЕНТАЛІТЕТ [лат. *mentalis* — розумовий] — 1) направлення думок, умонастроїв; 2) образ мислення; 3) особливість духовного та соціопсихічного життя.

МЕНТАЛЬНІСТЬ — соціально-психологічні характеристики суспільного суб'єкта (людини, етносу, класу, іншої великої соціальної групи), які знаходять свій вияв у способі та характері мислення, світовідчутті, світосприйнятті, світоспогляданні, соціальних і психічних настановах та поведінці. *М.* формується під впливом соціокультурних чинників: традицій, культури, соціально-політичних структур та інститутів суспільства, є фактором формування суспільної свідомості та джерелом культурно-історичної динаміки, істотно впливає на формування й розвиток системи суспільних відносин, на перебіг явищ та процесів життєвого світу людей. Визнають існування *історичних різновидів М.*: *епохальних (антична М., середньовічна М., М. епохи Відродження), цивілізаційних (індійська М., китайська М., європейська М., слов'янська М.), вікових (дитяча М., юнацька М. тощо), релігійної, національної, номенклатурно-бюрократичної, тоталітарної та інших М.*

МЕНТОР [від імені персонажу “Одіссеї” Ментора] — 1) наставник, вихователь; 2) (перен.) невідступний, настирливий порадник. “Менторський тон” — повчальний, такий, що не поважає співрозмовника.

МЕНШИНА НАЦІОНАЛЬНА — невелика, як правило, за чисельністю соціальна група, яка відрізняється за національністю, релігійними та іншими ознаками від характеристик домінуючої більшості і яка не займає панівного становища у державі, суспільстві. Члени такої групи (громадяни цієї держави) виявляють (переважно опосередковано) почуття солідарності з метою збереження своїх традицій, культури, релігії, мови.

МЕРИТОКРАТІЯ [лат. *meritus* — гідний + гр. *kratos* — влада] — 1) влада, що ґрунтується на заслугах, правління найбільш гідних в інтелектуальному, моральному та інших аспектах; 2) концепція, згідно з якою влада повинна здійснюватися людьми, які вирізняються своїми досягненнями, здібностями, професійною компетенцією, а не соціальним походженням чи приписаним статусом. Термін, уведений у науковий вжиток американським ученим *М. Янгом* на противагу поняттям “*аристократія*” і “*демократія*”, означає владу, що ґрунтується на заслугах. Американські вчені *З. Бжезинський* і *Д. Белл*, використовуючи цей термін, сконструювали політичну концепцію *М.*, спрямовану проти ідеї соціальної рівності та покликану виправдати політичні і економічні привілеї так званої “*нової інтелектуальної еліти*”.

МЕРКАНТИЛІЗМ [фр. *mercantilisme*, від іт. *mercante* — купець, торговець] — 1) економічне вчення, а також політика низки європейських

феодалних держав у XV – XVIII ст., що відображали інтереси торгово-буржуазії. **М.** ототожнював багатство з грошима; 2) (перен.) дріб'язково-ощадливий, гендлярський, пов'язаний з матеріальною вигодою, користолюбний.

МЕРТОН [Merton] Роберт (1910 – 2003) – американський соціолог, почесний професор Колумбійського університету, був президентом Американської соціологічної асоціації. Вніс значний внесок у розробку і формування ряду провідних галузей соціології: теорії і методології структурного функціоналізму, соціології науки, вивчення соціальної структури, бюрократії, соціальної дезорганізації та інших. Був продовжувачем класичної традиції в соціології. Знаними роботами **М.** стали “Соціологія науки” (1973), “Соціологічна теорія і соціологічна структура” (1957), “Соціологія сьогодні: проблеми й перспективи” (видана російською мовою в 1965 р.).

МЕСІАНСТВО [дав.-євр. “*машиах*” – помазанник] – 1) вчення про майбутнє спасіння людства, національної чи релігійної групи, яке здійснюється месією; 2) історико-соціологічна концепція, що приписує якомусь народу, державі, соціальній спільноті, організації, особі роль месії в історичному процесі; 3) віра у пришествя Божого посланця (месії), покликаного встановити справедливий і угодний Богу порядок.

МЕТА – передбачення у свідомості результату, на здобуття якого спрямована діяльність окремої людини, групи або усього суспільства. Категорія **М.** у вигляді логічної моделі фіксує бажане, до чого прагне людина, що є для неї взірцем у певному виді діяльності, а отже, є активним фактором людської свідомості і поведінки. **М.** тісно пов'язана з засобами її досягнення. Цей зв'язок відображається в загальносоціологічному законі оптимальності, який вимагає, щоб **М.** була, по-перше, науково обґрунтована, по-друге, практично досяжна, а засоби руху до **М.** – оптимальними. **М.** має винятково важливе значення для спрямування, організації діяльності, постановки конкретних завдань. Отже, **М.** одночасно є: а) наперед визначеним ідеалом, до якого людина прагне; б) внутрішньо спонукальним мотивом діяльності; в) здобутим на кінцевому відрізку діяльності її результатом.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ – конкретний результат, який намічено одержати після закінчення дослідження.

МЕТАТЕОРІЯ – загальні філософські посилення, на ґрунті яких створюються правила побудови конкретних соціологічних теорій та

обґрунтовуються конкретні соціологічні методи. У соціології існує декілька *М.* (напр., *герменевтика*).

МЕТОД [гр. *methodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання] – спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя з метою побудови й обґрунтування системи знання.

МЕТОД ЕКСПЕРТНИХ ОЦІНОК – метод отримання соціологічної інформації шляхом опитування експертів; *М.е.о.* використовується при визначенні проблеми, цілей, об'єкта і предмета, процедур і техніки, критеріїв дослідження, для операціоналізації окремих понять, є засобом забезпечення надійності соціологічної інформації тощо. Робочим інструментарієм *М.е.о.* є *анкети* або *бланк-інтерв'ю*. *М.е.о.* може мати різні форми – від заочного індивідуального опитування за допомогою анонімної анкети до відкритої групової дискусії, обміну думками, особливо щодо прогностичних оцінок (*метод Дельфі*) певного явища. Експертні оцінки можна дістати у вербальній формі або у вигляді ймовірних оцінок. Основні етапи *М.е.о.*: 1) підбір експертів (добре інформованих, обізнаних осіб з досліджуваної проблеми); 2) розробка методики проведення опитувань та вибір методу обробки даних; 3) організація та безпосереднє проведення опитування експертів; 4) обробка та оформлення результатів дослідження.

МЕТОДИКА – 1) сукупність методів, прийомів, способів доцільного виконання будь-якої діяльності; 2) у *соціології* – система операцій, процедур, прийомів установлення соціальних фактів, їх систематизації і засобів аналізу.

МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ – способи побудови і обґрунтування соціологічного знання; сукупність прийомів, процедур і операцій теоретичного і емпіричного пізнання соціальної реальності. До *М.с.д.* належать: *методи збирання первинної інформації* (спостереження, опитування, аналіз документів, експеримент та ін.); *правила виконання вибіркового дослідження і способи побудови соціальних показників, методи обробки і аналізу даних* (факторний, латентно-структурний, кореляційний, регресивний, дисперсний аналіз, рангування, шкалювання, індексування та ін.); *методи побудови теорії* (дедуктивний, індуктивний, порівняльний, причинний, структурно-функціональний, генетичний, ідеографічний та ін.).

МЕТОДОЛОГІЯ [гр. *methodos* – дослідження + *logos* – учення, слово] – а) наука про метод; б) система найбільш загальних принципів, положень і методів, які складають основу для даної науки; в) сукупність прийомів дослідження, які використовуються в даній науці.

МЕТОД ПАРНИХ ПОРІВНЯНЬ — один з методів вивчення переваг, який полягає в тому, що респондентам пропонуються всі можливі парні поєднання об'єктів, у кожній парі з яких треба вказати найкращий (відповідно з прийнятим критерієм) об'єкт. Виходячи з отриманих даних, дослідник упорядковує об'єкти. Результатом опитування є *матриця парних порівнянь*, у якій сума елементів рядків матриці дає уявлення про рангування респондентом усіх об'єктів. *М.п.п.* дозволяє визначити вагомість становища тих чи інших об'єктів в ієрархії та розв'язувати інші подібні завдання; широко використовується при експертних оцінках.

МЕХАНІЦИЗМ — напрям у соціальній теорії, що бере за основу поняття системи-механізму. Відповідно до основних ідей *М.* розвиток підсистем суспільства, як і суспільства загалом, забезпечується функціональною спеціалізацією його частин, а також їх інтеграцією в єдине ціле.

МЕЦЕНАТ [*Maecenas* (74 — 8 до. н.е.)] — близька до римського імператора Августа особа, що виконувала його дипломатичні, політичні та приватні доручення. Його опікування над поетами зробило ім'я *М.* загальноновживаним]— безкорисливий покровитель, який сприяє розвитку мистецтва, науки й освіти наданням певних матеріальних ресурсів із власного багатства.

МИР — 1) відсутність насильства у будь-якій формі, мирне співіснування; 2) дипломатія відкритих дверей; повне чи часткове роззброєння; колективна безпека; політика зменшення міжнародної напруги.

МИСТЕЦТВО ЖИТТЯ — особливе вміння і майстерність у творчій побудові і здійсненні особистістю її індивідуального життя. *М. ж.* ґрунтується на знанні життя, його законів, розвиненій самосвідомості, саморефлексії, володінні системою способів, методів, технології побудови і сприйнятті життя як індивідуального життєвого шляху. *М. ж.* людина оволодіває в процесі виховання та навчання, накопичення життєвого досвіду, в процесі життєвої самореалізації. Оволодіння особистістю *М. ж.* — жорсткий імператив ХХІ ст.

МИХАЙЛОВСЬКИЙ Микола Костянтинович (1842 — 1904) — російський соціолог і соціальний психолог, публіцист, теоретик народництва. Один із творців суб'єктивної соціології, базованої на так званому суб'єктивному методі, похідному від позитивістських побудов. У центрі історико-соціальної концепції *М.* — ідея особистості, індивідуальності, розвиток якої є мірилом прогресу. Обстоював ідею створення “колективної психології”, вбачаючи в ній нову науку, завдання якої — дослідити масову психологію і соціальні рухи.

МІЖОСОБИСТІСНИЙ СТИЛЬ ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ

МІГРАЦІЯ [лат. *migratio* – переселення] – рухливість населення, процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп, їх переміщення в інший регіон чи іншу країну, а також переселення з села в місто або навпаки. Основні типи *М.*: *зовнішня, внутрішня; тривала, тимчасова; організована, неорганізована; добровільна, примусова.*

МІД [Mead] Джордж Герберт (1863 – 1931) – американський філософ, соціолог і соціальний психолог, знаний представник прагматизму. Провідним положенням у концепції *М.* є поняття міжіндивідуальної взаємодії: суспільство і соціальний індивід (соціальне “Я”) конституються в сукупності процесів взаємодії. Соціальна концепція *М.* вплинула на подальший розвиток соціальної психології (вирішення проблеми особистості, соціалізації, соціального контролю, психології груп та ін.) і лягла в основу символічного інтеракціонізму. Основні праці: “Розум, Я і суспільство” (1934), “Рух думки в ХІХ столітті” (1950), “Філософія дії” (1950), “Соціальна психологія” (1956).

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ – об’єднання держав чи національних товариств (асоціацій) неурядового характеру, створене для досягнення спільних цілей у галузі політичній, економічній, соціальній і т.д. *М.о.* – одна з найважливіших форм багатостороннього співробітництва між державами.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ – система політичних, економічних, науково-технічних, культурних, військових, дипломатичних взаємозв’язків різних суб’єктів міжнародного права.

МІЖНАЦІОНАЛЬНЕ СПІЛКУВАННЯ – надзвичайно складний, багатоплановий і суперечливий процес взаємодії людей різних національностей, у якому діалектично поєднуються спільне і особливе, загальнолюдське і особистістне, національне та інтернаціональне, пропущені крізь призму історичної та соціально-економічної своєрідності і унікальності розвитку того чи іншого народу, що знайшла свій прояв у національних відчуттях, настроях, цінностях, устремліннях.

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ – взаємодія і взаємовплив різних соціально-етнічних спільнот, у процесі яких регулюються відносини між людьми різних національностей.

МІЖОСОБИСТІСНИЙ СТИЛЬ ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ – класифікація підходів до вирішення конфліктів; недопущення конфліктних ситуацій, штучне форсування, використання компромісів, вирішення суті конфліктної проблеми.

МІЖСОБИСТІСНІ ВІДНОСИНИ — первинні відносини між людьми, які характеризуються емоційною насиченістю та взаємним задоволенням і суб'єктивно переживаються індивідами.

МІЖФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ — взаємодія підсистем, які виконують однозначні функції.

МІЗАНТРОПІЯ [гр. *misanthropia* — людиноненавистництво] — схильність бачити в людях лише погане, неприязнь до них, нелюдимість.

МІКРОРІВЕНЬ АНАЛІЗУ — аналіз соціального вибору, соціальної активності на рівні поведінки індивіда.

МІКРОСЕРЕДОВИЩЕ — поняття, що позначає сукупність людей, які знаходяться у безпосередньому контакті одне з одним і об'єднані подібними формами трудової діяльності, соціально-побутових умов, а також інтересами і духовними потребами.

МІКРОСОЦІОЛОГІЯ [гр. *mikros* — малий] — галузь соціологічного знання, яка спрямована на вивчення “мікрооб'єктів”, міжособистісних взаємодій і стосунків, комунікативних зв'язків у малих соціальних групах (напр., сім'ї, академічній групі), поведінки індивіда, окремих соціальних явищ і процесів. До **М.** належать: *теорія соціального обміну Дж. Хоманса і П. Блау, символічний інтераціоналізм Дж. Міда, Г. Блумера, А. Роуза, Г. Стоуна, феноменологічна соціологія А. Шюца, етнометодологія Г. Гарфінкеля, теорія “легітимізації” П. Бергера, Т. Лукмана* та ін. Як безпосередній результат індуктивного узагальнення спостережуваних фактів, **М.** є як протипологом й доповненням макрознання, в основі яких лежать “широкі абстракції”, а не факти.

МІЛІТАРИЗМ [лат. *militaris* — воєнний, військовий] — 1) ідеологія, що спирається на перевагу у військовій силі; 2) політика, заснована на воєнних засобах вирішення проблем.

МІМІКРІЯ СОЦІАЛЬНА [гр. *mimikos* — наслідування] — 1) один із захисних засобів адаптації індивідів чи груп до кризової ситуації суспільства, що дає їм змогу вижити і самозберегтися. **М.с.** притаманна поведінці соціальних суб'єктів у будь-якому суспільстві, на будь-яких фазах життєдіяльності: політичній, економічній, трудовій, родинно-побутовій тощо; 2) безпринципне пристосування індивіда або соціальної групи до навколишнього соціально-політичного середовища, до умов життя заради досягнення будь-яких вигод.

МІНІМУМ ПРОЖИТКОВИЙ — сукупність матеріальних і фінансових засобів, необхідних для виживання і відтворення індивіда чи соціальної групи.

МІНІМУМ СОЦІАЛЬНИЙ — 1) сума благ та послуг, необхідних для задоволення основних біологічних і соціальних потреб індивідів та груп, які живуть у певних культурно-історичних умовах; 2) мінімум громадянських прав, матеріальних і духовних благ, гарантованих суспільством і необхідних індивідам чи соціальній групі.

МІСІОНЕРСТВО [лат. *missio* — посилка, доручення] — діяльність представників релігійних організацій, що займаються поширенням релігійних поглядів серед населення, яке перебуває на інших світоглядно-релігійних або конфесійних позиціях. *М.* притаманне всім релігійним напрямкам, системам.

МІСІЯ — 1) делегація держави на міжнародних форумах; 2) дипломатичне представництво, очолюване посланником чи повіреним у справах; 3) група осіб, що направляється в іншу країну зі спеціальним дорученням; 4) покликання, призначення будь-кого (напр., історична *М. Ярослава Мудрого*).

МІСТИФІКАЦІЯ [гр. *mystes* — посвячений, знаючий таїнства + лат. *facere* — робити] — свідомий обман, введення будь-кого в оману.

МІСТО — цілісна, відносно самостійна соціально-економічна та культурна система, складний соціальний інститут, що організовує та регулює життєдіяльність людей. Виділяють такі елементи *М.*: 1) *господарська сфера*; 2) *соціально-побутова інфраструктура*; 3) *природне середовище*; 4) *управлінська структура*. *М.* виконує різноманітні функції: економічну; екологічну; демографічну; соціально-побутову; суспільно-політичну; культурно-виховну та інші. Предметом особливої уваги соціології є просторова організація *М.* і пов'язана з цим соціально-просторова диференція населення: 1) *соціально-економічний статус* (прибуток, рівень освіти, характер зайнятості, якість житла тощо); 2) *сімейний стан* (кількість членів сім'ї, вік кожного з них, кількість дітей і т.ін.); 3) *расово-етнічний статус* (раса, національність, мова). За умов переходу до ринку в Україні зростає контраст як між містами, так і між окремими районами самих *М.*

МІФ [гр. *mithos* — слово, сказання, оповідь] — 1) переказ, у якому явища природи, суспільного життя і культури викладаються і пояснюються засобами породженими народною фантазією образів-уособлень.

МІФОЛОГІЯ [гр. *mythos* — переказ, оповідання + *logos* — слово, вчення] — 1) спосіб духовно-практичного освоєння світу, форма суспільної свідомості та світосприйняття людиною первісного суспільства; 1) сукупність міфів певного народу (розповідей про богів, героїв,

МІЧІГАНСЬКА МОДЕЛЬ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

демонів, духів та ін.), у яких відображалися фантастичні уявлення людей у первісному і ранньокласовому суспільстві про світ, природу і людське буття. Широко відомі міфи стародавніх Греції та Індії; 2) на-ука, яка вивчає міфи, їх виникнення, зміст, поширення.

МІЧІГАНСЬКА МОДЕЛЬ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ — аналітична теорія, розроблена *А.Кемпбеллом, Г.Гуріним, В.Міклером*. Електорат розглядається як сукупність окремих виборців, а голосування — як окремий акт, що визначається внутрішніми мотивами. Головна увага в аналізі виборців приділяється психологічним характеристикам поведінки і, перш за все, установкам. В основі аналізу електорату три головні показники: ідентифікація виборця з певною партією, орієнтація виборця на певного кандидата, його ставлення до актуальних політичних питань.

МОБІЛІЗАЦІЯ [лат. *mobilis* — рухомий] — 1) переведення збройних сил держави з мирного становища на військове; 2) у широкому сенсі залучення і приведення до активного стану сил, засобів, ресурсів, резервів для вирішення будь-якого важливого завдання, проведення масової *кампанії*.

МОБІЛЬНІСТЬ ВЕРТИКАЛЬНА — зміна становища індивіда, яка зумовлює підвищення або пониження його соціального статусу.

МОБІЛЬНІСТЬ ГОРИЗОНТАЛЬНА — зміна становища, позиції індивіда або групи, яка не призводить до підвищення або пониження його соціального статусу.

МОБІЛЬНІСТЬ МІЖКЛАСОВА — соціальні переміщення індивідів із одного класу в інший.

МОБІЛЬНІСТЬ ПРОФЕСІЙНА — зміна індивідом однієї професії на іншу; здатність змінювати різновид праці, переорієнтуватися на інші різновиди діяльності.

МОБІЛЬНІСТЬ РОБОЧОЇ СИЛИ — здатність робочої сили переходити від одних видів занять до інших та з одного регіону в інший відповідно до потреб продуктивних сил, суспільного поділу праці. Розрізняють *галузеву, професійну, кваліфікаційну й територіальну М. р. с.*

МОБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА — переміщення індивідів або соціальних груп із однієї соціальної страти (класу, верстви, прошарку, стану, касти і т.ін.) в іншу, зміна місця того чи іншого соціального суб'єкта в соціальній структурі. Системне вивчення *М. с.* розпочав *П.Сорокін*. *М. с.* є важливою умовою забезпечення стабільності суспільства, дозволяє людям залишати нижчі соціальні рівні і переходити до вищих

соціальних ієрархій, досягати ефекту зберігаючого клапану, який зменшує соціальну напругу. У сучасній соціології концепція *М. с.* вивчає переважно класові позиції у професійній структурі суспільства, рухи між прошарками соціальної структури (мобільність вертикальна і горизонтальна).

МОБІЛЬНІСТЬ СТРУКТУРНА — соціальні переміщення людей (індивідів чи груп), зумовлені змінами в структурі економіки та виробництва.

МОБІЛЬНОСТІ ІНТЕНСИВНІСТЬ — одна з характеристик соціальної мобільності, яка позначає число індивідів, що змінюють соціальні позиції у вертикальному чи горизонтальному напрямку за певний проміжок часу.

МОБІЛЬНОСТІ ШВИДКІСТЬ — одна з характеристик соціальної мобільності, яка являє собою вертикальну соціальну дистанцію або число страт — політичних, економічних чи професійних, які проходить індивід у його русі вгору або вниз за певний проміжок часу.

МОВА — система взаємозв'язків і спілкування між людьми, які здійснюються на основі звуків і символів, що мають умовні, але структурно обґрунтовані значення; форма накопичення, збереження і передачі людського досвіду і культури.

МОВА ДЕРЖАВНА — обов'язкова у даній країні мова для ведення діловодства, судочинства, навчання і т.ін., незалежно від національного (етнічного) складу населення; зазвичай, нею є мова заголовної (титульної) нації. Вона є елементом спільної соціальної культури політичної нації, що так чи інакше формується в межах кожної національної держави і служить засобом консолідації. У багатонаціональних державах *М.д.*, як правило, фіксується у конституціях (напр., в Індії, Канаді, Швейцарії та ін.); *М.д.* укладаються двосторонні міжнародні договори. Конституція України закріпила як державну мову українську (стаття 10).

МОВИ ОФІЦІЙНІ — мови, якими перекладаються дипломатичні документи, що приймаються на міжнародних конференціях, міжнародними організаціями. *М.о.* усіх головних органів ООН є англійська, арабська, іспанська, китайська, російська, французька.

МОВИ РОБОЧІ — мови, якими ведуться дебати, складаються звіти, проекти міжнародних документів тощо. У Генеральній Асамблеї ООН і Раді Безпеки *М.р.* є офіційні мови ООН.

МОВНА СИТУАЦІЯ — сукупність форм існування (варіантів)

однієї мови або кількох мов, що функціонують у межах одного соціального організму і взаємодіють між собою.

МОВНІ СІМ'Ї — сукупність мов зі схожою граматичною будовою та основним словниковим фондом, що походить із спільних коренів. Формування *М.с.* в основному припадало на епоху розкладу первісного суспільства. Цей процес безпосередньо пов'язаний з масовими міграціями та змішуванням населення. Сучасні вчені розрізняють такі *М.с.*: *індоєвропейська, фінно-угорська, семіто-хамітська, кавказька, китайсько-тібетська, австро-незійська.*

МОДА [лат. *modus* — міра, зразок, схильність] — домінуюча у певній соціальній спільноті сукупність звичок, смаків, стандартів поведінки, а також зразків предметів споживання, які, з одного боку, відповідають цим звичкам і смакам, а з іншого — визначають їх характер. Виконуючи регулятивну функцію, *М.* характеризується мінливістю, значною варіативністю; це — періодично і спонтанно виникаюча масова поведінка, зумовлена культивуванням потреби у певних мас-культурних зразках.

МОДЕЛЬ — логічний аналіз суттєвих відносин між предметами. Застосовується в соціології та інших науках.

МОДЕЛЬ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИБОРУ — аналітична теорія, згідно з якою прийняття виборчого рішення виборцем визначається не лише психологічними (мотиви, установки, стереотипи), а й зовнішніми, у першу чергу економічними факторами. Основоположники — *М.Лавер, А.Даунс.*

МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНА — умовно створена абстрактна копія соціального процесу, явища чи події.

МОДЕЛЬ ХОМАНСА — теорія групової поведінки, що вивчає створення неформальних груп у робочій обстановці. Основними елементами є взаємодія, відчуття, дії.

МОДЕРНІЗАЦІЯ [фр. *moderne* — осучаснювати, оновлювати] — 1) надання сучасного характеру будь-чому, пристосування до сучасних стилів, поглядів, ідей, смаків, потреб; 2) складна сукупність економічних, соціальних, культурних, політичних змін, що відбулися в суспільстві у зв'язку з процесом індустріалізації, засвоєння науково-технічних досягнень.

МОДЕРНІЗМ — течія в етносоціології, представники якої пов'язують виникнення нації з модерними часами, тобто періодом, започаткованим французькою революцією 1789 р. у політиці та індустріальною революцією в економіці.

МОДИФІКАЦІЯ [лат. *modificare* – видозміна] – 1) видозміна, перетворення чого-небудь, яке характеризується появою нових властивостей; 2) один із можливих станів об'єкта, явища, процесу, який характеризується певною структурою; 3) неуспадкована зміна організму, протиставляється спадковому (*мутації*).

МОЛОДІЖНА СУБКУЛЬТУРА – сукупність цінностей, вірувань, традицій та звичок, якими користуються молоді люди. Для *М.с.* характерні відсутність вибіркової в культурній поведінці, переважання стереотипів і групового конформізму. В ній існує своя мова, мистецтво та стиль поведінки, вона має певну систему штучних заміників реальних цінностей. *М.с.* відрізняє те, що це: а) швидше культура дозвілля, а не праці; б) у її межах соціальні зв'язки і відносини організовані не навколо сім'ї чи кола друзів, а навколо рівних груп; в) предметом особливої уваги молодіжних груп є стиль.

МОЛОДІ СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – такі суперечності її життєдіяльності, які поглиблюються і свідчать про недостатність існуючих способів їх вирішення, а отже, призводять до появи дезорганізуючих процесів у системі “суспільство – молодь”. Молодіжні проблеми актуалізуються, з одного боку, зростаючими вимогами суспільства до молоді, а з іншого – особистісними сподіваннями і прагненням молодих людей до самореалізації, самовираження. Найважливішими *М.с.п.* нині є: 1) зміцнення соціального статусу молоді в структурах суспільства, які оновлюються або кардинально змінюються; 2) посилення правової, економічної та соціальної захищеності молодого покоління; 3) подолання відчуженості молоді від участі в управлінні, зростаючої пасивності і недовіри молоді до офіційних органів влади; 4) регулювання молодіжної зайнятості, докорінна реформа системи освіти, попередження можливих форм дискримінації; 5) забезпечення рівних умов для трудового старту молоді, створення умов для соціального просування, досягнення економічної самостійності; 6) зміцнення молоді сім'ї, а також забезпечення інтелектуального, морального і фізичного розвитку молоді.

МОЛОДЬ – суспільно диференційована соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, пізнавальні, психічні, культурно-освітні та інші особливості, що характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей. *М.* тому і є специфічною спільнотою, що її суттєві характеристики і риси, на відміну від представників старших вікових

груп, перебувають у стані формування і становлення. Сутністю *М.* та виявом її головної соціальної якості є ступінь досягнення нею соціальної суб'єктивності, ступінь засвоєння суспільних відносин та інноваційної діяльності. Як певний етап життєвого циклу, молодість є біологічно універсальною, але її конкретні вікові межі, соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу й залежать від суспільного ладу, культури і властивих тому чи іншому суспільству особливостей соціалізації. У багатьох країнах діє законодавство, яке передбачає встановлення вікових меж молодості, створення умов для соціального становлення та розвитку молоді, забезпечення правових, соціально-економічних і політичних гарантій здійснення цього процесу тощо. Згідно із Законом України “Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні” та змінами до нього, віковий ценз молоді становить 14 – 28 років.

МОНАРХІЯ [гр. *monarchia* — єдиновладдя] — 1) форма правління, при якій верховна державна влада зосереджена в руках глави держави — спадкового монарха; 2) держава з такою формою правління. Див. *Абсолютизм*.

МОНІЗМ [гр. *monos* — один, єдиний] — філософський принцип і спосіб розгляду розмаїття явищ світу через призму єдиного начала (матерії або духу) всього існуючого.

МОНІТОРИНГ [англ. *monitor* — контролювати, перевіряти] — спеціально організоване, систематичне спостереження за станом об'єктів, явищ, процесів з метою їх оцінки, контролю, прогнозу.

МОНОГАМІЯ [гр. *monos* — один + *gamos* — шлюб] — шлюб між одним чоловіком і однією жінкою.

МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ — вид емпіричного соціологічного дослідження, в якому об'єктом вивчення, як правило, є тільки одна одиниця певного класу явищ (передбачається, вона є характерною для цього класу явищ). *М.д.* не претендує на отримання репрезентативної інформації; його завдання — детальний аналіз нового явища, відсутність інформації про яке унеможливило проведення широкого вибіркового дослідження. Результати *М.д.* використовуються при розробці програм великих емпіричних досліджень.

МОНТЕСК'Є [Montesquieu] Шарль Луї (1689 — 1755) — французький філософ, письменник, історик, представник філософії Просвітництва XVIII ст. Засновник географічної школи в соціології і політичній психології. Його соціальна філософія здійснила великий вплив на розвиток правознавства, філософії, історії, соціології. Основні твори: “Про дух законів”, “Політика Монтеск'є”, “Персидські листи”.

МОРАЛЬ [лат. *moralis* – той, що стосується звичаїв] – 1) соціальний інститут, система норм, санкцій, оцінок, приписів, зразків поведінки, які виконують функції соціального контролю і регулювання соціальних відносин у тій чи іншій соціальній групі, суспільстві; 2) сукупність потреб, установок індивіда чинити відповідно до прийнятих у даному суспільстві уявлень про добро і зло; 3) в історичному матеріалізмі – одна з форм суспільної свідомості.

МОРАЛЬ ТРУДОВА – сукупність принципів, норм і правил, які визначають ставлення людей до праці, а також відносини, що виникають між працівниками у процесі трудової діяльності. Головна функція *М.т.* – узгодження дій, вчинків членів трудового колективу з метою збереження його цілісності на основі формування звички ефективно, з віддачею працювати і дотримуватися прийнятих норм і правил – трудової поведінки. *М.т.* – один із способів поєднання у трудовій сфері свободи особистості з суспільною необхідністю, що сприяє успішній адаптації індивідів до трудової діяльності, а також розв’язанню суперечок, які виникають між ними в процесі спільної праці.

МОРАТОРІЙ – відстрочка виконання зобов’язань чи відмова від будь-яких дій, офіційно встановлювані урядом країни з власної ініціативи або в результаті міжнародних домовленостей.

МОРЕНО [Moreno] Якоб (Джекоб) Леві (1892 – 1974) – американський психіатр, соціальний психолог. Закінчив Віденський університет за двома спеціальностями: філософія і медицина. З 1925 р. працював у США, де в 1940 р. заснував інститут соціометрії і психодрами (інститут Морено). Основоположник соціометрії. *М.* виходив з необхідності створення наскрізної науки, яка охопила б усі рівні соціального життя людей і включала б не лише вивчення соціальних проблем, але і їх вирішення. Основні праці: “Соціометрія і культурний порядок” (1943), “Соціодрама: метод для аналізу соціального конфлікту” (1944), “Соціометрія: експериментальний метод і наука про суспільство” (1951), “Психодрама” (1959 – 1969).

МОТИВ [лат. *moveo* – спонукання, приводити в рух] – 1) спонукальна причина до якоїсь дії, аргументів на користь чого-небудь; 2) усвідомлена потреба особистості в досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності, її ставлення до інтересів і ціннісних орієнтацій та їх оцінка, пов’язані з прагненням реалізувати їх на практиці; те, чим керується людина у своїх вчинках (свідомо або несвідомо).

МОТИВАЦІЯ – 1) осмислення індивідом ситуації, вибір і оцінка

МОТИВАЦІЯ ТРУДОВА

різних моделей поведінки, передбачення її результатів і формування на цій основі мотивів; 2) відносно стабільна система мотивів, яка визначає поведінку соціального суб'єкта.

МОТИВАЦІЯ ТРУДОВА — усвідомлене і цілеспрямоване спонукання працівника до праці шляхом стабільного впливу на його потреби, інтереси та цілі. *М.м.* є складовим елементом управління. В основі трудової діяльності людини є її потреби, головні з яких — матеріальні, але для створення тривалих мотивів людини до праці необхідно впливати і на вторинні (духовні) потреби.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ — принцип етнополітики та культурно-освітньої політики деяких поліетнічних держав (Канада, США, Швейцарія, Індонезія), який проголошує одним з пріоритетів держави збереження етнічних і культурних відмінностей, задоволення мовно-культурних потреб національних меншин та іммігрантів. Політика *М.* доповнюється вихованням лояльності до держави і формуванням у її межах єдиної політичної нації.

МУЛЬТИМЕДІА — комплексне використання засобів інформації (систем зв'язку, телефону, мереж передачі даних і супутників зв'язку з іншими засобами зв'язку — телебаченням, комп'ютером, факсом і радіо), передусім таких, які впливають на людські почуття (візуальні та слухові) і нові методи роботи з такими засобами, внаслідок чого відбувається їх інтеграція і виникають нові джерела інформації.

Н

НАВИЧКИ — автоматизовані дії, що формуються повторенням і характеризуються високим рівнем засвоєння, не потребують регулювання та контролю. *Н.* є необхідними компонентами вмінь.

НАВЧАННЯ — цілеспрямований і планомірний процес передачі й засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається під керівництвом спеціалістів-професіоналів.

НАДБУДОВА — див. *Базис і надбудова.*

НАДІЙНІСТЬ — риса будь-якого соціологічного виміру і міра, в якій повторні вимірювання приносять ті ж самі результати за тих же умов. *Н.* слід відрізняти від валідності, яка означає відповідність того, що вимірюється, тому, що передбачається вимірювати.

НАМІР — рішення людини виконати певну дію й домогтися певного результату.

НАРКОМАНІЯ [гр. *narke* — заціпеніння + *mania* — божевілля] — у медицині — хворобливий нестримний потяг до вживання токсичних речовин (наркотиків тощо), який супроводжується тяжкими порушеннями фізичних і психічних функцій, що призводить до деградації особистості і різних форм девіантної (інколи кримінальної) поведінки.

НАРОД — спільність людей, що складається з різних соціальних верств, класів, націй, етносоціальних груп, об'єднаних у державу. **Н.** — справжній, єдиний і головний суб'єкт соціально-історичного розвитку, охоплює все населення країни і є сукупністю індивідів та соціальних спільнот, що проживають на певній території, створюють та споживають матеріальні й духовні цінності. У повсякденному вживанні цього терміну під ним мають на увазі маси, що соціально відокремлені від пануючих або керуючих верств та груп суспільства.

НАРОДНІСТЬ — соціальна спільність людей, що характеризується територіальною цілісністю, має єдину мову (поряд з існуванням ряду діалектів), спільні риси характеру, певні особливості психологічного складу, усередині якої виникають елементи спільної культури.

НАРОДНІ ФРОНТИ — масові народні рухи, які охоплюють широкі верстви населення, політичні партії, масові організації і мають на меті досягнення конкретних, як правило, політичних результатів. У 30-ті роки ХХ ст. **Н.ф.** діяли у Франції, Іспанії з метою недопущення до керма влади фашистів.

НАРОДОНАСЕЛЕННЯ — сукупність індивідів, які проживають на певній території і відповідно до біосоціальної сутності людини здійснюють власну життєдіяльність у межах певного ладу, вступають між собою у суспільні відносини (економічні, політичні, соціальні, національні, культурні, сімейні тощо), підпорядковуючись при цьому відповідним законам і закономірностям на різних етапах розвитку людської цивілізації.

НАСЕЛЕННЯ — сукупність людей, що проживають на території окремої країни, регіону, населеного пункту та в масштабі планети.

НАТОВП — короткочасна, внутрішньо і зовнішньо неорганізована контактна група людей, об'єднаних просторовою близькістю і тимчасовими, перехідними інтересами, яка діє удавано одностайно і емоційно, з високим рівнем конформізму. Характерні риси **Н.**: нетерпимість, роздратованість, емоційна збудженість, підвищений конформізм, нездатність помірковано щось обговорювати.

НАУКА — 1) система знань про закони природи, суспільства, мислення. **Н.** розрізняють: за характером предмета дослідження (природ-

нічі, технічні, гуманітарні, соціальні та ін.); за способом збору даних та рівнем їх узагальнення (теоретичні, емпіричні, фундаментальні); за методом дослідження (нолмотетичні, ідеографічні); за ступенем практичного застосування (чисті, прикладні); 2) соціальний інститут, функцією якого є виробництво, накопичення, розповсюдження нових знань та їх використання в практичній діяльності; одна з форм суспільної свідомості. Функціонування *Н* як соціального інституту включає: систему кооперації і поділу праці, співтовариство вчених, професіоналів, спеціалізовані установи (університети, інститути, лабораторії, обладнання і т.ін.), сукупність норм, цінностей і правил, які визначають наукову діяльність, методологію і методи дослідження; систему категорій, теоретичних знань і емпіричних даних. З розвитком науково-технічної революції незрівнянно зросла роль *Н* у сучасному суспільстві. Перетворення її в безпосередню продуктивну силу сприяє економічному і соціальному прогресу.

НАУКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ — система заходів, яка забезпечує зростання ефективності живої праці, використовуючи при цьому досягнення науки і передового досвіду. *Н.о.н.* має сприяти вирішенню економічних, соціально-психологічних і психофізичних проблем. Впровадження *Н.о.н.* є важливим фактором зростання її продуктивності, кращого використання уречевленої праці.

НАУКОВІ ПРАЦІВНИКИ — високоосвічені та професійно підготовлені працівники, які беруть безпосередню участь у виробництві наукових знань, підготовці результатів наукових досліджень для впровадження у практику. *Н.н.* — особлива соціально-професійна група в системі суспільного поділу праці, у межах якої виділяють різні підгрупи, професії тощо, для яких характерні певні види знань з властивим їм змістом і характером праці. В Україні та деяких інших країнах СНД *Н.н.* є академіки, дійсні члени і члени-кореспонденти академій наук, доктори і кандидати наук, професори і доценти, головні та провідні наукові співробітники, наукові співробітники, молодші наукові співробітники, особи без наукових звань і ступенів, які ведуть науково-дослідну роботу у ВНЗах, проектних, проектно-конструкторських, проектно-технологічних організаціях, а також на промислових підприємствах.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ (НТР) — сукупність докорінних, якісних змін у техніці, технології та організації виробництва, які відбуваються під впливом значних наукових досягнень та відкриттів і які суттєво впливають на соціально-економічні умови суспільного

життя; посилення взаємодії науки, техніки і виробництва, інтенсивне перетворення науки у безпосередньо продуктивну силу суспільства.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС — поступальний, органічно взаємопов'язаний розвиток науки і техніки, що зумовлює еволюційні та революційні зміни у межах технологічного способу виробництва, а опосередковано — зміни інших елементів економічної системи (відносин власності, техніко-економічних, організаційно-економічних відносин та господарського механізму), всієї сукупності суспільних відносин (соціальних, політичних, правових та ін.).

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ [лат. *natio* — нація, народ] — перехід від приватної власності у власність держави землі, галузей промисловості, транспорту, зв'язку, банків і т.ін.

НАЦІОНАЛІЗМ — 1) світогляд, філософія та ідеологія, які трактують націю як основу самостійної держави і вищу форму суспільної єдності; 2) теорія і практика етнічних відносин, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у вирішенні своїх проблем і реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених специфікою економічного, політичного, духовного розвитку країни, традиціями, суспільною психологією тощо; 3) почуття та розуміння особистістю або спільнотою належності до нації й наявності більш-менш свідомого й інтенсивного прагнення піднести культуру, добробут, державність своєї нації. *Н.* існує у поміркованих і націонал-екстремістських варіантах (напр., *інтегральний націоналізм, націонал-шовінізм*).

НАЦІОНАЛІЗМ ІНТЕГРАЛЬНИЙ — різновид націоналізму, що розглядає особу лише як інструмент досягнення цілей “вищої” цінності — нації; ставить цілі нації як цілого вище за інтересами окремих її представників.

НАЦІОНАЛ-ШОВІНІЗМ — різновид націоналізму, що підносить свою націю вище за інші, вважаючи їх “другорядними”, “неповноцінними”, тобто такими, що можуть мати право на існування лише як інструмент досягнення мети “вищої” нації. Як гіпетрофована форма національної свідомості, *Н.-ш.* проголошує ідеї національної винятковості, замкнутості, вишості.

НАЦІОНАЛЬНА ГОРДІСТЬ — патріотичне відчуття любові до своєї батьківщини та народу, що проявляється в певних соціально-психологічних емоціях.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ — усвідомлення людиною своєї належності до певного етносу, нації, усвідомлення своєї близькості з нацією, спорідненості з нею.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ — це усвідомлена нацією найбільш актуальна й перспективна мета, на шляху досягнення якої нація спроможна якнайповніше розкрити й реалізувати свої потенційні можливості, зробити помітний внесок у розвиток людської цивілізації та посісти гідне місце серед інших національних спільнот світу.

НАЦІОНАЛЬНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ — складова процесу формування соціальної визначеності та самовизначеності особистості, пов'язана з формуванням суспільних відносин особистості у структурі етносу, становленням відповідних мотивацій, цінностей, життєвих орієнтирів, ідеалів та норм, почуттів, світогляду, самосвідомості.

НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ — ідеї, погляди, соціально-психологічні настрої, характерні для певної національно-етнічної спільноти, які відображають її відношення до своєї історії, культури, традицій, а також до інших національно-етнічних спільнот.

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ та САМОСВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ — це усвідомлення себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінювання себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності.

НАЦІОНАЛЬНЕ БАГАТСТВО — один з найголовніших показників економічної могутності країн, котрий відображає у грошовому вираженні сукупність споживчих вартостей, накопичених суспільством за весь час його виробничої діяльності (станом на певну дату).

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — формування гармонійно розвиненої, високоосвіченої, соціально активної й національно свідомої людини, наділеної глибокою громадянською відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими й духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, працьовитістю, господарською кмітливістю, підприємливістю й ініціативою.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ — питання про причини конфліктів між націями, про методи і форми їх вирішення з умовою необхідності мирного добросусідства.

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ — інтереси національної спільноти чи етнічної групи, пов'язані з історією і культурою цієї спільноти чи групи.

НАЦІЯ [лат. *natio* — плем'я, народ] — велика соціально-історична спільнота людей, яка характеризується спільністю умов життя (економічних, політичних, соціальних), території, мови, певних рис психології (свідомості, інтересів, національного менталітету тощо), своє-

рідним національним складом характеру, що виявляється в особливостях культури та побуту. Такі ознаки забезпечують та історично обумовлюють цілісність *Н.*, її економічні, культурні інтереси, комунікативність, внутрішні та зовнішні зв'язки. Важливу роль у формуванні *Н.* відіграє держава, однак, наявність державності не є обов'язковою її ознакою. *Н.* виникають в умовах формування буржуазних відносин і подолання феодальної роздробленості, посилення господарських, торговельних, культурних зв'язків, розвитку етнічної самосвідомості та ін. Оскільки зародження і розвиток капіталістичних відносин у різних країнах відбувався нерівномірно, то й для процесу формування *Н.* характерна значна нерівномірність. У Європі він завершився в основному у XIX ст., а в багатьох країнах Азії, Африки та Латинської Америки, які звільнилися від колоніальної залежності, триває й нині. У сучасній науці сформувалися два основні підходи до розуміння *Н.*: як *політичної спільноти* (політична *Н.*) громадян певної держави та як *етнічної спільноти*, якій властива спільність етнокультурних ознак (мови, самосвідомості, культурно-історичних традицій).

НЕГАТИВІЗМ [лат. *negativus* — заперечний] — властивість політичних культур і пов'язаних з нею теорій розглядати політичну реальність крізь призму протилежних сутностей (напр., цивілізація — варварство, добро — зло і т.ін.).

НЕОКОНСЕРВАТИЗМ — сучасна політична доктрина, орієнтована на збереження та розвиток суспільних цінностей. Див. *Консерватизм*.

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ — сучасна соціально-політична течія, прихильники якої прагнуть поєднати принципи *лібералізму* (див.) з визнанням необхідності обмеженого втручання держави.

НЕОПОЗИТИВІЗМ — сучасний етап еволюції позитивізму, започатковується у 20-30 -х рр. XX ст. у період кризи позитивізму і поширення емпіричної соціології (*О.Нейрат, П.Лазарсфельд, Г.Блейлок* та ін.). Основними принципами *Н.* є: 1) соціальні явища підпорядковуються законам, спільним для усієї дійсності — природної і соціально-історичної (натуралізм); 2) методи соціального дослідження мають бути такими ж точними, суворими й об'єктивними, як і методи природознавства (сцієнтизм); 3) “суб'єктивні аспекти” людської поведінки слід досліджувати лише через “відкрити”, тобто доступну для спостереження поведінку (біхевіоризм); 4) істинність наукових понять має бути встановлена на основі емпіричних процедур дослідження (верифіка-

НЕОТЕХНОКРАТИЗМ

ція); 5) усі соціальні явища мають бути описані й виражені кількісно (квантифікація); 6) соціологія як наука має бути вільна від ціннісних суджень і зв'язку з ідеологією (методологічний об'єктивізм). *Н.* є не єдиною школою, а загальною тенденцією. Нові тенденції *Н.* представлені такими концепціями: *методологічний позитивізм, емпіричний структуралізм* та ін.

НЕОТЕХНОКРАТИЗМ — сукупність поглядів, уявлень про сучасну техніку, в яких меншою мірою обстоюється технологічний детермінізм (абсолютизування ролі техніки в розвитку суспільства) і помітне намагання відійти від нього. *Н.* виник наприкінці 70-х рр. XX ст. Його характерні ознаки: намагання віднайти у розвитку техніки позитивні та негативні аспекти для людини і суспільства; визнання технократичної ідеології чинником екологічної кризи та загострення соціально-економічних проблем; пошук раціональних шляхів гуманізації техніки на основі пошуку соціальних механізмів її розвитку; обстоювання необхідності розширення кола осіб, у руках яких має концентруватися влада, а не лише технічних спеціалістів; розгляд технічного прогресу в контексті соціального прогресу та ін.

НЕОФУНКЦІОНАЛІЗМ — один з новітніх провідних напрямів у соціології кінця XX ст., представники якого (*Дж. Александер, Н. Луман, Р. Мюнх, Н. Смелзер* та ін.) намагалися подолати теоретичні труднощі та обмеження структурно-функціонального аналізу шляхом запозичення і використання ідей інших шкіл, адаптування їх до традицій функціоналістської парадигми. Основоположними орієнтаціями *Н.* є: а) відмова від моноказуального детермінізму, відкритість та плюралістичність; б) однакова увага до дії та порядку; в) розуміння інтегративності суспільства передусім як можливості, а не статичної рівноваги; г) взаємозв'язок між особистістю, культурою та соціальною системою містить джерела як контролю, так і зміни; д) процеси диференціації всередині систем є продуктом індивідуалізації та інституціональних напружень. Теоретики *Н.* обстоюють першорядне значення соціології як позитивної науки в площині контівсько-дюркгеймівської традиції її розуміння.

НЕТРУДОВІ ДОХОДИ — доходи, отримані в результаті порушення принципів розподілу, а також правових норм того чи іншого суспільства.

НЕФОРМАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ — спонтанне об'єднання групи людей для досягнення певної мети, існує поза офіційними, інституціалізованими структурами.

НІГІЛІЗМ [лат. *nihil* – ніщо, нічого] – 1) заперечення усталених суспільних норм, ідеалів, цінностей, принципів, авторитетів, традицій, форм суспільного і державного життя; 2) течія російської суспільної думки 60-х рр. XIX ст., яка заперечувала традиції, устої дворянського суспільства, кріпацтво і закликала до їх руйнації в ім'я радикальної перебудови суспільства.

“НОВІ БІДНІ” – категорія людей, яка утворилася внаслідок структурної перебудови економіки під впливом НТР: кваліфіковані робітники, які не знаходять застосування в умовах структурної перебудови, випускники навчальних закладів, пенсіонери, соціальні виплати яким не забезпечують прожиткового мінімуму.

НОВІ ІНДУСТРІАЛЬНІ КРАЇНИ [англ. *newly industrialized countries*] – країни третього світу, що за останні два-три десятиліття почали розвивати міцну індустріальну базу (напр., Сингапур, Гонконг).

НОМЕНКЛАТУРА (лат. *nomenclatura* – розпис імен, список) – перелік посад, які затверджуються та заміщаються лише за рішенням або згодою вищестоящего керівного органу. В умовах командно-адміністративної системи **Н.** була основою партійної кадрової політики, часто призводила до відриву керівних органів та їх членів від мас, до вищення апарату над народом, до зловживань. В умовах демократії **Н.** замінюється системою виборності посадових осіб, конкурсів, атестації керівних кадрів тощо.

НОМІНАЛІЗМ – теоретична і методологічна орієнтація в соціології, суть якої полягає в тому, що джерелом і єдиним суб'єктом соціального є індивід і його соціальні дії; саме із соціальної дії індивіда повинні виводитися характеристики соціального процесу. Класичного вираження соціологічний **Н.** набув у *М.Вебера*.

НОМІНАЛЬНІ СПІЛЬНОСТІ – спільноти, які виділяються соціологами з метою вивчення певних проблем (напр., спільність українських педагогів).

НОНКОНФОРМІЗМ [лат. *non* – ні + *conformis* – подібний] – неприйняття усталених форм життя, норм і правил, соціально схвалених цілей та засобів їх досягнення.

НООСФЕРА [гр. “*ноос*” – розум + “*сфера*” – куля] – якісно новий стан біосфери Землі (її перебудова) і навколоземного простору (а отже, нової оболонки Землі), який формується під впливом розумової та фізичної діяльності людства в інтересах мислячої істоти як єдиного цілого. Термін “**Н.**” запровадили в науковий обіг французькі вчені *Е.Ле*

Руха і П.Тейяр де Шарден, які вбачали в ньому нематеріальний зміст. Нині **Н.** трактується в категоріях і символах реальної сфери Землі, конструктивно видозміненої розумом людини. На думку *В.Вернадського*, поняття “**Н.**” означає такий стан біосфери (оболонки Землі, в межах якої існує живий світ разом з людиною, діалектична єдність екосистем), у “якому повинні виявлятися розум і керована ним праця людини як нова геологічна сила, якої не було раніше на планеті”. Вирішальним чинником **Н.** є перетворююча роль науки і соціально організованої праці людства. Головним принципом *Н. В.Вернадський* вважав максимальний розвиток творчого наукового потенціалу людини, свободу її наукового пошуку, внаслідок чого біосфера трансформується науковою думкою соціального людства в **Н.**, для прогресу якої потрібне планетарне планування.

НОРМИ СОЦІАЛЬНІ — засновані на цінностях правила поведінки; очікування і стандарти, які регулюють дії і вчинки людей та суспільне життя загалом, зміцнюючи стабільність і єдність суспільства, зразки, стандарти діяльності, правила поведінки, виконання яких очікується від члена тієї чи іншої групи або суспільства і підтримується за допомогою санкцій. **Н.с.** забезпечують упорядкованість, регулярність соціальної взаємодії.

“**НОУ-ХАУ**” [англ. *know-how* — знаю як] — форма інтелектуальної власності у вигляді певної сукупності технічних, економічних та інших знань, втілених у відповідній документації, навичках і виробничому досвіді, що мають комерційну цінність і необхідні для освоєння нової техніки і технологій, впровадження досконаліших методів управління та ін. Ознаки “**Н.х.**”: а) конфіденційність, секретність цього виду інформації; б) сукупність різних знань і досвіду, що використовуються у діяльності підприємства або професійно, але не стали загальним надбутком. Особа, яка володіє “**Н.х.**”, має право на захист від несанкціонованого використання цієї форми інтелектуальної власності.

НУВОРИШ [фр. *nouveau riche* — новий багач] — людина, яка швидко розбагатіла тим чи іншим (законним або незаконним) шляхом і не змогла ще серйозно адаптуватися до нового соціального середовища; багач-вискочка, який проник у вищі верстви суспільства.

О

ОБ’ЄКТ [лат. *objectum* — предмет] — 1) предмет, явище, процес чи їх окремі сторони, аспекти, грані, що існують у реальності; 2) пред-

мет, явище, процес, на які спрямована будь-яка діяльність, думка, почуття і т. ін.; 3) те, що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності.

ОБ'ЄКТИВІЗМ [лат. *objectivus* – предметний] – 1) орієнтація на об'єктивність знання, нейтральність, свободу від оціночних суджень; 2) онтологічна і епистемологічна установка, згідно з якою предмет пізнання існує поза суб'єктом пізнання і незалежно від нього, може ним адекватно пізнаватися; 3) методологічна позиція, згідно з якою науці слід утримуватися від оціночних суджень та ідеологічних висновків.

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ – 1) оцінки зовнішнього світу, спрямовані на уявлення світу таким, яким він є, незалежно від наших концепцій; 2) знання, яке претендує на володіння критерієм валідності й достовірності.

ОБ'ЄКТИ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ – носії певної соціальної проблеми – люди, об'єднані в соціальні спільноти різного типу, соціальні інститути, а також їх життєдіяльність.

ОБОВ'ЯЗОК – пред'явлені до людини і внутрішньо прийнятні нею вимоги до її поведінки і діяльності з боку суспільства і держави, направлені на забезпечення блага останніх.

ОБРОБКА ДАНИХ – сукупність операцій і процедур, що використовуються в процесі аналізу первинної соціологічної інформації та одержання висновків у вигляді гіпотез або тверджень теоретичного чи прикладного характеру.

ОБРЯДИ – сукупність символічних стереотипних колективних дій, що втілюють у собі ті чи інші соціальні ідеї, уявлення, норми та цінності і зумовлюють певні колективні дії.

ОБСКУРАНТИЗМ [від лат. *obscurans (obscurantis)* – затемнюючий] – реакційне, вороже ставлення до освіти, науки, суспільного прогресу, до всього нового і передового.

ОБСТРУКЦІЯ [лат. *obstructio* – перепона, перешкода] – 1) спосіб вираження протесту, один із методів парламентської боротьби, направлений на зрив обговорення і прийняття законопроекту; 2) взагалі дії, демонстративно направлені на припинення, зрив якого-небудь заходу, пропозиції.

ОБЩИНА – форма об'єднання людей, властива переважно первісному суспільству; характеризується спільним володінням засобами виробництва, повним або частковим самоуправлінням. Відомі *О.*: ро-

дова, родинна або сімейна, територіальна, сусідська. У широкому розумінні назва “*О.*” вживається і щодо інших спільностей, наприклад релігійна *О.*, земляцька *О.*

ОДИНИЦІ АНАЛІЗУ — елементи вибіркової сукупності (респонденти, люди-носії певної соціальної проблеми), які підлягають відбору і вивченню у процесі конкретно-соціологічного дослідження.

ОДИНИЦЯ СПОСТЕРЕЖЕННЯ — виділена характеристика в масі чинників, що спостерігаються. *О.с.* фіксує особливості і специфіку об’єкта і предмета дослідження. У процесі спостереження дослідник має справу з великою кількістю фактів, серед яких необхідно виділити лише ті *О.с.*, які відповідають меті та завданням дослідження. При цьому важливе значення має виділення кодованих *О.с.*, тобто таких, які можна зафіксувати певним кодом (напр., види реакції аудиторії, випадки соціальних відхилень, кількість конфліктних ситуацій у колективі тощо).

ОДНОРІДНІСТЬ (гомогенність) СОЦІАЛЬНА — соціальна структура, в якій відсутні істотні соціальні відмінності між її елементами.

ОЗНАКА — характеристика, властивість предмета аналізу, котра може бути піддана спостереженню та виміру.

ОККУЛЬТИЗМ [лат. *occultus* — таємний, сокровений] — загальна назва вчень, які визнають існування прихованих у людині і космосі сил, недоступних для загального людського досвіду, але доступних для людей, які пройшли через спеціальне психічне тренування (підготовку, тренінг). Ці люди визнають існування інфернального (потойбічного) світу, недоступного раціональному пізнанню. Обсяг і зміст поняття *О.*, як і його роль, змінювалися протягом історії; на різних етапах розвитку культури він вступав у складні взаємини, взаємовідносини з наукою, філософією, релігією, мистецтвом.

ОЛІГАРХІЯ [гр. *oligarchia*, *oligos* — нечисленний + *arche* — влада] — політичне й економічне панування невеликої групи можновладців; форма врядування, коли суспільне управління здійснює невелика й нерепрезентативна елітна група, що править відповідно до власних інтересів. Більш вільно цей термін вживають як синонім правлячої еліти, формально не обґрунтований вплив представників промислових чи фінансових кіл на верховну державну владу, на перебіг політичних подій.

ОМБУДСМЕН [швед. *ombudsman* — представник будь-чиїх інтересів] — особа, уповноважена парламентом здійснювати контроль за дотриманням законних прав та інтересів громадян у діяльності органів

виконавчої влади і посадових осіб. Інститут *О.* існує у багатьох країнах і розглядається як одна із найважливіших гарантій прав і свобод громадян. В Україні функції *О.* виконує уповноважений Верховної Ради з прав людини.

ОНТОГЕНЕЗ [гр. *ontos* — буття + *genesis* — зародження, розвиток] — індивідуальний розвиток організму, сукупність послідовних морфологічних, фізіологічних та біохімічних перетворень, що відбуваються в організмі з моменту його зародження до смерті; розвиток людського індивіда у соціальних вимірах його буття.

ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТЬ — сукупність операцій, за допомогою яких поняття, що використовуються в конкретно-соціологічному дослідженні, розчленовуються на складові елементи (індикатори), що здатні в сукупності відтворювати їх зміст, забезпечують вимір та реєстрацію досліджуваних явищ. Поняття, які з'являються в процесі операціоналізації, називаються *операціональними*.

ОПИТУВАЛЬНИЙ ЛИСТ — документ, упорядкований за змістом та формою наборів питань та висловів, що застосовується для збирання первинної соціальної інформації у вигляді писемних та усних відповідей обстежуваних осіб (респондентів). Складанню *О.л.* передують розробка програми соціологічного дослідження. На основі сформульованих у ній цілей, завдань та гіпотез складається план *О.л.*, в якому визначаються основні теми та смислові блоки. Основними видами *О.л.* є *анкета* та *бланк формалізованого інтерв'ю (питальник)*. *О.л.* складається з трьох частин: вступної (преамбули), основної та “паспортички” (блоку питань про соціально-демографічні характеристики респондентів).

ОПИТУВАННЯ — метод збору первинної інформації за допомогою звернення з питаннями до певної групи людей (респондентів). Розрізняють *О.* письмові (анкетування) і усні (інтерв'ювання), очні і заочні (поштові, телефонні, пресові), експертні і масові, вибіркові і суцільні (напр., референдум), загальнонаціональні, регіональні, локальні та ін.

ОПИТУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ — опитування, як правило, вибіркове, спрямоване на одержання інформації про ставлення різних категорій населення до проблем, подій і фактів у конкретній соціально-політичній ситуації.

ОПИТУВАННЯ ПАНЕЛЬНЕ — багаторазове опитування, яке проводиться через певні часові інтервали з однією й тією ж сукупністю з метою дослідження соціальних явищ і процесів у їх динаміці.

ОПИТУВАННЯ ПОШТОВЕ

ОПИТУВАННЯ ПОШТОВЕ — вид заочного анкетного опитування, при якому анкета поширюється поштою за спеціально підібраними адресами.

ОПИТУВАННЯ ПРЕСОВЕ — вид заочного анкетного опитування за допомогою публікації анкет у періодичних виданнях.

ОПИТУВАННЯ РЕПРЕЗЕНТАТИВНЕ — опитування, яке проводиться на основі вибіркової сукупності і яке дозволяє екстраполювати висновки на всю генеральну сукупність.

ОПИТУВАННЯ СОЦІОМЕТРИЧНЕ — опитування, спрямоване на одержання інформації про міжособистісні стосунки у групі шляхом фіксації переваг, почуттів симпатії, антипатії, схильностей тощо.

ОПИТУВАННЯ СУЦІЛЬНЕ — опитування, яке охоплює усю генеральну сукупність.

ОПИТУВАННЯ ТЕЛЕФОННЕ — вид заочного опитування, при якому реципієнт ставить запитання респонденту по телефону.

ОПОЗИЦІЯ [лат. *oppositio* — протиставлення] — протидія, протистояння конкретній лінії дій або соціальній групі.

ОПОРТУНІЗМ [лат. *opportunus* — зручний, вигідний] — пристосуванство; відмова від певних концептуальних поглядів і позицій, обумовлених діями і вчинками з метою отримання певних пільг, переваг, комфортності.

ОПОСЕРЕДКОВАНА ВЗАЄМОДІЯ [англ. *mediated interaction*] — взаємодія між особами, що фізично не перебувають у присутності одне одного (напр., телефонна розмова).

ОПТИМІЗАЦІЯ — процес обрання найкращого із можливих варіантів.

ОПТИМІЗМ — 1) сприйняття навколишнього світу, яке проникнуте життєдайністю, вірою у майбутнє, в успіх; схильність у всьому вбачати хороше; 2) світоглядна установка, згідно з якою існуючий світ є найкращим із можливих, у ньому домінує позитивне начало (добро, любов, краса і т. ін.) і можливе досягнення моральної досконалості і щастя.

ОПТИМУМ [лат. *optimus* — найкращий] — міра кращого; сукупність найбільш сприятливих умов, найкращий варіант розв'язання завдання і шлях досягнення мети за наявних умов і ресурсів.

ОПТИМУМ СОЦІАЛЬНИЙ — стан соціальної системи, який є найкращим з погляду реалізації її завдань за наявних внутрішніх і зовнішніх умов і ресурсів.

ОРГАНІЗАЦІЯ [лат. *organizo* — повідомляю, надаю чіткого вигляду, влаштовую] — 1) внутрішня упорядкованість, узгодженість взаємодії окремих елементів або частин системи відповідно до структури цілого; 2) сукупність процесів чи дій, які ведуть до утворення і вдосконалення взаємозв'язків між частинами цілого; зведення чого-небудь у систему. Як вид діяльності, пов'язаний із цілеспрямованим впливом на об'єкт щодо налагодження стійких зв'язків, упорядкування й координації різнобічної активності індивідів, груп, *О.* збігається з поняттям «управління», хоча й не вичерпує його; 3) об'єднання людей, які спільно реалізують програмні цілі і діють на основі певних норм і правил. Як група інституційного характеру, *О.* виконує певні суспільні функції (напр., школа — передавання знань молодому поколінню і його соціалізація).

ОРГАНІЗАЦІЯ ГРОМАДСЬКА — добровільне, засноване на самоврядуванні об'єднання індивідів, яке представляє інтереси певних груп населення.

ОРГАНІЗАЦІЯ НЕФОРМАЛЬНА — організація, що характеризується спонтанно складеною системою соціальних зв'язків і відносин, норм, дій, які є результатом міжособистісного і внутрішньогрупового спілкування, відсутністю чітко виражених і документально зафіксованих правил і приписів.

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА — складна, взаємопов'язана ієрархічна система соціальних позицій і ролей, що мають виконуватися та здійснюватися індивідами, які входять до даної системи. Як складній соціальній системі *О.с.* притаманні такі ознаки: а) цільова природа, тобто вони утворюються для досягнення певної мети, вирішення конкретних соціальних завдань; б) розподіл членів за статусами і ролями; в) поділ праці та її спеціалізація на функціональній основі; г) побудова за вертикальним ієрархічним принципом з виокремленням керуючої підсистеми та підсистеми, якою керують; д) наявність специфічних засобів регулювання і контролю; е) системна цілісність. *О.с.* поділяються на *формальні* і *неформальні*. Існують такі організаційні форми: *ділові (адміністративні); громадські; кооперативні; асоціативні і поселення* як тип спільноти, що має схожі організаційні ознаки.

ОРГАНІЗАЦІЯ ФОРМАЛЬНА — організація, яка характеризується чітко прописаними розпорядженнями і документально зафіксованими цілями, правилами і рольовими функціями, раціональністю і знеособленістю відносин між її членами, наявністю органа влади і апарату управління.

ОРГАНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ

ОРГАНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ — 1) конкретне суспільство, що функціонує як цілісність, і в межах якого відбувається відтворення матеріальних засобів існування і самої людини. 2) за *Г. Спенсером*, суспільство, що розглядається за аналогією з живим організмом.

ОРГАНІЧНА ШКОЛА в соціології — заснований *Г. Спенсером* напрям у соціології кінця XIX — поч. XX ст., представники якого (*П. Лілієнфельд, А. Шеффле, Р. Вормс, А. Стронін* та ін.) розглядали суспільство за аналогією з біологічним організмом і прагнули пояснити соціальне життя біологічними закономірностями, виходячи з ідеї єдності еволюційного процесу. Біологічний і соціальний організми, на думку представників *О.ш.с.*, схожі у процесах росту, диференціації та інтеграції частин, їх автономії, наявності розподільних і регулятивних систем, відмінність між ними полягає лише у більшій досконалості і складності суспільства. Ототожнюючи суспільство і біологічний організм, процеси інтеграції і диференціації у суспільстві і біологічному організмі, вони прагнули пояснити функції і структури елементів суспільної організації, визначити їх місце і роль у збереженні соціального цілого. На поч. XX ст. вплив *О.ш.с.* практично зупинився, що було пов'язане з її натуралізмом у тлумаченні соціальних явищ і процесів, неспроможністю пояснити їх із суто біологічних позицій.

ОРДЕНИ ЧЕРНЕЧІ [лат. *ordo* — ряд, група] — організації католицьких ченців, створені для посилення впливу католицької церкви. Найстарший орден — орден бенедиктинців, заснований в Італії у VI столітті Бенедиктом Нурсійським. Пізніше виникають інші ордени, зокрема, так звані жебрацькі (францісканців, домініканців, августинців), які проповідували відмову від матеріальних благ, особистого майна; згідно із статутом повинні жити подаяннями. Але згодом ці ордени швидко стали великими власниками. Діяльність орденів францісканців та домініканців сприяла розвитку середньовічної філософії — *схоластики* (див.).

ОРЕНДА [лат. *arendo* — наймаю, здаю в найм] — договір майнового найму, за яким одна сторона (орендодавач, власник майна) за плату передає певне майно в користування іншій стороні (орендареві). Орендар зобов'язаний використовувати його за призначенням, сплачуючи орендодавачеві орендну плату.

ОРІЄНТАЦІЯ [лат. *oriens* — схід] — 1) певне положення даної точки у просторі; 2) сукупність дій індивідів, спрямованих на оцінку проблемної ситуації, її обстеження і планування поведінки; 3) вміння розбиратися в оточуючих обставинах, обізнаність у чому-небудь; 4) спря-

мованість наукової, соціально-політичної та іншої діяльності; 5) у *структурно-функціональній теорії* (Т.Парсонс) — здатність суб'єкта дій виокремлювати об'єкти із оточуючого середовища, розрізняти об'єкти, які мають значення для задоволення його потреб, робити порівняльну оцінку об'єктів у плані спрямованості дії.

ОРІЄНТАЦІЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНА — орієнтація на певний об'єкт або вид діяльності, які розглядаються як засіб досягнення інших цілей.

ОРІЄНТАЦІЯ ПРОФЕСІЙНА — комплекс психолого-педагогічних і методичних заходів, спрямованих на оптимізацію процесів підготовки і перепідготовки індивідів до трудової діяльності відповідно до їх бажань, схильностей і сформованих здібностей, а також з урахуванням потреб у кадрах народного господарства і суспільства в цілому.

ОРІЄНТАЦІЯ ЦІННІСНА — соціальні цінності, які поділяються особистістю і є метою життя і основних засобів її досягнення. **О.ц.** є найважливішим фактором, який регулює, детермінує мотивацію особистості та її поведінку.

ОРТОДОКС [гр. *orthodoxos* — правовірний] — той, хто неухильно дотримується певного вчення (доктрини, системи поглядів).

ОРТОДОКСІЯ — 1) доктрина, фіксована авторитетними інстанціями релігійної общини і обов'язкова для всіх її членів. Протилежність **О.** — ересь; 2) неухильне слідування основам будь-якого вчення, світогляду.

ОСВІТА (як соціальний інститут) — особливим способом організована, ієрархієзована рольова діяльність з навчання та виховання, що спирається на спеціалізовані установи і нормативно-ціннісні системи їх функціонування, які надають сталості й визначеності суспільним відносинам з накопичення та передачі соціального досвіду, цілеспрямованого формування особистості. Як соціальний інститут **О.** виросла із рольової матриці “*вчитель — учень*”, яка поступово виокремилася від генетично висхідних матриць соціалізації: сімейної “*батьки — дитина*” і виробничої “*майстер — учень*”. Як соціальний інститут **О.** виконує такі основні функції: *економічну* — формування соціально-професійної структури; *соціальну* — відтворення соціально-класової і соціально-статусної структур суспільства, забезпечення соціальної мобільності; *культурну* — збереження, засвоєння і трансляція від покоління до покоління соціального досвіду, соціалізація індивідів. Значення **О.** в сучасному світі зростає, що пов'язано, насамперед, з розвитком науково-технічного прогресу.

ОСОБА — людський індивід у всій повноті якостей: біологічних, соціальних, духовних, ментальних та тілесних. У цьому понятті в найбільш загальній і абстрактній формі фіксується емпіричний факт буття окремої людини.

ОСОБИСТІСТЬ — це конкретне вираження сутності людини, цілісне втілення і реалізація в ній соціально значущих рис і якостей суспільства. До таких істотних характеристик **О.** належать: самосвідомість, соціальні потреби та інтереси, соціальний статус, соціальна роль, престиж, навички, знання, соціальна активність, відповідальність за свої вчинки, світогляд, моральні, естетичні й політичні норми, ціннісні орієнтації та ін. Термін “**О.**” служить для характеристики соціального в людині, а також ступеня її суб’єктивності. **О.** поєднує в собі риси загальнолюдського, соціально-значущого та індивідуально-неповторного.

ОСОБИСТІСТЬ МОДАЛЬНА — сукупність відносно сталих характеристик особистості, які найчастіше зустрічаються в певній спільноті.

ОСОБИСТОСТІ ДЕЗОРГАНІЗАЦІЯ — стан, при якому індивід не може ефективно функціонувати через внутрішнє збентеження, яке виникає внаслідок того, що індивід приймає суперечливі стандарти поведінки, ролі, соціальні норми і виявляє лояльність щодо інших груп.

ОСОБИСТОСТІ ІДЕАЛЬНИЙ ТИП — ті якості та риси особистості, які хотілося б бачити у кожній людині, але які за даних умов неможливі; тип особистості як побажання на майбутнє (напр., *всебічно і гармонійно розвинена особистість*).

ОСОБИСТОСТІ СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ — збірне поняття, що об’єднує цілий ряд досить різних теорій, які визнають людську особистість специфічним витвором, котрий виводиться не з біологічних чинників, а безпосередньо лише з тих чи інших соціальних факторів. У завершеному вигляді **О.с.к.** сформувалися у другій пол. XIX — XX ст. До них належать: *дзеркального “Я” теорія* (Ч.Кулі, Дж.Мід та ін.); *рольова теорія* (Р.Лінтон, Т.Парсонс, Дж.Морено та ін.); *марксистська концепція особистості* (К.Маркс і Ф.Енгельс); *необіхевіористська теорія особистості* (Є.Торндайк, Дж. Б.Уотсон, Б.Скіннер та ін.); *теорії референтної групи* (Г.Хаймен, А.Стросс, Т.Шибутані та ін.); *теорія соціальної установки* (У.Томас, Ф.Знанецький, Р.Олпорт, К.Холланд, Н.Рокіч та ін.); *концепція особистості* З.Фрейда; *диспозиційна теорія особистості* (В.Ядов та ін.).

ОХЛОКРАТІЯ [від гр. *ochlos* — натовп + *kratos* — влада] — рідкісний тип політичного режиму, при якому державне управління здійснюється

не на основі закону чи моральних цінностей, а на основі примх та забаганок натовпу та очолюючих його демагогів. Див. *Демагогія*.

ОЧІКУВАННЯ РОЛЬОВІ — сукупність неформальних вимог щодо виконання відповідних соціальних ролей (напр., очікування один від одного членів сім'ї виконання певних обов'язків відповідно із соціальними ролями батьків чи дітей, або очікування керівника фірми від її працівників ініціативного і сумлінного виконання ними своїх обов'язків, або очікування від студентів, що вони будуть засвоювати знання, професійні навички, культуру). Виступаючи специфічною частиною механізму регуляції поведінки людей у групах і організаціях, найбільш важливі *О.р.* стандартизуються, завдяки чому посилюється прогнозованість поведінки взаємодіючих людей, узгодженість, упорядкованість і ефективність їх дій.

ОЧІКУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ — очікування від людини, яка посідає в суспільстві певне становище, суджень, дій і вчинків, відповідно до її соціальної ролі.

П

ПАБЛІК РІЛЕЙШНЗ [англ. *Public relations* — зв'язки з громадськістю] — спеціалізована діяльність державних і громадських організацій, лідерів, що забезпечує взаєморозуміння і доброзичливість у контактах з масами (публікою), соціальними групами; реалізується шляхом поширення інформації, що розкриває механізм дії влади, контактами, які імітують довіру у взаємовідносинах влади і мас. *П.р.* — важлива складова управлінської діяльності, покликана забезпечити взаєморозуміння, довір'я між сферою управління і широкими соціальними верствами, соціальним середовищем. Вирізняють чотири моделі *П.р.*, які включають асиметричні або симетричні комунікації: 1) *прес-представництво*, або “*паблісіті*” — головною метою є просування організації, створення її сприятливого паблісіті в будь-який можливий спосіб; 2) *інформування громадськості* — головне завдання полягає не в забезпеченні паблісіті або реклами, а в наданні населенню якомога більше правдивої інформації; 3) *двобічна асиметрична модель* — за допомогою методів переконання і широкого використання досягнень соціальних наук відстоювати інтереси установи або організації; 4) *двобічна симетрична модель* — установа або організація прагнуть встановити ділові відносини з громадськістю, прийнятні для обох сторін.

ПАБЛІСІТІ [англ. *publicity* — відомість, популярність] — відомість, популярність, яка створюється засобами масової інформації.

ПАЛЛІАТИВ [лат. *pallio* — прикриваю, захищаю] — 1) засіб, який ліквідовує зовнішні вияви (симптоми) якогось зла, хвороби і т.ін.; діє поверхово, а не докорінно; 2) міра, яка не забезпечує повного розв'язання якогось завдання.

ПАМ'ЯТЬ — відображення предметів і явищ дійсності у психіці людини в той час, коли вони вже безпосередньо не впливають на органи чуття; процеси організації і збереження минулого досвіду, які роблять можливим його повторне використання в діяльності або повернення у сферу свідомості. **П.** включає такі процеси: запам'ятовування, зберігання, забування та відтворення. **П.** пов'язує минуле суб'єкта з його сьогоденням, сучасністю і майбутнім, є важливою пізнавальною функцією, що лежить в основі розвитку і навчання. Розрізняють такі види **П.**: а) залежно від того, що запам'ятовується і відтворюється, — *рухову, емоційну, образну, словесно-логічну*; б) за тривалістю закріплення і збереження матеріалу — *короткочасну (оперативну) й довгочасну*; в) залежно від того, як процеси пам'яті включаються у структуру діяльності — *мимовільну й довільну*; г) за усвідомленням (розумінням) змісту матеріалу пам'яті — *смыслову й механічну*.

ПАНАЦЕЯ [від імені давньогрек. богині *Panakeia* — всецілителька] — 1) універсальні ліки від усіх хвороб, які прагнули винайти алхіміки; 2) передбачуваний універсальний засіб від усіх бід, лих, нещастя на всі випадки життя.

ПАНЕГІРИК [гр. *paneqyrikos logos* — похвальна публічна промова] — 1) у стародавніх греків — патріотична промова, в якій вихваляються подвиги предків, велич народу тощо; 2) похвальна промова, публічне вихваляння будь-кого; 3) захоплююча і надмірна похвала.

ПАНЕЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ [лат. *panel* — панель, список] — вид повторного конкретно-соціологічного дослідження, що передбачає вивчення одного й того ж соціального об'єкта через задані проміжки часу за однією й тією ж програмою і методикою. Головна мета **П.д.** — дослідити тенденцію розвитку та динаміку соціального процесу чи явища у часі (напр., періодичні суцільні чи вибіркові переписи населення).

ПАНІКА [гр. *panikon* — підсвідомий страх] — тривога, розгубленість, які охоплюють людину або групу осіб перед реальною чи уявною небезпекою, що зростає в процесі взаємного навіювання і блокує здатність раціональної оцінки обстановки, мобілізацію вольових ресурсів і організацію спільної протидії.

ПАНОПТИКУМ — симптом посилення нагляду і соціального контролю в сучасному суспільстві; система безперервного спостереження і контролю за кожним аспектом життя в'язня. За *І.Бентамом*, *П.* — раціональний проект покарання, який прискорює видужання особистості.

ПАПСТВО [лат. *papa*, гр. *pappas* — батько, вихователь, наставник] — інститут вищого керівництва католицької церкви, виник у результаті створення централізованої церковної організації. Папа, в руках якого зосереджується абсолютна влада, обирається колегією кардиналів (конклавом). В даний час Папою Римським є *Бенедикт XVI*.

ПАРАДИГМА в соціології [гр. *paradigma* — зразок, приклад] — система найбільш загальних, вихідних і важливих основ достатньо визначеної на даному етапі теорії, яка визначає її концептуально-методологічний підхід до постановки і вирішення соціальних проблем. Висунутий ще в 60-х рр. XX ст. американським ученим *Т.Куном*, термін "*П.*" фіксував існування особливого типу знання в науковому дослідженні, що відрізняється від теоретичного знання за способом виникнення і обґрунтування і як певний набір розпоряджень задає характер бачення світу, впливає на вибір напрямків дослідження. Не будучи теорією у власному розумінні, полісемічне поняття "*П.*" сьогодні міцно утвердилося у багатьох науках, у т.ч. і в соціології, дає систему відліку і служить попередньою умовою і передумовою побудови й обґрунтування різних теорій. Історія наук є не що інше, як постійне виникнення, обґрунтування, розширення впливу одних *П.* і падіння інших, їх протиборство і зміна. Кожна *П.* визначає специфічний підхід дослідника до вивчення, інтерпретації й оцінки відповідних явищ, процесів і потребує вироблення своєрідного категоріального апарату. *П.* охоплює сукупність світоглядних, методологічних, теоретичних, методичних передумов і чинників, що уособлюють певні наукові зразки і досягнення на певному етапі знання і розвитку науки. Предметно *П.* включає найвищі наукові здобутки, що служать зразком для інших наук та наукових колективів. Як категорія наукознавства термін *П.* ефективно спрацьовує при поясненні механізму еволюції наукового знання, спадкоємності зв'язків між науковими традиціями та інноваціями. У соціології цей термін швидше означає соціологічну школу, яка є відносно самостійною і будується на власних методах, принципах і теорії (напр., *П. функціоналізму, конфліктології* та ін.).

ПАРАПСИХОЛОГІЯ [гр. *para* — поза, *psyche* — душа, *logos* — слово, вчення] — галузь дослідження загадкових явищ (*телепатія, телекінез* та ін.), які ще не мають ґрунтового наукового пояснення.

ПАРЕТО [Pareto] Вільфредо (1848 – 1923) – італійський соціолог і економіст, є яскравим представником так званого психологізму. Відмовившись від раціоналізму філософії Просвітництва, **П.** концентрує соціологічні орієнтації на психологічних, переважно ірраціональних, аспектах соціального життя: почуттях, інстинктах, емоціях, гіпнозі, лібідо тощо. Підкреслюючи ірраціональну природу людини, **П.** вважав, що специфічно людське є не в розумі, а в здатності використовувати розум у корисних цілях. **П.** – один з відомих в історії соціологічної думки теоретик елітизму, для якого історія суспільства є, насамперед, історією спадкоємності пануючих еліт. Суспільна динаміка, вважає **П.**, характеризується зміною двох типів еліт – “лисиць” та “левів”, що відображається законом циркуляції еліт. Багато ідей **П.** використали в структурному функціоналізмі, а теорія еліт стала поштовхом для дослідження механізмів влади. Соціологічні погляди **П.** виклав у 4-томному “Трактаті із загальної соціології” (1906).

ПАРИТЕТ [лат. *paritas* – рівність] – 1) рівноправність сторін у своїх взаємовідносинах; 2) співвідношення грошових одиниць різних країн, що вимірюються співвідношенням їхнього вмісту.

ПАРИЯ [тамільське *парайян* – недоторкана каста] – одна з нижчих “недоторканих” каст в Індії; 2) безправний, пригнічений, принижений індивід, соціальна група, народ; 3) за *М.Вебером*, група населення, яка зневажається, безправна, ендогамна, позбавлена необхідних соціальних контактів і можливостей входження в інші соціальні групи; необхідна в суспільстві в силу виконуваних нею функцій. **П.**, як правило, має свою релігію, яка виправдовує її безправність і приниження.

ПАРК [Park] Роберт (1864–1944) – американський соціолог, один із засновників Чикагської школи, автор “класичної” соціально-екологічної теорії. Отримавши освіту в ряді університетів США та Європи, **П.** викладав в університеті Чикаго, займався расовими проблемами в південних штатах. Соціологія, за **П.**, вивчає зразки колективної поведінки, яка формується в ході еволюції суспільства як організму і “глибоко біологічного феномену”. Тому суспільство має крім соціального (культурного) рівня ще й біологічний, який лежить в основі всього соціального розвитку. За **П.**, соціальна еволюція проходить чотири стадії: екологічну (просторова, фізична взаємодія), економічну, політичну і культурну. Дослідження культурної мобільності дозволили **П.** сформулювати поняття маргінальної особистості. Теоретичні погляди **П.** були викладені в роботах: “Соціальна екологія”, “Людська природа і

колективна поведінка”, “Соціологія і сучасне суспільство” та інших, а також у підручнику “Вступ до науки соціології” (співавторство з *Е. Берджесом*).

ПАРЛАМЕНТ [фр. *parler* – говорити] – вищий представницький і законодавчий орган влади в низці держав і має різні назви. Вперше був створений в Англії у XIII ст. як орган станового представництва. Парламент України – Верховна Рада.

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДЕМОКРАТІЯ – одна з форм представницької демократії, при якій влада народу делегується обраному ним парламенту.

ПАРСОНС [Parsons] Толкотт (1902 – 1972) – американський соціолог-теоретик. Отримавши європейську освіту, з 1927 р. викладав в Гарвардському університеті, обирався президентом Американської соціологічної асоціації (1949). Автор теорії дії і системно-функціональної школи в соціології, **П.** намагався збудувати узагальнюючу аналітичну логіко-дедуктивну систему, що охоплює людську реальність в усіх її проявах. Парсонівська концепція соціальної системи, незважаючи на складність і декларовану аналітичність, була, в порівнянні з попередньою соціологією, кроком вперед у напрямі пристосування системних уявлень до потреб соціологічного аналізу. Введена **П.** система понять вплинула на західну соціологію, в тому числі на емпіричні дослідження, а його теоретичні та методологічні положення продовжують розроблятися та критично переосмислюватися. **П.** залишив значну науково-теоретичну спадщину. Серед його праць можна виділити такі як: “Структура соціальної дії” в 2-х томах (1937), “Нариси соціологічної теорії” (1949), “Соціальна система” (1951), “Загальна теорія соціології” (1958) та інші.

ПАРТИКУЛЯРИЗМ [лат. *particularis* – частковий] – принцип соціальної та політичної активності, орієнтований на захист приватних чи вузькогрупових інтересів. Це прагнення до самостійності окремих частин держави чи різних сфер суспільного життя, тенденція до автономізації особистості, що дає змогу останній уникнути політичної доктринізації. **П.** може спричинити децентралізацію управління, руйнування внутрішньогосподарських і соціальних зв’язків, політичну роздрібненість, врешті-решт, сепаратизм. Водночас **П.** передбачає забезпечення прав особи, її етнічної автономії, а тому є важливою ознакою демократичності держави.

ПАРТІЙНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ – процес співвідношення інтересів

ПАРТІЙНА СИСТЕМА

індивіда з інтересами, захист яких декларує конкретна партія. **П.і.** визначає за яку саме партію буде голосувати індивід.

ПАРТІЙНА СИСТЕМА — 1) механізм реалізації демократичної політичної влади, що ґрунтується на взаємозв'язках і взаємодії різних політичних партій, їх відносин з державою та іншими інститутами влади; сукупність діючих у країні політичних партій (правлячих та опозиційних) та відносин між ними, які складаються у боротьбі за державну владу та у процесі її здійснення; сукупність партій, що існують у даній країні; 2) особливості участі політичних партій в управлінні державою; 3) регламентація діяльності політичних партій, їх легальний, напівлегальний або нелегальний статус.

ПАРТІЯ ВЛАДИ [від лат. *pars (partis)* — частка, частина] — сукупність згрупованих навколо глави держави інститутів, структур і об'єднань, що проводять офіційний курс, а також беруть участь у визначенні цілей і стратегії розвитку держави, у тому числі і окремих її регіонів.

ПАРТІЯ ПОЛІТИЧНА — добровільна організація громадян, створена для вираження і захисту соціальних, класових, групових інтересів політичними методами. Характеризується постійністю складу, наявністю апарату, ідеології, чіткістю організаційної побудови та ін.

ПАРТНЕРСТВО СОЦІАЛЬНЕ [фр. *partenaire* — компаньйон + лат. *socialis* — товариський, громадський] — складна суспільна система відносин у класовому, соціально розшарованому суспільстві, яка охоплює ідеологічну, політичну та економічні сфери держави з ринковою економікою, основними діючими особами якої є роботодавці та наймані працівники. **В ідеологічному аспекті П.с.** має на меті сприяти пом'якшенню суперечностей між роботодавцями і найманими працівниками на основі рівноправного співробітництва, інтегрувати працівників у систему ринкових відносин; **у політичному П.с.** — спрямоване на схвалення працівниками політичної влади даного суспільства; **в економічному П.с.** — покликане за допомогою матеріальних і моральних стимулів пробудити зацікавленість найманих працівників у зростанні темпів і ефективності виробництва, продуктивності праці й тим самим забезпечувати умови подальшого зростання прибутку роботодавців, держави, а також підвищення життєвого рівня самих працівників. Система **П.с.** та його механізм дає можливість вирішувати спірні питання не шляхом страйків, а за столом переговорів, шляхом взаємного погодження, урівноваження інтересів різних соціальних груп населення замість їх протиставлення; передбачає розумний компроміс замість

конфронтації, що веде до безвиході, погодженість замість односторонніх дій, терпимість замість радикалізму, еволюцію замість революцій. Проявом *П.с.* є, напр., законодавчо врегульований робітничий контр-роль (участь працівників в управлінні підприємством), а також деякі форми боротьби (зобов'язання сторін колективного договору вирішувати суперечки мирним шляхом, тобто без страйків, локаутів тощо). Система *П.с.* є важливою складовою соціальної держави, соціально орієнтованої економіки і передбачає діалог та співробітництво підприємців, профспілок та державних органів на всіх рівнях — корпоративному, галузевому та загальнонаціональному. Механізм *П.с.* в Україні лише складається.

ПАРТОКРАТІЯ — 1) псевдodemократичний політичний устрій, при якому вища влада, виконавчі структури, управління господарством зверху донизу належить одній партії, яку, як вважається, буцімто підтримує весь народ; 2) вузьке коло партійної бюрократії, яка зосереджує в своїх руках владу в середині партії і у всій країні.

ПАСИВНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО — право бути обраним у представницькі органи влади.

“ПАСИВНІ БІДНІ” — люди (зазвичай безробітні), які тривалий час одержують соціальну допомогу і не займаються (або перестали займатися) пошуками роботи чи інших шляхів поліпшення свого рівня життя.

ПАСИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА — небажання брати активну участь у діяльності, спрямованій на вдосконалення, зміну соціально-економічного і політичного устрою, орієнтація на пасивне сприйняття волі більшості, відмова від участі в гострих формах соціального протесту — мітингах, демонстраціях, страйках та ін. *П.с.* особливо характерна для маргінальних прошарків.

ПАТЕРНАЛІЗМ [лат. *paternus* — батьківський] — 1) тип керівництва, за якого керівники забезпечують задоволення потреб підлеглих, натомість вимагаючи від них лояльності та слухняності; 2) заступництво, “батьківська влада” індивіда чи групи над іншими індивідами або групами людей, які вважаються слабшими; 3) ідеологія і соціальна практика у сфері трудових відносин, яка виявляється у благодійності та турботі підприємців щодо своїх працівників; 4) політика індустриально розвинених країн щодо надання допомоги слаборозвиненим державам під виглядом “підкування” про них, і яка фактично закріплює їх економічну та політичну залежність.

ПАТОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА [гр. *pathos* — страждання + *logos* — слово, вчення] — 1) людські дії, вчинки, типи поведінки, котрі суспіль-

ПАТРІАРХАТ

ство розцінює як шкідливі, як такі, що підривають правопорядок і суспільну мораль (напр., злочинність, хуліганство, алкоголізм, наркоманія та ін.); 2) в органічній школі соціології — різні хвороби, які супроводжують розвиток соціального організму і послаблюють його функціонування.

ПАТРІАРХАТ [гр. *pater* — батько + *arche* — влада] — 1) форма соціальної організації, при якій чоловік відіграє домінуючу роль у сімейному, господарському, суспільному житті; 2) в еволюціонізмі — період родового ладу, що настав після матріархату і який збігався у часі з мідним, бронзовим і раннім періодом залізного віку; характеризується патрилінійним родом, владою чоловіка, який очолює рід, розвитком скотарства, плужного землеробства, металообробки тощо. Епоха *II*. — час розкладу первіснообщинного ладу, на заключному етапі — виникнення класів і держави.

ПАТРІОТ [гр. *patriotes* — земляк, співвітчизник] — людина, віддана своїй вітчизні, вірно служить її інтересам.

ПАТРІОТИЗМ [гр. *patriis* — батьківщина, вітчизна] — любов до батьківщини, відданість своїй вітчизні, своєму народу.

ПАУПЕР [лат. *pauper* — бідний, незаможний] — людина, яка живе в злиднях, позбавлена засобів до існування.

ПАУПЕРИЗАЦІЯ — процес масового зубожіння населення.

ПАУПЕРИЗМ — масова бідність окремих груп, верств населення, відсутність у них найнеобхідніших засобів до існування.

ПАФОС [гр. *pathos* — почуття, пристрасть] — стиль поведінки, манера, спосіб вираження почуттів, який характеризується піднесенням, натхненням, підвищеним емоційним настроєм.

ПАЦИФІЗМ [лат. *pacificus* — миротворчий] — 1) концепція, що виключає використання військової сили для вирішення конфліктів; 2) антивоєнний суспільно-політичний рух.

ПЕДАГОГІКА [гр. *paidagogike*] — наука про виховання і навчання людини, розкриває сутність, цілі, завдання і закономірності виховання, його роль у житті суспільства і розвитку особистості.

ПЕНІТЕНЦІАРНА СИСТЕМА [лат. *poenitentiarius* — покайний] — установлений порядок відбування кримінального покарання у вигляді позбавлення волі.

ПЕНСІЯ [лат. *pensio* — платіж] — регулярна грошова виплата, матеріальне забезпечення по старості, інвалідності, за вислугу років, у зв'язку із втратою годувальника і т.ін.

ПЕРВЕРСІЇ (перверзії) [лат. *perversio* — збочення] — форма сексу-

альної поведінки, що відхиляється від прийнятих у даній культурі норм; статеві збочення, протиприродні форми статевого потягу (*садизм, мазохізм, гомосексуалізм, педофілія, фетишизм* та ін.).

ПЕРВИННА СОЦІОЛОГІЧНА ІНФОРМАЦІЯ — неузагальнені відомості про досліджуваний об'єкт (напр., відповіді на питання анкети, інтерв'ю, дані спостереження та документів), які потребують подальшої обробки й аналітичного аналізу.

“ПЕРВІСНЕ ЛЮДСЬКЕ СТАДО” (або **праобщина**) — умовна назва початкового етапу первіснообщинного ладу, його дородової стадії, яка існувала в епоху давнього палеоліту. Це період становлення людини і суспільства, який ще називають періодом дикунства. Перехід від “стада” до роду завершив формування людського суспільства.

ПЕРЕГОВОРИ — спосіб урегулювання конфліктних ситуацій і вирішення протиріч на основі пошуку компромісів і зняття взаємних обвинувачень переговорних сторін.

ПЕРЕКОНАННЯ — процес і результат набуття людиною впевненості у вірності власних суджень і висновків за допомогою посилення на відповідні аргументи та факти.

ПЕРЕПИС — збір демографічних, економічних і соціальних даних про всіх людей у межах країни або будь-якої іншої адміністративної одиниці. В Україні переписи населення проводилися у 1926 р., 1939 р., 1959 р., 1989 і 2001 р. За даними останнього Всеукраїнського перепису населення (грудень 2001 р.) в Україні проживає 48 млн. осіб (134 національностей і народностей. Із загальної кількості 53,7 % (26,016 млн.) становлять жінки і 46,3 % (22,441 млн.) — чоловіки. У містах мешкає 32 млн. 577 тисячі осіб (67,2 %), у селах — 15 млн. 878 тис. (32,8 %). Із 454 міст України п'ять міст-мільйонників (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк), у дев'яти — проживає більш як 500 тисяч мешканців, у 37 — населення від 100 до 500 тисяч осіб. За національною ознакою в Україні проживають: 37,54 млн. українців (77,8 %), 8,33 млн. росіян (17,3 %), 275,8 тис. білорусів, 258,6 тис. молдаван, 248,2 тис. кримських татар, 204,6 тис. болгар, 156,6 тис. угорців, 151 тис. румун, 144 тис. поляків, 103,6 тис. євреїв, 99,9 тис. вірмен, 91,5 тис. греків та представники інших національних меншин.

ПЕРСОНАЛ [лат. *persona* — особистість] — особовий склад установи, організації, підприємства, фірми, компанії або частина цього складу. **П.** поділяють за ознакою виконуваної роботи (напр., *управлінський П.*).

ПЕРСОНАЛІЗМ — напрямок сучасної філософії, який визнає особистість первинною творчою реальністю та вищою духовною цінністю,

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ

а світ загалом — проявом творчої активності верховної особистості — Бога.

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ [лат. *persona* — особистість + *fatio* — робити] — часткова ідентифікація себе з іншими, усвідомлення і відчуття власної індивідуальності та унікальності, відкриття особистістю самої себе.

ПЕРШОДЖЕРЕЛО — джерело інформації, яке є оригінальним документом, що містить дані дослідження, або складений власноруч безпосереднім учасником звіт чи опис подій (щоденники, автобіографії, листи, юридичні документи, різного роду довідки, протоколи, ділові папери, рахунки, газети і т.ін.).

ПЕСИМІЗМ [лат. *pessimus* — найгірший] — сприйняття життя, ходу подій, просякнуте настроями занепадництва, безнадійності, відсутності віри у майбутнє.

ПИТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНЕ — питання, яке передбачає вибір одного з двох варіантів відповіді.

ПИТАННЯ ВІДКРИТЕ — форма питань, яка характеризується відсутністю варіантів відповідей, уміщених в анкеті. Основним принципом побудови формулювання питання є відведення спеціального місця, в якому респондент пише відповідь власноручно.

ПИТАННЯ ЗАКРИТЕ (“кафетерій”) — питання, яке передбачає вибір із запропонованого переліку відповідей.

ПИТАННЯ КОНТАКТНЕ — питання, яке ставиться на початку інтерв'ю з метою викликати зацікавленість респондента і усунути з самого початку можливі труднощі контакту.

ПИТАННЯ КОНТРОЛЬНЕ — питання, яке ставиться з метою перевірки ширості і точності відповідей респондентів на інші питання.

ПИТАННЯ НЕАЛЬТЕРНАТИВНЕ — питання, яке передбачає вибір декількох варіантів відповідей.

ПИТАННЯ НЕПРЯМЕ — питання, з відповіді на яке дослідник хоче одержати інформацію, що не впливає безпосередньо із формулювання питання.

ПИТАННЯ ПРОЖЕКТИВНЕ — питання, яке пропонується респонденту з метою з'ясування його орієнтацій в уявній ситуації; із відповіді робляться висновки про глибинні потреби, почуття, конфлікти респондента.

ПИТАННЯ РОЗ'ЯСНЮВАЛЬНЕ — питання, якому передують інформація з теми питання.

ПИТАННЯ-ФІЛЬТР — питання, яке призначене для виокремлення осіб, яким адресуються спеціальні питання.

ПІАР [англ. *public relations* — зв'язки з громадськістю] — спеціалізована діяльність інформаційно-аналітичного й агітаційного-пропагандистського характеру, спрямована на розробку сучасних комунікативних технологій з метою встановлення взаєморозуміння між суб'єктами політичних, соціальних та інших відносин. *П.* є важливою складовою управлінської діяльності.

ПІДПРИЄМЕЦЬ — особа, що нагромаджує капітал і ризикує вкласти його в справу, яка передбачає повернути вкладену суму з прибутком.

ПІДПРИЄМНИЦТВО — господарсько-фінансова діяльність суб'єктів різних форм власності у всіх сферах економіки в межах чинного законодавства на свій ризик і власну відповідальність. Є такі форми *П.*: *малий бізнес* — ґрунтується на особистій приватній власності або оренді; *спільне П.* — базується на колективній власності; *корпоративне П.* — на акціонерній власності.

ПІДПРИЄМСТВО — виробничо-господарська одиниця, що являє собою сукупність матеріальних і людських ресурсів, певним чином організованих для досягнення конкретно поставлених цілей.

ПІДСИСТЕМА — структурний елемент системи.

ПІДСУМКОВИЙ ДОКУМЕНТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ — вид звітності про хід і результати соціологічних досліджень. Використовуються такі *П.д.с.д.*: *інформація* — зміст результатів дослідження подається без їх інтерпретації; *інформаційна записка* — результати досліджень, підсумкові дані коментуються, а в кінці — подаються висновки із зазначенням виявлених тенденцій; *аналітична записка* — завершує, як правило, важливі етапи дослідження або є основним підсумковим документом невеликої науково-дослідної роботи. Вона може бути значною за обсягом і мати вступ, основну частину, висновки; *звіт про науково-дослідну роботу* — головний документ, який складається з таких розділів: титульного листа, списку виконавців, реферату, змісту, переліку умовних позначок і символів, вступу, основної частини, висновку, списку використаної літератури, додатків.

ПІДХІД СТРУКТУРНИЙ — методологічний підхід до соціологічного аналізу соціального світу. Розуміння суспільства як цілого, де частини ідентифікуються і набувають значення через свої зв'язки з цілим, започаткований *О.Контом*, *К.Марксом*, *Г.Спенсером*, далі розвинений *Е.Дюркгеймом*, *Б.Малиновським*, *А.Р.Радкліфф-Брауном* та ін. Його представники йдуть від аналізу різних структур до визначення функцій, які вони виконують.

ПІЛОТАЖНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

ПІЛОТАЖНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ в соціології [англ. *pilot* — дослідна установка] — попереднє пробне, найчастіше методичного спрямування, соціологічне дослідження, що проводиться з метою відпрацювання інструментарію збору первинної соціологічної інформації, методів організації і процедур проведення масового польового дослідження. У ході його проведення апробується методика дослідження, схеми організації всіх етапів збору даних. Головне завдання — забезпечити високу якість і надійність соціологічного виміру, його валідність у процесі польового дослідження.

ПЛАГІАТ [лат. *plagio* — краду] — привласнення або самовільне використання чужого художнього, наукового твору без згоди автора або посилання на нього.

ПЛАН СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ — основний документ підготовчого етапу організації робіт, що визначає стратегію і тактику наукового пошуку. Відрізняють два види планових документів: *стратегічний (принциповий)* і *робочий*. Стратегічний *П.с.д.* відображає загальну концептуальну схему дослідження та визначає послідовність дії соціолога. Виділяють такі його варіанти, як *розвідувальний, аналітичний* та *експериментальний*. У робочому плані перелічуються основні етапи усієї роботи, визначається методика і техніка дослідження, накреслюється сітьовий графік руху всієї роботи.

ПЛАНУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ — планування, спрямоване на визначення цілей, показників, завдань, термінів, темпів, пропорцій соціальних процесів, систем та їх ланок з урахуванням оптимізації їх розвитку, підпорядкування плановому регулюванню соціальних фактів і резервів.

ПЛЕБІСЦИТ [лат. *plebs* — простий народ + *scitum* — рішення] — форма всенародного голосування, результати якого не є підставою для прийняття законів (на відміну від референдуму).

ПЛЕБС [лат. *plebs* — простий народ, простолюдини, чернь] — 1) у Стародавньому Римі — переважна більшість вільного населення, яка спочатку, на відміну від патрициїв, не мала політичних прав; 2) у Європі у середні віки і пізніше — широкі верстви міської бідноти.

ПЛЕМ'Я — тип етнічної спільності і соціальної організації епохи первіснообщинного ладу. Характерні риси: кровна спорідненість у зв'язках між членами *П.*, поділ на роди і фратрії, спільність території і деяких елементів господарства, колективна власність, єдина мова (діалект), релігійні обряди і культи, первісна культура, племінна само-

свідомість та спільна назва. Для пізнього етапу властиве самоврядування, що складалося з плеїної ради воєнних і цивільних вождів. Утворення союзів *П.*, завоювання і переселення призвели до змішування *П.* і виникнення значно більших спільностей — *народностей*.

ПЛИННІСТЬ КАДРІВ — соціально-економічний процес зміни персонального складу трудових організацій, що впливає на життя трудових колективів, суспільства загалом.

ПЛУТОКРАТІЯ [гр. *plutocratia* — влада, могутність багатих] — державний устрій, при якому влада належить невеликій, найбільш багатій групі громадян; 2) правляча еліта, що складається з найбільш заможних громадян.

ПЛЮРАЛІЗМ [лат. *pluralis* — множинний] — 1) філософська концепція (*Г.Лейбніц, І.Герберт*), згідно з якою усе існуюче складається із множини духовних сутностей, що не зводяться до єдиного начала (субстанції); 2) вияв різноманітних думок, орієнтацій, розмаїття оцінок, які висловлюються індивідами щодо значущих для них ситуацій; 3) принцип, який утверджує наявність множини різноманітних взаємозалежних і самостійних соціальних і політичних груп, партій і організацій; передбачає право кожної людини дотримуватися будь-яких поглядів, тобто інакомислення.

ПЛЮРАЛІЗМ КУЛЬТУРНИЙ — один із принципів культурної політики, який передбачає існування різноманітних типів культури.

ПОБУТ — сфера позапиробничого соціального життя, в якій відбувається задоволення потреб людей в їжі, одязі, житлі, лікуванні і підтримці здоров'я, відпочинку, розвагах, освоєнні духовних цінностей. *Уширокому значенні П.* — уклад повсякденного життя, одна із важливих сторін способу життя людей, що містить у собі такі види повсякденної життєдіяльності: домашню працю і сімейне обслуговування, заняття з дітьми, сімейне спілкування, відпочинок і обмін інформацією тощо. Розрізняють *суспільний, міський, сільський, сімейний, індивідуальний* та інші *П.*

ПОВЕДІНКА — 1) процес взаємодії живих істот з оточуючим середовищем, довкіллям, пов'язаний з їх зовнішньою (рухомою) і внутрішньою (психічною) активністю. *П.* розрізняють на біологічному, психологічному і соціальному рівнях; 2) у *біхевіоризмі* — сукупність рухомих і зведених до них вербальних реакцій живих істот на впливи зовнішнього середовища.

ПОВЕДІНКА АМОРАЛЬНА — тип поведінки, який суперечить

ПОВЕДІНКА АНТИСОЦІАЛЬНА

існуючим у даному суспільстві моральним нормам (*пияцтво, користолюбство* і т.ін.).

ПОВЕДІНКА АНТИСОЦІАЛЬНА — тип поведінки, який характеризується запереченням соціальних норм цінностей, прийнятих у даному суспільстві.

ПОВЕДІНКА ПРИВАТНА — поведінка, яка вважається такою, що не має значення для долі спільноти, тому вона не цікавиться цією поведінкою і не контролює її.

ПОВЕДІНКА ПУБЛІЧНА — поведінка, яка вважається істотною, важливою для долі соціальної групи, задоволення її потреб, реалізації спільних цінностей.

ПОВТОРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ — вид соціологічного дослідження, який дозволяє встановити напрямок зміни певного процесу, описати його кількісні параметри, встановити та обґрунтувати визначені при першому дослідженні емпіричні закономірності та тенденції. Основними вимогами до *П.д.* є порівняння досліджень, а також обґрунтованість відмінності різниці між показниками, що порівнюються. Виділяють *панельні, когортні та трендові П.д.*

ПОДІЛ РОЛЕЙ — один із неусвідомлених способів, який застосовується особистістю для зниження рольової напруги шляхом тимчасового вилучення із життя однієї з ролей, виключення її із свідомості, але зі збереженням реагування на систему рольових вимог, притаманних цій ролі.

ПОЗИТИВІЗМ [лат. *positivus* — позитивний] — провідний напрям у соціології ХІХ ст. (*О.Конт, А.Кетле, Е.Дюркгейм* та ін.), який головним чином характеризується (особливо на першому етапі) натуралістичним підходом до явищ суспільного життя, намаганням пояснити суспільне життя і поведінку людини, застосовуючи для цього закономірності, встановлені у точних, насамперед природничих і фізичних науках (органічна школа в соціології, соціальний механіцизм). Соціальні явища і процеси є окремими випадками загальних законів та закономірностей. Найбільш характерні риси *П.*: *натуралізм, органіцизм, еволюціонізм, механіцизм, антиісторизм, редукціонізм* та ін. Термін "*П.*" був уведений у соціологію *О.Контом*, який вважав, що наука повинна мати справу лише з об'єктами, які піддаються спостереженню чи експерименту. Науковим є лише те знання, яке здобуто за допомогою точного наукового методу, збирання і аналізу емпіричних даних та послідовної перевірки гіпотез. Згідно з ним соціологія, як і інші суспільні

науки, повинна бути побудована за зразком природничих наук. Недостатність та обмеженість біологічного і механістичного підходів до суспільного життя призвели наприкінці ХІХ ст. до кризи *П.*, хоча вже в ХХ ст., перш за все, у зв'язку з бурхливим розвитком емпіричної соціології, відбувається відродження багатьох ідей *П.* на новій основі у вигляді *неопозитивізму*.

ПОЗИЦІЯ СОЦІАЛЬНА [лат. *positio* — положення, стан] — а) в *об'єктивному значенні* — суспільний статус людей з певними правами і обов'язками, що не залежать від їх індивідуальних, особистих рис. *П.с.* утворюють певну ієрархію за тими чи іншими критеріями (напр., майновими, владними), мають різний статус і престиж у громадській думці. *П.с.* описуються сукупністю рольових приписів, об'єктивних вимог до осіб, що займають таку позицію; б) у *суб'єктивному значенні* — усвідомлений вибір, світоглядна і моральна орієнтація особистості, яка підлягає моральній оцінці як основна, прогресивна або консервативна, реакційна.

ПОКАЗНИК — доступна для спостереження і виміру характеристика досліджуваного об'єкта (напр., *поведінка, думки, погляди, оцінки* і т.ін. опитуваних).

ПОКАЗНИКИ ВАРІАЦІЇ — статистичні діапазони коливання ознаки відносно її середнього значення, що дозволяють на основі математичних розрахунків перевірити достовірність висновків щодо існування внутрішньогрупових та міжгрупових відмінностей і завдяки цьому з достатнім ступенем достовірності визначати однорідність, значущість та інші характеристики цих ознак та об'єкта, явищ чи процесів, що вивчаються в цілому. Іноді *П.в.* називають ступенями розсіювання ознаки.

ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНІ — якісні та кількісні характеристики окремих властивостей і станів соціальних об'єктів і процесів, сукупність яких відображає їх суттєві особливості у статичності та динаміці. *П.с.* є підсумком теоретичного осмислення, глибокого вивчення соціальних явищ, завдяки чому певні характеристики можуть розглядатися як відомості про цілісний стан соціального об'єкта чи процесу. У широкому значенні до *П.с.* належать *демографічні, економічні, соціально-структурні* показники політичного, морального, соціально-культурного, духовного розвитку, способу життя суспільства і різних груп населення (показники народонаселення, валового національного продукту, національного доходу, росту продуктивності праці, споживан-

ПОКЛИКАННЯ

ня матеріальних і духовних благ тощо). Існують *якісні* та *кількісні П.с.* *Якісні П.с.* фіксують наявність або відсутність певної властивості, *кількісні* — ступінь її вираженості. *Нормативні П.с.* опираються на соціальний прогноз, суспільну потребу, вони є орієнтирами для соціального планування і управління. *Аналітичні П.с.* служать для дослідження соціальних процесів.

ПОКЛИКАННЯ — життєве призначення і спрямування людини, що надає доцільності, осмисленості та перспективності її діяльності.

ПОКОЛІННЯ (*генерація*) — 1) сукупність людей, які належать до певних вікових інтервалів, вік яких вписується в часовий проміжок між народженням їх дітей. Критерії визначення меж *П.* є непостійними і соціально зумовленими, але більшість досліджень визначають інтервал між *П.* сучасної епохи у 25 — 30 років; 2) сукупність близьких за віком індивідів, соціальна й ідейно-політична орієнтація яких формується під впливом певного історичного періоду, що має свої специфічні риси (напр., *П.* 20-х рр. ХХ ст., втрачене *П.*); в) нащадки подружньої пари чи сукупності пар за ступенем спорідненості.

ПОЛАНДРІЯ [гр. *polis* — багаточисельний + гр. *aner* — чоловік] — шлюб однієї жінки із кількома чоловіками.

ПОЛІГАМІЯ [гр. *polis* — багаточисельний + гр. *gamos* — шлюб] — шлюб із декількома людьми (*багатожонство* або *багатомужжя*).

ПОЛІГІНІЯ [гр. *gyne* — жінка] — шлюб одного чоловіка із кількома жінками.

ПОЛІТЕЇЗМ [гр. *polis* — багато + *theos* — бог] — багатобожжя; релігії, що включали у свій культ багато богів. *П.* характерний для всіх ранніх цивілізацій (напр., Давній Єгипет, Вавилон, Давня Греція, східні слов'яни і т.ін.).

ПОЛІТЕМІГРАНТ — людина, яка змушена залишити свою країну через нетерпиме ставлення влади до її політичних переконань, що несе загрозу її свободі та життю.

ПОЛІТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА — процес зараження масової свідомості гіпертрофованим потягом до політики, хворобливе підпадання мас під різні політичні впливи.

ПОЛІТИК [гр. *politica* — мистецтво управління державою] — особа, яка розуміється або бере активну практичну участь у політиці, громадській політичній діяльності.

ПОЛІТИКА — 1) особливий вид регуляції соціального життя, який виникає на певному ступені розвитку людства у зв'язку з розподілом

праці, поглибленням соціальної диференціації; 2) відносини, що охоплюють згоду, підкорення, панування, конфлікт і змагання між людьми, соціальними спільнотами і державами; 3) специфічний вид діяльності людей, пов'язаний з утвердженням права індивідів, соціальних груп і спільнот на керування суспільством, на владу; 4) у *переносному значенні* — лінія поведінки когось у чому-небудь (напр., у нього своя політика).

ПОЛІТИКА ДЕМОГРАФІЧНА — політика, спрямована на досягнення бажаного у довгостроковій перспективі типу відтворення населення; передбачає сукупність економічних, правових, медичних, виховних та інших соціальних заходів.

ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНА — діяльність суспільства і держави, спрямована на розвиток соціальної сфери, підвищення добробуту людей, поліпшення умов праці, життя та ін. Найбільш актуальними, першочерговими для нинішнього стану українського суспільства завданнями *П.с.* є: а) підвищення рівня життя переважної більшості населення; б) скорочення масштабів, а в перспективі — подолання бідності; в) припинення зростання і поступова ліквідація заборгованості по заробітній платі, пенсіях, соціальних допомогах; г) припинення зростання безробіття; д) створення сприятливих умов для реалізації економічної активності громадян, розвитку підприємництва та самозайнятості; ж) формування ефективної сімейної політики; з) реальне забезпечення проголошених Конституцією України прав і свобод громадян України.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА — комплекс уявлень певної національної чи соціально-політичної спільноти про сферу політики, усього політичного життя суспільства.

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ — усвідомлення сфери політики соціальними суб'єктами (індивідами, групами, класами, спільнотами). Проявляється як сукупність відповідних знань та оцінок.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА — інтегрована сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють політичну владу, управління справами суспільства, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними спільнотами і державою та забезпечують стабільність суспільства, певний суспільний порядок.

ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ — процес включення індивіда в політичну систему шляхом засвоєння ним досвіду попередніх поколінь.

ПОЛІТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ — наукова дисципліна, яка вивчає

ПОЛІТИЧНА СФЕРА

політичні інститути та процеси в їх соціальному контексті, соціальні детермінанти політичних відносин і соціальний зріз політичних явищ. Вирізняється, насамперед, соціологічним підходом до дослідження свого предмета, що вимагає з'ясування залежності політики від суспільства. *П.с.* акцентує на дослідженні соціальних основ влади, впливу соціальних групових інтересів та конфліктів на політичні інститути і впливу політичних інститутів на поведінку соціальних груп, а також більшою мірою, ніж політологія, — на боротьбі за владу між різними соціальними і політичними силами, латентних, неформальних та дезфункціональних аспектах політики. Соціологічний вимір політичних інститутів і процесів вивчається на макро- та мікрорівнях.

ПОЛІТИЧНА СФЕРА — соціальний простір, у межах якого здійснюється політика.

ПОЛІТИЧНЕ МАНІПУЛЮВАННЯ — приховане керування політичною свідомістю і поведінкою людей з метою змусити їх діяти (чи не діяти) всупереч їх власним інтересам. Особливо яскраво проявляється в ході виборчих кампаній.

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС — сукупність соціальних відносин у межах політичної сфери. Соціологія прагне оцінити їх поза межами політичної системи.

ПОЛІТИЧНІ РУХИ — форма вияву політичної активності людських мас; спільна діяльність об'єднань людей, які різняться своїми ідейними засадами і доктринами, завданнями та способами їх досягнення, чисельністю і внутрішньою структурою, роллю у політичному житті, ступенем адекватності потребам суспільного поступу тощо.

ПОЛЬОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ — соціологічне дослідження, завдання якого полягає у безпосередньому і всебічному вивченні соціального об'єкта в нормальних, природних умовах на відміну від лабораторного дослідження, яке відбувається у штучно створених умовах.

ПОЛЯРИЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА — посилення відмінностей у становищі соціальних та інших груп і верств (соціальної диференціації), яке призводить до їх протистояння (поляризації).

ПОЛЯРИЗАЦІЯ СТАТУСНА — 1) стан суспільства, при якому різні статус-групи при високій їх внутрішній солідарності займають взаємно антагоністичні позиції; 2) соціальні процеси, які ведуть до стану поляризації.

ПОМИЛКА РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТІ — ступінь відхилення статистичної структури вибірки від структури відповідної генеральної су-

купності. Існує два типи помилок: *випадкові* та *систематичні*. До *випадкових* помилок належать статистичні огріхи, органічно притаманні вибірковому методу (відхилення характеристик вибіркового розподілу від генерального, що виникають внаслідок різниці між розмірами двох сукупностей), та помилки, що викликані випадковими порушеннями в процедурах збору інформації. *Систематичні* помилки викликають неадекватне відтворення у вибірці генерального розподілу (різке завищення чи заниження характеристик генеральної сукупності).

ПОНЯТТЯ — закріплене і висловлене мовною формою віддзеркалення суттєвих властивостей предмета або явища. У *П.* об'єкт характеризується узагальнено. Основна функція — визначення загального, яке досягається шляхом абстрагування від особливостей окремих предметів (явищ) даного класу.

ПОППЕР [Popper] Карл Раймунд (1902 — 1994) — австро-англійський філософ-неопозитивіст, логік та соціолог. Був близький до Віденського гуртка, з 1945 р. проживав у Великобританії, професор Лондонського університету. Свою філософську концепцію *П.* назвав “критичним раціоналізмом”, і хоча вона близька до логічного позитивізму, все ж до деяких положень останнього ставився критично. Теорією “трьох світів” *П.* стверджує існування фізичного та ментального світів”, а також світу об'єктивного знання. У соціології *П.* був проти детермінізму та історизму, особливо марксистського, відкидаючи можливість наукової теорії історичного розвитку. На його думку, соціологія має планувати конкретні соціальні зміни за допомогою фрагментарної “соціальної інженерії”. *П.* був яскравим прихильником демократичного суспільства, розглядаючи його як “відкрите”, гуманне і протиставляв його тоталітарним, “закритим” суспільствам. З великої кількості праць *П.* найбільш відомою стала “Відкрите суспільство та його вороги” в 2-х томах (1966).

ПОПУЛІЗМ [лат. *populus* — народ] — 1) стиль у політиці, інших сферах суспільного життя, що спирається на примітивні гасла і апелює до настроїв мас; 2) риса, як правило, політичного лідера, схильного до *демагогії* (див.).

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД — метод, за допомогою якого шляхом порівняння визначають загальне і особливе в історичних явищах, досягається пізнання різних ступенів розвитку одного й того ж явища або двох різних співіснуючих явищ. *П.-і.м.* дозволяє виявляти і зіставляти рівні еволюції досліджуваного об'єкта, зміни, що

ПОРІГ БІДНОСТІ

відбулися в ньому, визначати тенденції його розвитку. Існують різні форми **П.-і.м.**: *порівняльно-зіставляльний метод*; *історико-типологізоване порівняння*; *історико-генетичне порівняння*; *порівняння, за яким фіксуються взаємовпливи різних явищ*.

ПОРІГ БІДНОСТІ – визначений державою граничний рівень особистісного добробуту, опинившись нижче якого, людина не може підтримувати нормальний фізичний стан.

ПОРЯДОК СОЦІАЛЬНИЙ – 1) організованість суспільного життя, упорядкованість соціальних дій, соціальної системи; 2) сукупність існуючих у даному суспільстві інститутів і способів їх впливу на соціальне життя; 3) умови існування, за яких формуються, підтримуються і руйнуються різноманітні зразки соціальної організації.

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – соціальна форма, що формується і визначається в процесі еволюції і трансформації індустріального суспільства. Відповідає рівню низки країн Західної Європи та Північної Америки кінця ХХ ст. Характеризується переходом від виробничої економіки до обслуговуючої, різким зростанням виробництва продукції, що базується на “високих технологіях” (*high tech*).

ПОСТПОЗИТИВІЗМ – ряд сучасних філософських і соціологічних концепцій (критичний раціоналізм, науковий реалізм та ін.), які виникли в 50–70-х рр. ХХ ст. у процесі критики неопозитивізму. Спільними для них є ствердження неможливості проведення жорсткої лінії розмежування між метафізикою і наукою, специфічного компонента для соціологічного дослідження пізнавального процесу, визнання провідної ролі в пізнанні теоретичного рівня знання.

ПОСТУЛАТ [лат. *postulatum* – те, що вимагається, вимога] – твердження, яке визнається без доказів як вихідне положення при побудові будь-якої теорії, і тому відіграє в ній роль аксіоми.

ПОТЕНЦІАЛ [лат. *potentia* – можливість, могутність, сила] – сукупність наявних засобів та можливостей для будь-якої дії, діяльності, реалізації чогось.

ПОТРЕБИ – нужда, необхідність для людини того, що забезпечує її існування і самозбереження; внутрішні спонуки активності людини, характеристика об’єктивного в особистості. У сучасній науці використовують різні класифікації потреб: *за сферами діяльності* (П. праці, відпочинку, пізнання, спілкування); *за об’єктом* (П. матеріальні і духовні, етичні й естетичні і т.ін.); *за їх функціональними ролями* (П. домінуючі і другорядні, центральні і периферійні, стійкі і ситуативні);

за суб'єктом (*П.* індивідуальні, групові, колективні, суспільні). Американський соціолог *А. Маслоу* виділив п'ять рівнів потреб: 1) фізіологічні; 2) потреби у безпеці й захисті; 3) потреби у належності до групи, сім'ї, у любові й щасті; 4) потреби у повазі; 5) потреби у самовираженні: творчості, грі тощо. Потреби кожного наступного, тобто вищого рівня, на думку вченого, актуалізуються лише після задоволення потреб нижчого «щабля».

ПОХВАЛА — акт публічного схвалення, позитивної оцінки чогось, когось, певного вчинку, поведінки, діяльності. Способами вираження *П.* можуть бути виразні жести, міміка, знаки, слово. *П.* може бути *удаваною, нещирою і справжньою*.

ПОХИЛИЙ ВІК — останній відрізок життя людини, пов'язаний з пониженням її здібностей і соціальної цінності, а також з відокремленням від попередніх соціальних зобов'язань.

ПОЯСНЕННЯ — мета, провідна функція і необхідний етап соціального аналізу, що співпадає з розкриттям необхідних і суттєвих зв'язків соціального явища чи процесу з положеннями теорії і виявлення тенденцій, яким підпорядковується даний об'єкт, явище чи процес.

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ — можливості людини, які визначаються економічними і культурними умовами життя суспільства і законодавчо закріплюються державою. В них виражена палітра свободи, яка об'єктивно можлива для індивіда на конкретному етапі розвитку суспільства. У межах цієї формально закріпленої свободи здійснюється самовизначення особи, встановлюються умови реального використання соціальних благ в економічному, соціальному і культурному житті. Існують такі основні групи прав і свобод людини та громадянина: громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні.

ПРАВА ЛЮДИНИ — поняття, що характеризує правовий статус людини по відношенню до держави, її можливості та домагання в економічній, соціальній, політичній і культурній сферах. *П.л.* мають природний і невідчужуваний характер. Вільне й ефективне здійснення *П.л.* — одна із головних ознак громадянського суспільства і правової держави. Основними принципами конституційно-правового інституту прав і свобод людини є: закріплення в національному законодавстві прав і свобод, встановлених нормами міжнародного права; невідчужуваність та непорушність особистих природних прав і свобод людини та наявність їх у неї від народження; рівноправність людей у їхніх правах та свободах; єдність прав та обов'язків людини і громадянина; гарантованість прав і свобод.

ПРАВО — система загальновизнаних, традиційно усталених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм та вимог, що регулюють суспільні відносини, упорядковують суспільне життя. Існуюча в світі практика прецедентного *П.* застерігає проти ототожнення *П.* та закону. *П.* є вираженням усезагальної волі народу, нації, а державні закони часто бувають вираженням тільки окремої волі парламентської більшості або політичного істеблішменту.

ПРАВОСЛАВ'Я — одна з трьох гілок християнства, що сформувалася після його остаточного розколу (1054 р.) на західну (католицизм) і східну (православ'я) церкви. Саме у формі православ'я прийшла християнська віра до Київської Русі (X ст.) з Візантії.

ПРАВЛЯЧИЙ КЛАС — цей дещо застарілий термін використовується для позначення економічно пануючого соціального класу, який контролює суспільство за допомогою будь-яких доступних його впливові політичних інститутів. В одних суспільствах такий контроль може бути явним (як в епоху феодалізму), а в інших — прихованим, *латентним* (напр., на думку деяких соціологів, система парламентської демократії насправді контролюється тими, хто володіє економічною владою).

ПРАГМАТИЗМ (гр. *pragma* — діло, дія) — підхід до вирішення соціальних і політичних проблем і безпосередньо саме вирішення, зорієнтоване на отримання тих чи інших практичних результатів, переваг, реальної вигоди, нерідко незважаючи на об'єктивні умови, моральні аспекти справи і можливі віддалені наслідки дій і поведінки. Як своєрідний філософський та ідейно-політичний напрям *П.* виникає в 70-і рр. XIX ст. в США, а потім поширюється і в інших країнах (*Ч. Пірс, У. Джемс, Дж. Д'юї, Дж. Мід* та ін.).

ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНА — матеріальна, чуттєво-предметна, цільова діяльність людини, спрямована на освоєння і перетворення природних і соціальних об'єктів; становить всезагальну, рушійну силу розвитку людського суспільства і свідомості. Усталеними в певному соціальному просторі і часі *П.с.* є соціальні інститути.

ПРАЦЕЗДАТНІСТЬ — якість особистості, яка виявляється у високій здатності до праці, спрямованості на виконання трудового процесу. Рівень *П.* істотно залежить від вікових особливостей. Найвищі вияви *П.* припадають на період зрілого віку, у похилому віці *П.* різко знижується.

ПРАЦІВНИК — індивід, зайнятий у будь-якій сфері трудової діяльності.

ПРАЦІВНИК СОЦІАЛЬНИЙ — державний службовець або працівник благодійних недержавних фондів чи інших організацій, який займається як своєю основною роботою (роботою за сумісництвом, роботою на громадських засадах) діяльністю з реалізації соціальних заходів, які є складовими частинами державних (недержавних) благодійних соціальних програм.

ПРАЦЯ — процес свідомої доцільної діяльності людей, в якому вони видозмінюють зовнішню природу, опосередковують, регулюють і контролюють обмін речовин між собою і водночас змінюють власну природу. **П.** — фундаментальна форма діяльності людини, яка створює всю сукупність функціонування в суспільстві матеріальних і духовних благ; основа виникнення таких властивостей людини, як спілкування, свідомість, формування духовних цінностей. **П.** включає в себе такі моменти: доцільну діяльність або саму **П.**, предмет, засоби та результат **П.** Основні соціальні функції **П.**: виробництво засобів для життя; забезпечення матеріальних передумов для різноманітних форм духовної діяльності; є основою усієї системи соціальних відносин у даному суспільстві, засобом соціалізації особистості і соціального контролю та ін.

ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ — властивості та відносини досліджуваного об'єкта (класу, соціальної групи, соціального інституту і т.п.), пізнання яких необхідне для розв'язання теоретичної і практичної проблеми. На відміну від об'єкта дослідження, зміст якого не залежить від суб'єкта, **П.с.д.** є результатом взаємодії суб'єкта та об'єкта пізнання. Формування **П.с.д.** зумовлене як властивостями об'єкта, так і характером проблем, що постають перед соціологом, рівнем наукових знань та засобів пізнання. **П.с.д.** передбачає об'єкт, але не співпадає з ним; один і той же соціальний об'єкт може вивчатися з метою вирішення різних наукових проблем. Слід розрізняти предмет теоретичного та емпіричного соціологічного дослідження. Безпосереднім предметом теоретичного соціологічного дослідження є шерег ідеалізованих, абстрактних об'єктів, теоретичних схем та моделей, а емпіричного — властивості та відносини об'єктів, емпіричні закономірності, які можуть бути виведені безпосередньо шляхом узагальнення соціальних фактів.

ПРЕДСТАВНИЦЬКА ДЕМОКРАТІЯ — прийняття найважливіших рішень виборними установами. Див. *Парламент*.

ПРЕЗЕНТАЦІЯ — офіційна церемонія представлення громадськості нової книги, журналу, фільму, відкриття виставки, нового закладу, організації тощо.

ПРЕЗИДЕНТ

ПРЕЗИДЕНТ [лат. *praesidens* — сидячий попереду] — 1) глава держави в країнах з республіканською формою правління. У парламентських республіках обирається або парламентом, або особливою колегією парламенту, в президентських республіках — шляхом прямих або непрямих виборів (див. *Вибори*); 2) виборний керівник деяких товариств, установ; 3) вища посадова особа компанії, корпорації.

ПРЕРОГАТИВА [лат. *praerogativa* — запрошений першим, перевага, першість] — виключне право установи чи посадової особи на вирішення тих чи інших питань.

ПРЕСА [лат. *pressare* — тиснути, давити, у значенні робити відбиток] — загальна назва періодичного друку, тобто газет і журналів.

ПРЕСТИЖ [фр. *prestige* — авторитет, повага] — оцінка індивіда, соціальної групи, сфери і категорії діяльності відповідно до певної ціннісно-оцінювальної шкали. **П.** — функція оціночних відношень суб'єкта, що посідає певну позицію в суспільній і міжособовій соціальній структурі, тому він змінюється залежно від зміни характеру і спрямованості цієї структури.

ПРЕЦЕДЕНТ [від лат. *praecedens* — попередній] — випадок, вчинок, подія, що мали місце в минулому і слугують прикладом для аналогічних дій сьогодні.

ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ — система життєдіяльності особистості, пов'язана із приватним (не суспільним, не державним) володінням, господарюванням, діяльністю та відносинами, індивідуальним чи груповим почином, ініціативою, самореалізацією, саморозвитком, із приватними (індивідуальними чи груповими) інтересами, суб'єктом яких є особистість як приватна особа або мала група (сім'я, група осіб, об'єднаних спільними інтересами, приватною справою, хобі тощо). Як певний життєвий простір **П.ж.** особистість структурує і заповнює відповідними формами життєдіяльності, виходячи зі своїх особистих або приватних інтересів. **П.ж.** виступає органічною частиною цілісної життєдіяльності людини, яку вона здійснює певною мірою (неоднаковою в різних культурах і соціальних системах), дистанціюючись від соціуму, куди ні суспільство, ні державні органи не мають право довільно втручатися. Відносини між державою і приватними особами в демократичному суспільстві визначаються і регулюються законами, у першу чергу Конституцією. Ступінь розвитку і структурованості **П.ж.** є одним із виявів реального здійснення свободи і прав людини. **П.ж.** має загальноцивілізаційне значення, разом з тим кожний народ має

особливі традиції в устрої життя, у тому числі в організації його приватних форм.

ПРИВІЛЕЙ СОЦІАЛЬНИЙ – виключне право і перевага окремих осіб, груп, класів, установ, які є недоступними для більшості людей.

ПРИКЛАДНА СОЦІОЛОГІЯ – галузь соціологічної науки, покликана на базі фундаментальної соціології вивчати шляхи, форми і методи вирішення практичних питань оптимізації організації, функціонування і розвитку соціального життя і на цій основі виробляти відповідні рекомендації, плани, прогнози та ін. Метою і завданням *П.с.* є вирішення актуальних і важливих питань, висунутих самим життям, наукового “обслуговування” практики і політики. *П.с.* вивчає не загальні, а конкретні соціальні явища, концентрує увагу на тих компонентах соціальної системи, які безпосередньо пов’язані з людиною, впливають на її практичну діяльність; зосереджується на дослідженні людських сукупностей та особистості в її різних соціальних аспектах.

ПРИНЦИПИ [лат. *principium* – основа, начало] – 1) максимально широкі за обсягом твердження, в яких фіксується предмет науки, її теорія і методи. *П.* є вихідними положеннями певного вчення, теорії. *П.* не придумані людьми довільно, а виведені на основі адекватного відображення природи, суспільства, мислення; 2) керівна ідея, основне правило діяльності; 3) внутрішні переконання людини, твердість і усталеність її поглядів на когось чи щось. Чітке і послідовне дотримання *П.*, проведення їх в життя характеризує морально-психологічну рису особистості – *принциповість*; 4) основа устрою чого-небудь.

ПРИРОДНІ СПІЛЬНОТИ – спільноти, які реально існують (*національні, територіальні* і т.д.).

ПРИСТОСУВАННЯ – прийняття індивідом або групою культурних норм, цінностей та еталонів дій нового середовища, коли норми і цінності, засвоєні в попередньому середовищі, не задовольняють потреби, не створюють прийнятну поведінку.

ПРИСТОСУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ – система соціальних і соціально-психологічних механізмів, за допомогою яких індивід чи група змінюють свою поведінку відповідно до норм соціального середовища.

ПРІОРИТЕТ [лат. *prior* – перший, старший] – першість, переважające значення будь-чого, будь-кого.

ПРІОРИТЕТ СОЦІАЛЬНИЙ – соціальне завдання, яке визнається групою або суспільством як невідкладне і потребує першочергового вирішення.

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНА

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНА [гр. *problema* — завдання] — соціальне протиріччя, яке усвідомлюється суспільними суб'єктами (індивідами, групами і т.д.) як вагома для них невідповідність між існуючим і тим, що має бути; між цілями і результатами діяльності, що виникає через відсутність засобів для досягнення цілей. *П.с.* має об'єктивно-суб'єктивну природу: в її основі лежить протиріччя між різними сферами життєдіяльності суспільства або соціальних груп, і водночас виникнення *П.с.* передбачає оцінку, переживання або проблемну ситуацію. Розрізняють проблеми *гносеологічного* і *предметного* характеру. За масштабністю *П.с.* може мати *планетарний, загальнонаціональний, регіональний* або *місцевий* характер, а за часом дії — *короткострокові, середньострокові* і *довгострокові*. За глибиною протиріччя виділяють *однопланові* (стосуються лише однієї сторони соціального явища) і *системні* (торкаються багатьох сторін явища) *П.с.*

ПРОБЛЕМНА СИТУАЦІЯ — протиріччя між знанням про потреби людей у будь-яких результативних теоретичних і практичних діях і незнанням шляхів, засобів і методів їх реалізації, що об'єктивно виникають у процесі розвитку.

ПРОГНОЗ [гр. *prognosis* — передбачення, пророкування] — ймовірне припущення або пророкування про стан будь-якого явища та його наслідків у майбутньому.

ПРОГНОЗ СОЦІАЛЬНИЙ — наукове обґрунтування передбачуваних змін соціальних відносин і соціальних процесів або їх елементів. *У широкому розумінні П.с.* означає: 1) комплексне передбачення перетворень соціального середовища під впливом об'єктивних, а також постійно діючих і цілеспрямованих суб'єктивних чинників; 2) визначення перспектив розвитку соціальної сфери; 3) визначення соціальних наслідків прогнозних наукових, науково-технічних та інших розробок. *У вузькому розумінні П.с.* поширюється на ті соціальні об'єкти, соціальні процеси, форми і види соціальних відносин, які пов'язані з поза виробничим життям людини, колективів та інших соціальних спільнот. За *просторовим критерієм* розрізняють *П.с.* на рівнях планетарному, міждержавному, державному, регіональному, місцевому, колективів і їх об'єднань, а за *часовим критерієм* — *оперативні, короткострокові, середньострокові (тактичні), довгострокові (стратегічні)*. *П.с.* робиться на основі використання методів екстраполяції, моделювання і експертних опитувань.

ПРОГНОЗУВАННЯ — 1) розробка прогнозу; 2) спеціальне наукове дослідження конкретних перспектив будь-якого суспільного явища.

ПРОГРАМА КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ — документ, що містить теоретичне обґрунтування методологічних підходів і методичних прийомів вивчення конкретного явища чи процесу, концепцію всього дослідження. Розробка **П.к.-с.д.** — обов'язкова умова соціологічного дослідження, запорука одержання вірогідної інформації про досліджуваний об'єкт. Основними вимогами до формування програми є: 1) теоретико-методологічна обґрунтованість; 2) структурна повнота, тобто наявність у програмі всіх структурних елементів; 3) логічна послідовність усіх елементів, ланок програми; 4) гнучкість програми; 5) ясність і точність, деталізація програми. Відповідно до призначення **П.к.-с.д.** реалізує три основні функції: методологічну, методичну й організаційну. **П.к.-с.д.** складається з двох частин (розділів): *методологічної* та *методичної (процедурної)*, які містять детальний, чіткий і завершений виклад таких основних моментів: *методологічна частина* — а) опис проблемної ситуації, формулювання й обґрунтування проблеми дослідження; б) визначення мети, об'єкта і предмета дослідження; г) логічний аналіз основних понять; д) висунення гіпотез; е) формулювання основних і неосновних завдань дослідження; є) вибір принципового плану дослідження; *методична частина* — а) визначення досліджуваної сукупності; б) характеристики методів збору первинної соціологічної інформації; в) логічну структуру інструментарію для збору цієї інформації; г) логічні схеми комп'ютерної обробки інформації; д) складання робочого плану дослідження.

ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНІ — виклад основних положень діяльності соціальних інститутів, політичних партій чи організацій на певну перспективу. Виділяють *програму-максимум* і *програму-мінімум*. Розробка **П.с.** ведеться на основі назрілої і перспективної мети соціального розвитку суспільства і передбачає виконання через перспективне планування.

ПРОГРЕС [лат. *progresus* — успіх, рух вперед] — напрям розвитку від нижчого до вищого, поступальний рух вперед, до нового, більш досконалого. Протилежність **П.** — *регрес* (див.).

ПРОДЮСЕР [англ. *producer*, від лат. *producere* — виробляти, створювати] — у кінематографі, а згодом на телебаченні та шоу-бізнесі, особа, котра контролює ідейно-художній зміст та організаційно-фінансові заходи при виготовленні кіно-, теле- та шоу-продукту.

ПРОЕКТУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ — науково обґрунтоване конструювання системи параметрів майбутнього соціального об'єкта або які-

ПРОЖИТКОВИЙ МІНІМУМ

сно нового стану існуючого об'єкта; одна з форм соціального управління.

ПРОЖИТКОВИЙ МІНІМУМ [лат. *minimum* — найменше] — мінімум засобів, необхідних для забезпечення працездатності працівника і членів його сім'ї для відновлення затраченої в процесі праці робочої сили та продовження людського роду. *П.м.* існує у двох основних формах: 1) *фізіологічний мінімум* (життєві засоби, необхідні для задоволення лише головних фізіологічних потреб); 2) *соціальний мінімум* (крім потреб фізіологічного мінімуму, включає мінімальні духовні й соціальні потреби). Для визначення абсолютного мінімуму найточнішим є *метод споживчого кошика*.

ПРОЛЕТАРИЗАЦІЯ — зубожіння окремих соціальних груп і верств населення внаслідок неефективної соціальної і економічної політики; зростання чисельності пролетаріїв.

ПРОЛЕТАРІАТ [лат. *proletarius* — неімуші, незаможні] — соціальний клас, позбавлений власності на засоби виробництва, єдиним джерелом існування якого є продаж власної робочої сили.

ПРОЛОНГАЦІЯ [фр. *prolongation*, від лат. *prolongere* — подовжувати] — продовження терміну дії будь-якого договору, угоди.

ПРОМІСКУЇТЕТ [лат. *promiscuus* — змішаний, спільний] — за *Л.Морганом*, стадія неупорядкованих статевих відносин у первісному суспільстві, що передувала виникненню шлюбу і сім'ї.

ПРОПАГАНДА [лат. *propaganda* — розповсюдження] — 1) система діяльності, спрямована на поширення знань, культурних цінностей та іншої інформації з метою формування певних поглядів, уявлень, емоційних станів, впливу на соціальну поведінку людей; 2) розповсюдження в масах ідеології і політики певних класів, партій, держав; 3) засіб маніпулювання масовою свідомістю.

ПРОПАГАНДА СОЦІОЛОГІЧНА — вплив на свідомість людини через спосіб життя, символіку і реальний світ соціального оточення.

ПРОПОРЦІЙНА ВИБОРЧА СИСТЕМА — виборча система, в основу якої закладено принцип пропорційності між відданими за партію голосами виборців і числом отриманих нею мандатів представницького органу (кандидати в представницький орган висувуються лише партіями).

ПРОСОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА — поведінка людини, безкорисливо спрямована на благо інших людей.

ПРОСТІР СОЦІАЛЬНИЙ — 1) поле соціальної діяльності, яке містить сукупність значущих соціальних груп, індивідів, об'єктів у тому

чи іншому їх взаємному розташуванні; 2) уявлення індивіда чи групи про своє місце у суспільстві.

ПРОТЕСТАНСТВО [лат. *protestans* – той, що заперечує] – один з трьох напрямів християнства. Об'єднує низку самостійних церков, які дещо відрізняються одна від одної культом та організацією, але пов'язані спільністю походження й основних рис віровчення і догматики (лютерани, кальвіністи, англіканці, меноніти, баптисти, мормони, адвентисти, свідки Іегови, п'ятидесятники та ін.).

ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ [гр. *protos* – перший] – означає весь доконтівський період розвитку соціального знання, підготовчий період для соціології як аналітичної науки. **П.** охоплює період від перших уявлень людини про соціальний світ і триває до 30–40-х рр. XIX ст., коли в Західній Європі виникає соціологія, і включає процеси зародження, становлення, розвитку донаукових (міфологія, героїчно-побутовий епос, релігійні уявлення) та елементи наукових знань про людину, суспільство, соціальні відносини, соціальну структуру, спонукальні мотиви людської діяльності, форми закріплення та реалізації її спеціалізованих видів, про управління соціальними процесами, взаємини між соціальними групами та індивідами тощо. У цей період було створено певні теоретичні і емпіричні засади, що дали змогу формуватися соціологічному мисленню, яке в подальшому продукувало соціологічне знання. До цієї бази внесли свої надбання *Демокрит, Платон, Арістотель, Цицерон, Августин Блаженний, Фома Аквінський, Ібн Хальдун, Т. Мор, Т. Кампанелла, Ж. Боден, Г. Гроцій, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Віко, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель, А. Сен-Сімон* та ін.

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ – процес прийняття особистістю рішення щодо вибору різновиду майбутньої трудової діяльності.

ПРОФЕСІЙНИЙ КОДЕКС СОЦІОЛОГА – сукупність правил, які регламентують різні види соціологічної діяльності. Серед них: професійна компетентність, наукова чесність, коректність, максимальна достовірність і надійність соціологічної інформації та висновків, неупередженість при встановленні наукової істини та інші.

ПРОФЕСІОГРАМА [лат. *professio* – спеціальність, заняття + *gramma* – запис] – опис у формі таблиці чи графіка будь-якого виду професійної діяльності в конкретних виробничих умовах.

ПРОФЕСІОГРАФІЯ [лат. *professio* – спеціальність, заняття + *grapho* – пишу] – технологія вивчення вимог, які потребує професія до осо-

ПРОФЕСІОНАЛ

бистісних якостей, психологічних здібностей і фізіологічних можливостей людини.

ПРОФЕСІОНАЛ — індивід, який володіє високим рівнем теоретичної підготовки і сформованості системи узагальнених умінь та навичок для роботи за обраною професією. Критерієм *П.* є його здатність успішно виконувати роботу (професійну діяльність) різної складності. Діапазон складності конкретного виду праці (зміст, обсяг, послідовність виконання робіт) зумовлює певний рівень кваліфікації *П.*

ПРОФЕСІОНАЛИ — представники особливої соціальної верстви, які характеризуються: 1) зайнятістю на основі застосування навиків, сформованих на базі теоретичних знань; 2) наявністю спеціальної освіти; 3) особливою компетентністю, гарантованою складеними іспитами; 4) наявністю певного кодексу поведінки, яка забезпечує професійну ідентичність; 5) виконання певних службових обов'язків на благо суспільства; 6) членство у професійній асоціації.

ПРОФЕСІОНАЛІЗМ — ступінь оволодіння індивідом професійними навиками.

ПРОФЕСІЯ [лат. *professio* — офіційно визначене заняття, фах] — сталий і порівняно широкий різновид трудової діяльності людини, що передбачає певну сукупність теоретичних знань і практичних навичок, набутих внаслідок навчання, досвіду роботи.

ПРОЦЕДУРА ДОСЛІДЖЕННЯ [лат. *procedo* — просуваюся] — певна послідовність пізнавальних та організаційних дій, необхідних для розв'язання проблеми дослідження. *П.д.* визначає шляхи і засоби вирішення дослідницького завдання; належить як до дослідницького процесу в цілому, так і до окремих його стадій. Загальна процедура соціологічного дослідження передбачає такі етапи: розробку програми чи проекту дослідження; вибір об'єкта дослідження та одиниць спостереження (вибірка); розробку інструментарію дослідження; збір первинної соціологічної інформації; обробку та аналіз інформації.

ПРОЦЕС СОЦІАЛЬНИЙ — зміни стану соціальної системи чи її підсистем. Можна розрізнити *П.с.* функціонування, що забезпечує відтворення системи, і *П.с.* розвитку, який забезпечує перехід системи до якісно нового стану.

ПРОШАРОК СОЦІАЛЬНИЙ — сукупність індивідів, об'єднаних за якимось спільними ознаками і які мають однаковий соціальний статус, ранг і т.ін.

ПСИХОЛОГІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ З СОЦІАЛЬНОЮ ГРУПОЮ — визнання індивідом факту своєї належності до тієї чи іншої

групи (реальне чи уявне), прийняте на основі цінностей і норм групи як орієнтири своєї поведінки і дій.

ПСИХОЛОГІЧНА ШКОЛА в соціології — напрям, що виник на межі XIX–XX ст., представники якого (*Г.Тард, Л.Уорд, У.Мак-Дугалл, Ч.Кулі* та ін.) прагнули пояснити соціальні відносини і структуру на основі психологічних даних, властивостей людської психіки, аналізу безпосередньої взаємодії людей. Існують такі різновиди *П.ш.*: *психологічний еволюціонізм, інстинктивізм, біхевіоризм, психологія народів, психологія натовпу, символічний інтераціоналізм, психоаналіз*.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЕВОЛЮЦІОНІЗМ — одна з течій соціологічного психологізму; розглядає суспільство як етап космічної еволюції, в якій кожний наступний етап акумулює досягнення попередніх і будується на них. Найвищим ступенем еволюції, за *Л.Уордом*, є соціогенія (синтез усіх природних сил); вона характеризується цілеспрямованим і творчим началом, усвідомленим прагненням до прогресу.

ПСИХОЛОГІЯ НАТОВПУ — одна з течій соціологічного психологізму, яка вивчає поведінку людей у великих групах і натовпах. Поведінка людей у натовпі відрізняється від їх поведінки у звичних умовах і може призвести до вибухових та непередбачуваних ситуацій. У ранніх соціологічних працях французького соціолога *Г.Лебона* й сучасних теоріях американського соціолога *Н.Смелзера* та ін. поведінка натовпу розглядається як потенційна загроза нормальному соціальному порядку.

ПУБЛІКА [лат. *publicus* — суспільний] — формально неорганізована група, члени якої мають спільні інтереси, що цілком усвідомлюються ними при опосередкованому спілкуванні і контакті; саме з погляду цих інтересів сприймає *П.* інформацію.

ПУБЛІЧНА СФЕРА — наявність суспільного життя у вигляді участі людей у формуванні держави, публічному обговоренні питань, які викликають суспільний інтерес, і навіть у вигляді публічних закладів, тобто участь у справах поза домівкою та роботою.

ПУТЧ [нім. *putsch*] — дія групи змовників по вчиненню державного перевороту, авантюрна спроба подібного перевороту.

Р

РАБСТВО — історично перша система соціальної стратифікації, яка характеризується політичним, соціально-економічним та правовим безправ'ям людей, коли раби були в повній залежності від рабовласника. Правові форми *Р.* значно варіювалися у різних суспільствах. *Р.*

історично еволюціонувало. Розрізняють дві основні форми *Р.*: *пам'ярко-архальне (примітивна форма)* і *класичне (зріла форма)*. *Р.* виникло на рубежі IV–III тисячоліть до н.е. в ранніх державах Середньої Азії та Давньому Єгипті. Найвищого розквіту досягло в Стародавньому Римі. У більшості країн Західної Європи *Р.* виникло в XIII ст., а загалом скасовано лише в XIX ст. Перша Міжнародна конвенція проти *Р.* укладена в 1925 р., а Загальна Декларація прав людини (стаття 4) проголошує заборону работоргівлі у всіх формах.

РАДИКАЛІЗМ [лат. *radix* — корінь] — 1) прагнення, схильність до рішучих методів, до крайніх рішень; 2) соціально-політичні ідеї і дії, спрямовані на рішучу зміну існуючих інститутів, що найбільш характерно проявляються у кризові, перехідні історичні періоди, коли виникає загроза існуванню, традиціям і укладу певним верствам і групам. У новітні часи *Р.* найчастіше проявляється у декласованому люмпен-інтелігентському середовищі.

РАДКЛІФФ-БРАУН [Radclyffe Brown] Альфред Реджинальд (1881–1955) — англійський етнограф, один із авторів “соціальної антропології” як теоретичної дисципліни на базі порівняльного вивчення на місці “примітивних” людських суспільств у їх цілісності. *Р.-Б.* — глава формально-структурної течії англійського антропологічного функціоналізму, ініціатор позитивістсько-індуктивістської програми “Природні науки про суспільство” і системного підходу в антропології. Базовими даними для такої науки повинні бути емпіричні факти про соціальне і культурне життя людини, зібрані “в полі”, в прямому контакті з суспільствами, що вивчаються (*Р.-Б.* проводив польові дослідження на Андаманських островах). *Р.-Б.* поділяв загальну схильність функціоналізму в трактуванні соціальних систем як певних суперорганізмів, котрі мають інтереси, мету чи “необхідні умови існування” і з цих “потреб” у виживанні і ефективності виникли певні соціальні інститути. У центрі інтересів *Р.-Б.*, на відміну від Б.Малиновського, перебуває “структура” суспільства за аналогією з механічною структурою, каркасом тіла. У “структурах” відображені природні обмеження на соціокультурне вигадкування людини, на варіативність соціальних настанов і правил. Перу *Р.-Б.* належать праці: “Природнича наука про суспільство” (1948), “Структура і функція примітивного суспільства” (1952).

РАНГ [фр. *rang* — ряд] — порядкове положення на шкалі виміру, якому присвоєно конкретний номер.

РАНГ СОЦІАЛЬНИЙ — багатоманітна, агрегована (але не субор-

динована) характеристика індивідів за багатством, владою, престижем, освітою, вихованням, способом життя тощо.

РАНЖУВАННЯ — розміщення значень ознаки, що змінюється, в порядку зростання або зменшення.

РАНТЬЄ [фр. *rentier* від *rente* — рента] — особи, які живуть на доходи від грошового капіталу, що надається як позика, чи від цінних паперів. Зі зростанням фіскального капіталу прошарок *Р.* збільшується. Будучи складовою частиною фінансової олігархії, *Р.* концентрують у своїх руках значну частину грошового та фіктивного капіталу, що дає змогу здійснювати їм контроль над економікою.

РАСА [фр. *rase* — рід, плем'я, порода] — група людей, яка історично сформувалася і має схожі, що передаються спадково, зовнішні ознаки (колір шкіри, волосся, очей, форми носа і губ, пропорції тіла тощо). Виділяють чотири великих *Р.*: *негроїдну, австралоїдну, європеїдну і монголоїдну.*

РАСИЗМ — система поглядів, що обґрунтовує “природний” поділ народів на “вищі” і “нижчі”; політична, соціальна дійсність, що опирається на таку систему. До групи, що належить до “нижчої” раси, застосовується дискримінація, експлуатація і жорстке гноблення.

РАСОВО-АНТРОПОЛОГІЧНА ШКОЛА — концепції в натуралістичній соціології XIX — поч. XX ст., що ґрунтувалися на методологічних засадах органіцизму і соціал-дарвінізму, абсолютизували чи спотворювали окремі наукові, соціокультурні та антропологічні дані; представлена працями *Ж.Гобіно, О.Аммона, Ж.Ляпужа, Х.С.Чемберлена* та ін. Основними принципами *Р.-а.ш.* є: 1) визнання расового чинника вирішальним у суспільному житті; 2) проголошення біологічної і соціокультурної відмінності рас; 3) аргументація існування ієрархії рас та їх поділ на “вищі” і “нижчі”; 4) пропаганда “чистоти вищої раси” (білої) та боротьба проти змішування націй як основної причини культурної та фізичної деградації суспільства; 5) прийняття того, що соціальна поведінка людей повністю визначається біологічною спадковістю тощо.

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ [лат. *rationalis* — розумний] — 1) удосконалення, поліпшення, введення більш доцільної організації будь-чого; організація якої-небудь діяльності доцільнішими способами, ніж існуючі (напр., *Р. методів навчання*); 2) захисний механізм, функцією якого є приховування від свідомості самого суб'єкта дійсних мотивів його дій, думок і почуттів; 3) за *М. Вебером*, найважливіша характеристика капіталістичного суспільства, процес проникнення раціональної засади у всі сфери його матеріальної і духовної культури, включаючи спосіб

життя і думок, господарську етику, виробництво, бухгалтерію, техніку, право і т.ін.

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ — у *соціології* — пояснення і виправдання наявних у даній культурі суперечливих і недоцільних цінностей і норм.

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ РОЛЕЙ — один із неусвідомлених способів захисту від хворобливого сприйняття особистістю ситуації за допомогою понять, які для неї є соціально і персонально значимими.

РЕАБІЛІТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА — відновлення основних соціальних функцій особистості, соціального інституту, соціальної групи, їх соціальної ролі як суб'єкта основних сфер суспільного життя. У змістовному плані *Р.с.*, по суті, містить у концентрованому виді всі аспекти реабілітації.

РЕАКЦІОНЕР — прихильник політичної реакції, повернення до старих порядків.

РЕАЛЬНІ ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ — сукупні доходи громадян, що складаються із заробітної плати, пенсій, стипендій, пільгових виплат з держбюджету і т.ін.

РЕВІЗІЯ [лат. *revisio* — перегляд] — 1) перевірка діяльності будь-якої установи, підприємства, громадської організації чи посадової особи, що здійснюється уповноваженими на це структурами; 2) перегляд, переосмислення основних положень учення, теорії та внесення до них принципів змін.

РЕВОЛЮЦІЯ [лат. *revolutio* — переворот] — стрибкоподібна форма руху, швидка зміна якості на противагу *еволюції* (див.).

РЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНА — докорінна якісна зміна, різкий стрибкоподібний перехід від одного стану до якісно іншого. У соціології — докорінний переворот у житті суспільства, який призводить до ліквідації старого суспільного ладу й утвердження нового.

РЕГАЛІЇ [лат. *regalis* — царський] — відзнаки (ордени, медалі) та предмети, що символізують владу.

РЕГІОН [лат. *regionalis* — місцевий, обласний] — 1) група країн, поєднаних спільністю географічного положення; 2) частина країни з характерними, стійкими економічними, культурними, національними зв'язками.

РЕГРЕС [лат. *regressus* — повернення, рух назад] — перехід від більш високих соціальних форм розвитку до нижчих, зміни на гірше. Протилежність — *прогрес* (див.).

РЕГРЕСІЯ — статистичний термін, який віддзеркалює зміну однієї перемінної, що визначається як частково залежна від інших, плюс фактор помилки. *P.*, як і кореляція, є мірою зв'язку.

РЕГУЛЮВАННЯ РОЛЕЙ — свідомо й формальна процедура, за допомогою якої індивід звільняється від особистої відповідальності за наслідки виконання ним тієї чи іншої ролі.

РЕДУКЦІОНІЗМ [лат. *reductio* — відведення, зведення до чогось] — пояснення реального розмаїття багатогранного феномену явищ, подій за допомогою одного визначального фактора, напр., *психологічний P.* — пояснення соціальних феноменів за допомогою лише психологічного фактору; марксизм є прикладом *економічного P.*, оскільки в ньому все розмаїття соціальних явищ та історичних змін зумовлене впливом економічних факторів. *Соціологічний P.* зводить специфіку людського буття до його соціального аспекту і у зв'язку з цим прагне пояснити всі без винятку форми культуротворчої діяльності людини в поняттях і категоріях соціології.

РЕЖИМ [лат. *regimen* — управління] — сукупність методів здійснення політичної влади, політичний стан суспільства, який формується в результаті взаємодії і протидії різних політичних сил, функціонування політичних інститутів і характеризується демократизмом чи антидемократизмом (напр., *авторитарний* політичний режим).

РЕЗЕРВАЦІЯ [лат. *rezervare* — зберігати] — 1) збереження будь-чого про запас, у резерві; 2) територія, що спеціально виділяється для насильницького переселення корінних жителів (напр. індіанців у США, *аборигенів* у Австралії).

РЕЗЮМЕ [фр. *resume*] — короткий виклад основного змісту наукової праці, доповіді, дискусії тощо.

РЕЙТИНГ [англ. *rating* — оцінка, становище, ранг] — числовий показник рівня діяльності, а також популярності певної особи, організації, конкретного заходу, який визначається шляхом опитування громадської думки, соціального дослідження, анкетування тощо.

РЕКЕТ [англ. *racket* — шум, галас; амер. — система здирств і підкупів, шантаж, вимагання] — вимагання, шантаж, іноді здирство, що, зазвичай, набирає форми організованої групової злочинності із застосуванням погроз, жорстокого насилля, взяттям заложників та ін.

РЕКЛАМА [лат. *reclamo* — кричати] — 1) цільова інформація про споживчі властивості товарів і послуг з метою їх популяризації і збуту. *P.* — будь-яка форма повідомлень, які використовує фірма з метою

інформування, переконання або нагадування людям про свої товари, послуги, ідеї суспільної діяльності. 2) поширення інформації про когось або про щось з метою створення популярності

РЕКРЕАЦІЯ [лат. *rekreatio* — відновлення] — 1) свята, канікули, перерва в школі (*застарілий вираз*); 2) приміщення для відпочинку у навчальних закладах; 3) відпочинок, відновлення сил людини, витрачених у процесі праці. У багатьох країнах рекреаційне обслуговування — велика галузь економіки.

РЕЛАКСАЦІЯ [лат. *relaxatio* — послаблення] — 1) процес поступового повернення у стан рівноваги; 2) загальний стан спокою, розслаблення після сильних переживань чи фізичних зусиль, а також повне чи часткове розслаблення м'язів, що настає внаслідок довільних зусиль, напр., аутогенного тренування.

РЕЛЕВАНТНІСТЬ [фр. *relevant* — залежний від чогось] — смислова невідповідність між інформаційним запитом і одержаним повідомленням.

РЕЛІГІЙНА ВІЙНА — збройний конфлікт, який відбувається в силу різних причин під знаменом захисту релігійних ідей.

РЕЛІГІЯ [лат. *religio* — набожність, святиня, предмет культу] — 1) соціальний інститут, який включає систему соціальних норм, ролей, усталених звичаїв, вірувань і ритуалів (культів), приписів, стандартів поведінки, заснованих на вірі у надприродне; 2) світогляд, світосприйняття, а також відповідна поведінка і специфічні дії окремого індивіда, групи, спільноти, які визначаються вірою в існування надприродного; 3) форма суспільної свідомості, яка стосується розвитку, мети існування людини, її залежності від надприродних сил і закладає надприродні джерела моральних принципів.

РЕЛЯТИВІЗМ [лат. *relativus* — відносний] — вчення, яке заперечує можливість об'єктивного пізнання на основі відносності наших знань.

РЕЛЯТИВІЗМ ЕТИЧНИЙ — заперечення обов'язкових моральних норм і об'єктивного соціального критерію моралі.

РЕЛЯТИВІЗМ КУЛЬТУРНИЙ — концепція, яка підкреслює історичну своєрідність кожної культури, остання може бути оцінена лише з позиції її власних принципів, а не універсальних критеріїв.

РЕНЕГАТ [лат. *renegatus*, від *renegare* — відрікатися] — 1) людина, що змінює свої колишні переконання, свою партію, організацію і переходить до табору супротивника; 2) відступник, зрадник.

РЕОРГАНІЗАЦІЯ [лат. *re* — префікс, який вказує на повторну, відновлювальну дію + *organizo* — надаю чіткий вид, влаштовую] —

1) перебудова, зміна устрою, перетворення; 2) різновид радикальних комплексних нововведень, які передбачають собою перебудову організаційної структури (системи, цілей, зв'язків, норм).

РЕПАТРІАЦІЯ [лат. *repatriatio* — повернення на батьківщину] —

1) повернення емігрантів у країну їх походження з відновленням у правах громадянства; 2) повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які опинилися внаслідок війни поза межами своєї країни.

РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ [фр. *representatif* — представницький] —

властивість вибірки відображати основні характеристики досліджуваної генеральної сукупності. Р. досягається за допомогою побудови вибіркової сукупності (тобто об'єкта безпосереднього аналізу), коли вона найкраще презентує генеральну сукупність (тобто об'єкта в цілому) і дозволяє обґрунтовано переносити висновки, отримані під час аналізу вибіркової сукупності, на всю сукупність. Відхилення вибіркової сукупності від генеральної за якимись основними характеристиками називається помилкою репрезентативності.

РЕПРЕСІЯ [лат. *repressio* — придушення] — каральний захід, пока-

рання з метою придушити, присікти будь-що, у тому числі масові, необґрунтовані протизаконні переслідування будь-кого з боку державних органів.

РЕПУТАЦІЯ [лат. *reputatio* — обдумування, міркування] — гро-

мадська думка, яка сформувалася щодо якостей, достоїнств і недоліків будь-кого.

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ [лат. *re* — префікс, що вказує на повторну, по-

новлювану дію + *socialis* — суспільний] — 1) вторинна соціалізація, що відбувається протягом усього життя індивіда у зв'язку зі зміною його установок, цілей, норм і цінностей життя; 2) процес пристосування девіантного індивіда до соціального середовища без гострих конфліктів.

РЕСПОНДЕНТ [англ. *respond* — відповідати] — особа, яка є джере-

лом, комунікатором соціальної інформації під час опитування.

РЕСПУБЛІКА [лат. *rex publica* — загальна справа, держава] — фор-

ма державного управління, при якій вищі органи державної влади обираються чи формуються загальнонаціональними представницькими установами, а всі громадяни володіють політичними правами.

РЕСТАВРАЦІЯ [лат. *restauratio* — поновлення] — 1) відновлення

державою-правопорушником минулого стану і при цьому несприят-

РЕСТИТУЦІЯ

ливих наслідків політичного та матеріального характеру; 2) поновлення первісного вигляду творів образотворчого мистецтва та архітектури; 3) відновлення старого, скинутого революцією устрою чи правлячої династії.

РЕСТИТУЦІЯ [лат. *restitutio* — відновлення, поновлення] — повернення, відновлення чи заміна в натуральному вимірі неправомірно вилучених, пошкоджених чи знищених матеріальних цінностей.

РЕТРОСПЕКЦІЯ [від. лат. *retro* — назад + *specere* — дивитися] — звернення до минулого, розгляд минулих подій.

РЕФЕРАТ [лат. *referre* — доповідати] — 1) доповідь на основі опрацювання якого-небудь питання; 2) короткий виклад змісту наукової праці, книжки та ін.

РЕФЕРЕНДУМ [лат. *referendum* — те, про що слід повідомити] — голосування (опитування) з приводу важливих питань суспільного життя, що проводиться на території держави або певної території, у якому беруть участь повнолітні особи. Як синонім *всенародного Р.* використовуються поняття “*плебісцит*”, “*всенародне голосування*” і “*всенародне опитування*”.

РЕФЕРЕНТ — 1) службова особа, яка є доповідачем, консультантом з відповідного кола питань; 2) особа, яка веде справи якоїсь установи або відділу.

РЕФЛЕКСІЯ [лат. *reflexio* — повернення назад, відображення] — 1) розмірковування, наповнене сумнівами, суперечностями, аналізом власного психічного стану; 2) принцип людського мислення, який спрямовує його на осмислення і усвідомлення власних форм і передумов. Розрізняють *елементарну, наукову і філософську Р.*

РЕФОРМА [лат. *reformare* — перетворювати] — перебудова суспільства, його інститутів, яка здійснюється державною владою для вдосконалення даного устрою чи для його корінних перетворень.

РЕФОРМА СОЦІАЛЬНА — перебудова, зміна будь-якої сфери суспільного життя (установ, порядків) при збереженні основ існуючого соціального устрою.

РЕЦЕНЗІЯ [лат. *recensio* — огляд] — стаття, що містить у собі аналіз і оцінку наукового або художнього твору, спектаклю, концерту та ін.

РИМСЬКИЙ КЛУБ — міжнародна неурядова організація, створена у 1968 р. у Римі, яка об'єднує найбільш відомих учених світу, що займаються дослідженням глобальних проблем планетарної системи людської життєдіяльності, зокрема екологічної. Доповіді членів *Р. к.*

на початку 70-х років ХХ ст. відіграли значну роль у приверненні уваги світової громадськості до зростаючої екологічної кризи, що послужило (разом з “нафтовою кризою”, енергетичною кризою) поштовхом до створення і переходу на ресурсозберігаючі технології. У середині 70-х років відбувся розділ науковців на два напрямки: *песимістичний* (Дж. Форрестер, подружжя Медоуз та ін.), який тлумачив перспективи людства з позиції неомальтузіанства; другий — *технологічного оптимізму* (Р. Арон, О. Тоффлер, М. Месарович, Е. Ласло, Е. Пестель та ін.), представники якого прагнули довести можливість уникнення катастрофи шляхом оптимізації сучасного капіталістичного суспільства. З середини 80-х років ХХ ст. **Р.к.** почав переходити до висунення різних програм трансформації суспільних систем, удосконалення політичних інститутів влади, розвитку особистості, її духовності.

РИНОК — сукупність відносин обміну, репрезентує єдність товарного і грошового обігу.

РИТУАЛ СОЦІАЛЬНИЙ — форма санкціонованої упорядкованої соціальної поведінки; сукупність регулярно здійснюваних дій та їх установленний порядок.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ — узагальнений показник, який характеризує досягнутий ступінь задоволення матеріальних і культурних потреб населення країни (окремого регіону), класів, соціальних груп, сім’ї, індивідів у смислі забезпечення їх споживчими благами; характеризується переважно кількісними показниками, абстрагованими від їх якісного значення.

РІВНІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (структура соціології) — специфічно організовані цикли дослідницької діяльності, спрямовані на формування різних рівнів теорії та емпірії в системі соціологічного знання. Виділяють *загальносоціологічні теорії, спеціальні і галузеві соціологічні теорії* (або *теорії середнього рівня*) і *конкретно-соціологічні дослідження*.

РІВНІСТЬ МОЖЛИВОСТЕЙ — ідея, згідно з якою всі люди, незалежно від походження, віку, раси, повинні мати рівні права на шляху досягнення бажаного становища в суспільстві.

РІД — суспільна організація первісного суспільства, що ґрунтується на кровних родинних зв’язках та існує у формі матріархату чи патріархату, є ядром общини. Характерними рисами **Р.** є спільна назва, спільна мова, спільні звичаї та релігійні вірування.

РОБІТНИКИ — працівники переважно фізичної праці, безпосередньо зайняті створенням матеріальних цінностей і наданням послуг;

поділяються на робітників фізичної праці (*“сині комірці”*), конторських працівників і технічно обслуговуючий персонал (*“білі комірці”*).

РОБІТНИЧА АРИСТОКРАТІЯ — термін, яким позначаються представники вищої верстви працівників фізичної праці, які завдяки своїй високій кваліфікації, стратегічній позиції або впливу в галузі організації і діяльності профспілок можуть створювати для себе привілейовані умови.

РОБІТНИЧИЙ КЛАС — сукупність працівників переважно фізичної праці, зайнятих у сфері промисловості. Виникнення *Р.к.* відноситься до початку розвитку капіталізму, а становлення як самостійної соціальної спільноти пов'язане з промисловою революцією. Економічний статус членів *Р.к.* — особи найманої праці, які не володіють власністю на продукт, засоби і результати праці, а організаційний — рядові працівники, виконавці, підлеглі, що не обіймають керівних посад.

РОБОТА СОЦІАЛЬНА — професійна сфера, пов'язана з використанням соціологічних, психологічних і педагогічних методів і прийомів, спрямованих на вирішення індивідуальних та соціальних проблем (бідність, безробіття, наркоманія, правопорушення тощо).

РОБОЧА СИЛА — здатність людини до праці, сукупність її фізичних, інтелектуальних здібностей, набутих знань і досвіду, що використовуються у процесі виробництва матеріальних благ та надання послуг. *Р.с.* реально існує в особі працівника. Саме людина та її здібності до праці, разом з природними факторами, засобами праці, є основним елементом виробництва. У ринковій економіці *Р.с.* стає товаром, тобто предметом купівлі — продажу.

РОБОЧИЙ ДЕНЬ — час доби, впродовж якої людина працює на підприємстві, в установі чи організації. *Р.д.* поділяється на дві частини — *необхідний робочий час*, за який створюється необхідний продукт, і *додатковий робочий час*, упродовж якого створюється додатковий продукт.

РОДОВИЙ ЛАД (або **варварство**) — час повного утвердження виробничих відносин первісного суспільства, що припадає на період пізнього палеоліту. За *Р.л.* основним осередком суспільства був рід, який об'єднував групу людей, пов'язаних кровною спорідненістю. Першою його формою стала материнська родова община (*матріархат*), на зміну якій прийшла община батьківська (*патріархат*), а далі — сусідська община.

РОЗПОДІЛ РОЛЕЙ — один з неусвідомлених способів, який використовується особистістю для зниження рольової напруги шляхом

тимчасового вилучення із життя однієї з ролей, виключення її із свідомості, однак із збереженням реагування на систему ролевих вимог, притаманних цій ролі.

РОЛЬ — визнаний суспільством (класом, групою, партією, рухом, об'єднанням) стереотип поведінки особистості в певних типологічно схожих обставинах.

РОЛЬ ВІКОВА — сукупність дій, очікувань, пов'язаних з віком.

РОЛЬОВА НАПРУГА — ситуація, коли в одній ролі є суперечливі експектації або неможливість ефективно і майже одночасно виконувати дві і більше соціальних ролей.

РОЛЬОВА ПІДГОТОВКА — придбання знань і навичок, необхідних для виконання соціальних ролей.

РОЛЬОВА ПОВЕДІНКА — реальна, фактична поведінка індивіда, який відіграє певну соціальну роль; на відміну від простого виконання ролі є очікуваною поведінкою.

РОЛЬОВА ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ — соціологічна концепція, згідно з якою особистість — це функція від тієї сукупності ролей, які людина виконує у суспільстві й оскільки всі ролі пов'язані з її перебуванням у соціальних групах, то *Р.т.о.* є похідною від сукупності тих груп, у які входить людина.

РОЛЬОВИЙ КОНФЛІКТ — конфлікт, пов'язаний з виконанням індивідом однієї або декількох соціальних ролей, котрі містять у собі несумісні, конфліктуючі обов'язки й вимоги (напр., *поліцейський повинен заарештувати свого сина*).

РОЛЬОВИЙ НАБІР — сукупність ролей, зумовлених певним статусом.

РОЛЬ СОЦІАЛЬНА — соціальна функція, модель поведінки, яку задає соціальна позиція особистості в системі суспільних відносин або міжособистісних взаємин.

РОСС [Ross] Едвард (1866 — 1951) — один із засновників американської соціології і соціальної психології. В основі соціального розвитку, на думку *Р.*, є позаісторично трактована “інтера́кція” індивідів, яка веде до створення соціальних груп і підпорядкована певному соціальному контролю і порядку. Процеси, які сприяють досягненню проміжного стану між соціальною стабільністю та індивідуальною свободою, *Р.* вважав “прогресивними”, виступаючи за внутрішній етичний соціальний контроль над поведінкою індивіда.

РОСТОУ [Rostow] Уолт (1916 — 1992) — американський економіст, соціолог, політичний діяч. Викладав в університетах США та Великобританії, був радником президента Л.Джонсона. У кінці 50-х — на

початку 60-х років разом з *Р. Ароном* став автором сучасного варіанту теорії індустріального суспільства. В історію соціології увійшов як автор концепції “стадій економічного зростання”, згідно з якою в історії суспільства виділяється п’ять етапів, що характеризуються різним рівнем технологічного розвитку: 1) “традиційне (аграрне) суспільство”; 2) “перехідне суспільство”; 3) “стадія зрушення” — ера промислової революції; 4) “стадія зрілості” — період індустріального капіталістичного суспільства; 5) доба “високого масового споживання” — переважає сфера послуг і виробництво товарів масового споживання. Теорія стадій зростання, яку *Р.* розглядав як альтернативу марксизму, послугувала одним з джерел теорії постіндустріального суспільства. Провідні роботи: “Стадія економічного зростання. Антикомуністичний маніфест” (1960), “Політика і стадії зростання” (1971).

РУТИНА [англ. routine — заведений порядок] — наслідування шаблону, побоювання нового, консерватизм.

РЯДИ РОЗПОДІЛУ — метод вивчення соціальних даних статистики. Використовуються такі *Р.р.*: 1) *динамічні* — для виявлення закономірностей та тенденцій розвитку того чи іншого соціального явища; у свою чергу вони поділяються на : а) *статичні*, які складаються з показників, що характеризують явище за станом на певну дату; б) *інтервальні*, які складаються з показників, що характеризують явище за певні періоди; 2) *варіаційні* — використовуються для виявлення закономірностей та тенденцій у тих випадках, коли групування можна варіювати.

С

САДИЗМ — 1) статеве збочення, вперше описане у романах французького письменника XVIII ст. *де Сада*. *С.* виявляється у намаганні заподіяти моральний або фізичний біль, страждання партнерові під час статевих зносин; 2) патологічна пристрасть до жорстоких вчинків, катування. Завдаючи фізичних мук іншим, садист дістає насолоду.

САКРАЛІЗАЦІЯ [лат. *sacrum*— *священний*] — наділення предметів, речей, явищ, людей “священним” змістом; підпорядкування політичних і суспільних інститутів, соціальної і наукової думки, культури і мистецтва, побутових відносин релігійному впливові.

САМІСТЬ — здатність людини уявляти себе об’єктом власної думки, а також узагальнених уявлень оточуючих.

САМОВИХОВАННЯ — усвідомлювана діяльність людини, спрямована на удосконалення самої себе, вироблення у себе позитивних

якостей, звичок, переконань і подолання негативних. **С.** можливе за наявності в індивіда здатності аналізувати свої дії і вчинки, ставити перед собою значущі цілі, ідеали. **С.** – вияв високого рівня саморегулювання особистості, є тривалим процесом, що здійснюється протягом усього свідомого життя людини і потребує від неї значних і систематичних зусиль.

САМОВРЯДУВАННЯ – 1) автономне функціонування будь-якої організованої системи чи підсистеми; причому, в такій системі об'єкт і суб'єкт управління збігаються; 2) управління справами територіальної спільноти, організації чи колективу, яке здійснюється самостійно або безпосередньо їх членами, або через виборні органи. Визначальним принципом функціонування таких систем є безпосереднє прийняття та виконання керуючого рішення й контроль за його виконанням. **С.** є якісною характеристикою певного типу демократії, а політична система – механізмом його реалізації.

САМОГУБСТВО (суїцид) [англ. *suicide*] – добровільне і навмисне припинення свого життя. За умов **С.** людина має мету і мотив, які спонукають її до дії. Причини **С.** – наявність конфліктності з оточенням і психосоціальна дезадаптація. Розрізняють справжнє і демонстративно-шантажне **С.**; **С.** у вигляді помсти, ухилення від призову, самопокарання, відмова від життя як такого. До суїцидальної поведінки належать: антивітальні переживання; пасивні суїцидальні думки; суїцидальні задуми; суїцидальні наміри; суїцидальні спроби, які мають дві фази: зворотню і незворотню. Найбільш схильні до суїцидальної поведінки підлітки і люди похилого віку. Існує чотири типи постсуїцидального стану: а) *критичний*; б) *маніпулятивний*; в) *аналітичний*; г) *суїцидально-фіксований*.

САМОКОНТРОЛЬ – вид соціального контролю; вияв усвідомлюваної регуляції особистістю власної поведінки та діяльності з метою забезпечення відповідності їх результатів поставленим цілям, пред'явленим вимогам, цінностям, нормам, правилам, зразкам.

САМООРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – самоздійснювані процеси соціального регулювання у суспільстві, колективах, групах. **С.с.** виникає як наслідок, “рівнодіюча” цілеспрямованих індивідуальних дій у межах більш широких соціальних систем і процесів. Соціально-психологічними елементами **С.с.** є традиції, звичаї, громадська думка та ін. **С.с.** можуть відігравати як конструктивну (творчу), так і деструктивну (руйнівну) роль.

САМООЦІНКА

САМООЦІНКА — судження людини про міру наявності у неї тих чи інших якостей, рис, властивостей у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком. *С.* — вияв оцінного ставлення людини до себе і відіграє важливу роль у саморегулюванні її поведінки і діяльності.

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ — вияв і розвиток індивідом особистісних здібностей у всіх сферах діяльності; реалізація потенцій особистості.

САМОРЕГУЛЯЦІЯ — 1) властивість систем різних рівнів зберігати внутрішню стабільність завдяки їх скоординованим реакціям, які компенсують вплив умов навколишнього середовища, що постійно змінюються; 2) активність, спрямована на досягнення поставленої суб'єктом певної мети і яка передбачає створення моделі, а також її корегування в ході діяльності.

САМОСВІДОМІСТЬ — 1) усвідомлення і оцінка індивідом самого себе як особистості, свого існування, дій, характеристик тощо, зазвичай, у взаємозв'язку з іншими людьми і об'єктами; 2) усвідомлення індивідом оцінок його іншими.

САМОСПОСТЕРЕЖЕННЯ — спостереження за своїми діями, вчинками, думками, почуттями. *С.* є необхідною передумовою контролю особистості за власною поведінкою та діяльністю.

САМОСТВЕРДЖЕННЯ — одна із форм самореалізації людини, означає прагнення індивіда до високої оцінки і самооцінки своєї особи і зумовлена цим відповідна поведінка.

САНАЦІЯ [лат. *sanatio* — лікування, оздоровлення] — 1) оздоровлення, поліпшення відносин у будь-якій організації, спільноті, суспільстві; 2) система заходів, що проводяться з метою попередження банкрутства великих підприємств (корпорацій, трестів, банків), зазвичай, за допомогою найбільших банків або держави; 3) у *соціології міста* — програма міського будівництва, спрямована на поліпшення умов життя у необлаштованих будинках і районах.

САНКЦІЇ СОЦІАЛЬНІ [лат. *sanctio* — найсуворіша постанова] — система винагород і покарань, що сприяє дотриманню соціальних норм, стимулює бажану поведінку і припиняє небажану. Як оперативні засоби соціального контролю, *С.с.* виконують функції інтеграції суспільства, соціальної групи, соціалізації їх членів. *С.с.* поділяються на чотири типи: *позитивні і негативні, формальні й неформальні*; можуть бути *внутрішніми і зовнішніми (самоконтроль)*.

СВІДОМІСТЬ — форма психічної діяльності і духовного життя, завдяки якій людина осмислює, розуміє оточуючий її світ, формує своє ставлення до нього, визначає свою діяльність у ньому.

СВІТОГЛЯД — система поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини, її ставлення до оточення і до самої себе, а також зумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їхні переконання, ідеали, принципи пізнання й діяльності, ціннісні орієнтації.

СВОБОДА ДІЯЛЬНОСТІ — право вибору способу життя, договору, укладання шлюбу, організації об'єднань, асоціацій, участі в них, право на ходу, на об'єднання в профспілкові, підприємницькі союзи. Не може існувати без права на пересування.

СВОБОДА ОСОБИСТОСТІ — свобода людини поступати відповідно до своїх бажань, інтересів і завдань на основі знання об'єктивної дійсності.

СВОБОДА СОВІСТІ — особиста свобода; право індивіда сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти релігійні культи і ритуальні обряди або вести атеїстичну пропаганду. *С.с.* гарантується відокремленням церкви від держави, школи від церкви.

СВОБОДА СОЦІАЛЬНА — рівень соціальної автономії суб'єкта (особи, групи, організації тощо), можливість і повнота задоволення потреб, розвитку здібностей, наявність політичних та інших прав і їх гарантія. Як продукт взаємодії індивідів, груп і суспільства загалом, *С.с.* виявляється (з боку суспільства) у визнанні за суб'єктом певних прав і в усвідомленні й прийнятті ним зі свого боку відповідальності (зобов'язань) перед суспільством та іншими суб'єктами.

СЕГМЕНТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА [лат. *segmentum* — частина, відрізок] — процес поділу суспільства, формальної організації або соціальної групи на відносно ізольовані підгрупи. *С.с.* зумовлена крайньою спеціалізацією функцій і жосткою стратифікацією суспільства, сегрегацією, що призводить до виникнення бар'єрів у комунікації.

СЕГРЕГАЦІЯ [лат. *segregatio* — відокремлення] — 1) соціальна ізоляція, яка є наслідком дискримінації у становищі і правах окремих людей, спільнот і народів, найчастіше на расовій, класовій чи релігійній основі; 2) у *соціології міста* — спеціалізоване використання різних міських зон за функціями (торгова зона, житлова, промислова), характеристиками населення, за типом житла (райони віл, трущоб, гетто тощо).

СЕКС [лат. *sexus* — стать] — статеві відносини, сукупність психічних реакцій, переживань, установок і вчинків, пов'язаних з проявом і задоволенням статевих потягів.

СЕКТА [лат. *sekta* — вчення, школа] — 1) неінституціоналізована згуртована невелика добровільна релігійна група, що створюється на основі принципу винятковості, віри в обранність вчення і яка вимагає від своїх членів повного підпорядкування, підкреслює свою відокремленість від суспільства та заперечує останнє. Як правило, ізольована, опозиційна чи навіть ворожа стосовно загальноприйнятих цілей, норм і яка створює за допомогою харизми власну систему цінностей і норм, яка визнається єдино правильною; 2) тип релігійної організації, що часто протиставляє себе пануючим у даному суспільстві церкві і світській владі. Характеризується: претензією на винятковість власних доктрин, цінностей і ролі; настроями вибраності; прагненням до морального вдосконалення; суворим дотриманням приписуваних норм і настанов; підкресленням нерівності усіх її членів; запереченням інституту священства.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ [лат. *saecularis* — світський] — процес переходу людей від релігійності до нерелігійності, звільнення різних сфер суспільного життя, соціальних відносин та інститутів, соціальних груп та індивідів від релігійного санкціонування і впливу.

СЕЛО — соціально-просторова сфера існування суспільства, яка виникла внаслідок суспільного поділу праці. **С.** — місце зосередження населення, зайнятого переважно сільськогосподарською працею, суттєво відрізняється від міста. Для **С.** характерні: 1) малочисельність видів трудової діяльності; 2) відносна (порівняно з містом) соціальна і професійна однорідність; 3) мала густота (щільність) населення і невелика кількість мешканців; 4) підпорядкованість трудової діяльності ритмам і циклам природи; 5) слабка соціальна мобільність; 6) специфічний сільський стиль життя; 7) більш безпосередні форми і більш прості норми спілкування між людьми (відсутня анонімність спілкування); 8) органічний зв'язок з природним середовищем.

СЕЛЯНИ — соціальний клас, характерними рисами якого є заняття дрібним сільськогосподарським виробництвом, економічна самодостатність, низький ступінь розподілу праці і відносна політична ізоляція від міських трудящих. Цей клас часто поділяється на соціальні страти відповідно до кількості землі, яку вони обробляють та різниці щодо прав на неї (*багаті С.*, *середні С.*, *безземельні С.*).

СЕН-СИМОН [*Sain-Simon*] **Клод Анрі** (1760 — 1825) — французький мислитель, соціолог, соціаліст-утопіст. Прагнув створити наукову соціологічну систему, яка мала б слугувати засобом створення раціональ-

ного суспільства. Розробив концепцію соціальної фізіології, в якій раціоналістичні погляди XVIII ст. поєднувалися з історизмом у тлумаченні суспільних явищ. Ідеї С.-С. мали глибокий вплив на передову суспільну думку тієї доби і розвиток соціалістичних ідей у європейських країнах.

СЕПАРАТИЗМ [від лат. *separatus* — відокремлений] — рух за відокремлення частини держави і створення нового державного утворення, за надання частині країни автономії за національною, мовною чи релігійною ознакою.

СЕРВІЗАЦІЯ [англ. *serve* — служити, бути корисним] — розвиток сфери послуг, збільшення її частки у розвитку економіки; елемент софтизації.

СЕРЕДНІ ВЕЛИЧИНИ — узагальнені характеристики досліджуваної сукупності ознак, які застосовуються для вимірювання рівня сукупності даних конкретних умов місця і часу для порівняння рівнів ознак у різних сукупностях.

СЕРЕДНІЙ КЛАС [лат. *classis* — група, розряд] — клас, що займає проміжне становище між основними класами (“вищим” і “нижчим”) у системі соціальної стратифікації; характеризується неоднорідністю становища, суперечливістю інтересів, свідомості і політичної поведінки. На основі різних ознак ця верства є диференційованою (освіта, рід занять, прибуток, культура тощо), має відповідну структуру, яка виражає її гетерогенний характер. Розрізняють старі верстви **С.к.** (середні і дрібні торговці) і нові верстви, так звані “білі комірці” (управлінці середньої і нижчої ланки, професійні працівники розумової праці та ін.). Виділяють такі ознаки **С.к.**: наявність власності у вигляді накопиченого майна чи існуючої як джерело прибутку; високий рівень освіти (як правило, вища); прибуток, середній по країні; професійна діяльність, що має досить високий престиж у суспільстві; певний світогляд і система цінностей, спосіб життя. Наявність чисельного **С.к.** в соціальній ієрархії багатьох сучасних країн дозволяє їм зберегти усталеність, стабільність, незважаючи на епізодичне зростання напруги серед найбідніших верств.

СИМВОЛ — будь-які жести, артефакти, знаки чи поняття, які щось означають, виражають або на щось вказують. **С.** мають суспільний характер, передають загальні емоції, інформацію чи відчуття і тому виконують певні функції відносно соціальної згуртованості (як і дисфункції за певних умов).

СИМВОЛІЧНИЙ ІНТЕРАКЦІОНІЗМ [англ. *interaction* — взаємодія] — напрям у соціології (Ч. Кулі, Дж. Мід, Г. Блумер, А. Стросс та ін.), який зводить зміст соціальних процесів до взаємодії індивідів у групі і суспільстві й зосереджується на вивченні соціальних взаємодій (інтеракцій) у їх символічному вираженні (мові, жестах тощо). Виходить із позиції, що індивіди поведуться з речами залежно від смислу, який ці речі мають для них, і що смисл речей виявляється у процесі соціальної взаємодії; трактує суспільство як процес вироблення і зміни значень у ході їх інтерпретації учасниками соціальної ситуації. Виникає як альтернатива до функціоналізму і теорії соціальних систем.

СИНЕРГЕТИКА (теорія самоорганізації) [гр. *synergos* — спільно діючий] — міждисциплінарний напрям наукових досліджень, завданням якого є пізнання принципів самоорганізації різноманітних систем, дослідження ефекту виникнення з дезорганізації, безпорядку і хаосу самоорганізуючих суспільних структур. С. уявляє світобудову як таку, що складається із сукупності нелінійних процесів. С. вводить поняття динамічного хаосу як деякої надскладної упорядкованості.

СИНЕРГІЯ — 1) спільна дія, взаємодія різноманітних потенцій чи видів енергії у цілісній дії; 2) спільна праця у всіх сферах людської діяльності як основа спільності; 3) незаплановане і неусвідомлене як таке співробітництво індивідів, які переслідують власну мету, однак, діють при цьому в одному напрямі, тобто як соціальна група.

СИСТЕМА АВТОНОМНА [гр. *systema* — ціле, об'єднане з різних частин і елементів] — у *соціальних процесах* — система, функції якої внутрішньо зумовлені, а не задані ззовні.

СИСТЕМА ВІДКРИТА — система, елементи якої (деякі або всі) взаємодіють не тільки один з одним, а й із зовнішнім середовищем.

СИСТЕМА ЗАКРИТА — система, елементи якої взаємодіють лише один з одним, не маючи контактів із зовнішнім середовищем.

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНА — певна сукупність, множина взаємопов'язаних елементів, взаємодія яких утворює стійку цілісність, появу нових інтегративних якостей та внутрішніх закономірностей, не притаманних компонентам, що утворюються окремо. *С.с.* — структурно упорядковане цілісне утворення, основними компонентами якого є люди, їх норми, зв'язки, взаємодії і відносини. *С.с.* утворює нову властивість, яка не зводиться до суми властивостей її елементів. Будь-яка *С.с.* може бути представлена в трьох аспектах: як множина індивідів; як ієрархія соціальних позицій; як сукупність соціальних норм і цінно-

стей. Основними системними принципами є: цілісність, інтегративність, структурність, ієрархічність, взаємозалежність системи і середовища, множинність описання кожної системи. Важливою рисою *С.с.* є її функціональний стан. Соціальна дійсність у структурному аспекті є нескінченна сукупність *С.с.* До найбільш розвинутого виду *С.с.* належить організація, якій притаманні такі системоутворюючі риси, як мета, ієрархія, управління. Меншою мірою ці ознаки присутні в таких *С.с.*, як мала група, поселення. Серед *С.с.* розрізняють *гомогенні* (складаються лише із соціальних елементів, напр. малі групи) і *гетерогенні* (поруч з людиною включені елементи іншої природи, напр., соціотехнічні (підприємства, місто), екосоціальні (географічний район). За типом взаємодії з середовищем *С.с.* поділяються на *закриті*, *відносно закриті* і *відкриті*. Кожна *С.с.* органічно пов'язана з *С.с.* більш широкого масштабу і з суспільством у цілому як макросистемою, зумовлюється нею, хоча і зберігає відносну самостійність. Розвиток *С.с.* ґрунтується на спонтанних змінах та цілеспрямованих впливах. Однією з основних форм розвитку *С.с.* є нововведення.

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ — сукупність заходів, що реалізується у суспільстві для забезпечення нормальних умов матеріального і духовного життя всіх членів суспільства, насамперед тих, хто не здатний самостійно забезпечити собі такі умови.

СИСТЕМА СОЦІОТЕХНІЧНА — системне утворення, яке складається із техніко-технологічної підсистеми і системи ролей та функцій обслуговуючого і управлінського персоналу (напр., *виробниче підприємство*).

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД — спосіб наукового пізнання та практичної діяльності, що вимагає розгляду частин у нерозривній єдності з цілим. *С.п.* вимагає розглядати об'єкт дослідження як систему, тобто комплекс елементів та зв'язків, що створюють у взаємодії органічне ціле, в якому фактична чи передбачувана зміна одного з елементів веде до зміни інших елементів та всієї системи загалом.

СИТУАЦІЯ СОЦІАЛЬНА [лат. *situs* — положення, розміщення] — сукупність соціальних факторів, які впливають на поведінку, почуття та уявлення індивіда або групи в системі взаємодії протягом певного періоду часу.

СІМ'Я — соціальна система, якій притаманні риси соціального інституту і малої соціальної групи. Як *соціальний інститут* (з погляду зору суспільного санкціонування шлюбно-сімейних відносин) *С.* характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведін-

СІМ'Я БАГАТОДІТНА

нки, правами та обов'язками, які регулюють відносини між подружжям, батьками і дітьми, братами і сестрами та іншими родичами. **С.** розглядається і як заснована на шлюбі або кровній спорідненості чи усиновленні мала соціальна група, члени якої пов'язані спільним побутом, взаємною відповідальністю і взаємодопомогою. Основними функціями **С.** є: відтворення населення і соціалізація.

СІМ'Я БАГАТОДІТНА – сім'я, в якій троє і більше дітей.

СІМ'Я МОЛОДА – подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує 30 років, або неповна сім'я, в якій мати (батько) віком до 30 років.

СІМ'Я НЕПОВНА – сім'я, в якій відсутній один з батьків.

СІМ'Я НУКЛЕАРНА – проста сім'я, що складається з подружжя з дітьми чи без дітей, або одного із батьків зі своїми дітьми, які не перебувають у шлюбі; подружня пара з дітьми, які не перебувають у шлюбі; найбільш поширений тип сім'ї у сучасному суспільстві.

СІМ'Я ПОВНА – сім'я, яка складається з однієї подружньої пари з дітьми або без них.

СІМ'Я ПОДВІЙНОЇ КАР'ЄРИ – сім'я, в якій обидва члени подружжя займаються власною кар'єрою.

СІМ'Я РОЗШИРЕНА – сімейна структура, яка об'єднує батьків і дітей, а також інших родичів – бабусь і дідусів, тіток і дядьків, що проживають під одним дахом. Сьогодні цей термін використовується більш широко для опису відносин між родичами, коли нуклеарна сім'я продовжує підтримувати контакти з ріднею і одержує від неї практичну допомогу в багатьох справах (напр., виховання дітей, матеріальна допомога).

СІМ'Я СКЛАДНА – сім'я, що складається з кількох об'єднаних родинними взаєминами нуклеарних сімей, кожна з них може бути повною або неповною і мати також родичів подружжя по прямій чи бічній лінії.

СІОНІЗМ [від назви гори Сіон поблизу Єрусалима] – різновид єврейського націоналізму, який поширився в 20-х роках ХХ ст. Сучасний **С.** – націоналістична ідеологія і розгорнута система організацій. Як політична ідеологія виник наприкінці ХІХ ст.

СІТУС – термін, що використовується у *концепції постіндустріального суспільства Д.Белла* для характеристики становища індивіда у суспільстві. За *Беллом*, елементом соціальної структури по горизонтальній осі є статус, по вертикальній – **С.**, який означає об'єднання людей за професійною діяльністю і спільністю інтересів незалежно від соціальної належності, “станової свідомості”, які в індустріальному

суспільстві відігравали певну роль. *Д. Белл* стверджував, що в постіндустріальному суспільстві основними політичними одиницями будуть не статуси, а *С*.

СКЕПТИЦИЗМ [гр. *skeptikos* — той, що розглядає, досліджує] — 1) філософська концепція, яка характеризується сумнівами в існуванні будь-якого надійного критерію істини, можливості пізнання об'єктивної дійсності; 2) психологічний стан людини, не впевненої у комусь або чомусь, позиція людини, що сумнівається.

СКІННЕР [Skinner] Бертес Фредерік (1904 — 1990) — американський психолог, професор Гарвардського університету, представник біхевіоризму. Розробив оригінальну техніку і методику вивчення поведінки тварин і людини, зробив значний внесок у розвиток теорії та методики навчання, у тому числі програмованого, сформулював філософію “науки людської поведінки”. Для соціального біхевіоризму *С.* характерне отождошення механізмів колективної поведінки тварин і людей, яке розглядається як “оперантне”. На думку *С.*, у суспільстві не може бути незалежної “автономної людини”, оскільки поведінка індивіда обумовлюється і контролюється суспільним середовищем через мову, звичаї, засоби масової комунікації та інше. Ідеї *С.* лягли в основу нео-біхевіоризму в соціології, були використані представниками теорії соціального обміну.

СМОЛЛ [Small] Альбін Вудбері (1854 — 1926) — один із засновників соціології в США, концепції якого сформувалися головним чином під впливом соціального дарвінізму та психологізму *Л. Уорда*. За *С.*, головний предмет соціологічного дослідження — інтереси. Соціальне життя він розглядає як результат взаємодії шести груп інтересів, направлених на здоров'я, благополуччя, спілкування, пізнання, красу та справедливість. *С.* вважав, що соціологія повинна давати практичні рекомендації у формі “соціальної технології”, яка сприятиме удосконаленню соціальних інститутів. *С.* був засновником і керівником першого у світі соціологічного факультету в Чикагському університеті (1892), а також журналу “*American journal of sociology*” (1895). Разом з *Дж. Вінсентом* видав перший американський підручник з соціології (1894). Свої погляди виклав у працях “Загальна соціологія” (1905), “Значення суспільної науки” (1910).

СНОБІЗМ [англ. *snob* — людина з претензіями] — тип мислення і поведінки, який виявляється у сліпому схилянні перед модою, смаками, манерами — усім, що прийнято у так званому вищому світі, зневазі

СОЛІДАРНІСТЬ

до людей, які перебувають на нижчих щаблях соціальної ієрархії. *С.* — невміння і небажання мати свій погляд на явища, нездатність стати на захист того, що не усталилося, а лише прокладає собі шлях як вияв нового в житті. У науці *С.* виявляється у зневазі до периферійних і прикладних проблем.

СОЛІДАРНІСТЬ — 1) єдність переконань і дій, взаємодопомога і підтримка членів соціальної групи, які ґрунтуються на спільності інтересів і необхідності досягнення спільних групових інтересів, спільна відповідальність; 2) активне співчуття і підтримка будь-чиїх дій або думок.

СОРОКІН Пітирим Олександрович (1889 — 1968) — американський соціолог російського походження. Змушений у 1922 р. емігрувати з Радянської Росії, зайняв помітне становище в західній соціології. *С.* розвивав вчення “інтегральної” соціології, що охоплювала всі соціологічні аспекти широко розумімої культури в їх широкому розумінні, запропонував своєрідну теорію соціально-культурної динаміки. Крім цього, в сучасній соціології високо цінуються також емпіричні дослідження соціальної мобільності та соціальної стратифікації. *С.* має значний авторитет і як критик надмірного захоплення кількісними методами та іншими формальними процедурами в соціології на шкоду змістовному аналізу. Основні праці: “Система соціології” (1920), “Соціальна і культурна динаміка” в 4-х томах (1962).

СОРОРАТ [лат. *soror* — сестра] — звичай, згідно з яким чоловік вступає в шлюб одночасно або послідовно з декількома рідними чи двоюрідними сестрами. Одна з форм *С.* — звичай повторного одруження вдівця на молодшій сестрі померлої дружини.

СОФТИЗАЦІЯ — перетворення нематеріальних ресурсів (послуг, інтелектуального потенціалу суспільства, рівня підготовки робочої сили і т.ін.) у важливий фактор економічного розвитку.

СОЦАБЕЛЬНІСТЬ — товариськість, здатність та схильність до налагодження зв’язків з іншими людьми.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ [від. лат. *socialis* — суспільний + гр. *demos* — народ + *cratos* — влада] — ідеологічна орієнтація і суспільно-політичний рух, які відстоюють необхідність поширення демократії, свободи, рівності на всі сфери суспільства та широку соціальну захищеність громадян з боку держави. Витоки *С-д.* походять з соціалістичних ідей. Див. *Соціалізм*.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ [лат. *socialis* — суспільний] — процес становлення особистості, освоєння індивідом певної системи знань і цінностей,

ролей, норм і зразків поведінки, притаманних певному суспільству, соціальній спільноті, групі, які дають йому змогу функціонувати як повноцінному членові суспільства. *С.* — процес, який уможливорює існування суспільства і передачу його культури від покоління до покоління, забезпечуючи тим самим спадкоємність історичного розвитку, культури. *С.* триває протягом всього життя людини, проходячи шерег етапів. Основні сфери *С.* — *діяльність, спілкування, самосвідомість*. Виділяють три стадії *С.*: *дотрудову* (охоплює період життя людини до початку трудової діяльності), *трудову* (охоплює період активної участі людини у трудовій діяльності) і *післятрудову* (період, що починається із закінченням активної трудової діяльності), а залежно від віку — *дитинство, юність, зрілість і старість*. Виділяють і такі стадії *С.*, як *первинну* (засвоєння соціальних норм та цінностей дитиною), яка пов'язана з прямим впливом на особистість її безпосереднього оточення (сім'ї, родичів, друзів, навчального і трудового колективу, вчителів та ін.), і *вторинну*, яка здійснюється вторинними соціальними групами, соціальними інститутами і установами в загальній формі, опосередковано і часто лише в одному-двох напрямках. *С.* відбувається під стихійним та цілеспрямованим впливом величезної кількості відповідних соціальних структур та інститутів, роль яких по-різному виявляється на її різних етапах та стадіях (сім'я, дошкільні установи, виховання, освіта, школа, трудові колективи, ЗМІ, мистецтво, література, громадсько-політичні організації тощо).

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ — процес зміни політики залежно від розвитку соціальних відносин, соціального досвіду і культури суб'єктів політики.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА — процес інтеріоризації політичних цінностей, ідей, норм, навичок, умінь, необхідних людям для участі у політичній діяльності.

СОЦІАЛІЗМ — 1) вчення, що висували як мету й ідеал встановлення суспільства, в якому відсутні експлуатація людини людиною і соціальний гніт, утверджується соціальна рівність і справедливість; 2) за *К.Марксом*, перша фаза комунізму; суспільний лад, який приходить на зміну капіталізму і заснований на суспільній власності на засоби виробництва і справедливому розподілі, владі трудящих, керованих робітничим класом на чолі з комуністичною партією. Поняття *С.* виникло в XV—XVI ст., втілювало мрію народу про суспільство соціальної справедливості.

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ — обов'язок і готовність соціального суб'єкта відповідати за свої дії, вчинки та їх наслідки; є засобом підтримання цілісності суспільства, суспільної злагоди, соціальної інтеграції. Залежно від характеру застосовуваних санкцій вирізняють *С.в. правову, матеріальну, моральну, політичну* та ін. Залежно від суб'єкта розрізняють *індивідуальну* і *колективну С.в.* В індивіда *С.в.* формується внаслідок тих зовнішніх вимог, які до нього ставлять суспільство, соціальні групи, мікросередовище. Сприйняті індивідом, вони стають внутрішньою основою мотивації його відповідальної поведінки, регулятором якої є совість.

СОЦІАЛЬНА ГЕТЕРОГЕННІСТЬ [гр. *heterogenes* — неоднорідний за складом] — одна з можливих характеристик соціальної системи або спільноти, а саме: її внутрішня неоднорідність.

СОЦІАЛЬНА ГОМОГЕННІСТЬ [гр. *homogenes* — однорідність] — одна з можливих характеристик соціальної системи або спільноти, а саме: її внутрішня цілісність і однорідність.

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА — держава демократичного типу, яка здатна здійснювати активну соціальну політику.

СОЦІАЛЬНА ДИНАМІКА — 1) за *О.Контом*, вивчення структури соціальних змін; 2) процес безперервного відтворення і розвитку соціальних систем на відміну від соціальної статичності.

СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ [лат. *differentia* — відмінність] — розщеплення, розчленування людської життєдіяльності на множинні обмежені простори, дрібні заняття.

СОЦІАЛЬНА ДІАГНОСТИКА [гр. *diagnostikos* — здатний розпізнавати] — аналіз стану соціальних об'єктів і процесів, виявлення проблем їх функціонування і розвитку; є підготовчим етапом пошуку шляхів і засобів вирішення соціальних проблем. Виділяють *загальну* і *часткову С.д.*; до найбільш поширених методів належать позиційний аналіз та дистанційні методи, а із способів найчастіше використовується “діагностичне інтерв'ю” з ключовими фігурами соціальної ситуації.

СОЦІАЛЬНА ДІЯ — за *М.Вебером*, будь-яка активність індивіда, що має для нього певний суб'єктивний смисл, співвідноситься з діями інших людей і зорієнтована на них.

СОЦІАЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ [лат. *evolutio* — розгортання] — поступові, повільні, плавні кількісно-якісні перетворення; ряд змін у межах певної якості, системи.

СОЦІАЛЬНА ЕКСПЕРТИЗА — оцінювання позитивних і негатив-

них соціальних наслідків розробки та здійснення програм і проектів (національного, регіонального чи місцевого масштабу), а також розробка механізмів мінімізації, пом'якшення і упередження їхніх негативних наслідків. Значення *С.е.* зростає як засобу упереджуючої оцінки соціальних ризиків.

СОЦІАЛЬНА ЗРІЛІСТЬ — певний рівень особистісного розвитку індивіда; наслідок соціалізації, у ході якої він інтерналізує суспільні цінності і зразки поведінки і адекватно діє як дорослий член суспільства, доросла людина.

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ — визначення місця суспільства в координатах історичного та соціального простору: яким воно є, куди прямує у своєму розвитку, яким себе уявляє й усвідомлює, а також яким хоче стати й до яких типів соціуму може належати. Як ідентифікатор, суспільство у своїй історії нагромаджує й потребує різні ідентифікаційні практики, що змінюють і доповнюють одна одну. Так, воно може усвідомлювати себе через минуле і самоототожнюватися з ним, його традиціями (*консервативно-ретроспективна С.і.*, спрямована на забезпечення стабілізаційних засад суспільства), з ідеалами майбутнього та його моделлю, яку слід побудувати (*конструктивно-перспективна С.і.*, що активізує потяги, спрямовані у майбутнє), нарешті, суспільство може орієнтуватися “на інше”, як на еталон соціальної системи і спосіб життя й ототожнювати себе з ним (*копіювальний тип С.і.*, що задовольняє потребу суспільства бути схожим на більш авторитетні, розвинуті чи привабливі соціуми). Моделям *С.і.* та ідентифікаційним практикам притаманні різні механізми їх реалізації.

СОЦІАЛЬНА ІЗОЛЯЦІЯ — соціальне явище, при якому відбувається відсторонення індивідів або соціальних груп внаслідок припинення або різкого скорочення соціальних контактів і взаємодій.

СОЦІАЛЬНА ІНЖЕНЕРІЯ — сукупність підходів у прикладних соціальних науках, орієнтованих на зміну поведінки й установок людей, розв'язання соціальних проблем; на адаптацію соціальних інститутів до умов, що постійно змінюються, збереження соціальної стабільності.

СОЦІАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ [лат. *informatio* — пояснення, виклад] — знання, повідомлення, дані про стосунки людей, стан і характер розвитку соціальних процесів, умови життєдіяльності, соціальне становище індивідів та соціальних груп, взаємодію їх інтересів. Використовується в соціологічних дослідженнях і практиці управління соціальними процесами. Основними характеристиками *С.і.* є: кількість,

СОЦІАЛЬНА І ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

цінність (корисність), зміст (смысл, значення), правдивість, адекватність, вірогідність, точність, оперативність, надійність.

СОЦІАЛЬНА І ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ — всебічна підготовленість людини до життя і діяльності в суспільстві, до реалізації свого життєвого потенціалу і своїх обов'язків.

СОЦІАЛЬНА КАРТА — науково обґрунтована характеристика регіону (на відміну від соціального паспорта підприємства), яка віддзеркалює стан і розмаїття соціальних процесів у політичному розрізі. *С.к.* характеризує, насамперед, соціальний склад населення, демографічну ситуацію, містить показники виробничого, суспільно-політичного та сімейно-побутового життя.

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ — переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії, яку визначають, зазвичай, з погляду широких професійних чи соціально-класових категорій. Наявність і ступінь соціальної мобільності часом використовується як показник міри відкритості та рухливості суспільства. Розглядають також рівні, взірці мобільності (близька — між суміжними ієрархічними ступенями і далека — між віддаленими).

СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ — характеристика соціально-політичної ситуації, що показує дестабілізаційний потенціал установок людей на участь у різноманітних формах соціального протесту (збір підписів під політичними вимогами, страйки, пікетування, бойкот, голодування, захоплення будинків тощо).

СОЦІАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ — виражене в суб'єктивній формі об'єктивне ставлення індивіда до умов свого буття, яке опосередковує соціальну поведінку.

СОЦІАЛЬНА ПОЗИЦІЯ — місце, яке займає людина в системі суспільного поділу праці і підпорядковування в соціальних структурах, групах і організаціях.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА — принципи і види соціальної діяльності, що спрямовують і регулюють відносини між індивідами, групами, спільнотами, соціальними інститутами; детермінують розподіл ресурсів і рівень благополуччя соціуму.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — особлива галузь психологічних знань, яка вивчає закономірності поведінки людини в соціальній організації, взаємовідносини людей у процесі сумісної діяльності.

СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ — поновлення основних соціальних функцій особи, соціального інституту, соціальної групи, їх соціальної ролі як суб'єктів основних сфер суспільного життя.

СОЦІАЛЬНА РЕФОРМА [лат. *reformare* — перетворювати] — політичні і соціальні рішення, спрямовані на подолання соціальних конфліктів і проблем. На відміну від революцій, **С.р.** є поступовими і послідовними змінами всередині певного соціального ладу, які мають на меті його вдосконалення.

СОЦІАЛЬНА РИНКОВА ЕКОНОМІКА — модель соціально-економічного устрою, яку було вироблено в розвинених громадянських суспільствах у середині ХІХ ст. У найбільш загальному вигляді під **С.р.е.** розуміють такий соціально-економічний устрій, за якого держава та її органи активно сприяють розвитку вільної конкуренції на ринках праці, капіталів, товарів і послуг, послабленню конфліктів між найманими працівниками і роботодавцями, а також проводять політику підтримки соціально незахищених верств населення.

СОЦІАЛЬНА РІВНОВАГА — стан балансу частин у межах соціальної системи або стосовно соціального середовища.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА — прикладна міждисциплінарна (на перетині психології, соціології, медицини) галузь знань і практичних дій, орієнтована на допомогу соціальним аутсайдерам (безробітним, людям похилого віку, інвалідам, малозабезпеченим та багатодітним сім'ям і т.ін.). З **С.р.** пов'язана діяльність органів соціального забезпечення і різних громадських організацій, доброчинних фондів, товариств милосердя.

СОЦІАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ [фр. *solidarite* — одностайність, спільність інтересів] — 1) зв'язність або ступінь зв'язності, яка виявляється в суспільстві, соціальній спільноті або групі; єдність переконань і дій, взаємодопомога і підтримка членів соціальної групи, яка ґрунтується на спільності інтересів і необхідності досягнення спільних групових цілей; спільна відповідальність; 2) активне співчуття і підтримка будь-чиїх дій чи думок. **С.с.** є підґрунтям формування соціальної ідентичності особистості. Вияв неформальної групової солідарності, особливо протестного спрямування, сприймається як потенційна небезпека для держави і суспільства.

СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ — міра рівності (і нерівності) в життєвому становищі людей, класів і соціальних груп, яка обумовлюється рівнем матеріального та духовного розвитку суспільства.

СОЦІАЛЬНА СТАБІЛЬНІСТЬ [лат. *stabilis* — стійкий] — усталений стан соціальної системи, котрий дозволяє їй ефективно функціонувати в умовах внутрішніх і зовнішніх впливів, зберігаючи при цьому свою

соціальну структуру. Механізмами, що забезпечують *С.с.*, є соціальні інститути, які регулюють відносини між соціальними групами, формують таке співвідношення соціальних інтересів, котре розглядається в даному суспільстві як справедливе.

СОЦІАЛЬНА СТАТИКА [гр. *statike* — рівновага] — 1) за *О.Контом*, розділ соціології, який вивчає умови існування і закони функціонування суспільної системи, теорію суспільного порядку, організації, гармонійної взаємодії всіх частин суспільства як цілісного організму, які зберігаються при всіх історичних умовах. *С.с.* протиставляється соціальній динаміці; 2) стан суспільних явищ, які, на відміну від соціальної динаміки, характеризуються сталістю соціальних структур.

СОЦІАЛЬНА СТАТИСТИКА [іт. *stato* — держава] — розділ статистики, який містить систематичну кількісну інформацію узагальнюючого характеру про стан соціальних процесів у територіальному, інституційному і соціально-структурному аспектах. Існує два різновиди *С.с.*: *загальна*, яка дає систематичну інформацію про суспільні підсистеми і процеси, і *проблемна*, пов'язана з відображенням поточних соціальних проблем і обслуговуванням запитів соціальної політики.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА [лат. *structura* — будова, розташування, порядок] — сукупність відносно сталих, упорядкованих зв'язків між елементами системи, а саме: соціальними спільнотами, класами, групами, верствами, інститутами, статусами, ролями тощо. У *С.с.* відображаються істотні характеристики (функціональні, інституціональні, стратифікаційні, соціально-групові, соціально-територіальні та ін.) соціальної системи на даному етапі її розвитку; вона є своєрідною формою, у межах якої реалізуються різноманітні соціальні зв'язки, взаємодії і відносини. Виділяють *соціально-класову, соціально-демографічну, професійно-кваліфікаційну, етнічну, освітню, територіальну* та інші структури.

СОЦІАЛЬНА ТЕХНОЛОГІЯ — 1) спеціально-організована галузь знань про способи та процедури оптимізації життєдіяльності людини в умовах взаємозалежності, динаміки та оновлення суспільних процесів; 2) спосіб діяльності, що базується на основі її раціонального розподілу на процедури та операції з їх наступною координацією та синхронізацією і вибором оптимальних засобів та методів їх виконання; 3) метод управління соціальними процесами, який забезпечує систему їх відтворення в певних параметрах — якість, обсяги, цілісність діяльності тощо.

СОЦІАЛЬНА УСТАНОВКА — цілісне психічне явище, в якому дійсність відображається відповідно до потреб індивіда, в силу чого його активність має цілеспрямований характер.

СОЦІАЛЬНА ФАСИЛІТАЦІЯ — тенденція, яка спонукає людей краще виконувати знайомі та нескладні завдання в присутності інших.

СОЦІАЛЬНЕ — найважливіша категорія соціології, означає сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами в процесі спільної діяльності в конкретних умовах і яка виявляється в їх стосунках, у ставленні до свого місця в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя. Будь-яка система суспільних відносин (економічних, політичних та інших) стосується становлення людей один до одного і до суспільства, тому кожна має й чітко виражений соціальний аспект. Характеризуючи особливий аспект суспільних відносин, входячи в усі їх види, *С.*, однак, не включає в себе ці відносини і не зводиться до їх суми. Виділяють такі основні риси, що характеризують специфіку *С.*: а) властивість, що іманентно (внутрішньо) притаманна особистості і спільнотам і яка формується внаслідок процесів соціалізації й інтеграції людини в суспільство, суспільні відносини; б) відображає зміст і характер взаємодії між суб'єктами (індивідами, групами, спільнотами) як наслідок виконання людиною певних соціальних ролей, котрі вона бере на себе, ставши членом спільноти; в) продукт взаємодії суб'єктів, який виражається у культурі, оцінках, способі життя людей.

СОЦІАЛЬНЕ ВИКЛЮЧЕННЯ — розрив соціальних зв'язків, відсутність взаємовідносин між індивідом і суспільством; наслідок індивідуальної поведінки та розподілу праці, обміну в цій царині, дискримінації та нереалізованих прав (зокрема, прав вибору) і свобод. *С.в.* — це індивіди та групи, позбавлені доступу до матеріальних благ, послуг, діяльності і ресурсів, які асоціюються з громадянством.

СОЦІАЛЬНЕ НЕБЛАГОПОЛУЧЧЯ — негативний стан соціуму, що виникає внаслідок впливу різноманітних соціальних та природних чинників. Як кількісна характеристика, *С.н.* є комплексним показником, що відображає гостроту економічних, політичних, демографічних та інших проблем, притаманних країні загалом або її окремим регіонам. Основним індексом *С.н.* є кількість зареєстрованих померлих, розлучень, безробітних, злочинів, народжень, збитків внаслідок страйків, купівельна спроможність середньої заробітної плати. Всі складові індексу *С.н.*, а також сам індекс змінюються від 0 (*найбільш позитивне значення*) до 1 (*найбільш негативне значення*).

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО [лат. *socialis* — товариський, громадський + фр. *partenaire* — рівноправний учасник] — форма регулювання соціальних відносин між соціальними суб'єктами через розробку і реалізацію спільних соціальних договорів, програм чи угод на визначені терміни. **С.п.** може бути двостороннім — між підприємцями і профспілками або тристороннім — між представниками уряду, підприємцями та профспілками.

СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — сукупність матеріальних, економічних, соціальних, політичних і духовних умов існування, формування і діяльності індивідів та соціальних груп. Розрізняють *макросередовище*, що охоплює всю соціально-економічну систему, соціум у цілому, і *мікросередовище*, яке охоплює безпосереднє оточення людини — сім'ю, професійну спільноту, посередницьку групу та ін. Як постійне джерело поповнення особистого досвіду, знань людини **С.с.** є тим об'єктивним фактором, що визначає спрямованість життєвих потреб, інтересів, цінностей, реальну поведінку особи, процес її самовизначення і самореалізації.

СОЦІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ — 1) у *широкому значенні* — діяльність з організації суспільних процесів, заснована на свідомому використанні притаманних їм закономірностей. **С.у.** є цілеспрямованим впливом на основні структури соціальної системи з метою планомірного їх удосконалення і розвитку. Головним завданням **С.у.** є досягнення відповідності суб'єктивної діяльності людей з вимогами об'єктивних законів суспільного розвитку, забезпечення оптимального функціонування і розвитку соціального організму; 2) у *вузькому значенні* — один з основних видів управління, функція якого полягає в забезпеченні реалізації потреб розвитку суспільства і його підсистем; формуванні критеріїв і показників соціального розвитку об'єкта, розробці й застосуванні методів розв'язання, які виникають у ньому, соціальних проблем, в досягненні запланованих станів і параметрів соціальних відносин і процесів. Є процесом, котрий забезпечує стійкість розвитку суспільної системи, її рівновагу, гарантію, запобігання потрясінням і катаклізмам.

СОЦІАЛЬНИЙ ДАРВІНІЗМ — біологізаторська течія, що виникла у другій половині XIX ст. і ототожнювала закони суспільного розвитку із встановленими *Ч.Дарвіном* біологічними закономірностями природного відбору, боротьби за існування і виживання найбільш пристосованих видів, істот. Основна ідея **С.д.**: соціальна поведінка, со-

ціальна структура, суспільні відносини, зумовлені природою людини, в якій домінують агресивні інстинкти (теорія інстинкту, натуралізм, спадковість). Предтеча *С.д.* — *Т. Мальтус* та його послідовники (*Г. Спенсер, Р. Вормс, У. Самнер, А. Шеффле* та ін.) використовували тезу “боротьби за існування” для пояснення розвитку соціальних процесів за допомогою теорії “природної рівноваги” суспільства. Розгортання еволюційного процесу відбувається через природні конфлікти між соціальними групами, в яких виживають ті, яким більше поталанило і які відрізняються більш високою адаптацією, що сприяє переходу еволюції суспільства в цілому на новий рівень. *С.д.* не є однорідним, набував різних форм. Ідеї *С.д.* спостерігаються в різних наукових галузях суспільствознавства: в соціології, культурології, етнології, теорії моралі, евгеніці, психології тощо.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ — система заходів і відповідних інститутів, призначених для забезпечення нормального існування людини, підвищення рівня задоволення її соціальних потреб, якості життя та його перспектив. Зміст *С.з.*, його масштаби і межі визначаються на підставі досвіду соціального розвитку, який набуває теоретичного осмислення, ідеологічного і політичного оформлення. Сутність *С.з.* полягає в тому, щоб забезпечити задоволення базових потреб людини на суспільно визначеному рівні, незалежно від працездатності індивіда (життєвий рівень, межа малозабезпеченості, соціальний мінімум). Система заходів *С.з.* також покликана забезпечити рівність соціальних шансів громадян, пом’якшити найгостріші види соціальної несправедливості, сприяти поліпшенню соціального самопочуття людей. Існують різні уявлення про суб’єкт *С.з.* і ті соціальні верстви, які, насамперед, його потребують. Це — *соціал-демократичні, ліберальні, неоконсервативні* та ін. Проблематика *С.з.* посідає чільне місце в концепції соціальної держави, актуалізується у міру загострення соціальних суперечностей.

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ — механізм санкціонування і підтримання соціально прийнятих зразків поведінки і функціонування соціальної системи в цілому. Як спосіб саморегуляції суспільної життєдіяльності, *С.к.* за допомогою існуючих у суспільстві соціальних цінностей, норм та санкцій забезпечує впорядковане функціонування всіх її компонентів, відтворення пануючих у суспільстві (організації, груп) соціальних відносин і структур, підтримання суспільного порядку. *С.к.* — це механізм санкціонування й оцінки поведінки та діяльності

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ВНУТРІШНІЙ

індивідів. Він може бути інституційним, який виконують спеціальні органи, або публічним, який здійснюється під впливом громадської думки на поведінку і діяльність людей. **С.к.** класифікують за формами, методами і завданнями. Розрізняють гнучкий, жорсткий і слабкий **С.к.**, формальний і неформальний, груповий і універсальний, а також три його форми: 1) елементарні (в основному примусові) санкції; 2) публічний, через громадську думку; 3) інституціональний, через соціальні інститути. Основними способами здійснення **С.к.** є соціалізація, груповий тиск і примус.

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ВНУТРІШНІЙ (*самоконтроль*) — вид соціального контролю, в основі якого лежать цінності, норми, рольові очікування, звичаї, інтеріоризовані індивідом у процесі соціалізації.

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ЗОВНІШНІЙ — сукупність заохочень, обмежень і примусів, які складають систему соціальних санкцій.

СОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ — сукупність прийомів, технологій реалізації соціальних цілей, досягнення певного результату, задоволення суспільних та індивідуальних потреб.

СОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЦИЗМ — напрям у соціології, представники якого (*А. Кетле, В. Парето* та ін.), виходячи з класичної механіки і широко використовуючи фізичну термінологію, прагнули пояснити суспільне життя і поведінку особистості механічними закономірностями. Соціальна структура зводилася до суми її елементів, а суспільство уявлялося як механічний агрегат. За всієї обмеженості методології, представники **С.м.** зробили помітний внесок у теорію і методіку соціальних змін і використання в соціології кібернетики та загальної теорії систем.

СОЦІАЛЬНИЙ ПРЕСТИЖ [фр. *prestige* — авторитет, престиж, привабливість] — порівняльна оцінка суспільством або групою і її членами соціальної значущості різноманітних об'єктів, явищ — їх позицій і становища в суспільстві, властивостей і характеристик, символів і знаків цих якостей. Визнання особливої соціальної значущості і цінності того чи іншого явища, яке діє на основі співвідношень його з системою норм та цінностей певної соціальної спільноти, призводить до наділення його особливою привабливістю, жаданістю. Високо оцінюване явище є немов збудником і мотиватором певних бажань, почуттів, намірів, дій, поведінки членів спільноти і т.ін. Оцінка престижності — один із регуляторів соціальної поведінки, рішень, що приймаються членами групи.

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОГРЕС [лат. *progress* — рух вперед, успіх] — 1) сходження до більш складних форм суспільного життя; такий тип соціальних змін, при якому відбувається ускладнення системи, зростання її організованості, цілісності, динамічності, що сприяє подальшому розвитку; 2) зміни у соціальних відносинах, що ведуть до більш повної рівності, збільшення соціальної свободи і соціальної справедливості.

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОТЕСТ — 1) спростування, заперечення всієї соціальної дійсності, безпосередньо принципів суспільного ладу; 2) неприйняття якихось окремих аспектів суспільно-політичного життя; 3) обурення існуючими порядками та інститутами влади загалом; 4) виступи проти певних тенденцій у політиці. Як соціально-психологічний феномен **С.п.** значною мірою зумовлюється певними соціальними умовами, поведінкою представників влади і має за мету змінити соціальне середовище, може набувати різних форм вираження (напр., падіння довіри, ворожість у відносинах між певними соціальними суб'єктами і представниками влади, масові соціальні політичні заворушення, мобілізація до дій “шаленого натовпу” та ін.).

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС [лат. *processus* — проходження, просування] — послідовна зміна станів або рух елементів соціальної системи та її підсистем, будь-якого соціального об'єкта, соціальні зміни в динаміці. **С.п.** відбувається під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, має стійкий порядок взаємодії своїх компонентів, тривалість у часі і спрямованість до певного стану об'єкта. Найважливішими рисами **С.п.** є їх загальність і зв'язок із суб'єктом, стадійність, етапність, різноступеневість їх організації, перебігу і розвитку. Розрізняють: **С.п. функціонування** (забезпечують відтворення якісного стану об'єкта) і **С.п. розвитку** (забезпечують перехід об'єкта до якісно нового стану). **С.п.** розрізняють також за об'єктом (людство, суспільство, клас, організація, мала група, особистість), за ступенем управління (стихийний, природний, цілеспрямований). Залежно від рівня системи виділяють процеси: *внутрішньоособистісні* (соціалізація, самовиховання); *міжособистісні* (дружба, кохання); *внутрішньогрупові* (взаємовідносини у будь-якому колективі); *міжгрупові* і *між спільнотами людей*; *соціетальні*.

СОЦІАЛЬНИЙ РЕГРЕС [лат. *regressus* — зворотній рух] — виражається в зниженні рівня організованості, динамічності і зростанні хаотичності, стихійності і т.ін. У поняття “регрес” вкладають зміст переходу від вищого до нижчого, від більш досконалого до менш доско-

СОЦІАЛЬНИЙ РИЗИК

налого; це може відбуватися як у межах системи (цілого), так і в межах окремих її елементів.

СОЦІАЛЬНИЙ РИЗИК [фр. *risque* — небезпека] — ситуативна характеристика діяльності, яка полягає у невизначеності її кінцевих результатів і можливих небажаних, соціально несприйнятливих наслідків у разі невдачі.

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК — 1) у широкому значенні — вся сукупність економічних, політичних, соціальних і духовних процесів; 2) у вузькому значенні — розвиток соціальної сфери, соціальних відносин у власному значенні слова. **С.р.** — процес, у ході якого відбуваються суттєві кількісні і якісні зміни в соціальній сфері суспільного життя або окремих його елементах — соціальних відносинах, соціальних інститутах, соціально-групових, соціально-організаційних структурах тощо. Основні форми **С.р.**: *соціальна еволюція*, коли відбувається поступове відмирання старих елементів певної соціальної системи та їх витіснення новими; *соціальна революція*, коли відбувається відносно швидке і одночасне руйнування всіх застарілих елементів системи і заміна їх новими.

СОЦІАЛЬНИЙ СТЕРЕОТИП — схематизований, стандартизований образ чи уявлення про соціальні об'єкти, зазвичай емоційно забарвлений і який має високу стійкість.

СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТ [лат. *factum* — зроблене; те, що здійснилося] — 1) подія, яка мала місце у певний час, за певних умов, незалежно від спостережень дослідників чи інших суб'єктів; 2) у гносеологічному значенні — подія, яка описана у чітких поняттях із вказівкою специфіки соціальної ситуації, в якій вона мала місце. Як **С.ф.** розглядають дії, характеристики поведінки індивідів і соціальних груп, матеріальні і духовні продукти людської діяльності, вербальні (словесні) дії (думки, погляди, оцінки), а також можливі взаємозв'язки людей.

СОЦІАЛЬНИЙ ЧАС — темп і ритм проходження подій протягом певного періоду існування індивіда, групи або суспільства.

СОЦІАЛЬНІ ВЕРСТВИ — різновид одиниць поділу суспільства, що виділяється на основі однієї чи кількох природних або суспільних відмінностей (етнічних, демографічних, економічних, соціальних, правових тощо). Формування та існування **С.в.** — багатомірний процес, зумовлений дією сукупності чинників — зайнятості, прибутку, професії, кваліфікації, місця проживання, типу житла тощо. Донедавна **С.в.** розглядалися, як правило, у контексті соціально-класової

структури суспільства, як проміжні або перехідні суспільні групи, що не володіють усіма ознаками класу. Однак, за умов поступового переходу до постіндустріального суспільства, коли відбувається розмивання чинників і ознак поділу на класи, а в перспективі — самих класів, зростає відповідно своєрідність і значущість системи *С.в.*, її подальшого вивчення і виваженого регулювання.

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ — відносини між групами людей, які посідають різне становище в суспільстві, беруть неоднакову участь у його економічному, політичному та духовному житті, різняться способом життя, рівнем та джерелом прибутку, структурою споживання. Суб'єктами *С.в.* є різноманітні спільноти людей, які активно взаємодіють між собою на основі певного способу діяльності. *С.в.* завжди виражають становище індивідів чи спільнот людей у суспільстві, характер соціальної взаємодії, процеси поглиблення, або, навпаки, стирання відмінностей між соціальними суб'єктами, деградації або розвитку спільнот, соціальної структури суспільства в цілому, особистісної нерівності.

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ — процес появи нових рис й елементів соціальних структур і систем соціальних взаємовідносин.

СОЦІАЛЬНІ ІНДИКАТОРИ — регулярне збирання соціальною статистикою, напр., даних про злочинність, охорону здоров'я, смертність і т.д., які є показниками ознак змін у загальному стані суспільства.

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ — сукупність конституційних прав людини або лише громадян конкретної держави, які дають їм можливість претендувати на одержання від держави за відповідних умов певних матеріальних благ. *С.п.л.* містять право на соціальне забезпечення, соціальне страхування, право на охорону здоров'я і медичну допомогу, право на житло, особливі права дітей та інвалідів.

СОЦІЄТАЛЬНИЙ — термін, який вживається для опису явищ і процесів на рівні суспільства загалом (напр., *соцієтальна проблема* — та, що зачіпає інтереси всіх суспільних верств і груп населення); застосовується для визначення відносин і процесів у соціальних системах, що мають розвинуте управління, соціально-класові структури та інститути.

СОЦІОБІОЛОГІЯ [лат. *societas* — суспільство + гр. *bios* — життя + *logos* — слово вчення] — напрям у соціології, представники якого (*І.Гамільтон, Р.Тріверс, Е.Уілсон, П.Ван ден Берге, Д.Береш, Д.Моріс, Р.Докінс, Р.Александр* та ін.) ставили перед собою завдання досягти синтезу при-

родничих і суспільних наук на засадах дослідження еволюційно біологічних передумов соціальної поведінки людини. У центрі сучасної С. знаходяться проблеми співвідношення біологічного і соціального, психічного і фізіологічного, генетичних передумов і виховання в житті людини, перспективи її розвитку, подолання біологічного редукаціонізму, суто натуралістичне трактування людини. Розрізняють *загальну С.* (перебільшення ролі генетичних, насамперед молекулярно-генетичних чинників розвитку організму, його еволюції) та *С. людини* (природа людини розглядається з позицій теорії геннокультурної коеволюції).

СОЦІОГЕНЕЗ [лат. *societas* — суспільство + гр. *genesis* — походження, виникнення] — 1) вчення про походження суспільства; 2) процес історичного й еволюційного формування суспільства.

СОЦІОГРАМА — [гр. *gramma* — літера, написання] графічне зображення міжособистісних зв'язків у групі або відносин між соціальними групами, що визначаються на основі соціометричного опитування.

СОЦІОГРАФІЯ [гр. *grapho* — пишу] — 1) опис і вимір конкретних явищ суспільного життя і соціальної системи; 2) уявлення про різноманітні соціальні явища або процеси у вигляді графічних символів; 3) у деяких авторів — прикладна емпірична соціологія.

СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ — відносно самостійний процес змін у культурі, нормах, цінностях, свідомості тощо.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ УЯВЛЕННЯ — первинні орієнтації та регулятиви у просторі культури суспільства, соціальних спільнот і груп, які формуються на основі повсякденного досвіду.

СОЦІОЛОГІЗМ [лат. *societas* — суспільство + гр. *logos* — слово, вчення] — 1) концепція, яка стверджує першочергове і виняткове значення соціальної реальності і соціологічних методів у процесі пояснення буття людини та її середовища; 2) трактування суспільства як надіндивідуальної реальності, що існує незалежно від індивідів, які її утворюють, визнання її домінування над окремими індивідами; утвердження автономної соціальної реальності щодо інших видів реальності (*біологічної, психічної* тощо).

СОЦІОЛОГІЗМ ВУЛЬГАРНИЙ — спрощене тлумачення суспільних явищ, однобічне перебільшення окремих факторів суспільного розвитку: техніки, економіки, політики, ідеології; ігнорування біологічної природи людини.

СОЦІОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ (САУ) — всеукраїнська громадська організація, яка об'єднує вітчизняних, а також іноземних

науковців, колективи, установи та організації, які працюють у сфері соціології. Метою **САУ** є: 1) сприяння розвитку соціології в Україні, методологічному та методичному забезпеченню соціологічних розробок, захисту законних інтересів соціологів України – членів Асоціації; 2) інформаційне забезпечення науковців та фахівців, які працюють у сфері соціології; 3) пропагування соціологічних знань серед різних верств населення; 4) участь у формуванні соціологічної освіти управлінських кадрів, підготовці соціологів, впровадження різних форм підвищення кваліфікації соціологів. До складу **САУ** входять як індивідуальні, так і колективні та асоційовані члени. Вищим органом **САУ** є з'їзд, який збирається один раз на два роки, а в період між з'їздами діяльністю **САУ** керує Правління. З 1998 р. **САУ** є колективним членом Міжнародної соціологічної асоціації.

СОЦІОЛОГІЧНА ПРОПАГАНДА – вплив на свідомість людини через спосіб життя, символіку і реальний світ соціального оточення. Основний потік тестів **С.п.** – реклама.

СОЦІОЛОГІЧНЕ ВИМІРЮВАННЯ – це спосіб вивчення явищ і процесів, соціальних систем, їх властивостей і відносин за допомогою кількісних та якісних оцінок.

СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ – різновид соціального дослідження, яке розглядає суспільство як цілісність і відіграє роль загальнотеоретичної і методологічної основи відносно спеціальних і конкретно-соціологічних досліджень у конкретних науках. **С.д.** слід відрізняти, з одного боку, від соціально-філософських досліджень як найбільш загальних, абстрактних, що вивчають суспільство під кутом зору специфічного прояву в ньому всезагальних, універсальних рис, властивостей, законів всієї світобудови, а з іншого, – від соціальних досліджень у конкретних і спеціальних науках про суспільство – економічній теорії, політології, культурології, соціальній психології, правознавстві, етнології та ін., в яких вивчається не все суспільство як соціальне ціле, а та чи інша його сфера, окрема частина, структура, галузь. Найбільш характерними рисами **С.д.** є цілісний і системний підхід до вивчення соціальної реальності, опора на соціальні факти та емпіричний матеріал. Відповідно до структури соціології **С.д.** поділяються на: *теоретичні та емпіричні, фундаментальні і прикладні; макро-, мікро- і середнього рівня.*

СОЦІОЛОГІЯ [лат. *societas* – суспільство + гр. *logos* – вчення, слово] – наука про загальні та специфічні закони й закономірності орга-

нізації, функціонування й розвитку історично визначених соціальних систем, про механізми їх дії та форми прояву в діяльності людей, соціальних спільнот і суспільстві в цілому, про особистість в її соціальних взаємодіях, про соціальне життя індивідів. *С.* вивчає соціальні факти, процеси, відносини, діяльність індивідів, соціальних груп, їх статус, роль і соціальну поведінку, інституціональні форми їх організації.

СОЦІОЛОГІЯ АКАДЕМІЧНА – соціологія, що сформувалася у 30– 40х роках ХХ ст. в академічному університетському середовищі США та інших країн, хоча її вихідні передумови виникли ще в ХІХ ст. *С.а.* часто ототожнюється з теоретичною соціологією.

СОЦІОЛОГІЯ АЛЬТЕРНАТИВНА – виникла в 60-х роках ХХ ст. на базі альтернативних соціальних рухів (насамперед, екологічного) з характерним прагненням до критичного переосмислення наявних теоретичних підходів у соціології, радикальних змін в її змісті, проблематиці. *А.с.* базується на критиці утилітарних, прагматичних та споживацьких орієнтацій у домінуючій суспільній системі цінностей щодо ставлення до навколишнього середовища. Пропонується “культурна революція” або “революція свідомості”, які докорінно мають змінити ставлення суспільства до екологічних проблем.

СОЦІОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ – галузь соціології, предметом якої є виховання як суспільний процес, роль соціальних інститутів (сім’ї, системи освіти, ЗМІ та ін.), а також соціального мікро- і макросередовища в цьому процесі.

СОЦІОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВА – галузь соціології, яка вивчає армію як соціальну організацію, соціальні аспекти війни і миру, функціонування військових інститутів і організацій у їх взаємодії з іншими соціальними інститутами, соціальною структурою суспільства.

СОЦІОЛОГІЯ ВІТЧИЗНЯНА – соціологічна думка, що виникла і розвивалася на території України за всі часи її історії та соціологія сучасної України як суверенної держави.

СОЦІОЛОГІЯ ГЕНДЕРНА – галузь соціології, яка займається аналізом соціальної стратифікації за ознакою статі на макро-, мезо- і мікрорівнях.

СОЦІОЛОГІЯ ГЕНЕТИЧНА – напрям у соціології, який займається проблемами походження соціального життя, соціальних інститутів. Значний внесок у розвиток *С.г.* зробили *М.Ковалевський, М.Грушевський, К.Грушевська* та ін.

СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ – спеціальна соціологі-

чна теорія, яка вивчає сутність громадської думки, її структуру, функції, канали висловлювання, закономірності її функціонування в різноманітних сферах суспільного життя, політичній, економічній діяльності, соціальному управлінні.

СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ — спеціальна соціологічна теорія, що вивчає соціальні відхилення (девіацію), їх причини, форми прояву, а також здійснює типологізацію девіантної поведінки, розробляє концептуальні основи стратегії і механізму соціального контролю.

СОЦІОЛОГІЯ ЕКОЛОГІЇ — галузь соціології, яка досліджує специфічні зв'язки між людьми та навколишнім середовищем, особливості функціонування і розвитку соціальних спільнот, соціальних структур та інститутів в умовах впливу на їх життєдіяльність антропогенних екологічних чинників.

СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНА — інтегративне міждисциплінарне знання, галузь соціології, що вивчає: економіку як соціальний процес, соціальні аспекти економічних процесів і економічної поведінки людей в суспільстві; форми соціально-економічної організації суспільства; вплив соціальних чинників, соціальних зв'язків і відносин на розвиток економіки і зворотнього впливу економіки на динаміку соціальних процесів; системи взаємопов'язаних ролей; моделі норм і цінностей, які регулюють економічну діяльність у конкретному суспільстві; взаємовідносини між економічними інститутами.

СОЦІОЛОГІЯ ЕМПІРИЧНА [гр. *empeiria* — дослід] — 1) напрям соціології, який виникає на початку XX ст. у США. Поява **С.е.** стимулювалася практичними потребами суспільства, необхідністю розв'язання соціальних проблем, удосконаленням практики управління соціальними процесами. Започаткувала цей напрям Чиказька школа (*Р.Парк, Е.Берджес, А.Смолл, У.Томас, Ф.Знанецький* та ін.). Першою працею в галузі **С.е.** була книга *У.Томаса і Ф.Знанецького* “Польський селянин в Європі і Америці”, в якій на підставі аналізу документів, автобіографічних даних окремих осіб, кількісних методів оцінки явищ розглядалися проблеми адаптації польських емігрантів до умов США. Суттєвим є внесок у розвиток **С.е.** соціологів Колумбійського університету, зокрема *Р.Мертон*а (обіймав посаду співдиректора університетського бюро прикладних досліджень) і *П.Лазарсфельда* (започаткував панельний і кількісний метод, розробив логічні і математичні засади латентно-структурного аналізу). Вченими Гарвардського

університету розробляється *індустріальна соціологія* і *доктрина людських відносин* (група соціологів на чолі з *Е.Мейо*), чим було закладено теоретичний фундамент сучасного менеджменту. Значний внесок у розвиток *С.е.* зробили *А.Маслоу* (ієрархічна теорія потреб), *Д.Макгрегор* (теорія “управління через співучасть”), *Ф.Херцберг* (“теорія збагачення праці”) та ін. У 70–80-х роках ХХ ст. у США відбувається значне зростання обсягів емпіричних прикладних досліджень, вони стають особливою галуззю індустрії. Під впливом американської соціології активно формувалася і європейська емпірична соціологія з багатьма галузевими соціологіями. Починаючи з 60–70-х років ХХ ст. *С.е.* утверджується і в Україні; 2) комплекс соціологічних досліджень, орієнтованих на збирання й аналіз соціальних даних з використанням методів, методик, техніки соціологічного дослідження.

СОЦІОЛОГІЯ ІНСТИТУЦІЙНА – напрям сучасної соціології, що вивчає сталі форми організації і регулювання суспільного життя, соціальну поведінку людей у взаємодії з існуючою системою нормативних актів та інститутів.

СОЦІОЛОГІЯ ІНТЕГРАЛЬНА [лат. *integer* – цілий] – парадигма, запропонована *П.Сорокіним*, який на основі синтезу наук і релігійних уявлень спробував обґрунтувати цілісний погляд на історичний процес як зміну трьох соціокультурних типів – *релігійного, почуттєвого та інтегрального*, при домінуванні одного з них. Кожний з типів, за *П.Сорокіним*, визначає характер економічної, політичної, соціальної, релігійної організації суспільства, а також систему цінностей і тип особистості. Кризу сучасного суспільства як на Заході, так і на Сході, він пов’язував з пануванням почуттєвої соціокультурної системи, яка заснована на цінностях добробуту, комфорту, жадоби влади і слави, що й породжує міжлюдський розбрат, війни, радикалізм, екстремізм, тероризм тощо. Майбутнє людської цивілізації *П.Сорокін* ставив у залежність від утвердження інтегральної соціальної системи з її духом всезагальної дружби і відносин співробітництва та взаємовпливу культур, релігій, соціальних інститутів, типів особистості, способів життя.

СОЦІОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА – напрям сучасної соціології, який вивчає історичний процес розвитку суспільства, соціальних систем, інститутів і явищ; розробляє різноманітні соціологічні теорії історичного розвитку, соціологічні методи аналізу історичних даних.

СОЦІОЛОГІЯ КЛІНІЧНА – розділ прикладної соціології, який розробляє і використовує різноманітні терапевтичні методи для дослідження проблем соціальної адаптації.

СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ — галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління соціальним конфліктом як соціальним явищем.

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ — галузь соціології, яка вивчає закономірності функціонування і розвитку культури в суспільстві; формування, збереження, поширення і освоєння ідей, уявлень, культурних норм, цінностей, зразків поведінки.

СОЦІОЛОГІЯ МАЛИХ ГРУП — галузь соціології, яка досліджує малі соціальні групи і контактні колективи. Предмет її вивчення — формування, функціонування і розвиток малих груп на різних історичних етапах суспільного розвитку; їх роль у соціалізації особи; підвищення ефективності групової діяльності.

СОЦІОЛОГІЯ МАСОВИХ КОМУНІКАЦІЙ — соціологічна дисципліна, яка вивчає процеси функціонування і розвитку засобів масової комунікації, а також їх соціальну зумовленість і наслідки їх діяльності.

СОЦІОЛОГІЯ МАСОВИХ ЯВИЩ — галузь соціології, яка вивчає соціальну поведінку великих груп людей, об'єднаних за випадковою ознакою (натовп, аудиторія, уболівальники на трибунах стадіону тощо), тобто груп людей, які виникають стихійно та існують досить короткий час.

СОЦІОЛОГІЯ МІСТА — галузь соціології, яка вивчає генезу, сутність і загальні закономірності виникнення, функціонування і розвитку міста як елемента соціально-просторової організації суспільства. *Об'єктом* дослідження *С.м.* є міське населення, а *предметом* — визначення ролі міста в суспільстві і системах розселення; причини появи і чинники, що впливають на розвиток міста; визначення основних підсистем міста і встановлення їх взаємозв'язків; соціальна структура міського населення; специфіка міського способу життя і міської культури; характер, спрямованість, цикли відтворення міських підсистем і міста в цілому як цілісного організму; зв'язки з навколишнім середовищем; соціальна природа урбанізації; соціально-культурна роль великих міст; міське самоврядування; соціальні чинники і наслідки міграції населення; типологія міст та інше.

СОЦІОЛОГІЯ МОВИ — галузь соціології, яка досліджує взаємовідносини мови і суспільства.

СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ — галузь соціології, яка вивчає соціально-демографічну спільність, що перебуває в процесі переходу від ди-

тинства до дорослого життя і переживає важливий етап соціалізації (інтеріоризації норм і цінностей), формування соціальних і професійних очікувань, статусів і ролей, що знаходить своє вираження у специфічних молодіжних формах поведінки і свідомості (молодіжних субкультурах).

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ — галузь соціології, яка вивчає освіту як соціальний інститут, її функції в суспільстві і взаємозв'язок з іншими соціальними інститутами; соціальну політику в галузі освіти; освітні установи як соціальні організації.

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ — галузь соціології, що вивчає особистість як соціально-типове відображення суспільних відносин і соціально-типового суб'єкта цих відносин. Предметом *С.о.* є соціально-історичні і соціально-культурні типи особистості, а також соціально-типові прояви рольової структури особистості, які відображають різноманітні соціальні зв'язки і суспільно необхідні функції, що реалізують індивіди. *С.о.* виходить з принципу вирішального значення об'єктивних соціально-економічних і соціально-культурних умов соціалізації особистості, тобто процесу її формування як соціального суб'єкта, освоєння суспільних цінностей, стереотипів соціальної поведінки.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ — галузь соціології, яка вивчає політику як соціальний інститут; функціонування і розподіл влади в суспільстві; взаємовідносини політичної сфери з іншими сферами суспільного життя; взаємовідносини політичних інститутів з іншими соціальними інститутами.

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА — галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації у поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ — галузь соціології, яка вивчає соціальні групи, індивідів, зайнятих у процесі праці, їх соціальні і професійні ролі і статуси, умови та форми їх трудової діяльності.

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ — галузь соціології, яка вивчає релігію як соціальний інститут у взаємодії з іншими соціальними інститутами; проблеми релігійності, секуляризації, психології віруючих.

СОЦІОЛОГІЯ РОЗУМІЮЧА [нім. *verstehen* — розуміти] — напрямок у сучасній соціології і методології суспільних наук, що підкреслює специфіку соціального буття порівняно з явищами природи і

відпрацьовує на цій основі специфічний метод пізнання — *метод розуміння*. *Р.с.* утворилася на основі ідей філософії життя і неокантіанства. Основоположну ідею *Р.с.* сформулював *В. Дільтей*, який розмежував природу і суспільство як протилежні сфери буття з різними формами пізнання. Якщо для пізнання природи більш підходять прийоми причинно-наслідкового і статистичного пояснення, що давно використовуються у природничих дисциплінах, то в соціальному пізнанні необхідні інші процедури, а саме: *інтроспекція* (самоспостереження), *співпереживання* (або *розуміння*) та *інтерпретація* духовних символів і об'єктів. Їх єдність зумовлюється тим, що всі вони спрямовані на досягнення духовного світу, оскільки індивід, інші індивіди і суспільство в цілому суть духовні утворення, які відкривають свою сутність лише внутрішньому погляду. Таке пізнання *В. Дільтей* назвав *розумінням*. Надалі, незважаючи на суттєві розбіжності у поглядах представників *Р.с.*, всі вони, як правило, протиставляли розуміння, пряме пізнання як специфічний метод пізнання у соціальних науках характерному для природничих наук непрямому, вивідному знанню. *Р.с.* у вузькому значенні — теоретико-методологічний напрямок, що підкреслює важливість розуміння суб'єктивного змісту дії, змісту, який вкладається у дію власне діючим індивідом, для пізнання соціального життя. Засновником *Р.с.* у цьому значенні і автором терміна «*Р.с.*» є *М. Вебер*. Позиції *Р.с.* поділяли *Г. Зіммель*, *П. Сорокін*, *Ч. Кулі*, *Дж. Мід*, *Ф. Знанецький*, *У. Томас* та інші.

СОЦІОЛОГІЯ СЕЛА — галузь соціології, яка вивчає сутність і закономірності функціонування і розвитку села як соціально-територіальної спільноти, розробляє основні методологічні принципи його дослідження. *Об'єктом* дослідження *С.с.* є сільське населення, а *предметом* — визначення ролі села в суспільстві і в системах розселення населення; чинники, що впливають на його розвиток; соціальні аспекти міграції сільського населення; соціальна і професійна структура населення; особливості соціального клімату села; сільська сім'я; спосіб життя сільського населення; особливості сільської культури і роль масової комунікації у зближенні з міською культурою; організація вільного часу і дозволя на селі; зв'язки з навколишнім середовищем тощо.

СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї — галузь соціології, яка вивчає розвиток і функціонування сім'ї як соціального інституту і малої соціальної групи; шлюбно-сімейні відносини, зразки сімейної поведінки, притаманні для того чи іншого типу культури, тій чи іншій соціальній групі,

і т.ін.; сімейні ролі, формальні і неформальні норми та санкції у сфері шлюбно-сімейних відносин.

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП — галузь соціології, яка вивчає особливості виникнення, функціонування і розвитку соціальних груп. Основним об'єктом *С.с.г.* є *малі соціальні групи*, їх склад, просторове розміщення, цінності і норми поведінки членів групи, тривалість існування групи, неформальний контроль за її членами тощо.

СОЦІОЛОГІЯ ТЕОРЕТИЧНА — соціологія, що орієнтована на об'єктивне наукове дослідження суспільства з метою одержання теоретичного знання і яка, на відміну від соціології прикладної, особливого значення надає розвитку теорії.

“СОЦІОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ, МЕТОДИ, МАРКЕТИНГ” — перший у вітчизняній науковій історії всеукраїнський науково-теоретичний часопис, заснований Інститутом соціології НАН України в липні 1997 р. На сторінках журналу друкуються теоретичні та емпіричні матеріали з проблем соціології, результати соціологічних досліджень з метою поглиблення наукових знань про сучасний стан суспільства та чіткого розуміння сучасних трансформаційних процесів у посттоталітарному просторі. Мета журналу — інформаційно підтримувати становлення професійної соціології в Україні, сприяти її неухильному входженню до світової соціології, дотримуючись високого академічного рівня наукових матеріалів, що публікуються.

СОЦІОЛОГІЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ — напрям соціології, пов'язаний з вивченням місця і ролі фізичної культури та спорту в системі суспільних відносин, закономірностей їх розвитку і функціонування в різних конкретно-історичних умовах.

СОЦІОЛОГІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА — галузь соціології в системі українознавства, яка досліджує соціологічні виміри українства, його буття у світі (у т.ч. у діаспорах), витоки, соціальні сили і перспективи утвердження українства в процесах націо- і державотворення. Її предметом є соціальне буття українства як особливого соціального явища.

СОЦІОМАТРИЦЯ — таблиця, за допомогою якої аналізують результати соціометричного опитування.

СОЦІОМЕТРИЧНИЙ ІНДЕКС — показник, який використовують для характеристики взаємин у групі, статусу окремих членів групи; *С.і.* визначають на основі даних соціометричного опитування.

СОЦІОМЕТРИЧНИЙ МЕТОД ОПИТУВАННЯ — один із різновидів опитування, який використовується для вивчення внутрішньокolleктивних зв'язків шляхом з'ясування стосунків між членами колективу.

СОЦІОПОЛІС [лат. *societas* — суспільство + гр. *polis* — місто-держава] — територія, або організаційна структура, що працює у принципово новій, соціалізованій економіці, має особливий правовий статус, поєднує в собі економічні переваги вільної економічної зони інтелектуального типу з комплексною стратегією випереджаючого гуманітарного і соціального розвитку. *С.* — це концентратор інтелектуального потенціалу суспільства, застосованого в процесі економічного розвитку на базі організації сучасної високоефективної індустрії інформаційних технологій, орієнтованої на участь у світовому розподілі праці (так званому аутсорсингу). Метою існування *С.* в Україні є комплексна реалізація низки завдань: а) забезпечити приплив капіталу в країну шляхом залучення зовнішніх інвестицій та від експорту високотехнологічної продукції; б) створювати робочі місця у найбільш перспективних високотехнологічних галузях; в) протидіяти процесу деградації інтелектуального потенціалу нації, а також “відтоку мізків”; г) сконцентрувати інтелектуальний потенціал країни на пріоритетних напрямках; д) стимулювати науковий розвиток (створити нові високоефективні наукові колективи, депозитарії інтелектуальної власності, забезпечити трансфер високих технологій у виробничу сферу; е) забезпечити розвиток особистості; є) сприяти суспільному розвитку (забезпечити формування найсучаснішого і розрахованого на перспективу суспільного устрою якісно нового типу на основі ідеї високої громадянської свідомості, самоврядування, громадянського суспільства, соціального партнерства). У найбільш загальному плані створення *С.* має на меті моделювання майбутнього суспільства.

СОЦІОЦЕНТРИЗМ — орієнтація духовного світу людини на суспільство, його ідеали, інтереси, потреби, у частковому випадку — орієнтація особи на соціальну групу (колектив). *С.* означає здатність і вміння особи вболівати за інших, поєднувати свої дії і вчинки з діями інших (колективізм).

СОЦІУМ [лат. *socium* — спільне] — соціальна реальність як об’єкт соціологічної науки, тобто суспільство, яке розглядається в ракурсі загальних форм людської взаємодії. У зміст поняття “*С.*” включаються особисті соціальні зв’язки та їх об’єднання, дії, взаємозв’язки, взаємодії, соціальні інститути і організації, культура, соціальні цінності та норми, соціальний контроль і т.д.

СПЕНСЕР [Spenser] Герберт (1920 — 1903) — видатний представник натуралістичної орієнтації соціології, яка часто називається “со-

ціальним дарвінізмом”. С. розглядав суспільство як єдиний організм, аналогічний біологічному організму. Цілісність суспільства забезпечується його поділом на дві існуючі системи — внутрішню і зовнішню. Цей організм підтримує рівновагу, пристосовується до навколишнього середовища і розвивається. С. вважав, що розвиток будь-якого організму: 1) тісно пов’язаний з його пристосуванням до середовища, тобто у випадку із суспільством, до природи; 2) передбачає, у першу чергу, диференціацію його органів і функцій, а, отже, і його постійне ускладнення. Зміна суспільства, його поступова диференціація передбачають собою прояв соціальної динаміки, причому динаміка розуміється широко, оскільки містить не тільки стан дисбалансу і розвитку, а й стану відносної стабільності, коли процеси розвитку уповільнюються (практично зупиняються). С. виділяє два типи суспільства: 1) військове, войовниче, тобто засноване на примусі і жорсткому соціальному контролі; 2) індустріальне (промислове), яка надає більші свободи своїм членам за рахунок послаблення централізації і контролю. На відміну від військового суспільства, індустріальне (промислове) характеризується значною різноманітністю, яка забезпечує прогрес. Жорсткий контроль і централізоване управління несприятливі для суспільства, оскільки вони перешкоджають його розвитку і обмежують свободу його індивідів. С. заклав основи структурно-функціонального напрямку в соціології, сприяв виникненню функціоналізму. Головна праця — “Основи соціології” (1896). Для сучасної соціології актуальна лише частина його наукової спадщини.

СПІЛКУВАННЯ — одна із основних форм взаємодії і міжособистісних відносин людей, суттєва ознака життєдіяльності особистості як суспільної істоти. Як соціальне явище С. уособлює потребу людини у стосунках з іншими, у ході реалізації якої індивід опановує світ свого буття, здійснює безпосередній обмін діяльністю, навичками, умінням, досвідом, інформацією тощо. С. — багатогранне і багаторівневе утворення, яке уособлює всі суспільні відносини: *економічні, політичні, національні, соціальні, побутові*. Основу С. становить спільна предметна діяльність, необхідність взаємодії, взаємодопомоги, взаєморозуміння, що є обов’язковими умовами існування і розвитку людства. У сучасних умовах С. стало більш складним, виділилися шерег його сфер і видів. Особливого значення набули форми професійного і ділового спілкування. Водночас має місце дефіцит міжособистісного С., виникла тенденція до посилення ролі неформальних відносин.

СПІЛЬНІСТЬ (або **спільнота**) — сукупність людей, об'єднаних сталими соціальними зв'язками й відносинами, які склалися історично і мають низку спільних ознак (рис), що надають їм неповторної своєрідності. Термін “С.” має три основні смислові навантаження: *перше* — однаковість (ідентичність) для всіх того загального, що притаманне кожному з порівнюваних явищ; *друге* — нерозривний зв'язок, єдність; *третє* — об'єднання людей, згуртованих спільними умовами життя, метою, інтересами або цілим комплексом спільних ознак.

СПІЛЬНІСТЬ ГРУПОВА — підклас соціальних спільнот, який виділяється у їх складі поруч з масовими спільнотами. Для *С.г.* характерні: 1) органічний характер (тип спільноти, що має внутрішню структуру і тому не співпадає з сумою властивостей вхідних у неї елементів); 2) визначеність і сталість меж існування (відносно висока стабільність існування у просторі та часі); 3) здатність виконувати різні види діяльності; 4) виражена гомогенність їх складу (наявність ознак, спільних для всіх індивідів групи); 5) належність до більш широких соціальних утворень. Існує велика кількість типів і видів *С.г.* Залежно від базової природи, характеру якостей індивідів, виділяють *соціальні, демографічні, етнічні, релігійні, регіональні* та інші групи; від типу зв'язків індивіда з групою, членства і значущості — *групи належності (членства) і референтні*; від характеру зв'язків між індивідами в групі — *первинні і вторинні*; залежно від розмірів — *малі, середні і великі*; безпосередністю зв'язків групи — *умовні (або соціальні категорії) і реальні*; за структурою і суспільним статусом — *формальні і неформальні*. Різні типи і види *С.г.* перебувають у складних взаємозв'язках, залежностях одна від одної.

СПІЛЬНІСТЬ ЕТНІЧНА — спільнота людей, що склалася історично і характеризується спільністю території, де вона сформувалася, спільністю мови, культури, побуту і особливостями психічного складу. *С.е.* включає нації, народності, групи споріднених племен, окремі племена.

СПІЛЬНІСТЬ МАСОВА [лат. *massa* — шматок, грудя] — підклас соціальних спільнот, який характеризується такими ознаками: 1) має статичний характер (за своїми параметрами збігається з сумою утворюючих її дискретних одиниць, і є достатньо аморфним утворенням); 2) має стохастичну (ймовірнісну) природу (“входження” індивідів до якої є неупорядкованим, тому вона має відкриті межі, кордони); 3) нестійкий, ситуативний спосіб існування (утворюється і функціонує на базі й у межах певної конкретної діяльності, неможливий поза нею,

СПІЛЬНІСТЬ МЕТАЕТНІЧНА

тому є нестійким утворенням); 4) виражена гетерогенність складу; 5) аморфне становище у складі більш широких соціальних спільностей, неспроможність бути їх структурними утвореннями; 6) випадкові і неупорядковані зв'язки. Типові зразки **С.м.**: учасники політичних або соціально-культурних рухів, аудиторія ЗМІ, члени неформальних організацій, уболівальники спортивних команд, прихильники естрадних “зірок” та ін. **С.м.** утворюються на всіх рівнях соціальної ієрархії і відрізняються великою різноманітністю. Можна говорити про маси великі і малі, стійкі та імпульсивні, контактні і дисперсні, атомістичні й асоціативні та ін.

СПІЛЬНІСТЬ МЕТАЕТНІЧНА – утворення, яке включає кілька етнічних спільностей, сукупність етнічних властивостей якої за інтенсивністю менша за кожну з її складових етносів.

СПІЛЬНІСТЬ РЕЛІГІЙНА – сукупність людей, об'єднаних стійкими віруваннями, релігійними уявленнями, ідеями, метою і завданнями, спільною релігійною діяльністю.

СПІЛЬНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНА – сукупність людей, які мають однакове відношення до певної території, характеризується системою економічних, політичних, техніко-технологічних і соціальних зв'язків між людьми, що виділяють її як відносно самостійну одиницю просторової організації життєдіяльності (напр., *регіон, область, район, місто, село* та ін.). **С.т.** об'єднує людей, які мають деякі загальні соціальні і культурні риси, набуті під впливом певних обставин їх формування і розвитку, а також спільні інтереси. Умовою існування **С.т.** є відносна самодостатність елементів штучного і природного середовища для реалізації повного циклу соціально-демографічного відтворення.

СПОЖИВЧИЙ БЮДЖЕТ СІМ'Ї – сімейний бюджет, таблиця доходів і витрат сім'ї за певний період часу (місяць, рік).

СПОЖИВЧИЙ КОШИК – мінімальний набір продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, необхідних для збереження здоров'я людини і забезпечення її життєдіяльності, який характеризує місячне (річне) споживання людини чи сім'ї. Такий набір використовується для розрахунку мінімального споживчого бюджету (прожиткового мінімуму), виходячи з вартості **С.к.** в діючих цінах. **С.к.** є базою порівняння розрахункових і реальних рівнів споживання. Залежно від зміни рівня цін, прожитковий мінімум змінюється.

СПОРІДНЕННЯ – соціальні відносини на основі кровних (реальних і передбачуваних) зв'язків і шлюбу. Антропологи часто проводять

відмінність між зв'язками, заснованими на походженні, і зв'язками, заснованими на ознаці, тобто утвореними внаслідок шлюбу. *С.* має універсальний характер і в більшості суспільств (особливо простих) відіграє значну роль у соціалізації індивідів і в підтримці групової солідарності.

СПОСІБ ЖИТТЯ — цілісна сукупність форм життєдіяльності людей, які обумовлені конкретними історичними умовами і чинниками їх взаємодії. *С.ж.* — досить широкий і узагальнений показник характеру і особливостей даного суспільства, соціальної групи чи людей, який виражає: 1) основи їх внутрішньої єдності; 2) відмінність кожного конкретного суспільства (групи) від іншого, насамперед, особливості складу мислення, поведінки і спілкування. За своєю суттю *С.ж.* — це єдність об'єктивних умов і суб'єктивних чинників суспільного життя. Основними сферами *С.ж.* є праця і відповідні умови праці, розвиток освіти, охорони здоров'я, побутового обслуговування, економічна безпека тощо. Основним критерієм *С.ж.* є рівень життя.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ — 1) безпосереднє сприйняття предметів і явищ; 2) метод збирання первинної соціологічної інформації шляхом прямої і безпосередньої реєстрації дослідником подій, явищ і процесів, які відбуваються за певних умов. На *С.* відбивається безпосередній зв'язок спостерігача з об'єктом *С.*: суб'єктивно емоційно забарвлені фіксації спостережуваних явищ, зумовлених складом особистості спостерігача, впливом останнього на об'єкт, що спостерігається; вплив об'єкта, який спостерігають, і подій, що відбуваються, на спостерігача; неповторність соціальних явищ. За ступенем формалізації *С.* поділяються на *стандартизовані* (контрольовані) і *нестандартизовані* (найчастіше використовуються на початку дослідження з метою з'ясування проблемної ситуації); залежно від розташування спостерігача до об'єкта — *включене* і *невключене*. За умовами організації *С.* поділяється на *лабораторне*, *польове* і *лабораторно-польове*, а за регулярністю проведення — *систематичне*, *епізодичне*, *випадкове*. *С.*, як правило, виконується в комплексі з іншими методами збору соціологічної інформації.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ВИПАДКОВЕ — спостереження, при якому одиниці спостереження завчасно не визначаються, а фіксуються цікаві, на погляд дослідника, факти.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ВКЛЮЧЕНЕ — тип спостереження, який передбачає безпосередню присутність та участь спостерігача у досліджуваній ситуації, про що респонденти не знають (напр., соціолог, що

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЕПІЗОДИЧНЕ

вивчає виробничі проблеми, на певний час стає робітником). *С.в.* вимагає певного періоду адаптації спостерігача і колективу.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЕПІЗОДИЧНЕ — спостереження, при якому реєструються факти, однак регламент такої реєстрації програмою *С.е.* чітко не фіксується, хоча спостерігач сподівається одержати їх у певний момент.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЛАБОРАТОРНЕ — тип спостереження, при якому збирання інформації відбувається у штучно створених для досліджуваної групи умовах, які контролюються дослідником.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЛАБОРАТОРНО-ПОЛЬОВЕ — проводиться у природних умовах, але з деякими окремими обмеженнями.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НЕВКЛЮЧЕНЕ — тип спостереження, при якому соціолог одержує інформацію про досліджувану групу, не втручаючись у хід подій і не будучи членом цієї групи.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ПОЛЬОВЕ — тип спостереження, яке виконується й відбувається у природних умовах реального життя.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ СИСТЕМАТИЧНЕ — спостереження, яке проводиться чітко за графіком з регулярною реєстрацією завчасно обумовлених ознак.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ СОЦІАЛЬНА — одна з фундаментальних цінностей суспільного життя, що виходить із принципу врівноваженості в соціальних відносинах прав і обов'язків людей, інтересів суспільства і особи. Хоча розуміння концепції *С.с.* зазнавало змін у ході історії, у цілому її вимоги зводилися і зводяться до певної відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їх соціальним становищем, між діяннями і відплатою, працею і винагородою, заслугами та їх загальним визнанням. Невідповідність у цих співвідношеннях оцінюється як *несправедливість*. Ідеал *С.с.* є могутнім стимулом і регулятором соціальної поведінки індивідів і соціальних груп.

СПРИЙНЯТТЯ СОЦІАЛЬНЕ — сприйняття, розуміння і оцінка людьми соціальних об'єктів: самих себе, інших людей, соціальних груп, великих соціальних спільнот, скупчень. Основним змістом *С.с.* є інтерпретація поведінки іншої людини, перш за все, пошук причин її поведінки. На відміну від сприйняття фізичних об'єктів, у *С.с.* значно яскравіше виявляється оціночний компонент.

СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ — сукупність стійких мотивів, які зумовлюють діяльність особи, а також визначають її інтереси, переконання, ідеали.

СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ АНТИСУСПІЛЬНА — домінування в структурі особистості рис, які зумовлюють її девіантну, протиправну поведінку.

СПУДЕІ [гр. — старанний] — назва учнів братських шкіл у XIV—XVIII ст., а також учнів середніх і нижніх класів Київської академії та колегіумів в Україні.

СТАБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА — сталий стан соціальної системи, який дозволяє їй ефективно функціонувати і розвиватися, зберігаючи свою сутність, незважаючи на зовнішні та внутрішні впливи.

СТАГНАЦІЯ [лат. *stagnus* — стояча вода] — застій, загнивання, регрес в економіці, соціальній сфері, політиці, культурі.

СТАНИ — соціальні групи докапіталістичних суспільств, які володіли закріпленими у звичаях чи законах спадковими правами і обов'язками (напр., купецтво, міщани, дворяни).

СТАТУС [лат. *status* — становище, стан] — сукупність прав і обов'язків громадянина, юридичної особи, суспільної організації, державного органу, які характеризують їх юридичне становище.

СТАТУС ВІКОВИЙ — соціальне становище, яке приписується індивіду на підставі його віку.

СТАТУС ВРОДЖЕНИЙ (природний) — соціальне становище, яке зумовлюється суттєвими і відносно сталими біологічними та фізіологічними характеристиками людини (напр., білий, чоловік, жінка, дитинство, юність, старість).

СТАТУС ДОСЯГНУТИЙ — статус, який набувається індивідом завдяки його зусиллям, діям (часто у змагальності з іншими людьми) і який вимагає від нього певних здібностей, знань, кваліфікації, освіти тощо (напр., студент, лікар, учитель, офіцер).

СТАТУС ЗМІШАНИЙ — статус, що поєднує в собі риси декількох статусів (напр., безробітний, член королівської сім'ї, американець китайського походження).

СТАТУС ІНТЕГРАЛЬНИЙ (базовий) — статус, який визначає соціальне, економічне, професійне становище людини у суспільстві, чинить найбільший вплив на взаємодію та взаємовідносини індивідів з соціальним середовищем і тому має вирішальне значення для встановлення соціальної ідентичності. Найчастіше *С.і.* пов'язаний з посадою за основним місцем роботи (напр., студент, директор школи, командир полку, банкір, адвокат).

СТАТУС-КВО [лат. *status quo* — становище, в якому...] — визначен-

ня такого становища, що існує, або такого, що існувало на певний час тактичного чи правового становища, про відновлення (збереження) якого безпосередньо йдеться. Відновити *С.к.* — означає вернутися до чогось, що існувало до початку певного процесу, становища.

СТАТУСНИЙ НАБІР — сукупність усіх статусів, які посідає індивід (увів у науковий обіг *Р.Мертон*); охоплює різнобічну і узагальнюючу характеристику його становища: професію, кваліфікацію, посаду, матеріальний і сімейний стан, національність, релігійність, ділові й родинні зв'язки і т. ін..

СТАТУС ОСОБИСТИЙ — становище індивіда в малій соціальній групі, яке залежить від оцінки і сприйняття його іншими членами цієї групи (знайомі, друзі, рідні) відповідно до особистісних якостей (напр., *бути душею компанії, неформальним лідером групи або знавцем*).

СТАТУС ПРИПISУВАНИЙ — соціальна позиція, що надається індивіду суспільством або групою на незалежних від нього підставах; зумовлюється не індивідуальними здібностями, вміннями, кваліфікацією і заслугами самої людини, а етнічним походженням, місцем народження, родиною тощо (напр., син, негр, тітка, з багатой родини та ін.)

СТАТУС СОЦІАЛЬНИЙ — 1) співвідносне становище індивіда чи групи у соціальній системі, яке визначається суспільними (економічними, соціальними, політичними, професійними, кваліфікаційними, освітніми тощо) та природними (раса, стать, нація, вік) ознаками; 2) соціальна позиція, яку посідає індивід завдяки успадкованим ознакам (етнічне чи соціальне походження) — *природний, приписуваний С.с.*, або ж досягнутий власними зусиллями *С.с.*; 3) сукупність прав, привілеїв, моральних норм і обов'язків індивіда чи соціальної групи, що пов'язана з виконанням певної ролі соціальної (як динамічного аспекту, способу) реалізації *С.с.*; поведінкою, очікуваною відповідно до становища у суспільстві; 4) позиція індивіда чи соціальної групи, яка визначається громадською думкою через співвіднесення з панівною системою цінностей і набуває значення відповідного соціального престижу.

СТАТУСУ СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ — притаманна багатовимірним системам стратифікації статусна суперечливість; напр., індивіди з високим рівнем освіти, що забезпечує високий соціальний статус в одному із вимірів стратифікації, можуть бути зайняті такою професійною діяльністю, яка погано оплачується і має низький престиж, що

свідчить про низький статус в інших вимірах. Вважається, що протиріччя одного статусу іншому сприяє виникненню почуття незадоволеності в індивідів, які можуть внаслідок цього або прагнути до радикальних соціальних змін, спрямованих на зміну системи стратифікації, або намагатися кристалізувати власні статуси шляхом зміни своєї індивідуальної ситуації, напр. підвищувати свій професійний рівень.

СТЕРЕОТИП СОЦІАЛЬНИЙ — схематичний, стандартизований образ соціального об'єкта, явища, найчастіше емоційно забарвлений і достатньо стійкий; однобічний, перебільшений і, як правило, заснований на упередженнях погляд, притаманний соціальній, етнічній групі або класу.

СТИГМА [гр. *stigma* — знак, рубець, клеймо] — соціальний атрибут, який дискредитує індивіда або групу. Існує *С. тіла* (плями і потвори), *характеру* (гомосексуальність) і *соціальних колективів* (раса або плем'я). Теорії *С.* пояснюють або виправдовують виключення стигматизованих осіб із процесу нормальної взаємодії, прагнення ізолювати, покарати або іншим чином принизити людей, яким приписують цю ознаку.

СТИЛЬ [гр. *stylos* — паличка для письма] — категорія, яка відображає певний спосіб сприйняття та інтерпретації людиною світу, що позначається на конкретних формах та результатах її творчої діяльності. *С.* — відносно стійка сукупність неповторних рис.

СТИЛЬ ЖИТТЯ — характеристика життєдіяльності та соціальної поведінки особистості і суспільної групи, яка є наслідком вільного вибору в межах певного способу життя. Це індивідуальний або груповий спосіб реалізації соціальними суб'єктами соціальних можливостей, який розкриває ступінь і способи такої реалізації. Орієнтований переважно на повсякденне життя.

СТИМУЛ МАТЕРІАЛЬНИЙ — умови і форми одержання матеріальних благ, які спонукають працівників до активної діяльності.

СТИМУЛ МОРАЛЬНИЙ — 1) моральні спонуки до діяльності певного роду; 2) система стимулювань, яка передбачає різні форми соціальної оцінки діяльності певного роду.

СТРАЙК — засіб боротьби за задоволення політичних і економічних вимог шляхом колективного припинення роботи.

СТРАТА СОЦІАЛЬНА [лат. *stratum* — прошарок] — соціальний прошарок, верства, група людей, об'єднаних будь-якою соціальною ознакою (*майновою, професійною, рівнем освіти, владою, престижем* тощо).

СТРАТИФІКАЦІЯ ВІКОВА

СТРАТИФІКАЦІЯ ВІКОВА — система, в якій різні вікові групи в суспільстві винагороджуються неоднаково.

СТРАТИФІКАЦІЯ ЕКОНОМІЧНА — ранжування чи диференціація основних верств населення за прибутком, рівнем життя; відображає відмінність економічних статусів членів суспільства, наявність економічного розшарування населення незалежно від принципів, на яких організоване суспільство. Засадами *С.е.* є драбина доходів: бідняки посідають нижчий ступінь, заможні групи населення — середній, а багаті — вищий.

СТРАТИФІКАЦІЯ ЕТНІЧНА — позиція, яку займає та чи інша етнічна спільнота в соціально-економічній, політичній, культурній ієрархії конкретного суспільства. *С.е.* визначається прибутком, рівнем соціального самопочуття й певною мірою етнічним походженням. Однією з основних ознак наявності стратифікації в суспільстві є нерівноправність становища етнічних спільнот.

СТРАТИФІКАЦІЯ ПОЛІТИЧНА — підпорядкування окремих індивідів і груп людей (великих і малих) єдиній волі з метою підтримання цілісності і стабільності суспільства. *С.п.* означає поділ населення на *правлячу меншість* і *підпорядковану більшість*.

СТРАТИФІКАЦІЯ ПРОФЕСІЙНА — відображає поділ населення за родом діяльності, заняттями і професіями, одні з яких вважаються більш престижними, інші — менш, а їх організація містить керівників різного рангу і підлеглих. *С.п.* виявляється у двох основних формах: *міжпрофесійна стратифікація* і *стратифікація всередині професійних груп*. В усі часи існували певні професії, представники яких займали або верхні сходинки в суспільстві, або нижні.

СТРАТИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНА [лат. *stratum* — прошарок і *facere* — робити] — ієрархічно побудовані структури соціальної нерівності, які існують у кожному суспільстві. У різних суспільствах можливі різні форми соціальної нерівності: касты, стани, класи. Факторами поділу на страти можуть бути прибуток, багатство, престиж, освіта, фах, вік тощо. Члени однієї страти мають, як правило, подібний спосіб життя і усвідомлюють свою належність до неї. Розшарування суспільства на верстви (страти) за економічними, політичними, етнічними, демографічними, психологічними, релігійними та іншими ознаками і критеріями; система ознак, критеріїв і методів визначення і дослідження соціальної диференціації, нерівності в суспільстві. Теорія *С.с.* виникла на противагу марксизму щодо абсолютизації відносин власності як ос-

нови класового поділу суспільства, значення класової боротьби. *С.с.* виходить з необхідності визнання значення багатоманітності форм і видів соціальної диференціації і засобів вирішення соціальних суперечностей.

СТРЕС СОЦІАЛЬНИЙ [англ. *stress* — напруга]— особливий стан соціального об'єкта, який містить різні види соціального напруження, тиску, екстремальних навантажень тощо, викликаних різними чинниками суспільного життя (швидкістю і частотою соціально-культурних змін, формою зайнятості, міграцією, урбанізацією, маргіналізацією і т.д.) і які потребують різноманітних пристосовницьких реакцій, складного врівноваження в системах соціальної поведінки, взаємодії тощо..

СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЇ — система взаємопов'язаних уявлень, понять, поглядів, теорій соціальних процесів різних рівнів про життєдіяльність окремих людей, соціальних груп чи суспільства в цілому. *С.с.* зумовлена тим, що вона вирішує наукові проблеми, пов'язані з формуванням знань про соціальну дійсність, описом, поясненням і розумінням процесів соціального розвитку, розробкою соціологічних концепцій, методології і методів соціологічного дослідження тощо. Елементами *С.с.* є: 1) *фундаментальні загальносоціологічні теорії*; 2) *спеціальні і галузеві соціологічні теорії*; 3) *конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження*. *Фундаментальні соціологічні теорії* вивчають суспільство як єдиний соціальний організм, встановлюють сутнісні зв'язки між його окремими підсистемами, розкривають загальні закономірності й тенденції розвитку соціальних процесів та явищ, акцентують увагу на глобальних проблемах, досліджують гносеологічні проблемні питання, проблеми побудови математичних моделей соціальних спільнот і процесів, розробляють методологічні принципи, процедури та засоби соціологічних досліджень, категоріальний апарат соціології. Концепції, що висувуються на фундаментальному рівні, відрізняються високим ступенем абстракції. *Спеціальні та галузеві соціологічні теорії* посідають проміжне місце між загальносоціологічними теоріями і емпіричними дослідженнями і за рівнем науково-теоретичного узагальнення є теоріями середнього рівня. Вони конкретизують положення загальних теорій щодо окремих видів, механізмів соціальної взаємодії, соціальних явищ, які відбуваються в окремих галузях життєдіяльності людей, в окремих соціальних спільнотах, соціальних інститутах; забезпечують перехід від загальних понять до операціональ-

СТРУКТУРАЦІЯ

них, за допомогою яких можна виміряти будь-який соціальний процес. *Конкретно-соціологічні дослідження* — це вимірювання конкретних соціальних процесів на основі тих підходів, принципів, понять, показників, положень, які дають фундаментальні соціологічні теорії і теорії середнього рівня.

СТРУКТУРАЦІЯ — поняття, використовуване *Е. Гідденсом*, і виражає швидше взаємну залежність, аніж протилежність людської діяльності і соціальної структури. Соціальні структури не слід розглядати як такі, що перешкоджають дії або стримують здатність соціального суб'єкта до дії, тому що вони мають безпосереднє відношення до продукування дії. Структурні властивості соціальних систем роблять можливими дії людей, будучи, крім того, результатом цих дій.

СТРУКТУРНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ — напрям у соціології та антропології, який вбачає головну мету у вивченні механізмів і структур, що забезпечують цілісність, стабільність і сталість соціальної системи. Розрізняють два основних підходи: а) структурний, який іде від аналізу різноманітних структур до виявлення виконуваних ними функцій: б) функціональний, коли визначається певна сукупність функціональних вимог, а згодом виявляються різні структури, які ці функції виконують.

СТУДЕНТСТВО [лат. *studens* — той, що старанно навчається] — ті, хто навчається у вищих навчальних закладах; становлять собою соціально-демографічну групу, яка характеризується спільністю інтересів, субкультурою і способом життя при віковій однорідності, не притаманній іншим соціально-професійним групам. Головною формою виробництва *С.* є навчально-освітня діяльність. *С.* — мобільна соціальна група, оскільки її чисельність і склад постійно змінюються.

СУБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНИЙ [лат. *subjectus* — покладений в основу] — окрема людина, соціальна спільнота або соціальний інститут, що здатні приймати політичні рішення і реалізувати їх у політичній практиці або контролювати їх реалізацію і які спроможні відповідати за свої рішення.

СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНИЙ — індивід, який спрямовує на зовнішній світ своє пізнання і дію.

СУБКУЛЬТУРА [лат. *sub* — під, навколо + лат. *culture* — обробіток, виховання, освіта, поважання] — 1) система цінностей, установок, моделей поведінки, життєвого стилю будь-якої соціальної групи, яка є цілісним самостійним утворенням у межах домінуючої культури, 2) сукупність деяких, негативно інтерпретованих норм і цінностей тра-

диційної культури, які функціонують як елементи культури злочинних груп.

СУБЛІМАЦІЯ [лат. *sublimare* — підносити, звеличити] — процес переорієнтації, переключення енергії суспільних лідерів, груп з однієї сфери до іншої.

СУБОРДИНАЦІЯ [лат. *subordinatio* — підкорення] — підпорядкування, регламентований розподіл прав і обов'язків у будь-якій організації.

СУБСТРАТ [лат. *substratum* — основа, шар] — 1) загальна, єдина (переважно пасивна) основа різноманітних явищ, основа спільності або подібності однорідних вчинків, дій тощо; 2) мова місцевого населення, витіснена мовою прибульців, яка, однак, мала вплив на неї.

СУВЕРЕНІТЕТ [фр. *souverainete* — верховна влада] — 1) політична незалежність держави; 2) належність влади народу, нації; 3) верховенство, незалежність від будь-яких сил і осіб.

СУПЕРЕЧНОСТІ СОЦІАЛЬНІ — суперечності, які виникають у процесі розвитку соціальної сфери або сфери соціальних відносин і виражають протилежні або різні тенденції цього розвитку. Залежно від їх типу, соціальних носіїв, характеру розвитку *С.с.* відіграють позитивну і негативну, прогресивну і регресивну роль. *С.с.* відображають розвиток суспільства і є протиріччями між існуючими формами соціального життя, у тому числі механізмами соціального управління, і новими потребами суспільного розвитку, які вимагають цілеспрямованої зміни цих форм і механізмів. *С.с.* пов'язані з розходженнями, розбіжностями інтересів певних соціальних груп.

СУПЕРКУЛЬТУРА [лат. *super* — над, зверх + лат. *cultura* — обробіток, виховання, освіта, поважання] — культура, створена конкретним суспільством; передається від покоління до покоління.

СУСПІЛЬНА ДУМКА — актуалізований стан *масової свідомості*, який складається навколо суперечливих суспільно-політичних, економічних та інших ситуацій і відображає ставлення великих груп людей до них.

СУСПІЛЬНА КРИЗА — такий стан соціального організму, коли переважають дисфункційні явища.

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ — процес існування, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів, що відбувається за конкретних історичних умов і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування, духовного освоєння і перетворення людиною дійсності. Специфічною ознакою *С.ж.* є єдність матеріального і духовного, сти-

СУСПІЛЬНИЙ НАСТРІЙ

хійного і свідомого, на відміну від тваринного світу, стихійних природних сил. Постаючи як триєдиний процес самозбереження, самовідновлення і взаємодії соціальних організмів, **С.ж.** не зводиться до причинно-наслідкової залежності духовного від матеріального чи навпаки. Суспільна свідомість і суспільне буття є лише моментами життєдіяльності соціального цілого як основи, що зумовлюють їх суть і характер.

СУСПІЛЬНИЙ НАСТРІЙ — соціально-психологічне явище, що виражається у певному стані почуттів і умов певних соціальних груп протягом певного періоду часу. **С.н.** впливає на людей, поведінку різних колективів, груп, класів суспільства, націй та народів, проявляється в усіх сферах соціальної життєдіяльності і характеризується певною предметною спрямованістю (політичною, естетичною, релігійною), а також характером і рівнем емоційності (апатія, депресія, ентузіазм). Вивчення **С.н.** допомагає визначити психологічні джерела різних ідеологічних форм, соціально-психологічні механізми масових соціальних рухів.

СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ — складна соціальна система, заснована на відносинах, притаманних даному суспільству в конкретний історичний період. Правовою базою **С.у.** є, як правило, основи конституційного устрою (як правові принципи) і сам конституційний устрій (як реальні конституційно-правові відносини).

СУСПІЛЬНІ РУХИ — різні форми колективної дії, спрямовані на соціальну реорганізацію; функціонують неформально, хоч деякі з них можуть згодом інституціоналізуватися. Виділяють такі основні **С.р.**: *демократичні, економічні, екологічні, робітничі, релігійні, феміністські, рухи за мир.*

СУСПІЛЬНІ СТАНИ — традиційні, відносно замкнуті соціальні групи доіндустріального суспільства, що займали певне становище в ієрархічній структурі суспільства відповідно до своїх прав, обов'язків та привілеїв, закріплених у звичаї чи законі, і які мали спадковий характер. Формування **С.с.** — тривалий процес, перебіг якого варіювався у різних суспільствах і пов'язаний з формуванням і закріпленням у праві майнової нерівності, привілеїв та соціальних функцій. Порівняно з кастами як своєрідною вихідною становою формою, де принцип спадковості абсолютний, у **С.с.** цей принцип не є єдиним — належність до певного **С.с.** може купуватися, даруватися верховною владою тощо. З переходом до індустріального суспільства, в міру того, як

ієрархія спадкових (з особистісними моментами) залежностей поступається місцем юридичній рівності всіх перед законом, поділ на *С.с.* руйнується, зберігаючись лише частково.

СУСПІЛЬСТВО — одна з основоположних категорій філософії, соціальної філософії та соціології; 1) у широкому розумінні — якісно відмінне від природи, надскладне, багатовимірне, внутрішньо розгалужене і водночас — органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об'єднання людей, їх діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання тощо, у яких виявляється всебічна і багаторівнева взаємозалежність людей; 2) у вузькому значенні — історично конкретний тип (рід, вид, підвид) того чи іншого суспільства (напр., *буржуазне суспільство*) і навіть окремого регіону чи країни (напр., *українське суспільство*), певні форми соціальних зв'язків і відносин людей, які виражають їх взаємозалежність і постають як певна цілісність.

СУСПІЛЬСТВО АГРАРНЕ — суспільство доіндустріального ступеня розвитку, яке характеризується пануванням сільського натурального господарства і станової ієрархії, вирішальною роллю церкви і армії у соціально-політичному житті.

СУСПІЛЬСТВО АТОМІЗОВАНЕ — суспільство з дихотомічною соціальною структурою, в якому вузькому прошарку політичної еліти, яка перетворюється на панівний клас завдяки реальному розпорядженню державною власністю, протистоїть аморфна, неструктурована маса безправних людей, що не мають власності.

СУСПІЛЬСТВО ВІДКРИТЕ І ЗАКРИТЕ — терміни, вперше запропоновані *А.Бергсоном* і запроваджені *К.Поппером* для характеристики соціально-політичних систем, властивих різним суспільствам на тих чи інших етапах історичного розвитку. *Відкрите суспільство* тлумачиться як суспільство творче й динамічне, засноване на ідеях ліберального плюралізму, пластичне щодо найрізноманітніших змін і впливів, просякнуте духом індивідуальної ініціативи, раціонального осягнення світу, критики і самокритики, протиставляється *закритому суспільству*, яке характеризується статичною соціальною структурою, обмеженою мобільністю, нездатністю до інновацій, традиціоналізмом, авторитаризмом, доведеним до магічних форм догматизмом, а також явною перевагою соціально-масового начала над індивідуальним. Цей котрапункт є лейтмотивним для філософсько-історичних побудов *К.Поппера*. *Відкрите суспільство* — вища форма організації суспільно-

го життя, яку й прагне втілити європейське співтовариство; невід'ємними його рисами є свобода асоціацій, об'єднань людей, відсутність дріб'язкової регламентації з боку держави, влади, можливість несанкціонованої і невідконтрольної з боку уряду соціальної творчості, економічна незалежність виробника від державної бюрократії, наявність ринку, свобода слова, альтернативність ідей та позицій, різноманітність поглядів, концепцій тощо. В умовах *відкритого суспільства* демократія постає як найбільш ефективний режим і форма правління, забезпечується ненасильницька реформа соціальних інститутів, має місце висока соціальна мобільність, а пріоритет належить самореалізації і саморозвитку особистості. Нині створилися умови для глобального історичного поступу до відкритого суспільства.

СУСПІЛЬСТВО ГЕТЕРОГЕННЕ — неоднорідне, атомізоване суспільство.

СУСПІЛЬСТВО ГЛОБАЛЬНЕ — тип соціального простору, в якому система взаємовідносин, що пов'язують індивідів, набуває все-світнього характеру. Сучасна епоха характеризується радикальними соціальними змінами, відбувається глибоке залучення різних сучасних у глобальну систему взаємозв'язків і взаємозалежностей. Глобалізація сучасних зв'язків перетворює простір і час сучасного існування людей. У *С.г.* відбувається розширення складу його учасників, міждержавні структури, які донедавна домінували у світі, доповнюються неурядовими організаціями, рухами громадян, ТНК, світовими ринками капіталу, ЗМІ як активних його суб'єктів. Розвиток людства, згідно з поширеною думкою дослідників, визначається технологічним прогресом, універсальними законами і цінностями і рухається в напрямі все більш великих економічних утворень, що в підсумку призводить до інтегрованого глобального простору. У *С.г.* інтенсифікація світових відносин пов'язує окремі території таким чином, що на місцевий розвиток впливають події, які відбуваються на відстані багатьох миль, і навпаки (*Е.Гідденс*). Теоретики глобалізації визначають процес формування *С.г.* як “стистнення світу”, “подолання кордонів”, “розщеплення територіальності”, прояв екстериторіальних сфер соціального життя. Як новий тип соціальної організації, *С.г.* володіє якістю комплексної системи.

СУСПІЛЬСТВО ГРОМАДЯНСЬКЕ — сукупність наявних у суспільстві відносин особистостей, сімейних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та інших структур, які розвиваються в

суспільстві поза межами втручання держави, директивного регулювання та регламентації. В основі *Г.с.* — життя індивідів як приватних осіб, система вільно встановлених ними зв'язків та асоціацій, багатоманітність притаманних їм інтересів, можливостей і способів їх вираження та здійснення. Розвинуте *Г.с.* передбачає існування демократичної правової держави, покликаної захищати інтереси й права громадян. Вважається, що необхідною передумовою *Г.с.* є ринкова економіка з притаманними їй багатоманітністю форм власності, плюралізмом незалежних політичних сил, недирективно сформованою громадською думкою й, що найголовніше, — вільною особистістю з розвиненим почуттям власної гідності.

СУСПІЛЬСТВО ДОЗВІЛЛЯ — концепція суспільства, в якому праця втрачає своє першопочаткове основне значення.

СУСПІЛЬСТВО ДОСТАТКУ — термін, запроваджений *Дж.Гелбрейтом* для характеристики тих суспільств, яким удалося досягнути істотного покращення добробуту населення і вирішити проблему нестачі товарів. Але, як вважав *Дж.Гелбрейт*, концентрація багатства у таких суспільствах, у тому числі у приватних руках, призводить до загострення соціального неблагополуччя.

СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО — 1) один з трьох основних (поряд з природознавством і технікознавством) магістральних напрямків людського пізнання, предметом якого є суспільство в цілому та його найрізноманітніші виміри, сфери, явища, процеси, рівні, етапи, форми, різновиди тощо; 2) сукупність усіх — наукових і позанаукових знань про суспільство.

СУСПІЛЬСТВО КЛАСОВЕ — суспільство, в якому існує поділ на основні класи.

СУСПІЛЬСТВО МАСОВЕ — модель суспільства, яка відображає соціальні перетворення, викликані модернізацією (урбанізацією, демократизацією, зростанням масових комунікацій та освіти). *М.с.* характеризується: стандартизацією виробництва і масовим споживанням, зростанням чисельності і ролі середнього класу, бюрократизацією суспільного життя, розповсюдженням засобів масової комунікації і масової культури, конформізмом, зниженням ролі первинних груп, атомізацією, деперсоналізацією відносин.

СУСПІЛЬСТВО МОДЕРНІЗОВАНЕ — за *К.Понпером*, тип суспільства, яке характеризується зростанням спеціалізації і диференціації праці, бюрократією, формуванням політичних інститутів сучас-

СУСПІЛЬСТВО ПЕРВІСНЕ

ного типу, відкритою стратифікованою системою, високою мобільністю, послабленням традиційних цінностей.

СУСПІЛЬСТВО ПЕРВІСНЕ — найменш внутрішньодиференційовані і ранні форми людських суспільств (просте суспільство або дикість); племінне суспільство або неписьменне суспільство, які з'явилися внаслідок припущень про сучасні суспільства.

СУСПІЛЬСТВО ПЛЮРАЛІСТИЧНЕ [лат. *pluralis* — множинний] — суспільство з широким середнім класом, організованими групами інтересів, які мають відносно рівні умови для змагання за владу, матеріальні й духовні ресурси; соціальні суперечності вирішуються через компроміси, а суспільна система має значний ресурс політичної (соціальної) стабільності.

СУСПІЛЬСТВО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ [лат. *post* — після] — третій (після *аграрного* й *індустріального* суспільства) ступінь, стадія прогресивного розвитку людства і окремих країн, що відображає для більшості світу їх майбутнє і характеризується тими соціальними змінами, які пов'язані з досягненнями і перспективами сучасної науково-технологічної, інформаційної та інших революцій. Теорія *П.с.* була розроблена в 70-і і наступні роки ХХ ст. у працях *Д.Белла*, *З.Бжезинського* (теорія “*технотронного*” суспільства), *Р.Дарендорфа*, *О.Тоффлера* (теорія “*інформаційного*” суспільства), *А.Турена*, *Р.Арона* та ін. Згідно з цими теоріями, для *П.с.* характерне: висування на перший план теоретичної (після сільського господарства і промисловості) сфери економічної діяльності — сфери послуг; індивідуалізація виробництва і споживання; визнання провідної ролі науки, знань, а також університетів, науковців, менеджерів-консультантів, отримання і розповсюдження інформації.

СУСПІЛЬСТВО ПОСТКОМУНІСТИЧНЕ — суспільство, яке виникає внаслідок кризи і розпаду світової системи соціалізму та її ідеології і характеризується трансформацією монопартійної політичної системи в плюралістичну, централізованої планової економіки в ринкову, реприватизацією державної власності, посиленням соціальної диференціації.

СУСПІЛЬСТВО ПРОСТЕ — найменш внутрішньодиференційована і найбільш рання форма людських суспільств.

СУСПІЛЬСТВО РИЗИКУ [англ. *risk society*] — поняття, пов'язане з іменем німецького соціолога *У.Бека*, який стверджував, що індустріальне суспільство породило багато нових небезпек, невідомих у попередні століття (напр. ризик, пов'язаний із глобальним потеплінням).

СУСПІЛЬСТВО СЕГМЕНТАРНЕ — форма бездержавного суспільства, основним способом організації якого є система. Походження, тобто членство в групі походження, визначається з погляду спільних предків (вершинного предка).

СУСПІЛЬСТВО СКЛАДНЕ — результат структурної диференціації. Якщо раніше цей термін був широко вживаний, то сьогодні використовується рідше.

СУСПІЛЬСТВО СПОЖИВАННЯ — термін, пов'язаний з гіпотезою, згідно з якою суспільство модерну відрізняється саме тим, що воно все більше організовується на основі принципу споживання. Особливості *С.с.* є предметом суперечок, у ході яких обговорюються ряд моментів: 1) ріст добробуту; 2) тривалість робочого часу невинно зменшується з початку ХХ ст.; 3) процес ідентифікації індивідів базується на практиці споживання і дозволі такого ступеня, як і трудової діяльності; 4) завдяки естетизації повсякденного життя все більш цікавою стає презентація людиною свого іміджу, аж до вироблення своєрідного життєвого стилю; 5) акти споживання, розвиток життєвого стилю, придбання певних товарів все частіше розглядаються як ознаки певної соціальної позиції; 6) якщо раніше соціальний клас, група або стать-гендер були основними джерелами соціальної нерівності, то сьогодні на зміну їм прийшли зразки споживання; 7) у *С.с.* споживачі набувають великої влади і авторитету порівняно з виробниками товарів і послуг; 8) все більша кількість товарів і послуг, а також одиниць людського досвіду і аспектів повсякденного життя комодифікуються (набувають форми товару), тобто виставляються на продаж. Ринок поширюється на всі сфери життя, а купівля стає видом дозвілля.

СУСПІЛЬСТВО ТЕХНОТРОННЕ — якісно новий тип суспільства, заснований на новітніх досягненнях електроніки, інформатики, кібернетики, що розвиваються за логікою науково-технічної раціональності та інтелектуальної технології, не зазнаючи істотних впливів з боку соціальної, політичної чи культурної сфер життя суспільства. У *С.м.*, на думку *З.Бжезинського*, будуть усунені політичні та ідеологічні конфлікти, партії і профспілки, вирішені проблеми голоду, бідності, вільного часу, екології тощо, оскільки до влади прийде “нова технологічна еліта”.

СУСПІЛЬСТВО ТОТАЛІТАРНЕ — термін, що використовується для характеристики суспільства, яке прагне до повного (тотального) контролю над усім життям суспільства в цілому і над життям кожної людини зокрема. Виділяють п'ять основних ознак *С.м.*: 1) одна ідео-

логія; 2) одна партія; 3) терористична таємна поліція; 4) монополія на засоби масової інформації; 5) централізована економіка. Тоталітарний політичний режим характеризується самоуярмленням суспільства, в якому всі беруть участь у поневоленні один одного. Наявні апарати управління і контролю розглядаються як інструменти самого народу, котрі виконують його волю; культ тирана, притаманний будь-якому тоталітарному режиму, сприймається як культ влади самого народу. У *С.т.* громадяни формально допускаються до політичного процесу, однак реально вони повністю відчужені від нього; люди впевнені, що вони “самі творять свою історію”, самі визначають рамки і межі примусу, внаслідок чого останні можуть бути безмежно розширені, як це мало місце у гітлерівській Німеччині, і в сталінському СРСР, і в тоталітарній Кампучії. Головна відмінна риса механізму здійснення влади у *С.т.* полягає в тому, що людина немов би ідентифікує себе з державою, хоча в дійсності спостерігається повне відчуження людини від влади. Характерною рисою тоталітарного режиму стає абсолютне насильство суб’єктивного фактору над об’єктивною реальністю. Будь-який тоталітарний режим прагне до повної відміни об’єктивних регуляторів суспільного життя, беручи на себе все більше зобов’язань і обов’язків, доки не буде регулювати всі сторони суспільства і кожної окремої людини. Практично відсутній або зникає поділ громадянського суспільства і держави, остання буквально панує над суспільством; здійснюється надмірна політизація та ідеологізація суспільного життя.

СУСПІЛЬСТВО ТРАДИЦІЙНЕ — еволюційною антропологією розглядається як особлива стадія, з якої починається розвиток більш складних суспільств. *Т.с.* вивчається як доіндустріальне, невелике за масштабом і чисельністю, в якому відсутня писемність, а технологія є простою і традиційною. Близьким до поняття *Т.с.* є поняття “примітивне суспільство”.

СФЕРА СОЦІАЛЬНА — одна з найважливіших сфер суспільного життя (поруч з економічною, політичною та духовною, з якими вона тісно функціонує і взаємодіє), яка охоплює інтереси індивідів, соціальних груп, класів, націй, відносини суспільства і особистості, умови праці і побуту, здоров’я, відпочинку, раціонального використання позаробочого, в тому числі і вільного часу; характеризується певною самостійністю, сталістю і цілісністю. *С.с.* є соціальним простором відтворення реального повсякденного життя, розвитку і самореалізації соціальних суб’єктів (особистості, групи, спільноти). Структура *С.с.*

складається з трьох взаємопов'язаних частин: 1) соціальної структури суспільства; 2) соціальної інфраструктури; 3) соціальних потреб, інтересів, очікувань, мотивів і стимулів.

СХЕМАТИЗМ [гр. *schema* — зовнішній вигляд] — спрощеність у викладі думки, теорії, що дає найбільш загальне і приблизне уявлення про предмет чи явище. Схильність міркувати готовими спрощеними схемами.

СХОЛАСТИКА [гр. *scholastika* — шкільний, учений] — 1) тип релігійної філософії, що прагне дати раціонально теоретичне обґрунтування релігійному світогляду шляхом застосування логічних методів доведення. Для С. характерні споглядальність, звернення до Біблії як головного джерела знань; 2) відірвані від життя знання, які ґрунтуються на не перевірених досвідом міркуваннях.

Т

ТАБУЛА РАСА [лат. *tabula rasa* — чиста дошка] — термін англійського філософа Дж. Локка, яким він характеризував початковий стан свідомості людини, душі дитини. Ведучи боротьбу проти Р.Декарта і Г.Лейбніца, Дж.Локк стверджував, що людина не має ніяких вроджених ідей чи принципів. Усі свої ідеї, поняття вона набуває в процесі життя, з власного досвіду. Тому початковий стан свідомості людини він порівнював з *tabula rasa*, з чистою дошкою, на яку предмети зовнішнього світу наносять свої знаки, образи, імена шляхом впливу на органи чуття людини.

ТАЛМУД [давньоєвр. “*ламейд*” — вивчення] — багатотомний збірник єврейської релігійної літератури, що складався протягом багатьох століть, з IV ст. до н.е. по IV ст. н.е. Т. уявляє собою коментарі до єврейського Святого Письма, містить богословські роздуми про догмати, повчання з питань моралі, релігійні приписи, закони, які стосуються судочинства, карних і громадських справ і т.ін. Біблія і Т. в іудаїзмі вважаються першоджерелами віровчення.

ТАРД [Terde] Габріель (1843 — 1904) — французький соціолог, один із основоположників соціальної психології і провідних представників психологічного напрямку в соціології. Прагнув звільнити соціологію від біологізму та органіцизму. Протилежно до Е. Дюркгейма вважав суспільство продуктом взаємодії індивідуальних свідомостей через передачу людьми один одному і засвоєння ними вірувань, переконань, намірів і т.д. Виходячи з цього, поставив за мету створити науку — со-

ТВОРЧИСТЬ

ціальну (колективну) психологію, яка має вивчати взаємодію індивідуальних свідомостей і тим самим бути фундаментом соціології як науки про суспільство. *Т.* вивчав проблеми громадської думки, психологію натовпу, механізми психологічного навіювання. Основні праці: “Закони наслідування” (1892), “Соціальна логіка” (1901), “Громадська думка і натовп” (1902).

ТВОРЧИСТЬ — діяльність, результатом якої є створення якісно нових матеріальних благ та духовних цінностей. Вона має психологічний аспект і передбачає наявність в особистості здібностей, мотивів, знань та вмінь, завдяки яким створюється продукт, що характеризується новизною, неповторністю та оригінальністю.

ТЕЗАУРУС [гр. *скарб*] — 1) сукупність понять, нагромаджених упродовж історії розвитку пізнання людиною явищ об'єктивної реальності, словник термінів науки. *Т.* відображає обсяг і якість інформації, якою володіє наука про предмет свого дослідження; 2) одномовний словник, який прагне максимально охопити лексику даної мови.

ТЕНДЕНЦІЙНИЙ [лат. *tendentia* — направленість] — 1) підпорядкований певній тенденції; 2) зумисно упереджений, пристрасний.

ТЕНДЕНЦІЯ — напрямки і вектори суспільних рухів з внутрішніми схильностями, прагненнями і намірами тих, хто бере участь у перехідних процесах.

ТЕНДЕР [англ. *tender* — пропозиція, заявка] — конкурсна форма розміщень замовлення на закупівлю обладнання або залучення підрядчиків для спорудження об'єкта, виконання інших робіт, включаючи надання інжинірингових (консультаційних, будівельних, технологічних, комплексних) послуг. Умови конкурсу оголошуються заздалегідь.

ТЕОКРАТІЯ [від гр. *theos* — бог + *kratos* — влада] — форма державного управління, при якій влада належить духовенству чи главі церкви.

ТЕОЛОГІЯ [гр. *theos* — бог + *logos* — слово, вчення] — система уявлень про Бога (*релігійна антологія*), “символ віри” (*ідеологія, висловлена в догматах*), моральні основи життя (*конфесіональна етика*), практичні аспекти діяльності віруючих і духовенства (*культ*). *Т.* включає також зведення богослужбових правил (*літургіка*), теорію церковної проповіді (*гомілетика*), основи церковного права (*каноніка*) і т.ін. Свою теологічну систему мають не тільки різні релігії, а й різноманітні напрямки окремого віросповідання.

ТЕОРІЇ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА — сукупність поглядів на походження і природу сучасних західних розвинутих суспільств та їх відмінності від “традиційних” суспільств. Термін “інду-

ТЕОРІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

стріальне суспільство” запровадив *А. Сен-Сімон*, започаткувавши теоретичну лінію, продовжувачами якої були *О. Конт*, *Г. Спенсер*, *Е. Дюркгейм*, а пізніше — *Р. Арон* і *У. Ростоу*. Основні принципи: а) визнання закономірності переходу від “традиційних” до “індустріальних” суспільств, заснованих на машинному виробництві, фабричній організації і дисципліні праці, національній системі господарства з вільною торгівлею і спільним ринком; б) “логіка індустріалізації” призводить до зростання подібності між суспільствами; в) індустріальний розвиток відбувається паралельно з демократизацією суспільно-політичного життя, проголошенням рівних громадянських прав; г) класова боротьба змінюється мирним розв’язанням соціальних конфліктів на базі формування суспільної системи; д) відбувається зміцнення національної ліберально-демократичної держави. Особливостями індустріального суспільства є соціальна стратифікація і пов’язана з нею соціальна мобільність;

ТЕОРІЇ КОЛЕКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ — соціально-психологічні і соціологічні концепції, предметом дослідження яких є спонтанні реакції людей (напр., паніка) на критичні (“граничні”) ситуації, що виникають об’єктивно і раптово (стихійні лиха, війни, революції тощо).

ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ — теоретичні та ідейні орієнтації, які розглядають у межах неоеволюціонізму модернізацію як складний, цілісний світовий процес (“універсальне явище”), що протікає у всіх основних сферах життєдіяльності суспільства і характеризується структурно-функціональною диференціацією і утворенням відповідних форм інтеграції. Існують різні визначення процесу модернізації: технічне (*М. Леві*), функціональне (*Н. Смелзер*), глобальне (*П. Вінер*) та ін., а також різноманітні концепції інтерпретації стадій *М.* в окремих країнах та їх взаємозв’язку з характером соціальної структури і суспільної системи в цілому (*Р. Бендикс*, *А. Інкелес*, *У. Ростоу* та ін.).

ТЕОРІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА — розвиток системи ідей, закладених у теоріях індустріального суспільства, здійснений *Д. Беллом* та іншими сучасними соціологами. Основна ідея — перехід від індустріального до постіндустріального суспільства, який визначається: а) відповідним переходом від економіки виробництва товарів до економіки обслуговування і створення розгалуженої сфери послуг, в якій зайнята більшість працездатного населення; б) інформатика, наука, сфера послуг стають головною силою і основою технічного і соціального прогресу; в) змінами в соціальній структурі (класо-

ТЕОРІЯ

вий поділ остаточно поступається місцем професійному, фаховому); г) центральним місцем теоретичного знання, яке визначає політику, і висуненням у центр соціального життя вчених, науковців та інтелектуалів узагалі; д) створенням нових інтелектуальних технологій, здатних зберігати довкілля і заощаджувати природні ресурси. На відміну від індустріального суспільства, де основним був конфлікт між працею і капіталом, у постіндустріальному суспільстві основний конфлікт знаходить свій вияв у боротьбі між знаннями і некомпетентністю.

ТЕОРІЯ [гр. *theoria* – розглядаю, вивчаю] – система керівних ідей, гіпотез у тій чи іншій галузі знання; узагальнений досвід людей; сукупність знань про природу і суспільство, накопичених у ході суспільно-історичного життя.

ТЕОРІЯ ІСТОРИЧНОГО КРУГООБІГУ – сукупність соціально-філософських і філософсько-історичних концепцій, ядро яких складається з уявлення про те, що суспільство в цілому і його підсистеми (держава, культура) розвиваються не прогресивно, поступально, а циклічно, постійно повертаючись до висхідного стану, проходячи цикли відродження й занепаду.

ТЕОРІЯ КОНВЕРГЕНЦІЇ [лат. *convergero* – наближатися, сходиться] – концепція, розроблена *П. Сорокіним*, а також іншими сучасними соціологами (*Дж. Гелбрейтом*, *У. Ростоу*, *Ф. Перру*, *Я. Тінбергеном*). Основна ідея – виникнення в майбутньому нової цивілізації внаслідок зближення різних соціальних систем (наприклад, капіталізму і соціалізму) при збереженні нею позитивних рис і цінностей кожної з них.

ТЕОРІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ТИПІВ – соціологічна концепція (*М.Я. Данилевський*, *О. Шпенглер*, *А. Тойнбі* та ін.), яка підкреслює існування множини, розмаїття різноманітних культур, своєрідність кожної з яких з них разом з тим заперечує єдність всесвітньо-історичного розвитку людства. Всесвітня історія є сукупністю історій замкнених цивілізацій, культур, кожна з яких проходить стадії виникнення, розквіту, надломлювання і занепаду. Заслуга *Т.к.-і.т.* – критика європоцентризму в філософії історії і соціології, у фіксації розмаїття шляхів культурного і соціального розвитку.

ТЕОРІЯ РЕФЕРЕНТНОЇ ГРУПИ – концепції, які виникають внаслідок кризи макроструктурних уявлень про суспільство та неспроможності надшироких соціальних утворень забезпечити комфортне самопочуття й існування особистостей в усій їх розмаїтості. Під референтною групою у соціології розуміється соціальна група, на яку індивід

орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить тепер і хотів би належати в майбутньому.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНА — комплекс поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення і пояснення соціальних явищ і процесів.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ — напрям розвитку соціологічної думки ХХ ст., пов'язаний з вивченням конфліктів у соціальному житті, поясненням їхніх причин, інтенсивності, тривалості та соціальних функцій. Сформувавшись у руслі марксистської традиції, *Т.с.к.* згодом модифікувалася і знайшла своє теоретичне обґрунтування у працях *Р.Дарендорфа*, *Л.Козера*, *Дж.Рекса*, *Р.Коллінза*, *К.Боулдінга* та ін. Загальними тезами *Т.с.к.* є: а) в усіх соціальних системах існує нерівномірний розподіл обмежених за кількістю цінних ресурсів; б) неоднаковий доступ до благ закономірно і неминуче породжує конфлікти інтересів різних частин системи (груп); в) конфлікти інтересів рано чи пізно спричиняють відкрите зіткнення їх носіїв; г) конфлікти зумовлюють необхідність реорганізації соціальної системи, створюючи нові форми нерівності, що, у свою чергу, слугує поштовхом для виникнення нових конфліктів та змін.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ — напрям у сучасній західній соціології, представники якого (*Дж.Хоманс*, *П.Блау*, *Р.Емерсон*) вважають обмін різними соціальними благами як фундаментальну основу суспільних відносин, на якій виростають різноманітні структурні утворення — влада, престиж, статус та ін. Висхідним для даної концепції є, по-перше, припущення, що у поведінці людини переважають раціональні засади, які спонукають її прагнути до одержання певних “вигод”, по-друге, тлумачення соціальної взаємодії як постійного обміну між людьми різними “вигодами”. Із зростанням рівня та обсягу обміну посилюється значення “спільних цінностей”, які мають визнаватися всіма учасниками обміну. “Обмінні угоди” розглядаються як елементарні факти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а більш складні соціальні утворення (соціальні інститути і організації) пояснюються як такі, що виростили із відносин обміну.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДРАМАТУРГІЇ — напрям у сучасній соціології, що використовує театральну термінологію, надаючи їй соціологічного змісту. Буденне життя розглядається як суцільний ланцюг соціальних ситуацій, що нагадують драматичні спектаклі, в яких люди постійно “показують себе”. Соціальні актори як виконавці численних ролей прагнуть створювати й підтримувати схвальне враження у гля-

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ УСТАНОВКИ

дачів за допомогою різноманітних засобів: художнього оформлення спектаклю, зовнішності та манери поведінки; усі актори намагаються майстерно подати себе, досягти мети й водночас розгадати справжню сутність і виміри соціального партнера.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ УСТАНОВКИ — концепції, згідно з якими в основі людської діяльності лежать стійкі схильності і нахили, готовність індивіда або соціальної групи до дії, зорієнтованої на соціально значимий об'єкт. Ці концепції є вихідними у проведенні прикладних емпіричних досліджень, особливо при вивченні суспільної свідомості взагалі і громадської думки зокрема, різних видів соціальної поведінки.

ТЕОРІЯ СТАДІЙ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ — концепція суспільно-історичного розвитку, обґрунтована американським економістом і соціологом *У.Ростоу* як альтернатива матеріалістичному розумінню історії, зокрема вченню *К.Маркса* про суспільно-економічні формації. Оперуючи показниками рівня розвитку промисловості, науки, техніки, культури, накопичення національного прибутку тощо, *У.Ростоу* поділяє історію людства на п'ять стадій економічного зростання: *традиційне суспільство*; *період передумов* або *перехідне суспільство*; *період піднесення*; *період зрілості*; *ера високого масового споживання*. Основою, фундаментом суспільно-історичного розвитку *У.Ростоу* вважає приватну власність. Соціальну структуру *У.Ростоу* розглядає як наслідок професійного поділу праці, він не вживає термін “класи”.

ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ — теорії, які пояснюють виникнення держави і права угодами між людьми, що змушені перейти від природного стану до громадянського. За *Т.Гоббсом*, *Т.с.д.* — це перехід від анархічного стану “війни всіх проти всіх”, а за *Ж.-Ж.Руссо* — від ідилічного “золотого віку” повної рівності людей до приватної власності, соціальної нерівності, встановлення угоди про державу.

ТЕОРІЯ “ТЕХНОТРОННОГО СУСПІЛЬСТВА” — соціологічна концепція (*З.Бжезинський*), яка абсолютизує риси науково-технічної революції і прагне довести, що новітні технології і електроніка є вирішальними чинниками суспільного прогресу і увесь світ змінюється в напрямі “технотронної ери”.

ТЕОРІЯ ФАКТОРІВ — теорія, яка пояснює розвиток суспільства впливом ряду рівноцінних факторів (економіки, релігії, моралі, техніки, культури та ін.).

ТЕРОРИЗМ [лат. *terror* — жах, страх] — засіб досягнення певних цілей (політичних, економічних) шляхом насильства (вбивств, викрадень, диверсій).

ТЕСТ (тестування) [англ. *test* — проба, випробування, дослідження] — метод, техніка вивчення і виміру складних властивостей і якостей особистості, які не піддаються прямому, безпосередньому спостереженню. Головна функція *T.* діагностична (тестування здібностей, рівня професійності, інтелекту тощо). В соціології використовуються переважно *T.* на установки, інтереси, мотиваційні *T.*

ТЕХНІКА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ — сукупність організаційних і методичних прийомів та засобів збирання, обробки й аналізу первинної соціологічної інформації (мистецтво формулювання питань, побудови шкал, компонування анкети в цілому і розробка її графіки тощо).

ТЕХНОКРАТІЯ [гр. *techne* — мистецтво, майстерність і *kratos* — влада] — 1) соціальний прошарок висококваліфікованих спеціалістів (учені, менеджери, інженерно-технічна інтелігенція), який бере участь в управлінні виробництвом і належить до панівного класу та правлячої еліти сучасного західного суспільства; 2) соціологічне вчення, засноване в 20-х рр. ХХ ст. американськими економістами *Г.Скоттом* і *Т.Вебленом*, що обґрунтовує необхідність встановлення політичної влади технічних спеціалістів, абсолютизує роль техніки у суспільному житті й підкреслює залежність індивідуумів від сучасної технології.

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ (технічний) ДЕТЕРМІНІЗМ [гр. *techne* — мистецтво, майстерність + лат. *determinare* — визначати, обмежувати] — поширений сучасний філософсько-соціологічний напрямок, який походить з визнання вирішальної ролі технічних (технологічного) прогресу на сучасному етапі суспільного розвитку. Якщо в індустріальному суспільстві головними рушійними силами були праця і капітал, то сьогодні — наука, інформатика, технологія. З цим пов'язані і багаточисельні технократичні теорії суспільства, які ратують за утвердження політичної влади технічних спеціалістів, менеджерів (*Г.Скотт*, *Т.Веблен*, *Д.Бернхейм*, *Дж.Гелбрейт*, *Д.Белл* та ін.). Згідно з *Т.д.*, науково-технічний і технологічний прогрес сам по собі призведе до назрілих і необхідних соціальних змін (напр., до подолання класової боротьби і соціальних революцій, бідності, безробіття тощо). Інші представники цього напрямку (особливо неомарксист), навпаки, свою увагу зосереджують на виявленні негативних соціальних наслідків сучасної «третьої індустріальної революції» (екологічні катастрофи, дегуманізація суспільного життя, відчуження, втрата свободи і т.д.), вважають, що в межах існуючих соціально-політичних систем вона веде людство до загибелі.

ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ — сукупність переважно організаційних, методичних і технічних прийомів і способів збирання, опрацювання та аналізу даних.

ТЕХНОФОБІЯ [гр. *techne* — мистецтво, майстерність + *phobos* — страх, нетерпимість] — негативне сприйняття соціальних наслідків технічного прогресу; страх перед засиллям техніки (особливо електронної).

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ [гр. *typos* — форма, зразок + *logos* — слово, поняття, вчення] — метод соціологічного дослідження, який ґрунтується на виявленні схожості і відмінності множини соціальних об'єктів, на пошуку надійних способів їх ідентифікації, стійких поєднань властивостей соціальних явищ у системі змінних, їх групування за допомогою узагальнень ідеалізованої моделі. Результатом **Т.** є виділення певних типів соціальних явищ.

ТИП ОСОБИСТОСТІ СОЦІАЛЬНИЙ [гр. *typos* — форма, зразок] — узагальнене вираження сукупності повторюваних, суттєвих рис особистостей, що притаманні будь-якій соціальній спільноті. **Т.о.с.** є продуктом складного переплетіння історико-культурних, соціально-економічних умов життєдіяльності людей. Існують різні типології особистостей. Залежно від *ціннісних орієнтацій*, виділяють *традиціоналістів, ідеалістів, фрустрований тип особистості, реалістів і гедоністів*. Розрізняють також *модальний, ідеальний і базовий типи особистості*. На основі трикомпонентної соціологічної структури особистості (включеність у соціальне середовище, спрямованість особистості, життєвий контроль) виділяють *“гармонійний”* тип особистості, *“традиційний”*, *“технократичний”* і *“неадаптований”*. Протягом тривалого часу у вітчизняній соціології панувала тенденція фіксації фактично одного типу особистості — *соціалістичної*, що розвивається у напрямку *ідеального комуністичного типу*. У сучасній Україні склалося поняття *маргінального*, або *“межового”* типу особистості, яка порвала зі своїм попереднім середовищем, але ще не адаптувалася до нового. Сьогодні відбувається докорінна ломка попередньої особистісно-типологічної структури, нові базові типи особистості остаточно ще не сформувалися.

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА — економічна діяльність, яка з певних причин не враховується офіційною статистикою й не потрапляє до валового національного продукту; існує у кожному суспільстві, але в умовах роздержавлення власності, переходу до демократії набуває системного характеру.

ТОЙНБІ [Toynbee] **Арнольд** (1889 — 1975) — англійський історик, філософ, громадський діяч. У головній праці його життя — 12-томно-

му “Дослідженні історії” (1934 – 1961) – здійснено огляд світової історії у формі, за його словами, “культурно-історичної монадології”, тобто на основі уявлення про самозамкнуті дискретні одиниці, на які розпадається історичне існування людства і які *Т.* називає “цивілізаціями”. За *Т.*, динаміка цивілізації (її виникнення, зростання, “надлом”, занепад і розпад) визначається “законом виклику і відповіді”, згідно з яким кожний крок вперед пов’язаний з адекватною “відповіддю” на “виклик” історичної ситуації. Українською мовою праця *Т.* надрукована у скороченому 2-томному варіанті (1995).

ТОКВІЛЬ [Tocqueville] Алексіс (1805 – 1859) – французський історик, соціолог, державний діяч, чиї наукові ідеї стали відомі широкому загалу лише в другій половині ХХ ст. Головною темою досліджень *Т.* було осмислення народження нового суспільства (капіталістичного), яке він називав демократичним, на відміну від старого, аристократичного (феодального). Своєрідна розробка – досить актуальних і нині – проблем демократизації суспільного життя, забезпечення громадянських прав і свобод, соціальної рівності тощо, висунула *Т.* до когорти найоригінальніших соціологів. Ідеї *Т.* зробили значний вплив на *М. Вебера*. Найвідомішими працями *Т.* стали: “Демократія в Америці” (1835, 1848), “Старий порядок і революція” (1856), яка залишилася незавершеною.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ [лат. *tolerantia* – терпимість] – прояв терпимості до чужих думок, вірувань, світоглядних уподобань, а отже, визнання за людиною права на власну думку, публічне її оприлюднення та доведення правомірності; спокійне, виважене ставлення індивіда до суджень інших людей. *Т.* є неодмінною умовою демократичного, правового, стабільного, суспільно-політичного устрою.

ТОРНДАЙК Е. (біхевіоризм).

ТОТАЛІТАРИЗМ [лат. *totalis* – увесь, повний, цілий] – 1) система насильницького політичного панування, що характеризується цілковитим підпорядкуванням суспільства, його економічного, політичного, соціального, духовного і навіть побутового життя, владі пануючої еліти, яка організована в цілісний військово-бюрократичний апарат і очолюється лідером; 2) напрям політичної думки, що виправдовує тотальний режим. *Т.* був офіційною ідеологією фашистської Німеччини, Італії та деяких інших країн.

ТОФФЛЕР [Toffler] Олвін (1928 р.н.) – американський публіцист і футуролог. Світову популярність *Т.* принесла його книга “Шок май-

бутнього” (1970), в якій автор стверджує, що прискорення соціальних і технологічних змін створить все більше труднощів до адаптації, які будуть шоковою дією на індивіда і на суспільство в цілому. В таких умовах збереження демократії можливе лише на основі її розширення і визнання плюралізму як головного принципу у всіх сферах суспільного життя. Ці ідеї поглиблюються *Т.* у книзі “Третья хвиля” (1980), присвяченій напрямкам змін у житті сучасного суспільства, де констатується крах усіх соціальних інститутів останнього. Кризу сучасного суспільства *Т.* пояснює переходом до нової цивілізації “третьої хвилі” (перша — аграрна, друга — індустріальна), в умовах якої воно зможе вижити лише перейшовши до нових форм соціального життя на основі нового ступеня рівності, участі в прийнятті політичних рішень і соціального різнобарв’я. Не даючи точного визначення нової цивілізації, *Т.* називає свою концепцію майбутнього “практопією”.

ТРАДИЦІЙНИЙ (неформалізований) АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ — метод аналізу документів, який ґрунтується на сприйнятті, розумінні та інтерпретації змісту і виду документів відповідно до завдань дослідження; визначається повнота інформації, її достовірність (оригінал, копія) та інші характеристики.

ТРАДИЦІЯ [лат. *traditio* — передача, оповідання] — елементи соціальної і культурної спадщини, які передаються від покоління до покоління і зберігаються в певних суспільствах, класах і соціальних групах протягом тривалого часу, забезпечуючи тим самим спадковий зв’язок в історії людства. *Т.* є певні суспільні установки, артефакти, норми поведінки, цінності, переконання, ідеї, звичаї, обряди тощо. *Т.* часто вважаються джерелом соціальної стабільності і легітимності, однак сліпе поклоніння їм породжує консерватизм і застій у суспільному житті. Звернення до *Т.* може також мати важливе значення у протиставленні традиційного суспільства суспільству сучасному і в суперечках про природу авторитету.

ТРАЙБАЛІЗМ [англ. *tribal* — племінний, родовий] — міжплемінна ворожнеча, прагнення племені до відділення, відокремлення (*сепаратизму*). Проявляється в суспільстві, де ще існують пережитки родоплемінного поділу, переважно в Африці.

ТРАНСФОРМАЦІЯ [лат. *transformatio* — перетворення] — сукупність економічних, соціальних, політичних процесів, які ведуть, насамкінець, до нової якості соціальної системи.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА — зміни, що торкаються всіх сфер життя суспільства (економічної, політичної, культурної) і відбу-

ваються як наслідок впливу нововведень на традиційні структури, взаємодії різноманітних аспектів модернізації, елементів традиціоналізму і консерватизму.

ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ [лат. *transcendens* — такий, що виходить за межі] — термін, який виник у схоластичній філософії, характеризує все те, що виходить за межі чуттєвого досвіду, емпіричного пізнання савіту. Схоластика розрізняла іманентні та трансцендентні причини і дії; перші мають місце в самих об'єктах, другі знаходяться за межами їх істинного буття.

ТРЕНДОВІ (повторні) ДОСЛІДЖЕННЯ — вивчення змін усередині певної генеральної сукупності з перебігом часу. На відміну від панельного дослідження, не вимагається збереження в різних часових точках однієї й тієї ж вибірки.

ТРЕНІНГ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ — сукупність методів організації внутрішньогрупової взаємодії з метою розвитку особистості і вдосконалення групових відносин. *Т.с.-п.* спрямований на розвиток комунікативних здібностей індивідів, рефлексивних навичок, уміння адекватно сприймати себе й оточуючих.

“ТРЕТІЙ СВІТ” [англ. *trird world*] — слаборозвинуті країни, в яких промислове виробництво або фактично не існує, або розвинуте лише деякою мірою. У країнах *“Т.с.”* проживає більшість населення світу.

ТРИПАТРИЗМ — діалог між урядом, підприємцями (адміністрацією підприємств) і трудящими, направлений на врегулювання трудових відносин, у тому числі на вирішення трудових конфліктів.

ТРИПТАКА [санскрит “Три кошики”] — канонічне зібрання священних текстів буддизму.

ТРИАДА [гр. *trias* — трійця] — група, яка складається з трьох чоловік.

ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ — процес свідомого, цілеспрямованого виконання людиною конкретної праці, що включає цикли підготовки, планування (побудова проекту) та здійснення запроектованих дій (організація, контроль, регулювання та заключна оцінка продукту праці). *Т.д.* характеризується мисленням створенням майбутнього продукту, програмуванням усього процесу операцій, які потрібні для його створення. Програма *Т.д.*, процес її здійснення, уявне проектування майбутнього продукту тісно пов'язані між собою і визначають не тільки всю *Т.д.*, а й саму структуру людини як суб'єкта праці.

ТРУДОВИЙ КОЛЕКТИВ [лат. *collektivus* — збірний] — організована спільність людей, об'єднана конкретним видом суспільно-корис-

ної діяльності, яка здійснюється в межах тієї чи іншої форми власності, відносинами співробітництва, взаємної допомоги та відповідальності, що складаються в ході цієї діяльності, інтересами, ціннісними орієнтаціями, установками й нормами поведінки. Розрізняють колективи трудові, культурні та ін. **Т.к.** є формою соціальної організації у сфері праці і виконує три взаємопов'язані функції: суспільно-продуктивну, соціально-інтегративну і управлінську.

ТРЮІЗМ [англ. *truism*] — загальновідома істина.

ТУГАН – БАРАНОВСЬКИЙ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ (1865 –1919) — видатний український економіст, теоретик кооперативного руху, соціолог, викладав у навчальних закладах Москви і Петербурга, діяч Центральної Ради, професор Київського університету. Як соціолог **Т.-Б.** поділяв погляди неокантіанства, займався проблемами соціального розвитку. У поглядах на питання про чинники соціального розвитку, соціальний ідеал, класи і класову боротьбу та інше був послідовним критиком марксизму. Критично осмислюючи марксизм, **Т.-Б.** висунув положення про те, що всі потреби людини дають привід для господарської діяльності. Вирішальне значення господарства в суспільному житті ґрунтується не лише на тому, що люди, як вважав марксизм, перш ніж займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією повинні їсти, пити і одягатися, але також і на тому, що наука, політика і т. д. мають свою матеріальну основу, яка створюється господарством. В основі будь-якої діяльності лежить господарство. Саме на цьому і ґрунтується центральне місце господарства в соціальному житті. **Т.-Б.** уподібнював соціальне життя колу, в центрі якого є господарство і від якого, як радіуси, розходяться лінії різного роду діяльності. Подібно до того, як центр є єдиною точкою перетину всіх радіусів, які стикаються один з одним лише в центрі, так і соціальне господарство є єдиним місцем зіткнення і загальним зв'язком усіх галузей соціальної діяльності. А тому все, що відбувається в центрі, відображається на усіх радіусах. Так само будь-яка глибока зміна соціального господарства повинна викликати відповідні зміни по усіх лініях застосування суспільної праці. Всупереч К. Марксу, **Т.-Б.** обґрунтував думку, що соціальна історія не зводиться виключно до історії боротьби класів, хоча господарські інтереси різних класів — антагоністичні. Та оскільки господарський інтерес не єдиний інтерес людського життя, то і протилежність економічних уподобань не призводить до антагонізму всього соціального життя. **Т.-Б.** не заперечував важливості класової боротьби

в історії, однак ніколи історія людського суспільства не була лише історією боротьби класів. Український учений стверджував також, що духовну діяльність людини (наука, філософія, мистецтво, мораль, релігія та ін.) не можна трактувати з погляду теорії класової боротьби, оскільки класовий інтерес не є критерієм добра, істини і краси. На думку **Т.-Б.**, боротьба точиться між суспільними групами не просто за існування, а за, можливо, більш вільне, повне існування, бо воля особи є вищим соціальним благом. Широко відомими стали праці **Т.-Б.**: “Політична економія” (1994), “Теоретичні основи марксизму” (1906).

ТУРЕН [Touaine] Ален (1925 р.н.) — французький соціолог, редактор журналу “Sociologie du travail”. Почавши дослідження в галузі соціології праці, **Т.** переходить до проблем соціально-економічного розвитку суспільства і нових соціологічних підходів до його вивчення. Віддаючи належне ролі функціоналізму і структуралізму в минулому, вважає, що для аналізу процесів, які відбуваються в сучасному динамічному суспільстві, вони недостатньо ефективні. **Т.** пропонує соціологію Дії (акціонізм) як найбільш адекватний метод. В основі концепції **Т.** лежить поняття соціальної дії, яку він пов’язує, в першу чергу, з працею, фізичною та інтелектуальною, підкреслюючи при цьому її колективний характер. **Т.** пропонує образ суспільства як системи дії, в якому об’єктами вивчення стають соціальні рухи. Підтримуючи концепцію постіндустріального суспільства, **Т.** характеризує його як таке, що визначається соціальними і культурними, а не економічними факторами. Найвідомішою працею **Т.** є “Соціологія дії” (1965).

ТЯГЛІСТЬ КУЛЬТУРИ — культурно-історична спадковість, неперервність культурного життя.

ТЬОННІС [Tonnies] Фердінанд (1855 — 1936) — німецький соціолог та історик філософії, один з основоположників соціології в Німеччині, засновник і президент Німецького соціологічного товариства. Соціологія **Т.** — одна з перших спроб побудови системи формальних, “чистих” категорій соціології, яка дозволяє аналізувати будь-які соціальні явища, як минулі, так і нинішні. У повному об’ємі ця система представлена в одній з останніх робіт “Вступ до соціології” (1931). **Т.** був широко відомим соціологом-емпіриком, організатором значних статистичних та соціографічних обстежень. Значний вплив на західну соціологію здійснила його праця “Общини і суспільства”.

У

УКЛАД СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ — цілісна система певного типу відносин між людьми у процесі суспільного матеріального виробництва — його суспільна форма. Соціально-економічний лад того чи іншого суспільства може мати як один, так і кілька *У.с.-е.* У багатоукладному суспільстві один *У.с.-е.*, як правило, панівний, основний. Об'єднуючи і підпорядковуючи всі інші *У.с.-е.*, він визначає характер соціально-економічного ладу суспільства взагалі, а отже, історичний його тип.

УМОВА — те, від чого залежить існуючий компонент комплексу об'єктів, з наявності якого за необхідністю випливає це явище.

УМОВИ ЖИТТЯ — сукупність матеріальних і духовних благ, які є доступними для задоволення потреб людей. *У.ж.* визначаються факторами макросередовища (загальні соціальні умови) і мікросередовища (найближче соціальне оточення).

УНІВЕРСАЛІЇ КУЛЬТУРНІ [лат. *universalis* — всезагальний] — цінності, норми, правила, традиції і риси, які притаманні всім культурам, незалежно від географічного місця, історичного часу і соціального устрою держави (напр., кооперована праця, вікова градація, ігри, вітання, номенклатура родичів, етикет тощо).

УНІВЕРСИТЕТ “ТРЕТЬОГО ВІКУ” — [англ. *university of third age*] — навчальні заклади, які забезпечують навчальні програми для осіб “третього віку” — людей, що вийшли на пенсію.

УНІТАРИЗМ [лат. *unitas* — єдність] — 1) прагнення до об'єднання чи позиція на користь об'єднання ряду спільнот в одну; 2) принцип державного устрою, при якому влада повністю зосереджена в центральних органах управління, а регіональні органи наділені лише дорадчими правами і частковими повноваженнями.

УНІЯ [лат. *unio* — об'єднання, союз] — 1) союз декількох держав; 2) об'єднання деяких православних церков (близько 30) з католицькою під владою Папи Римського на основі визнання католицької догматики при збереженні традиційних форм православної обрядності. В Україні з 1596 р. існує Греко-католицька (уніатська) церква.

УОРД [Word] Лестер Франк (1841–1913) — американський соціолог, засновник психологічного еволюціонізму в США, перший президент Американського соціологічного співтовариства. Спираючись на еволюційні ідеї *О. Конта* і *Г. Спенсера*, *У.*, відкидаючи натуралізм, біо-

логізм і жорсткий детермінізм останнього, наповнював еволюціонізм гуманістичним змістом. Він вважав, що в основу соціології мають бути покладені принципи психології, а не біології і сконцентрував увагу на вивченні психологічних механізмів суспільного життя. Соціальне життя, за *У.*, відрізняється від природного цілеспрямованістю і творчим характером. В якості первинної соціальної сили *У.* виділяв бажання, що відображають природні імпульси, такі як голод, спрага, сексуальні потреби. На їх основі формуються більш складні інтелектуальні, моральні, естетичні потреби, реалізація яких у творчій діяльності людини забезпечує розвиток суспільства. Соціальні науки, за *У.*, відкриваючи закони суспільного розвитку, повинні забезпечувати теоретичну базу соціальних реформ. Свого часу російською мовою були видані праці *У.* “Психічні фактори цивілізації” (1897) та “Нариси соціології” (1901).

УРБАНІЗАЦІЯ [лат. *urbanus* – міський] – історичний процес підвищення ролі міст у суспільному житті, збільшення частки міського населення і поширення міського способу життя на всі верстви населення. *У.* – багатогранний, складний та суперечливий процес, тісно пов’язаний з *індустріалізацією*. З одного боку, він сприяє суспільному прогресу, створюючи у різних відношеннях більш сприятливі умови для розвитку особистості і суспільства, а з іншого – породжує величезну кількість проблем (екологічних, соціально-психологічних та іншого характеру), серйозно віддаляє людину від природи, особливо у великих містах. Для сучасного етапу *У.* характерна концентрація населення у великих містах, особливо надвеликих і зниження темпів розвитку малих та середніх міст.

УРЯД – вищий державний інститут у системі виконавчої влади в країні. Як синонім часто використовують поняття “кабінет” (“Кабінет Міністрів”). *У.* складається з фіксованого складу провідних політиків і спеціалістів держави, яких формально призначає глава держави і які мають право приймати політичні рішення з усіх питань функціонування держави в межах компетенції, наданої Конституцією.

УСТАНОВКА СОЦІАЛЬНА – вияв ціннісної орієнтації у формі соціально-детермінованої схильності особистості чи групи до заздалегідь визначеного ставлення – позиції щодо певного об’єкта, людини, явища, події; цілісне утворення, що виражає схильність людини діяти певним чином. Структура *У.с.* складається з трьох компонентів: когнітивний (пізнавальний) – усвідомлення об’єкта; афективний (емоційно-чуттєвий) – емоційна оцінка об’єкта і поведінковий – послідов-

УТИЛІТАРИЗМ СОЦІАЛЬНИЙ

на поведінка щодо об'єкта. Вважалося, що знання *У.с.* особистості дозволить прогнозувати її поведінку. Однак, пізніше було встановлено, що між *У.с.* і реальною поведінкою можуть існувати розбіжності (*на-радокс Лап'єра*).

УТИЛІТАРИЗМ СОЦІАЛЬНИЙ [лат. *utilitas* – користь, вигода] – позиція, підхід при розгляді і вирішенні соціальних проблем, які потребують виходу, насамперед, виключно з принципу корисливості, з можливості отримання безпосередньої вигоди чи досягнення поставленої мети.

УТОПІЯ [гр. *υ* – ні + *topos* – місце, тобто місце, якого немає] – термін походить від назви вигаданої країни з твору *Т.Мора* “Досить корисна, а також і цікава, воістину золота книжечка про найкращий устрій держави та про новий острів Утопія”. У сучасній філософській та соціально-політичній літературі цим терміном позначають: 1) явища та процеси, які в реальному житті не існують; 2) особливий жанр літературно-публіцистичних творів; 3) певний тип свідомості, смислова спрямованість якої заснована на протиставленні належного або бажаного стану речей реальності з емоційним та логічним акцентуванням першого над другим; 4) вид соціальної фантазії, мрія, плани, проекти уявного, частіше за все ідеального і кращого, аніж існуючі, реально не існуючого і практично нездійсненного, науково необґрунтованого.

УТОПІЯ СОЦІАЛЬНА – образ суспільства, яке організоване розумно, раціонально, гармонійно чи справедливо. У розвитку *У.с.* простежуються дві основні тенденції – *авторська* (проекти ідеального державного устрою як засобу організації досконалого суспільства та розв'язання соціальних проблем, напр., “Республіка” Платона, “Утопія” Т.Мора) і *народна* (вміщує описи картин кращого і належного суспільного життя).

Ф

ФАКТОР СОЦІАЛЬНИЙ [лат. *factor* – той, що робить] – рушійна сила розвитку суспільства, явища чи процесу, яка зумовлює певні соціальні зміни.

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ [лат. *falsificare* – підробляти] – 1) підроблення чого-небудь (напр., *документів*); 2) навмисне перекручення тих чи інших явищ, подій, фактів; 3) підроблена річ, яку видають за справжню (напр., *фальшиві гроші*); 4) методологічна процедура, яка дозволяє встановити хибність гіпотези чи теорії відповідно до правила *modus tollens* класич-

ної логіки; 5) у критичному раціоналізмі К. Поннера – спосіб спростування базових положень теорії за допомогою емпіричних доказів.

ФАМІЛЬЯРНІСТЬ [лат. *familiaris* – сімейний, близький] – стиль поведінки людини; виявляється у безцеремонності, панібратстві, розв'язності. **Ф.** є виявом морального й естетичного несмаку, свідченням низької етичної культури людини.

ФАТАЛІЗМ [лат. *fatalis* – визначений долею] – світоглядна філософська і суспільно-політична позиція, згідно з якою будь-які дії людини чи людської спільноти наперед визначені дією потойбічної сили, що повністю поглинає їх індивід, або ж колективну волю. Фактично **Ф.** є концепцією, яка однобічно висвітлює діалектику співвідношення свободи й необхідності, абсолютизуючи необхідність, до того ж, тільки у формі прямолінійної дії законів без щонайменших відхилень від “першопочаткового” напрямку і соціального (а також природного) розвитку.

ФАТУМ [лат. *fatum* – доля] – 1) поняття буденної свідомості, що виражає збіг обставин, життєвий шлях, талант, невідворотність чогось; 2) у міфології – ірраціональна і непізнання сила, що наперед визначає події, вчинки, поведінку.

ФАШИЗМ [іт. *fascismo*, від *fascio* – жмут, пучок, зв'язка] – тоталітарна, політична, соціальна система, яка виникла в Італії на початку ХХ ст. Його виникнення, так як і німецького націонал-соціалізму та інших тоталітарних систем, пов'язане з європейською кризою після першої світової війни. Характеризується значною роллю державного контролю в економічному, політичному, соціальному, культурному житті, культom вождя, експансією у зовнішній політиці.

ФЕДЕРАЦІЯ [лат. *foederatio* – союз, об'єднання] – 1) форма державного устрою, при якій декілька суверенних державних утворень об'єднуються в єдину союзну державу; 2) об'єднання декількох організацій, товариств, рухів (напр., **Ф.** профспілок).

ФЕМІНІЗАЦІЯ [лат. *femina* – жінка] – 1) зростання ролі і впливу жінок у суспільстві в цілому чи в будь-яких сферах суспільного життя; 2) у медицині – розвиток в особі чоловічої статі вторинних статевих ознак.

ФЕМІНІЗМ – 1) соціополітична теорія і практика, мета якої – звільнення всіх жінок від чоловічої переваги і експлуатації; 2) соціальний рух, що містить у собі стратегічну конфронтацію з гендерно-класовою системою; масового характеру набуває в середині ХХ ст.

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ [гр. *phainomenon* — те, що з'являється] — теоретико-методологічний напрям у соціології, який розглядає суспільство як явище, що твориться і відтворюється у духовній взаємодії людей. Соціальна реальність постає як існуючий для нас інтерсуб'єктивний світ; лише завдяки вихованню і навчанню, нагромадженню власного досвіду взаємодії з оточуючими нас людьми, ми спроможні залучитися до цього світу, що дозволяє нам ставити перед собою реальні завдання і досягати їх. **Ф.с.** стверджує, що все знання є соціально створеним і орієнтованим на певні практичні проблеми. Основною метою є аналіз та опис змісту, структури, форм і функцій “повсякденного знання”, бо хоча воно й сприймається людьми як таке, але треба показати, як воно створюється. Як різновид “розуміючої соціології”, **Ф.с.** бере свій початок ще з *М.Вебера*; вона пов'язана також з *Е.Гуссерлем*, *Ч.Кулі*, *Дж.Мідом* та ін. Але засновником **Ф.с.** як самостійного напрямку в соціології є *А.Шюц*. Пізніше ідеї **Ф.с.** були викладені у працях *П.Бергера*, *Т.Лукмана*, *Г.Гарфінкеля* та ін.

ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНИЙ — за *П.Блау*, відчутні аспекти громадського життя, тобто те, що має конкретний прояв і доступне реальному спостереженню та дослідженню соціологічними методами. Вирізняють *універсальні Ф.с.*, які існують у суспільстві незалежно від конкретно-історичних умов, форм його організації (напр., альтруїзм, сім'я тощо); *минуці Ф.с.* (напр., патріархат, тоталітаризм тощо); *періодичні Ф.с.* (напр., рабство у вигляді сталінських і гітлерівських таборів); *кумулятивні Ф.с.* (з'являються в суспільстві або групі в якийсь період і стають основою подальшого їх розвитку, напр., інститут держави, різноманітні знакові системи тощо). У соціології нерідко поняття “**Ф.с.**” ототожнюється з поняттям “явище”.

ФЕОДАЛІЗМ [від лат. *feodum* — маєток] — тип соціально-економічної системи, що приходить на зміну рабовласництву і характеризується монополією власністю феодала на землю і на цій основі повною економічною залежністю від нього головних виробників — селян. Економічна залежність доповнювалася позаконотримним примусом. Суспільство ділиться на соціальні стани. Пережитки **Ф.** до цього часу існують у відсталих регіонах світу.

ФЕРАЛЬНІ ЛЮДИ — термін, введений у XVIII ст. шведським ученим *К. Ліннеєм*, використовується для позначення істот, які виростили в ізоляції від суспільства і виховані у середовищі тварин. Діти, які позбавлені спілкування з такими самим, як вони, і які не отримали відпо-

відного виховання та навичок, перетворюються на розумово недорозвинених істот (напр., історія двох індійських дівчаток — Камали та Амали, яких у 1920 р. знайшли у вовчому лігві і які у подальшому не змогли вижити). Здичавілих, не оцивілізованих людей називають ще “мауглі”, “дітьми джунглів”.

ФЕРМЕР [англ. *farmer*]— підприємець у сільському господарстві, що володіє або орендує землю, на якій веде господарство. Найпоширенішим видом сільськогосподарських підприємств є *сімейна ферма*, де виробництво ведеться на власній землі силами членів сім’ї, а інколи з використанням і найманих працівників.

ФЕРТИЛЬНІСТЬ [лат. *fertilis* — родючий, плодovitий] — 1) здатність здорового організму давати життєздатне потомство; 2) у *демографії* — репродуктивна здатність жінки, тобто здатність до дітонародження.

ФЕСТИВАЛЬ [фр. *festival* — святкування] — 1) масове святкування; 2) показ, конкурс, демонстрація творів різних видів мистецтва (напр., щорічний *Венеціанський кінофестиваль*).

ФІЛОСОФІЯ СОЦІАЛЬНА [гр. *phileo* — люблю + *sophia* — мудрість]— сукупність поглядів відносно суспільства, місця людини в ньому, природи тих чи інших суспільних явищ. **Ф.с.** називають відносно самостійні концепції, які свідчать про виокремлення суспільних теорій із філософії, про те, що відбувається процес формування особливої суспільної науки зі своїм предметом дослідження. **Ф.с.** виникла і розвивалася водночас із філософією як один із напрямів загальної соціології. Як галузь загальної соціології, **Ф.с.** включає дослідження суспільства, соціальних спільностей і верств, соціальних дій і взаємозв’язків та інших проблем з допомогою категорій теоретичної соціології, політичної економії, антропології, культурології та ін.

ФІЛОСОФІЯ ЦЕНТРИЗМУ — сукупність поглядів, що відображають поміркованість, постулюючи еволюціонізм, реформізм, необхідність діалогу, консенсусу, співіснування. Є провідною в ідеології і теорії низки сучасних суспільно-політичних сил і рухів.

ФЛУКТАЦІЯ [лат. *fluctuatio* — коливання] — одна з ключових категорій інтегральної соціології *П.Сорокіна*, яку він використав для визначення відхилення якоїсь соціальної реалії від своїх звичайних параметрів.

ФОБІЯ [гр. *phobos* — страх, побоювання] — нав’язливі страхи, які людина не в змозі перебороти. Виявляється при окремих психічних захворюваннях, неврозах, великій фізичній чи нервовій перевтомі, після стресових ситуацій. Частіше зустрічається в людей зі слабкою

ФОКУСОВАНЕ ГРУПОВЕ ІНТЕРВ'Ю

волею, схильних до нав'язливих станів. Окремі **Ф.** трапляються й у психічно здорових людей (напр., *страх перед темрявою*).

ФОКУСОВАНЕ ГРУПОВЕ ІНТЕРВ'Ю — якісно-кількісний метод збирання та аналізу соціологічної інформації, що виник у середині ХХ ст. у США і набуває широкого застосування останнім часом. Маючи спільні риси з деякими варіантами опитування (скажімо, з груповим інтерв'ю), **Ф.г.і.** є не просто чергуванням запитань інтерв'юєра і відповідей респондентів, а свого роду дискусією. Групова інтеракція, яка виникає під час дискусії, надає цьому виду “групового” інтерв'ю якісно нові риси й можливості, дозволяє одержувати більш глибоку і різнобічну інформацію не лише про те, що люди думають з приводу тієї чи іншої проблеми, а й про те, чому вони так думають. Респонденти мають більше свободи у виборі форм вираження своїх почуттів і думок щодо заданої теми. Використання **Ф.г.і.** стимулює виникнення нових запитань, а предмет розмови може набувати несподіваних обрисів (у цьому є гнучкість методу). Особливістю методу **Ф.г.і.** є те, що дискусія має фокусований характер: тема дискусії, логіка і форма запитань (кількість яких включає до 10 питань і деяку серію підпитань) визначаються заздалегідь і фіксуються в інструкції ведучого (модератора). Важливо, щоб кожний учасник фокус-групи не був скутим, обмеженим часом, відчував увагу до себе, зумів налаштуватися на тему, що цікавить дослідника, мав можливість трохи відпочити в ході дискусії. Збирання інформації відбувається у процесі спостереження за обговоренням запропонованих питань, а також за невербальною поведінкою. Зазвичай, з однієї теми проводять три-чотири дискусії, а сама фокус-група триває, як правило, 1,5 — 2 години. У поєднанні з іншими методами **Ф.г.і.** можуть виступати як пілотажне або як додаткове дослідження для перевірки результатів, одержаних за допомогою інших методів.

ФОНД [лат. *fundus* — основа] — 1) структура, що створюється на основі добровільних внесків громадян і організацій для здійснення благодійної, освітньої, культурної та іншої суспільної діяльності; 2) запас, накопичення, ресурси, капітал; 3) грошові чи матеріальні засоби, призначені для реалізації певної мети.

ФОРМАЛІЗАЦІЯ [лат. *forma* — вид, образ] — тенденція до більш широкого використання у соціології дискурсивних (логічних) способів соціологічних роздумів, адміністративних методів організації соціологічних досліджень, кількісних методів опису і аналізу даних, формаль-

них методів реконструкції й оцінки теорій. У соціальному плані **Ф.** зумовлена інституціоналізацією соціології, підключенням її до потреб соціального управління, господарського розвитку, вдосконалення системи освіти. У логічному аспекті **Ф.** диктується змінами вимог до якості соціологічної інформації, до її надійності і практичної ефективності. Серед передумов **Ф.** важливе місце посідає квантифікація, кількісні методи, успіхи логіки і лінгвістики, нові технічні і електронні засоби перетворення і аналізу інформації. **Ф.** — загально-наукова тенденція, яка сприяє розвитку комплексного міждисциплінарного підходу до розвитку суспільствознавства і прогресу у вирішенні соціальних проблем.

ФОРМАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ — форма державно-політичного устрою, коли формально присутні всі принципи народовладдя, але повнота влади (засоби виробництва і політична влада) залишаються за певним класом (феодальна демократія, пролетарська демократія і т.ін.).

ФОРМАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ — офіційно зареєстрована організація і діюча на основі існуючого законодавства та встановлених регламентів (статуту, положення, установчого договору та ін.).

ФОРМАЛЬНА ШКОЛА в соціології — соціологічний напрям (кінець XIX — початок XX ст.), представники якого (*Г.Зіммель, Л.фон Візе, Ф.Тьонніс* та ін.), на протигагу еволюціоністському субстанціоналізму (і пов'язаному з ним “натуралізму”), прагнули вивчати суспільство як сукупність численних сталих форм соціальної взаємодії, звести соціальні відносини до більш-менш обмеженого набору їх структурних елементів, до описовості історико-еволюціоністських концепцій соціології. Завдання **Ф.ш.** полягає у вивченні побічних формотворень безвідносно до конкретного змісту, але під кутом зору того, як вони виникають і розвиваються, яких змін зазнають, коли і чому зникають. **Ф.ш.** вважає, що об'єктом аналізу повинна бути форма соціальних відносин; вивчає зв'язки, які відрізняються за суттю, але демонструють певні формальні спільні властивості. **Ф.ш.** протиставляється аналітичності, прагне побудувати науку про суспільство на аксіоматичних засадах, які прийняті в математичних науках. Ідеї **Ф.ш.** мали певний вплив на становлення структурного функціоналізму, структуралізму.

ФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА [лат. *formatio* — утворення, вид] — історично певний ступінь у розвитку людського суспільства, що характеризується властивим тільки йому способом ви-

ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ

робництва і зумовленими ним соціальними і політичними відносинами, юридичними нормами й установами, ідеологією. Основні **Ф.с.-е.** (за марксизмом) – первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична, перша фаза якої – соціалізм.

ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ – прийнято розрізняти три основні форми – кооперація, конкуренція і конфлікт. У даному випадку взаємодія є тим способом, за допомогою якого партнери узгоджують свої завдання і засоби їх досягнення, розподіляючи дефіцитні ресурси.

ФОРС-МАЖОР [фр. *force majeure* – непереборна сила] – неможливість виконання контракту або повне звільнення сторін від зобов'язань по ньому у зв'язку з настанням подій, що не залежать від сторін і які роблять виконання контракту неможливим (напр., війна, заборона тощо). Настання **Ф.-м.** має засвідчуватися нейтральною організацією. Жодна із сторін контракту не може вимагати відшкодування збитків у випадку настання подій, які вважаються **Ф.-м.**

ФРАКЦІЯ [лат. *fractio* – розломування, роздрібнення] – 1) група парламентаріїв, об'єднаних за партійною чи іншою ознакою, яка реалізовує свої цілі в роботі парламенту; 2) частина партії, суспільного руху, яка має свою ідейно-організаційну платформу.

ФРАНКО ІВАН ЯКОВИЧ (1856–1916) – видатний український мислитель, письменник, громадський діяч. На соціологічні погляди **Ф.** певний вплив справили ідеї Г. Спенсера, Ч. Дарвіна, К. Маркса. Предметом соціології, на думку **Ф.**, є еволюція суспільства, розвиток суспільної праці, думок, вірувань та інших культурних явищ, а також людина як суспільна істота. Багата і різноманітна соціологічна спадщина **Ф.** не лише відобразила досягнення тогочасної європейської соціологічної думки, а й розвинула нові ідеї та принципи пізнання соціальних явищ. В історії української соціологічної думки це нова методологія і нова парадигма в розумінні історичного процесу розвитку суспільства, його джерел, механізмів і рушійних сил. Соціологія має як пізнавальне, так і практичне значення. Вона є однією з форм просвітництва народу, допомагає зрозуміти йому свої інтереси, має будуватися на фактах, спостереженнях, критиці. Метою науки є людина, її благо. **Ф.** не поділяв думки тих соціологів, які твердили, що соціальні порядки раз і назавжди дані і не зазнають ніяких змін. Він вважав, що тільки тривалий розвиток науки приводить до розуміння про підпорядкованість суспільства об'єктивним законам розвитку, а людська історія змінюється залежно від глибини економічних перетворень. При

цьому він підкреслював необхідність дослідження предметів у розвитку і взаємозв'язку з іншими явищами. Соціальний та економічний розвиток, за **Ф.**, як у світовому, так і в національному масштабі відбувається не стрибками, не революційно, а еволюційно. Він однозначно надавав перевагу реформам перед революціями. Водночас, закликаючи до революційної перебудови суспільства, мислитель розглядає революційність через еволюцію від нижчих форм організації співжиття людей до вищих і вбачає їх як нову якість, що виникає згідно з дією об'єктивних законів, але через “боротьбу суперечностей”. Дотримуючись еволюційного погляду на суспільство, **Ф.** писав, що еволюція містить у собі як поступ, прогрес (головний напрям), так і регрес (підрядний напрям). Розглядаючи основні етапи еволюції та механізми розвитку суспільства, він вбачав прогрес не в зростанні класових антагонізмів, а в кооперації людей, їх консолідації. Ці функції значною мірою здійснює держава, яка виникає як результат процесу поділу праці, а не розподілу власності. Соціологічні погляди **Ф.** знайшли відображення в цілій низці праць: “Наука і її взаємини з працюючими класами”, “Мислі о еволюції в історії людськості”, “Що таке поступ”, “Про працю”, “Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова” та інших.

ФРАНКФУРТСЬКА ШКОЛА — один із найбільш впливових неомарксистських напрямків, що виник на поч. 30-х рр. ХХ ст. Центр — Інститут соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні (з 1931 р., у 1933—1939 роках — у Женеві і Парижі, в 1939 — 1946 роках — у США). Головні представники — *М.Хоркхаймер*, *Т.Адорно*, *Е.Фромм*, *Г.Маркузе*, у 60-х роках — *Ю.Хабермас* та ін. У філософсько-соціологічній “критичній теорії суспільства” намагалися поєднувати запозичені у *К.Маркса* елементи критики буржуазного суспільства і культури з ідеями діалектики *Г.Гегеля* і психоаналізу *З.Фрейда*. Основні інтереси дослідників **Ф.ш.** полягали в критиці: а) економізму, притаманному ортодоксальному марксизму; б) пізнього (розвинутого) капіталізму з характерною для нього “фашизоїдністю” (незалежно від того, реалізувалася вона у фашистських режимах чи ні); в) інструментальної раціональності як основного принципу капіталістичного суспільства. Особливу увагу представники **Ф.ш.** надавали розробці проблеми “авторитарної особистості”, підкреслювали значення культури, а не економіки, песимістично ставилися до можливості революційної зміни капіталізму шляхом боротьби робітничого класу. Ототожнюючи “уречевлення”

ФРАНЦУЗЬКА СОЦІОЛОГІЧНА ШКОЛА

(інституціоналізований характер суспільних відносин, усталений та уречевлений) з відчуженням, представники **Ф.ш.** дійшли до анархічного заперечення всіх соціальних інститутів заради індивідуальної свободи людини. **Ф.ш.** відіграла значну роль в ідеологічному оформленні руху “нових лівих”, мала вплив на розвиток соціально-філософської думки в США і Німеччині. Внаслідок поглиблення внутрішніх суперечностей розпалася на початку 70-х років XX ст.

ФРАНЦУЗЬКА СОЦІОЛОГІЧНА ШКОЛА – створена *Е.Дюркгеймом* і об’єднана навколо журналу “*L’Annee sociologique*”, представники якої розвивали дюркгеймівську соціологічну доктрину, названу “соціологізмом”, суть і зміст якого полягає в апології позитивізму через вимогу “пояснювати соціальне соціальним”, а не психічним. Вихідна світоглядно-методологічна позиція – визнання суспільства як особливої реальності, що якісно відрізняється від інших форм буття (фізичної, хімічної, біологічної, психологічної), яка може вивчатися через організацію соціологічних досліджень за методологічними принципами позитивних (природничих) наук. Ядро школи складали *М.Мосс*, *С.Бугле*, *Ж.Даві*, *М.Хальбвасс*. Оскільки представниками цієї школи соціологія розглядалась як “система, корпус соціальних наук”, то до неї були залучені визначні економісти, лінгвісти, правознавці, історики та ін. Як самостійний напрямок **Ф.с.ш.** проіснувала до початку Другої світової війни.

ФРЕЙД [Freud] Зігмунд (1856 – 1939) – австрійський психолог, соціальний мислитель, автор психоаналізу – специфічного психотерапевтичного методу, принципи якого з часом поширилися на соціальну філософію, історію, релігієзнавство, культурологію та інші науки. Розроблені **Ф.** нові ідеї і підходи, базовані на гіпотезі про домінуючу роль у людському житті позасвідомих імпульсів, переважно сексуального характеру. За **Ф.**, сублімація сексуальної енергії лежить в основі соціокультурної, художньої та інших видів діяльності людини. Концепція **Ф.** здійснила значний вплив на західну думку XX ст., з неї виросла психоаналітична орієнтація в соціології. Основні роботи **Ф.**: “Тотем і табу” (1914), “Я і ВОНО” (1924), “По той бік принципу задоволення” (1925).

ФРЕЙДИЗМ – загальне позначення філософсько-антропологічної і психологічної концепції *З.Фрейда* та всієї сукупності розвинутих на її основі вчень і шкіл. Виходячи з учення *З.Фрейда* про “несвідоме”, **Ф.** намагається звести форми суспільного життя і культури до проявів

первісних потягів (*статевого* – у *Фрейда*, *прагнення до самоутвердження* – у *Ф.Адлера* тощо). Головна проблема, яку намагався вирішити *Ф.*, – проблема конфлікту людини і суспільства. В межах *Ф.* досліджувалися соціально-психологічні механізми і механізми соціального контролю.

ФРОММ [Fromm] Епіх (1900 – 1980) – німецько-американський соціальний філософ, соціолог і психолог, представник Франкфуртської школи, один із засновників неофрейдизму, член Нью-Йоркської академії наук. Соціальна теорія *Ф.* базується на ревізії традиційних положень фрейдизму шляхом їх об'єднання з положеннями філософської антропології та марксизму. За *Ф.*, історія – це розвиток людської суті в умовах ворожої до неї соціальної структури. Виходячи з цього, *Ф.* розробив вчення про соціальні характери як форму зв'язку між психікою індивіда і соціальною структурою суспільства. Кожному шабелю розвитку самовідчуження людини під впливом соціальної структури у *Ф.* відповідає певний соціальний характер – накопичувальний, експлуататорський, рецептивний (пасивний), ринковий. Сучасне суспільство розглядається *Ф.* як ступінь відчуження людської суті шляхом “машинізації”, “комп'ютеризації” і “роботизації” людини в процесі розвитку НТР. Це обумовлює яскравий антитехніцизм *Ф.* Критично ставлячись до сучасного суспільства і перебуваючи в пошуках ідеального типу соціальної структури “здорового” суспільства, яке дозволяє розкритися безмежним можливостям людської природи, *Ф.* висуває утопічну теорію “гуманістичного комунітарного соціалізму”. Важливими працями *Ф.* є “Втеча від свободи” (1941), “Революція надії. На шляху гуманізації технології” (1968).

ФРУСТРАЦІЯ [лат. *frustratio* – самообман, невдача, марне сподівання] – 1) стан психічної дезорганізації, що виникає в людини внаслідок усвідомлення краху надій, неможливості досягнення поставленої мети і супроводжується поєднанням пригніченості з напруженістю, тривогою; 2) сама ситуація, обставини, які зумовили такий стан. *Ф.* викликає певні типові реакції (напр., переосмислення цілей і бажань, агресію, спрямовану на себе чи на ілюзорного винуватця, на подолання реальних причин перешкоди). Подолання *Ф.* передбачає систему засобів – соціального, психічного, нервового впливів у напрямі зняття емоційно-вольового напруження, ослаблення конфліктності ситуації тощо.

ФУКО [Foucault] Мішель Поль (1926 – 1984) – французький соціолог, історик культури, професор Коллеж де Франс. Автор низки

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ

концепцій та праць, які мали значний вплив на розвиток соціології ХХ ст. Серед них концепції “археології знання” (60-ті роки), “генеалогії влади” (70-ті роки), “естетики існування” (80-ті роки), історії сексуальності тощо. Помітним внеском у розвиток соціологічної думки кінця ХХ ст. стали теоретико-методологічні виклади **Ф.** щодо правомірності співіснування різних елементів знання, а отже, некумулятивності знання і плідності дискурсивних практик, його ідеї першовартості соціальної детермінації людини. Помітними стали праці **Ф.** “Історія божевільня в класичному віці” (1961), “Народження клініки” (1963), “Нагляд і покарання” (1975), 3-томна “Історія сексуальності” (1976, 1984).

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ [лат. *fundamentum* — основа] — поняття використовувалося спочатку для позначення антимодерністської релігійності, а потім поширилося на культуру, політику. Означає радикальне і войовниче несприйняття принципів, форм і цілей будь-якої модернізації, обстоювання традицій, старих життєвих і світоглядних форм. Прагнення рухатися назад, добровільне, що доходить до фанатизму, відгороджування себе від суспільства. Протидія сучасним процесам загальної відкритості мислення, діяльності, життєвих форм, протиставлення цим процесам абсолютної переконаності у власній правоті, непорушність ідеалів, ірраціональне засудження будь-яких альтернатив до них. Потреба у міцній світоглядній опорі, безумовних ідеологічних орієнтирах. Розрізняють **Ф.**: ісламський, єврейський, тенденції **Ф.** — у християнській церкві, у марксизмі, у робітничому русі, у рухах екологів, феміністів.

ФУНКЦІЇ СОЦІОЛОГІЇ — сукупність ролей, які вона виконує в організації суспільства як соціальної системи, у реалізації інтересів соціальних спільнот і груп, напрямки і сфери діяльності цієї науки. Найважливішими **Ф.с.** є: *теоретико-пізнавальна, методологічна, описова, інформаційна, прогностична, управлінська, світоглядна, ідеологічна*. *Теоретико-пізнавальна функція* — концентрація, пояснення, поповнення і збагачення існуючого соціологічного знання, розробка законів і категорій соціологічної науки. *Методологічна функція* — розробка методологічних принципів, засобів пізнання соціальних явищ і процесів, методології соціального пізнання. *Описова функція* — систематизація, опис, нагромадження отриманого дослідницького матеріалу у вигляді аналітичних записок, різних наукових звітів, статей, книг. *Інформаційна функція* — збір, систематизація і нагромадження соціаль-

ної інформації. *Прогностична функція* – вироблення й обґрунтування за результатами досліджень як короткострокових, так і довгострокових, соціальних прогнозів, передбачення можливих наслідків реалізації тих чи інших концепцій, теорій, ідей, задумів тощо. *Управлінська функція* – використання соціологічних знань для розробки і створення ефективних моделей управління, цілеспрямована дія на соціальні системи та інститути з метою оптимізації напряму, темпів їх розвитку і функціонування. *Світоглядна функція* – формування індивідів, їх наукового світогляду, соціологічного мислення і культури, адекватних філософсько-соціологічних уявлень про сучасний світ. *Ідеологічна функція* – участь соціології в ідеологічному житті суспільства. Вищезазначені та інші функції соціології “працюють” в єдності.

ФУНКЦІОНАЛІЗМ [лат. *functio* – здійснення, виконання] – 1) один з компонентів системного підходу, який полягає у виявленні функцій окремих елементів даного соціального утворення в їх взаємозалежності; 2) методологічний принцип (*Г. Спенсер, Б. Малиновський, А.Р. Радкліфф-Браун, Р. Мертон*), сутність якого полягає у виокремленні елементів соціальної взаємодії, що підлягають дослідженню, і визначення їх статусу (місця) та функцій в певному зв’язку, якісна визначеність якого робить можливим його системне вивчення.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ АЛЬТЕРНАТИВИ – “діапазон варіацій у соціальних явищах”, за яких вони можуть виконувати відповідні функції в соціальній структурі (*Р. Мертон*): напр., функцію соціалізації може виконувати сім’я, установи освіти, ЗМІ та ін.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗВ’ЯЗКИ – взаємодія підсистем, які виконують різні функції.

ФУНКЦІЯ [лат. *functio* – здійснення, виконання] – 1) роль, що виконується певним елементом соціальної системи в її організації як цілого, у здійсненні цілей та інтересів соціальних груп і класів; 2) залежність між різними соціальними процесами, що виражається у функціональній залежності змінних; 3) стандартизована соціальна дія, яка регулюється певними нормами і контролюється соціальними інститутами.

ФУТУРОЛОГІЯ [лат. *futurum* – майбутнє + гр. *logos* – вчення] – 1) сукупність уявлень про майбутнє людства; 2) галузь наукових знань, яка досліджує перспективи розвитку соціальних процесів.

Х

ХАБЕРМАС [Habermas] Юрген (1929 р.н.) – німецький соціальний філософ, один з провідних неомарксистів, теоретик Франкфуртської школи. Перебував під впливом *М. Хоркхаймера* і *Т. Адорно*, від яких його різнить тенденція “амальгамувати” марксизм з новітніми тенденціями сучасної філософії та соціології (лінгвістична філософія, герменевтика, феноменологія та ін.). У 60-ті роки ХХ ст. *Х.* був одним із ідеологів німецьких “нових лівих”. У пошуках шляхів, які на думку *Х.* змогли б вивести західноєвропейську “спільноту” зі стану глибокої кризи, забезпечивши їй роль носія структурних змін у сучасному “пізньокапіталістичному суспільстві”, *Х.* звертається до проблематики міжлюдської взаємодії – “інтерації” (комунікації), зосереджуючись на питанні відмінності “істинної” комунікації від хибної і умовах, що забезпечують справжню комунікацію між людьми. У зв’язку з цим *Х.* пропонує широку, хоча і еклектичну, соціально-філософську концепцію, що базується на дуалістичному розділенні двох сфер людського існування: сфери праці (взаємодія людей і природи) і сфери “інтерації” (галузь міжособистісної взаємодії). Низка праць *Х.* перекладена російською мовою: “Пізнання та інтерес” (1968), “Техніка і наука як “ідеологія” (1968), “До логіки соціальних наук” (1970), “Проблеми легітимації в умовах пізнього капіталізму” (1973) та інші.

ХАОС [гр. *chaos* – безлад] – 1) у давньогрецькій міфології і космогонії – безмежний, безформний простір, з якого був створений існуючий світ як упорядкований космос; 2) безодня, відкрита прірва; 3) повний безлад, плутанина, безладдя.

ХАРАКТЕР [гр. *charakter* – риса, особливість] – сукупність властивостей особистості, що визначають типові способи її реагування на життєві обставини.

ХАРАКТЕРИСТИКА – систематизоване усне чи письмове викладення найважливіших розпізнавальних властивостей і якостей особистості чи колективу; звичайно передбачає викладення ставлення до праці та форм спілкування. *Х.* як службовий документ складається з короткого опису трудового шляху особи, її ділових, ідейно-політичних і моральних якостей, трудової та громадської активності.

ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНИЙ – відмінні риси, ознаки, своєрідна особливість людини, індивідуальний склад особистості людини, які представлені у вигляді установок та орієнтацій і виявляються у поведінці й відносинах до оточуючих.

ХАРИЗМА [гр. *charisma* — милість, благодать, божий дар] — особливий тип легітимності, організації влади і лідерства, заснований на виняткових рисах тієї чи іншої особистості, головним чином релігійного чи політичного діяча, що дозволяє йому виконувати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора. Авторитет такого діяча, як правило, заснований на відсутності або лише формальній присутності демократії, вірі громадян в його надприродні здібності, у “чудесний” дар керівника, його мудрість, героїзм, “святість”, на культі його особи. Об’єктом *Х.* є виключно особистість лідера. Харизматичний тип політичного лідерства найбільш характерний для відсталих країн або ж тих, що стають на шлях прискореного політичного розвитку.

ХАРИЗМАТИЧНИЙ ЛІДЕР — суспільно-політичний лідер, що спирається на сліпу віру, наділений рисами пророка і проповідника. Див. *Харизма*.

ХАРТІЯ [гр. *chartes* — папір із папіруса, рукопис на папірусі] — грамота, політичний документ, в якому висловлені основні вимоги широкого народного руху. Іноді *Х.* називають окремі міжнародні акти та угоди.

“ХВОРЕ” (патологічне) СУСПІЛЬСТВО — суспільство, яке не може позитивно вирішувати проблеми людського існування. За *Е. Фроммом*, головним критерієм здоров’я суспільства є його пристосованість до людської природи. Людина може адаптуватися майже до будь-якої соціально-культурної системи, але якщо ці системи суперечать її природі, у неї розвиваються ментальні й емоційні порушення, які, врешті-решт, будуть спонукати її до зміни суспільства.

ХВОРОБА СОЦІАЛЬНА — хвороба, що виникає внаслідок впливу несприятливих соціально-економічних і соціально-політичних умов (туберкульоз, СНІД, аутизм, шизофренія та ін).

ХИМЕРА — 1) у давньогрецькій міфології — чудовисько з вогненною головою, тулубом і копитами кози, хвостом дракона; 2) нездійсненна мрія, химерна, чудернацька фантазія.

ХІППІ [англ. *hippi*] — рух молодіжного протесту, що виник на рубежі 60-х років ХХ ст. в США та країнах Західної Європи як реакція на сучасний бюрократизм і тоталітаризм, на прагнення підпорядкувати всі сфери життя індивіда бюрократичному контролю, на зростаюче безособлення бюрократичної систем. *Х.* заперечують усталені моральні засади, цінності, загальноприйняті норми поведінки, ведуть бродяжницький спосіб життя. У переносному значенні — людина, що екстравагантно поводить себе, навмисне неохайно і претензійно одягається.

ХОБХАУС [Hobhouse] Леонард Трелоні (1864 – 1929) – англійський філософ, соціолог, викладав соціологію в Лондонському університеті (1907–1929). Володіючи енциклопедичними знаннями, **Х.** належав до першого покоління ентузіастів нової на той час науки – со-ціології. **Х.** вважав, що первинною характеристикою соціології має стати емпіричність методів і світогляду в цілому (якщо вона хоче дати реалістичний опис людської спільноти). Соціологічне трактування суспільних явищ, за **Х.**, не зводиться до узагальнення емпіричних даних, а повинно пояснювати їх і через категорії цілей та цінностей. Значне місце в роботах **Х.** займають проблеми розуміння соціального розвитку, ролі в ньому розуму і моралі.

ХОЛІЗМ [гр. *holos* – цілий, весь, увесь] – методологічний принцип цілісності (сформульований **Я. Сметсом**), який виражається у формулі: “Ціле більше, ніж сума його частин”. **Х.** притаманний цілому ряду концепцій розвитку, що розглядають світ як ієрархію “цілісностей” (усе нових і нових об’єктів, які з’являються в ході еволюції), найвища з яких – людська особистість. У соціології термін “**Х.**” закріпився за концепціями, які наголошують на приматі соціальної структури, соціальної системи. Згідно з цим постулатом, суспільство треба розглядати як ціле або як систему взаємодіючих частин. Суспільство має такі властивості цілого, які неможливо вивести з характеристики окремих індивідів. Тому дослідження слід розпочинати з великомасштабних інститутів та їх відносин, а не з поведінки окремих діячів.

ХОМАНС [Hommans] Джордж (1910 – 1989) – американський соціолог, професор Гарвардського університету, один з авторів концепції соціального обміну. **Х.** сформулював ряд законів (індуктивних узагальнень) поведінки людей, за допомогою яких можна розкрити внутрішню структуру, процеси інтеграції і диференціації в групі. На думку **Х.**, соціологія, як наука, єдина, позбавлена ідеологічної складової. Основні роботи: “Людська група” (1950), “Соціальний біхевіоризм: його початкові форми” (1961).

ХОРКХАЙМЕР [Horkheimer] Макс (1895 – 1973) – німецький філософ і соціолог, один із засновників Франкфуртської школи неомарксизму, директор Франкфуртського інституту соціальних досліджень (1931–1965). **Х.** розробив специфічно “франкфуртську” версію неомарксизму, яку назвав “критична теорія” (суспільства), в якій прагнув поєднати марксову критику буржуазного устрою з ідеями гегелівської діалектики, фрейдівського психоаналізу з етикою А. Шопенгауера.

Різко критикував “масову культуру” і масові комунікаційні процеси за “божевілля західного розуму”, “зіпсованого” в силу протистояння природі в якості волі до влади і який подавляє “все природне” як поза людиною, так і в ній самій. Здійснив сильний вплив на розвиток ліво-радикальних соціологічних і соціополітичних концепцій. Основні праці: “Штудії про авторитет і сім’ю” (1936), “Діалектика просвітництва” (1947), написана разом з *Т.Адorno*; “Соціологія” (1962), “Критична теорія” (1968).

ХОТТОРНСЬКИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ — ряд відомих досліджень, які проводилися в США в 20–30 рр. ХХ ст. на хотторнських підприємствах компанії “Вестерн електрик” (Чикаго) під керівництвом *Е.Мейо*, і які передбачали виявлення головних факторів продуктивності праці: залежність між змінами в інтенсивності освітлення, різним поєднанням робочого часу і пауз відпочинку, взаємовідносинами в колективі і продуктивністю праці. У результаті *Х.е.* була переосмислена роль людського фактора на виробництві і відкрите явище неформальної організації, яка регулює різноманітні сфери соціального життя виробничого колективу і яку слід враховувати в управлінні виробництвом. З’ясувалося, що соціальні і соціально-психологічні чинники для багатьох працівників є більш вагомими, ніж економічні. З’явилося нове розуміння місця людини у трудовому процесі, яка знаходить задоволення у належності до виробничої групи і в суспільній повазі. Крім того, основною одиницею аналізу управлінського і трудового процесу був уже не окремих індивід, а відносини, побудовані за типом “людина-людина”, “людина-група”. Висновки за результатами експерименту започаткували доктрину “людських відносин” у промисловості.

ХРИСТИАНСТВО [гр. *Christos* — помазаник] — одна із світових релігій, яка виникла в I — II ст. н.е. у східній провінції Римської імперії як релігія знедолених і пригнічених у результаті злиття: ідей низки месіанських сект, елементів греко-римської, східних релігій та ідей античної ідеалістичної філософії. Суть *Х.* складає вчення про богочоловчину *Ісуса Христа* — сина Божого, який зійшов з небес на Землю і прийняв страждання й смерть в ім’я спокутування першородного гріха, воскрес і вознісся на небо і ще раз має прийти у світ для здійснення Страшного суду. На початку IV ст. *Х.* стає державною релігією Римської імперії, яка захищає інтереси пануючих класів. Завдяки космополітичному характеру вчення, відсутності на ранніх етапах розвитку закріплених форм культу, абстрактності суспільно-політичних і мораль-

них принципів, нівелювання соціальної нерівності та ін., *Х.* з часом стало світовою релігією. Організаційно *Х.* ніколи не було єдиним. Формування християнської ідеології, догматики і культу відбувалося протягом декількох століть, внаслідок чого виникають три основних напрями *Х.*: *православ'я*, *католицизм* і *протестантизм*, у межах яких існують численні течії, секти й напрямки, що по-різному інтерпретують окремі теологічні і культові питання. В Україну *Х.* приніс князь *Володимир* у 988 р., “хрестивши Русь”.

ХУНТА (ісп. *junta* — збори, об'єднання) — 1) збори, рада, колегія; 2) група осіб, яка насильницьки узурпувала владу і керує тоталітарними засобами.

Ц

ЦЕНЗУРА [лат. *censur* — особа, що здійснює контроль] — політичний контроль за виданнями, *ЗМІ* (див.), обмеження свободи слова.

ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ [лат. *centrum* — центр кола] — умова, за якої право приймати найбільш важливі рішення належить представникам вищих ланок керівництва.

ЦЕНТРАЛІЗМ — принцип організації та управління, що передбачає стійкий взаємозв'язок елементів політичної системи і наявність єдиного центру, що регулює цей взаємозв'язок.

ЦЕРКВА [гр. *kyriake (oikia)* — божий дім] — 1) особливий тип релігійної організації, що об'єднує віруючих на основі спільності релігійних поглядів і обрядів; 2) синонім релігії чи значної релігійної течії (напр., православна *Ц.*, англіканська *Ц.*); 3) Християнська культова споруда, яка має вівтар і приміщення для богослужіння.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ [лат. *civilis* — громадянський, державний] — 1) форма існування істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність духовних і матеріальних досягнень суспільства; 3) ступінь розвитку матеріальної та духовної культури, суспільного розвитку взагалі; 4) процес становлення громадянського суспільства; 5) відносно самостійне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі і часі, що може мати ієрархічні рівні (напр., антична *Ц.*, еліністична *Ц.*, афінська *Ц.*). Термін “*Ц.*” запроваджено *В.Р. Мірабо* і використано *А. Фергюсоном*, а пізніше *Л.Г. Морганом*, *Ф. Енгельсом* у періодизації історії для визначення вищої, після дикунства і варварства, епохи. Поступово утвердилося уявлення про *Ц.* як вершину технічних досягнень людства. Інше значення терміна “*Ц.*” — міська культура. У соціології *Ц.* най-

частіше розуміється як ступінь культурного розвитку, якого досягли деякі країни. Існує безліч показників цивілізованості – рівень смертності (особливо дитячої), санітарний стан міст, екологія і т.ін. У сучасних умовах **Ц.** розуміється як розмаїття культурно-історичних форм, що дозволяє переосмислити поняття історичного прогресу, відмовитися від розуміння історії як висхідного поступального руху.

ЦИКЛ [гр. *kuklos* – коло, круговорот] – 1) сукупність взаємопов’язаних явищ, процесів, які утворюють завершене коло розвитку, чітку систему розвитку чого-небудь за певний проміжок часу (напр., *виробничий цикл*); 2) така зміна стану системи, внаслідок чого вона приходить у такий же самий стан, в якому перебувала на початку процесу; 3) певна група дисциплін, наук, об’єднаних за яким-небудь загальним принципом (напр. *предмети гуманітарного циклу*); 4) послідовний ряд чого-небудь (напр. *цикл лекцій з мистецтвознавства*).

ЦИКЛ ЖИТТЄВИЙ – послідовність вікових фаз індивідуального розвитку людей від народження до смерті.

ЦИНІЗМ [лат. *cynismus* + гр. *kynismos* – вчення кініків] – 1) відверто зневажливе ставлення до надбань загальнолюдської культури, особливо загальноприйнятих норм моралі, етики, гідності людини, інколи до офіційних догм пануючої ідеології; 2) безсоромність, нахабство, груба відвертість.

ЦІЛЕРАЦІОНАЛЬНА ДІЯ ІНДИВІДА – термін, уведений *М.Вебером* у ході створення розуміючої соціології. Поряд з ціннісно-раціональною, афективною та традиційною дією термін означає один із чотирьох “ідеальних” типів соціальної дії та поведінки. **Ц.д.і.**, за *М.Вебером*, – дія осмислена, спрямована на досягнення чітко усвідомлюваних самим діючим індивідом завдань, для реалізації яких використовуються засоби, визнані адекватними таким індивідом. На відміну від ціннісно-раціональної, а тим більше – афективної чи традиційної дії, яка обмежена ірраціональними моментами відповідно до цінності афекту чи традиції і підпорядкована їм, **Ц.д.і.** – суто раціональна. **Ц.д.і.** – логічний конструкт, ідеальний тип і як такий постає зразком через порівняння, з допомогою якого *М.Вебер* виокремлює таку ієрархію інших типів дії, тією чи іншою мірою наближених до **Ц.р.і.**: 1) більш чи менш наближено досягнутий правильно-раціональний тип; 2) суб’єктивно цілераціонально орієнтований тип; 3) дія, більш чи менш свідомо і однозначно цілераціонально орієнтована; 4) дія, орієнтована не цілераціонально, але зрозуміла за сенсом; 5) дія, за своїм сенсом більш чи

ЦІЛІСНІСТЬ

менш зрозуміло вмотивована, але слабше чи сильніше порушувана вторгненням незрозумілих елементів; 6) дія, у якій зовсім незрозумілі психічні чи фізичні факти, пов'язані з людиною або в людині непомітними переходами.

ЦІЛІСНІСТЬ — узагальнена характеристика об'єктів, які мають складну внутрішню структуру (напр., *суспільство, особистість, біологічна популяція*). **Ц.** виражає інтегрованість, самодостатність, автономність цих об'єктів, пов'язане з внутрішньою активністю, їх протиставлення оточенню; характеризує їх якісну своєрідність, зумовлену притаманними їм специфічними закономірностями функціонування і розвитку.

ЦІНІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ — 1) ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та інші оцінювання суб'єктом навколишньої дійсності та орієнтації в ній; 2) спосіб диференціації об'єктів індивідом за їх значущістю. **Ц.о.** формуються під час засвоєння соціального досвіду і виявляються у цілях, переконаннях, інтересах.

ЦІНІСНІСТЬ — духовне формоутворення, що існує через моральні та естетичні категорії, теоретичні системи, утопічні образи, суспільні ідеали і виступає критерієм оцінки дійсності людиною. **Ц.** включає життєзначущі предмети, природні утворення, продукти людської діяльності. За допомогою **Ц.** систематизується соціальний досвід. Виділяють матеріальні і духовні **Ц.**, які є надбанням людства. **Ц.** — важливий компонент культури, системи соціальної регуляції, який забезпечує загальну, стратегічну лінію такої регуляції. На основі **Ц.** виробляються соціальні норми. До найважливіших **Ц.** належать: рівність, свобода, братерство, мир, честь і гідність особистості, соціальна справедливість, громадянський обов'язок, солідарність, матеріальний достаток (добробут), духовне багатство та ін.

ЦІННОСТІ СОЦІАЛЬНІ — у широкому розумінні — значущість явищ і предметів реальної дійсності з погляду відповідності чи невідповідності їх потребам суспільства, соціальних груп та особистості; у вузькому — моральні й естетичні вимоги, вироблені культурою, і які є продуктами суспільної свідомості.

Ч

ЧИКАГСЬКА ШКОЛА — самостійний напрям, що склався на початку ХХ ст. в США на базі Чикагського університету, який зробив великий внесок у розвиток емпіричних соціологічних досліджень.

Характерні риси **Ч.ш.**: а) органічне поєднання емпіричних досліджень з теоретичними узагальненнями; б) висування гіпотез у рамках єдиної організованої та спрямованої на конкретні практичні цілі програми; в) розробка урбаністичної соціології з дослідженням специфічно міських проблем, підпорядкованих ідеї встановлення соціального контролю і згоди. Представниками **Ч.ш.** є: *Л.Уорд, А.Смолл, У.Томас, Ф.Зна-нецький, Р.Парк, Е.Берджес, Дж.Мід* та ін.

ЧИННИК (ФАКТОР) СОЦІАЛЬНИЙ – причина, рушійна сила якогось соціального явища, що визначає його характер або окремі риси.

Ш

ШАНТАЖ [фр. *chantage*] – вимагання шляхом погрози, залякування, розголошення компроматичних, ганебних відомостей.

ШАПОВАЛ Микита Юхимович (1882 – 1932) – український соціолог, письменник, політичний діяч Центральної Ради, один із засновників Українського Інституту Громадознавства в Празі (1924 – 1932). Соціологію **Ш.** розглядав як найбільш загальну науку про суспільство (“людську поведінку і суспільні взаємини”), здатну об’єктивно (“правдиво”) відтворити сутність суспільства, його структуру і взаємозв’язки складових елементів. **Ш.** здійснив власну класифікацію суспільних груп. У першу чергу він виділяє групи організовані (державна, сім’я, партія, церква та ін.), характерною рисою яких є внутрішній поділ на керуючих (орган управління) і підлеглих. Для неорганізованих груп (мовні, статеві, вікові, расові та ін.) провідною рисою є відсутність сталої організації. **Ш.** виділяє також групи прості (елементарні) та складні (кумулятивні). **Ш.** першим в українській соціології увів поняття “українське суспільство”. Якщо суспільство творять групи, то в Україні суспільство українським стане тільки тоді, коли будуть створені українські політичні партії, українські профспілки, українські кооперативні спілки, українські школи тощо. Саме в процесі їх взаємовпливу, взаємопроникнення, обміну цінностями, буде формуватися українська національна свідомість. **Ш.** зробив спробу не лише інтегрувати сучасні йому здобутки соціологічної науки в розумінні явищ соціального життя і, зокрема, “причини поневолення українського народу”, а й намагався розглядати соціологію як засіб пошуків “шляхів і способів його визволення”. Ці шляхи він бачив у консолідації українського суспільства, створенні відповідних “скупчень”, соціально-структурних змінах, розвитку організації “як процесу розподілу праці і влади”. Перу

ШВИДКІСТЬ МОБІЛЬНОСТІ

III. належить понад 30 наукових праць. Серед них підручник “Загальна соціологія” (1929), в якому вперше українською мовою розроблено понятійний апарат соціологічної теорії суспільства, його соціальної статистики та динаміки на матеріалі України, монографічні дослідження “Соціографія України”, “Місто і село”, “Система суспільних наук”, “Суспільна будова” та інші.

ШВИДКІСТЬ МОБІЛЬНОСТІ — одна з характеристик соціальної мобільності, яка є вертикальною соціальною дистанцією або числом страт — економічних, професійних чи політичних, які проходить індивід у його русі вгору або вниз за певний проміжок часу.

ШКАЛА — інструмент для виміру оцінок соціологічної інформації, яка збирається в процесі опитування, спостереження чи аналізу документів. **III.** бувають номінальними, порядковими та метричними.

ШКАЛА МЕТРИЧНА (інтервальна) — шкала, в якій поряд з відображенням рівноправності і порядку об’єктів відображаються також рівність дистанцій, інтервалів між парами об’єктів за тією чи іншою ознакою; інтервали можуть бути як рівними, так і нерівними.

ШКАЛА НОМІНАЛЬНА — шкала, в якій код відповіді є не більш аніж найменування категорії; відображають лише якості рівноправності об’єкта. За допомогою **III.н.** визначаються такі ознаки, як стать, національність, рід занять, освіта тощо.

ШКАЛА ПОРЯДКОВА (рангова) — така послідовність відповідей на запитання, за якої кожний наступний варіант відповіді характеризує певне рангове місце у континуумі значень. Одержані шкальні значення називають рангуванням, які виражають ставлення респондента до чого-небудь.

ШКАЛУВАННЯ — сукупність методів вимірювання, за допомогою яких емпірична система відносин трансформується у відповідну числову модель.

ШКОЛА [лат. *schola* — дозвілля, заняття на дозвіллі; місце навчання] — 1) навчально-виховний заклад, який здійснює загальну освіту й виховання дітей, молоді, дорослих; 2) приміщення, в якому міститься навчальний заклад; 3) система загальної освіти, сукупність навчальних закладів, які існують у суспільстві (напр., *українська III.*); 4) напрям у науці, мистецтві, літературі, створений на основі загальних принципів, поглядів, традицій і т.ін., що відзначається своїми характерними властивостями (напр., *харківська соціологічна III.*); 5) група учнів, однодумців, чийхось послідовників (напр., *школа професора N.*;

б) у *переносному значенні* — набуття досвіду й сам набутий досвід (напр., *пройти нелегку Ш.*); 7) система практичних прийомів вивчення, засвоєння чого-небудь, оволодіння чимось (напр., *житомирська Ш.* гри на бандурі).

ШЛЮБ — це соціальна форма відносин між чоловіком і жінкою, яка історично змінюється і завдяки якій суспільство впорядковує і санкціонує їх статеве життя, встановлює їх подружні й батьківські права та обов'язки, забезпечує легітимність їх нащадків. За процедурою шлюбної церемонії *Ш.* поділяються на громадянський і церковний, практикується також укладання шлюбного контракту.

ШОВІНІЗМ [фр. *chauvinisme* — від імені французького капрала *Н.Шовена*, прихильника завойовницької політики *Наполеона І*] — реакційна ідеологія і практика, що проповідує винятковість окремих рас і націй, національну пихатість, протиставлення, розпалює ненависть до інших національностей, ворожнечу між країнами та народами. Спорідненими із *Ш.* є *фашизм, нацизм, расизм, антисемітизм, апартеїд, геноцид, націонал-шовінізм* та ін. Одним із найбільш поширених різновидів *Ш.* є *великодержавний шовінізм* — ідеологія і практика нації, що займає панівне (державне) становище в державі.

ШОК [фр. *chok* — удар] — стан потрясіння, сум'яття, викликаний різкою зміною звичного ходу розвитку, впливом на організм людини дуже сильного подразника; нерідко несе небезпеку життю людини.

ШТРЕЙКБРЕХЕРИ [нім. *streikbrecher*, від *streik* — страйк + *brecher* — ламати] — особи з робітничого середовища чи інших прошарків населення, котрі порушують прийняті рішення трудящих і ухиляються від участі у *страйках* (див.) або спеціально наймані підприємцями робітники для роботи на підприємствах замість страйкуючих.

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ — модель людського інтелекту, розроблена на основі новітніх уявлень кібернетики, фізіології і психології про діяльність мозку в природних умовах. *Ш.і.* максимально точно імітує роботу природного інтелекту, але не підміняє його.

ШУМПЕТЕР [Schumheter] Йозеф (1883 — 1950) — австрійський і американський економіст і соціолог. Викладав у Чернівцях, Граці, Бонні, Гарварді (США). Завдання соціальних наук *Ш.* бачив у збиранні, аналізі та впорядкуванні фактичного матеріалу для встановлення закономірностей. Соціологія, яка вивчає взаємодію індивідів і груп у соціальному цілому, повинна не просто описувати факти, а й створювати чіткі аналітичні конструкції, які зводять складні соціальні ситу-

ШЮЦ

ації до зв'язку небагатьох простих перемінних. Перша аналітична схема, створена **Ш.**, описувала кругообіг економічної діяльності як установлену врівноважену систему. **Ш.** розвинув “соціологію інтелектуалів”, котра пізніше була прийнята і розвинена теоретиками різних напрямків соціології. Відомі праці **Ш.:** “Теорія економічного розвитку” (1934), “Капіталізм, соціалізм і демократія” (1942), “Історія економічного аналізу” (1954).

ШЮЦ [Schutz] Альфред (1899 – 1959) – австрійський філософ і соціолог, один з основоположників соціальної феноменології і феноменологічної соціології. Використовуючи ідеї і методи М. Вебера, Дж. Міда та ін., **Ш.** висунув власну версію розуміючої соціології, в якій прослідковуються процеси становлення людських уявлень про соціальний світ від одиничних суб'єктивних значень, що формуються в потоці переживань індивідуального суб'єкта, до інтерсуб'єктивно обґрунтованих конструкцій соціальних наук, що містять ці значення в трансформованому, “вторинному” вигляді. Тим самим **Ш.** прагнув відновити зв'язок абстрактних наукових понять з життєвим світом, світом повсякденного знання і діяльності.

Ю

ЮНІСТЬ – період у розвитку людини, який відповідає переходу від підліткового віку до самостійного дорослого життя. Виділяють ранню (14 – 18 років) і пізню **Ю.** (19 – 23 роки); це період формування моральної свідомості, ціннісних орієнтацій та ідеалів, стійкого світогляду, громадянських якостей особи. До кінця юнацького віку завершуються процеси фізіологічного і психічного розвитку людини.

ЮРОДСТВО – граничне самоприниження людини, що виявляється у формі гротесково-трагічної самоіронії. **Ю.** – культурно-історичний і соціально-психологічний феномен, особливо властивий для християнства. **Ю.** не зводиться до жебрацтва і стихійного виключення особи з суспільного життя, його сутністю є також психологічно загострений соціальний протест пригнобленої людини.

Я

ЯВИЩА СОЦІАЛЬНІ – усе те в соціальній дійсності, що виявляє себе, розкриває зовнішні, безпосередньо дані форми свого існування; елементи соціальної реальності, яким притаманна вся повнота со-

ціальних властивостей та ознак, універсальні об'єктивні характеристики соціального світу, соціальних об'єктів. **Я.с.** можуть вибути: окремі особистості (їх взаємовідносини, дії, ідеї, інтереси, потреби та властивості), соціальні групи, соціальні інститути та організації, різноманітні соціальні процеси у випадку, коли вони відіграють значну роль у соціальному житті суспільства. **Я.с.** реалізуються через конкретну діяльність людей, організацій, інституцій, тому вони є певною динамічною сутністю, що мають свої часові характеристики.

ЯДРО СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ — сукупність типових індивідів, які найбільш повно поєднують у собі притаманні даній групі характер діяльності, структуру потреб, цінностей, норм, установки і мотивації. Ядро є концентрованим виразником усіх соціальних властивостей групи (спільності), які визначають її якісну відмінність від інших. У випадку відсутності такого ядра немає й самої групи (спільності) як такої.

ЯЗИЧНИЦТВО — загальне позначення дохристиянських многобожних релігій; релігійні вірування, обряди і свята, вироблені протягом багатовікової історії людства до появи монотеїзму. **Я.** включає *магію, анімізм, аніматизм, фетишизм, тотемізм, політеїзм* та інші форми релігії.

“Я-ІДЕНТИЧНІСТЬ” — сукупність уявлень про себе, які дають можливість відчувати власну унікальність та автентичність.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ — 1) інтегральна характеристика всієї сукупності видів, форм, сфер життєдіяльності людей певного суспільства, зумовлених рівнем його виробництва, економічними відносинами, політичним устроєм та системою цінностей; 2) суб'єктивне сприйняття і оцінка свого життя. На відміну від поняття “рівень життя”, **Я.ж.** включає такі фактори, як рівень демократизації, стан здоров'я населення і оточуючого середовища, можливості здобуття освіти, ступінь соціальної захищеності тощо.

“Я-КОНЦЕПЦІЯ” — відносно стійка, усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе, на ґрунті якої він вибудовує взаємодію з іншими людьми.

ЯПОНІЗАЦІЯ — запровадження японської організаційної практики в інших суспільствах. Ключові елементи передбачають: 1) пунктуальне ставлення до поставок і виробництва без запасів; 2) загальна якість менеджерів; 3) участь робітників, їх навчання і врахування вислуги років; 4) корпоративне благополуччя, зростання системи заробітної плати і союзи підприємств.

ДОВІДНИКИ ТА СЛОВНИКИ

1. *Аберкромби Н., Хилл С, Тернер Б.* Социологический словарь /Пер. с англ. Под ред. С.А.Ерофеева. — Казань, 1977.
2. Большой толковый социологический словарь (Collins). Т.1 (А-О); Т.2. (П-Я): Пер. с англ. — М, 1999.
3. *Кондратик Л.Й.* Історія соціології України в іменах: Навчальний посібник.— Луцьк, Видавництво ЛДУ, 1996.
4. *Кравченко А.Й.* Социология. Словарь: Учебное пособие для студентов вузов. — М., 1997.
5. Краткий словарь по социологии /Авт.— сост. П.Д.Павленок. — М., 2000.
6. Современная западная социология: Словарь.— М, 1990.
7. Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник / Загальна редакція і укладання: В.П.Андрущенко, М.І.Горлач. — Київ-Харків, 1997.
8. Социологический словарь / Сост. А.Н.Елсуков, К.В.Шульга. 2-е изд., перераб. и дополи. — Минск, 1991.
9. Социологический справочник / Под общ. ред. В.И.Воловича. — К., 1991.
10. Соціологія: словник термінів і понять / Упорядники Є.А.Біленький, М.А.Козловець М.А., Федоренко В.О. /за заг. ред. М.А.Козловця.— Житомир, Видавництво «Волинь», 2003.—236 с.
11. Соціологія: терміни, поняття, персоналі. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М.Піча, Ю.В.Шча, Н.М.Хома та ін. За заг. ред. В.М.Пічі. — Київ-Львів, 2002.
12. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. 2-е вид., доп. / Укладачі: В.М.Піча, Ю.В.Піча, Н.М.Хома та ін. За заг. ред. В.М.Пічі. — Київ-Львів, 2004.
13. Социология: Краткий тематический словарь / Под общ. Ред. Ю.Г.Волкова.— Ростов нХД.: Изд-во „Феникс”, 2001.— 320 с.
14. Социология: Словарь-справочник: В 4 т. — М., 1990.
15. Социология. Терминологический словарь /Ж.Ферреоль.— 2-е изд. — СПб.: Питер, 2003.— 160 с.
16. Соціологія праці та управління: Термінологічний словник-довідник /Відп. ред. В.А.Полторак. — К., 1992.

17. Социология организаций: Словарь-справочник /Авт.— сост. В.В.Щербина. — М., 1996.

18. Соціологія: короткий енциклопедичний словник /Уклад.: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.; Під заг. ред. В.І.Воловича. — К., 1998.

19. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко.— Мн.: Книжный Дом., 2003.— 1312 с.

20. *Тадевосян З.В.* Словарь-справочник по социологии и политологии. — М, 1996.

21. Учебный социологический словарь. Изд. 3-е, дополн., перераб. / Под общ. ред. С.А.Кравченко. — М., 1999.

22. Хто є хто в західній та вітчизняній соціології. Навчальний соціологічний словник для студентів /наук. ред. В.М.Піча.— Львів, 1999.

23. Энциклопедический социологический словарь /Под общ. ред. В.Г.Осипова. — М., 1999.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

А

Аболіціонізм	Агрегат соціальний
Абонемент	Агрегація соціальна
Аборигени	Агрегування інтересів
Абсентеїзм	Агресивність
Абсолют	Агресія
Абсолютизація	Агресор
Абсолютизм	Адаптація соціальна
Абстрагування	Адаптація трудова
Абстрактний соціальний клас	Адекватний
Абстракція	Адепт
Абсурд	Адміністрація
Авангард	Адорно Т.
Авантюризм	Адхокгіпотеза
Авантюризм політичний	Адхократія
Авантюрна дія	Азіатський спосіб виробництва
Автаркія	Акультурація
Автентичний	Акме
Автентичний текст	Акомодація
Автобіографія	Акселерація
Автограф	Аксіоматика
Автократія	Акт
Автономія	Актив
Автономія соціальна	Активне виборче право
Авторитаризм	“Активні бідні”
Авторитарна особа	Активність особистості
Авторитет	Активність соціальна
Автохтони	Актрактори
Агент	Акупунктура суспільства
Агенти соціалізації	Акція політична
Агітація	Алгоритм
Агломерація соціальна	Александр Дж.
Агрегат	Альтернатива
	Альтернативні рухи
	Альтруїзм

Альянс
Амальгамізація
Амбівалентність
Амбівалентність соціальна
Амбіція
Аморалізм
Аналіз
Аналіз багатомірний
Аналіз багатофакторний
Аналіз даних
Аналіз дисперсійний
Аналіз документів
Аналіз порівняльний
Аналіз регресійний
Аналіз системний
Аналіз структурний
Аналіз типологічний
Аналіз факторний
Аналіз функціональний
Аналітичне дослідження
Аналогія
Анархізм
Анархія
Анархо-синдикалізм
Анахронізм
Ангажування
Андер-клас
Анексія
Анімізм
Анкета соціологічна
Анкetter
Анкетування
Анклави
Аномалія
Аномія
Анонімність
Антагонізм соціальний
Антивоєнний рух

Антиклерикалізм
Антикомунізм
Антиномія
Антисемітизм
Антиутопія
Антропологізм
Антропоморфізм
Антропосоціогенез
Антропосоціологія
Антропоцентризм
Апарат
Апартеїд
Апатія
Апатія соціальна
Апатриди
Апломб
Апокаліпсис
Аполітизм
Апологетика
Апологія
Арендт Х.
Аристократія
Арістотель
Армія
Арон Р.
Артефакт
Артикуляція інтересів
Архетип
Асиметрія
Асиміляція
Асиміляція культурна
Аскетизм
Аскрипція
Асоціація
Астрологія
Атавізм
Атеїзм
Атестація

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Атомізація соціальна
Атрибут
Аттитюд
Аудиторія
Аутгрупа
Аутсайдер
Афект
Аятолла

Б

Багатопартійність
Базис і надбудова
Базова особистість
Бакалавр
Балотування
Банда
Банкір
Банк соціологічної інформації
Баптизм
Беджгот У.
Безпека соціальна
Безперервна освіта
Безробіття
Белл Д.
Бергер П.Л.
Берджес Е.
Бестселер
Бжезинський З.
Біблія
Бігамія
Бідність
Біженці
Біженці економічні
Бізнес
Бізнес-клас
Бізнесмен
Бікультуралізм

“Білі комірці”
Білінгвізм
Більшовизм
Бінарний
Біографічний метод
Біографія
Біологічний напрям
Біополітика
Біпатриди
Біржа
Біржа праці
Біфуркація
Біхевіоризм
Блага
Благодійна організація
Благодійники
Благодійництво
Блау П.
Блумер Г.
Блур Д.
Бог
Богема
Бодрійяр Ж.
Бойкот
Бокль Г.Т.
Бонапартизм
Боротьба класів
Боулдінг К.Е.
Бочковський О.
Брейн-дрейн
Бродяжництво
Буддизм
Бунт
Бурд’є П.
Буржуазія
Буржуазна революція
Бюджет
Бюрократизм

В

Ва-банк
 Валентність
 Валідність
 Вандалізм
 Ван ден Берге
 Варварство
 Вартість мінімального
 споживчого кошика
 Вартість робочої сили
 Вебер М.
 Веблен Т.
 Вербування
 Верифікація
 Верховна Рада України
 Вестернізація
 Взаємність
 Взаємодія соціальна
 Взаєморозуміння
 Вибірка
 Вибірка багатоступенева
 Вибірка випадкова
 Вибірка диспропорційна
 Вибірка пропорційна
 Вибірка районована
 Вибірка серійна
 Вибірка систематична ймовірна
 Вибірка стихійна
 Вибірка стратифікована
 Вибірка цільова
 Вибірки зміщення
 Вибірки обсяг
 Вибірки одиниця
 Вибірки основа
 Вибіркова сукупність
 Вибіркове дослідження
 Вибір соціальний
 Вибори

Виборча система
 Вигода особиста
 Види конкретно-
 соціологічного дослідження
 Визвольна війна
 Визначення (дефініція)
 Виконавча влада
 Вимір
 Виробнича демократія
 Виховання
 Відносини суспільні
 Відповідальність
 Відпочинок
 Відчуження
 Відчуження соціальне
 Війна
 Війна громадянська
 Війна релігійна
 Війна локальна
 Вік
 Віко Д.
 Вікова група
 Вікова структура населення
 Вік соціальний
 Вільний час
 Влада
 Власник
 Власність
 Вождизм
 Волонтаризм
 Воля політична
 Вотум
 Вплив
 Вундеркінд

Г

Гангстеризм
 Гарант

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Гарантії прав особи	Гіпергамія
Гарантії соціальні	Гіпогамія
Гармонія соціальна	Гіпотеза
Гарфінкель Г.	Гіпотетично-дедуктивний метод
Гасло	Гласність
Гастарбайтер	Глобалізація
Гегемонізм	Глобалізація культури
Гедонізм	Глобалістика
Гелбрейт Дж.	Глобальний
Гемеостат	Глобальні проблеми людства
Гендер	Гнучке виробництво
Гендерна диференціація	Гоббс Т.
Гендерна ідентичність	Голодування
Гендерна ідеологія	Голосування
Гендерна соціалізація	Гомогамія
Гендерна стратифікація	Гомогенний
Гендерний ідеал	“Гомо економікус”
Гендерні ролі	Гоулднер А.
Генеалогія	Громада
Генералізація	Громадська думка
Генеральна сукупність	Громадянин
Геніальність	Громадянство
Геноцид	Громадянська війна
Географічна школа в соціології	Громадянська згода
Географія соціальна	Громадянська культура
Геополітика	Громадянська непокора
Герб	Громадянська оборона
Герменевтика	Громадянська освіта
Геронтократія	Громадянська позиція
Геронтосоціологія	Громадянське виховання
Гетерогамія	Громадянське суспільство
Гетерогенний	Громадянські права
Гетерономія	Громадянськість
Гетеросексуалізм	Група
Гігієна соціальна	Група велика
Гідність людини	Група вторинна
Гільдії	Група експериментальна
Гімн	Група експресивна

Група інструментальна
Група контрольна
(в експерименті)
Група мала соціальна
Група належності
Група номінальна
Група первинна
Група походження
Група референтна
Група рівних
Група соціальна
Група соціального ризику
Група тиску
Група формальна
Групи за походженням
Групи соціально-економічні
Групова динаміка
Групова замкненість
Групова згуртованість
Групова свідомість
Груп теорія
Групвання
Грушевський М.
Гуманізм
Гуманітарна допомога
Гуманітарний
Гуманність

Д

Даних матриця
Дані індивідуального рівня
Дарендорф Р.
Двоступеневий потік масової
інформації
Дебати
Девальвація
Девіантна кар'єра
Девіантна поведінка

Девіантна субкультура
Девіаційне зречення
Девіаційне перебільшення
Деградація
Дегуманізація
Дедукція
Дезінтеграція соціальна
Дезінформація
Дезорганізація соціальна
Деідеологізація
Деізоляція
Деіндивідуалізація
Деіндустріалізація
Декадентство
Декаденція (декаданс)
Декваліфікація
Декларативний
Декларація
Декласовані елементи
Декласованість
Деколонізація
Декультурація
Делегування повноважень
Делінквент
Делінквентна поведінка
Дельфійський метод
Демагогія
Демілітаризація
Демобілізація
Демографічна політика
Демографічна школа
Демографія
Демократія
Демонстративне споживання
Демонстрація
Деморалізація
Демос
Денатуралізація

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Денаціоналізація	Дизайн
День відчинених дверей	Диктатор
Деонтологія	Диктатура
Деперсоналізація	Дикунство
Деполітизація	Династія
Депортація	Дисидент
Депривація	Дисидентство
Депутат	Дискредитація
Держава	Дискримінація
Держава всезагального благоденства	Дискурс соціальний
Держава світська	Дисоціація соціальна
Держава соціальна	Дисперсність
Державна влада	Диспозиції особистості
Державна молодіжна політика	Диспозиція
Державний службовець	Дистанція соціальна
Державні соціальні гарантії	Дисфункція
Десоціалізація	Дисципліна
Деспотизм	Диференціація соціальна
Деспотія	Дифузія ідентичності
Дестабілізація	Дифузія соціальна
Деструкція	Диффамация
Детермінізм географічний	Дихотомічний поділ
Детермінізм культурний	Діаграма
Детермінізм психологічний	Діада
Детермінізм соціальний	Діалектика
Де-факто	Діаспора
Дефініція	Діаспора українська
Деформація	Ділова гра
Децентралізація	Дільтей В.
Де-юре	Діяльнісний підхід
“Джентльменська угода”	Діяльність
Дзеркальне “Я”	Діяльність добродійна
Дивергенція	Дністрянський С.
Дивергенція соціальна	Довіреність
Диверсифікація	Догма
Диверсифікація в соціології	Догматизм
Дидаскал	Договір суспільний
	Дозвілля час

Доктрина
 Доктрина людських відносин
 Доктринерство
 Документальний метод
 у соціології
 Документ соціологічний
 Домашнє насильство
 Домашня праця
 Домінантні зв'язки
 Донцов Д.
 Досвід
 Досвід соціальний
 Дослідження етносоціологічні
 Дослідження майбутнього
 Дослідження розвідувальне
 (пілотажне, зондажне)
 Достовірність результатів
 соціологічного дослідження
 Драгоманов М.
 Драматичний підхід
 Дружба
 Дуалізм
 “Дух капіталізму”
 Духовенство
 Духовність
 Дюверже М.
 Дюркгейм Е.

Е

Евдемонізм
 Еволюція
 Евристика
 Егалітаризм
 Егалітарна сімейна система
 Егіда
 Егоїзм
 Егоїзм груповий

Еготизм
 Егоцентризм
 Ейджеїзм
 Ейфорія
 Екзистенціалізм
 Екзогамія
 Екзогенний
 Еклектика
 Екологія
 Екологічна криза
 Економізм
 Економіка
 Економічна людина
 Екосоціологія
 ЕКСКОР
 Експатріант
 Експектації (рольові очікування)
 Експектація
 Експеримент соціологічний
 Експерт
 Експертиза
 Експертне опитування
 Експлуатація
 Екстеріоризація
 Екстерналізація
 Екстравертність
 Екстремізм
 Екуменізм
 Електорат
 Еліта
 Елітарна культура
 Елітарна особистість
 Елітна особистість
 Емансипація
 Емергенція соціальна
 Еміграція
 Емпатія
 Емпіризм соціологічний

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Емпірична типологізація
Емпіричний факт
Емпіричні референти
Енгельс Ф.
Ендогамія
Ендогенний
Ентропія соціальна
Епіграфіка
Епістолярія
Епоха
Ера
Ергономіка
Ерозія соціальна
Есе
Ескапізм
Есперанто
Естетика
Естетичне виховання
Еталон
Етапи ділової кар'єри
Етатизм
Етика соціальна
Етика соціальної рівності
Етикет
Етикетознавство
Етимологія
Етнічні конфлікти
Етногенез
Етнографізм
Етнографічна група
Етнографія
Етноклас
Етноконфесія
Етнокультурна адаптація
Етнометодологія
Етніоніміка
Етнос
Етносоціологія

Етноцентризм
Етноцентризм культурний
Етноцид
Етологія
Етціоні А.В.
Ефект соціальний
Ефемерний

Є

Євангеліє
Євгеніка
Євразійство
Єпархія

Ж

Жаргон
Жебрацтво
Життєва криза
Життєва позиція особистості
Життєва програма
Життєвий досвід
Життєвий мінімум
Життєвий рівень населення
Життєвий стандарт
Життєвий стиль
Життєвий цикл особи
Життєвий цикл сім'ї
Життєві можливості
Життєві можливості (шанси)
Життєві плани
Життєдіяльність
Життєтворчість
Життя повсякденне
Життя приватне
Життя соціальне
Життя суспільне

Жіноче питання
Жіночість
“Жовта преса”

З

Забезпечення соціальне
Забобони
Заборона на професію
Завдання конкретно-
соціологічного дослідження
Загальна декларація прав
людини
Загальнолюдські цінності
Загальносоціологічні теорії
Задатки
Задоволеність соціальна
Зайнятість населення
Закон
Закони соціальні
Закони соціологічні
Законодавство
Закономірність
Законослухняність
Залізний вік
Засоби масової інформації
Збиральництво
Звичаєве право
Зв'язки соціальні
Здоровий спосіб життя
Здоров'я населення
Зіммель Г.
Злагода суспільна
Змінна
Змінна дискретна
Змінна дихотомічна
Змінна незалежна
Змінна неперервна
Змінна порядкова (рангова)

Змінна якісна
Знанецький Ф.
Зразок культурний
Зрілість соціальна

І

Ід
Ідеал
Ідеалізація
Ідеалізм
Ідеалістичне розуміння історії
Ідеальний тип
Ідейність
Ідентифікація
Ідентичність етнічна
Ідеологізація
Ідеологія
Ідея
Ієрархічна структура
Ієрархічні зв'язки
Ієрархія
Ієрархія соціальна
Іманентний
Імідж
Іміджологія
Імітація
Іммігранти
Імміграція
Імператив
Імператив культурний
Імператив соціальний
Імператив функціональний
Імперіалізм
Імпічмент
Імпорт
Імунітет
Інавгурація
Інвазія

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Інволюція	Інтелект
Інгрупа	Інтелект нації
Індексація	Інтелектуал
Індекс вартості життя	Інтелектуальна власність
Індекс людського розвитку	Інтелектуальне виховання
Індекс прожиткового мінімуму	Інтелігентність
Індекс рівня життя	Інтелігенція
Індекс цитування	Іntenція
Індетермінізм	Інтерація
Індивід	Інтерв'ю
Індивідуалізм методологічний	Інтерв'ю групове
Індивідуальність	Інтерв'ю експертне
Індикатор	Інтерв'юер
Індиферентність	Інтерв'ю індивідуальне
Індоктринація	Інтерв'ю клінічне
Індустріальна демократія	Інтерв'ю стандартизоване
Індустріальне суспільство	Інтерв'ю структуроване
Інерція культурна	Інтерв'ю фокусоване
Інерція соціальна	Інтерес
Інженерія соціальна	Інтереси соціальні
Ініціатива	Інтеріоризація
Інквізиція	Інтерналізація
Інкорпорація	Інтернаціоналізм
Інкультурація	Інтернет
Інкунабули	Інтерпретація понять
Інновація	Інфантилізм соціальний
Інсинуація	Інфільтрація
Інспірування	Інфократія
Інстинкт	Інформатизація суспільства
Інстинктивізм	Інформаційна культура
Інститут	Інформація соціометрична
Інститут соціальний	Інформація суспільно-
Інститут соціології НАН України	політична
Інституціоналізація	Інфраструктура соціальна
Інституціональні зміни	Інцест
Інструментарій соціологічний	Інцидент
Інтеграція	Іпостась
Інтеграція соціальна	Ірраціоналізм

Іредентизм
Іслам
Істеблiшмент
Істина
Історизм
Історія
Іудаїзм

К

Казуальний
Кампанія
Канонізація
Канцелярія
Капітал
Капіталізм
Кар'єра
Кар'єризм
Карт-бланш
Каста
Кастова система
Катастрофа соціальна
Категорії соціології
Категорія соціальна
Католицизм
Каузальність соціальна
Квазігрупа
Кваліфікація
Квантифікація
Кворум
Кейс-стаді
Кетле Л.А.
Кібернетика
Кістяківський Б.О.
Клан
Клас
Клас дозвілля
Класи соціальні

Класифікація
Класова боротьба
Класова ідентичність
Класова система відкрита
Класова система закрита
Кластерна вибірка
Кластерний аналіз
Клерк
Клерикалізм
Клієнтизм
Кліка
Клімат соціально-психологічний
Коабітація
Коаліція
Когнітаріат
Когнітивний дисонанс
Когнітивний розвиток
Когорта
Кодекс
Кодування інформації
Коеволюція
Коефіцієнт інтелекту (KI)
Коефіцієнт розлучень
Козер Л.
Колектив
Колективізм
Колективна безпека
Колективна дія
Колективні уявлення
Колоніалізм
Колонізація
Комерсант
Комівояжер
Компетентність
Комплекс меншовартості
Компроміс
Комуна

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Комунізм	Концепція маркетингу
Комунізм науковий	Кон'юнктура
Комунікабельність	Кооперація
Комунікаційна політика	Координація
Комунікація соціальна	Коран
Комунітарний рух	Кореляція
Комфорт соціальний	Корпоративізм
Конвенціоналізм	Корпоративний дух
Конвенція	Корпорація
Конвергенція	Корупція
Конкретно-соціологічне дослідження	Космополіт
Конкубінат	Космополітизм
Консенсус	Космополітизм культурний
Консерватизм	Креатура
Консолідація	Кредо
Консолідація соціальна	Криза середини життя
Конституційні гарантії	Криза соціальна
Конституція	Критерій
Консумеризм	Крос-табуляція
Контакт соціальний	“Круглий стіл”
Контент-аналіз	Ксенофобія
Контингент	Кулі Ч.Х.
Континуум соціальний	Кулуари
Конт О.	Культ
Контрабанда	Культ особи
Контркультура	Культ релігійний
Контрпропаганда	Культура
Конфедерація	Культура домінуюча
Конфлікт дисфункційний	Культура елітарна
Конфлікт культурний	Культура інформаційна
Конфлікт соціальний	Культура масова
Конфлікт функціональний	Культура нормативна
Конформізм	Культура особистості
Конфронтація	Культура поведінки
Концептуалізація	Культура управління
Концепція	Культура у соціології
Концепція життя	Культури інтеграція
	Культурна агресія

Культурна динаміка
Культурна дифузія
Культурна норма
Культурна статика
Культурний комплекс
Культурний монізм
Культурний плюралізм
Культурний цикл
Культурний шок
Культурні зміни
Культурні права і свободи
людини
Культурні цінності
Культурно-історичний тип
Культурно-мовна стратифікація
Культурно-мовне середовище
Культурно-мовний статус
Кумир
Кун Т.
Купівельна спроможність
населення
Курс

Л

Лабільний
Лаг
Лазарсфельд П.
Лаконізм
Лассуелл Г.Д.
Латентний
Латифундія
Лебон Г.
Леві-Строс К.
Легітимація
Легітимність
Липинський В.
Лібералізм
Ліга

Лідер
Лідер неформальний
Лідерство
Лідер формальний
Лобізм
Логічний аналіз понять
Логоцентризм
Локальна війна
Локальний
Локаут
Локк Дж.
Лонгітюдне дослідження
Лояльність
Лукман Т.
Луман Н.
Людина
Людський інтелектуальний
потенціал
Людських відносин теорія
Люмпени (люмпен-пролетаріат)

М

Магістр
Магістрат
Магістратура
Мажоритарна система виборів
Мазохізм
Майно
Макіавеллізм
Макрорівень аналізу
Макросоціологія
Максима
Максималізм
Максимум
Малиновський Б.
Мальтузіанство
Мальтус Т.Р.
Мандат

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Маніпулювання	Менталітет
Маніпуляція	Ментальність
Маніфест	Ментор
Манія	Меншина національна
Маніяк	Меритократія
Манкуртизм	Меркантилізм
Маннгейм К.	Мертон Р.
Маразм	Месіанство
Маргіналізація	Мета
Маргінальна особистість	Мета дослідження
Маргінальне суспільство	Метатеорія
Маргінальні прошарки	Метод
Маргінальність	Метод експертних оцінок
Маріонетка	Методика
Маркетинг	Методи соціологічних досліджень
Маркетингові дослідження	Методологія
Маркс К.	Метод парних порівнянь
Марксизм	Механіцизм
Маси	Меценат
Маскулінізація	Мир
Маслоу А.	Мистецтво життя
Мас-медіа	Михайловський М.
Масова культура	Міграція
Масова свідомість	Мід Дж.Г.
Математична школа в соціології	Міжнародна організація
Материнство	Міжнародні відносини
Матеріалізм	Міжнаціональне спілкування
Матеріалістична діалектика	Міжнаціональні відносини
Матеріалістичне розуміння історії	Міжособистісний стиль вирішення конфліктів
Матріархат	Міжособистісні відносини
Мафія	Міжфункціональні зв'язки
Мегаполіс	Мізантропія
Медіація	Мікрорівень аналізу
Мейо Е.	Мікросередовище
Менеджер	Мікросоціологія
Менеджмент	Мілітаризм

Мімікрія соціальна
Мінімум прожитковий
Мінімум соціальний
Місіонерство
Місія
Містифікація
Місто
Міф
Міфологія
Мічіганська модель
електоральної поведінки
Мобілізація
Мобільність вертикальна
Мобільність горизонтальна
Мобільність міжкласова
Мобільність професійна
Мобільність робочої сили
Мобільність соціальна
Мобільність структурна
Мобільності інтенсивність
Мобільності швидкість
Мова
Мова державна
Мови офіційні
Мови робочі
Мовна ситуація
Мовні сім'ї
Мода
Модель
Модель раціонального вибору
Модель соціальна
Модель Хоманса
Модернізація
Модернізм
Модифікація
Молодіжна субкультура
Молоді соціальні проблеми
Молодь

Монархія
Монізм
Моніторинг
Моногамія
Монографічне дослідження
Монтеск'є Ш.Л.
Мораль
Мораль трудова
Мораторій
Морено Дж.
Мотив
Мотивація
Мотивація трудова
Мультикультуралізм
Мультимедіа

Н

Навички
Навчання
Надбудова
Надійність
Намір
Наркоманія
Народ
Народність
Народні фронти
Народонаселення
Населення
Натовп
Наука
Наукова організація праці
Наукові працівники
Науково-технічна революція
Науково-технічний прогрес
Націоналізація
Націоналізм
Націоналізм інтегральний
Націонал-шовінізм

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Національна гордість	Обов'язок
Національна ідентифікація	Обробка даних
Національна ідея	Обряди
Національна самоідентифікація	Обскурантизм
Національна свідомість	Обструкція
та самосвідомість особистості	Община
Національне багатство	Одиниці аналізу
Національне виховання	Одиниця спостереження
Національне питання	Однорідність (гомогенність)
Національні інтереси	соціальна
Нація	Ознака
Негативізм	Оккультизм
Неоконсерватизм	Олігархія
Неолібералізм	Омбудсмен
Неопозитивізм	Онтогенез
Неотехнократизм	Операціоналізація понять
Неофункціоналізм	Опитувальний лист
Нетрудові доходи	Опитування
Неформальна організація	Опитування громадської думки
Нігілізм	Опитування панельне
“Нові бідні”	Опитування поштове
Нові індустріальні країни	Опитування пресове
Номенклатура	Опитування репрезентативне
Номіналізм	Опитування соціометричне
Номінальні спільності	Опитування суцільне
Нонкомформізм	Опитування телефонне
Ноосфера	Опозиція
Норми соціальні	Опортунізм
“Ноу-хау”	Опосередкована взаємодія
Нувориш	Оптимізація
	Оптимізм
	Оптимум
	Оптимум соціальний
	Організація
	Організація громадська
	Організація неформальна
	Організація соціальна
	Організація формальна

О

- Об'єкт
- Об'єктивізм
- Об'єктивність
- Об'єкти конкретно-соціологічного дослідження

Організм соціальний
Органічна школа в соціології
Ордени чернечі
Оренда
Орієнтація
Орієнтація інструментальна
Орієнтація професійна
Орієнтація ціннісна
Ортодокс
Ортодоксія
Освіта
Особа
Особистість
Особистість модальна
Особистості дезорганізація
Особистості ідеальний тип
Особистості соціологічні
 концепції
Охлократія
Очікування ролі
Очікування соціальне

П

Паблік рілейшнз
Паблісіті
Палліатив
Пам'ять
Панацея
Панегірик
Панельне дослідження
Паніка
Паноптикум
Папство
Парадигма
Парапсихологія
Парето В.
Паритет

Парія
Парк Р.
Парламент
Парламентська демократія
Парсонс Т.
Партикуляризм
Партійна ідентифікація
Партійна система
Партнерство соціальне
Пасивне виборче право
“Пасивні бідні”
Пасивність соціальна
Патерналізм
Патологія соціальна
Патріархат
Патріот
Патріотизм
Паупер
Пауперизація
Пауперизм
Пафос
Пацифізм
Педагогіка
Пенітенціарна система
Пенсія
Перверсії
Первинна соціологічна
 інформація
“Первісне людське стадо”
 (праобщина)
Переговори
Переконання
Перепис
Персонал
Персоналізм
Персоніфікація
Першоджерело
Песимізм

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Питання альтернативне	Повторне дослідження
Питання відкрите	Поділ ролей
Питання закрите	Позитивізм
(“кафетерій”)	Позиція соціальна
Питання контактне	Показник
Питання контрольне	Показники варіації
Питання неальтернативне	Показники соціальні
Питання непряме	Покликання
Питання проєктивне	Покоління (генерація)
Питання роз’яснювальне	Поліандрія
Питання-фільтр	Полігамія
Піар	Полігінія
Підприємець	Політеїзм
Підприємництво	Політемігрант
Підприємство	Політизація суспільства
Підсистема	Політик
Підсумковий документ	Політика
соціологічного дослідження	Політика демографічна
Підхід структурний	Політика соціальна
Пілотажне дослідження	Політична культура
Плагіат	Політична свідомість
План соціологічного	Політична система
дослідження	Політична соціалізація
Планування соціальне	Політична соціологія
Платон	Політична сфера
Плебісцит	Політичне маніпулювання
Плебс	Політичний процес
Плем’я	Політичні рухи
Плинність кадрів	Польове дослідження
Плутократія	Поляризація соціальна
Плюралізм	Поляризація статусна
Плюралізм культурний	Помилка репрезентативності
Побут	Поняття
Поведінка	Поппер К.
Поведінка аморальна	Популізм
Поведінка антисоціальна	Порівняльно-історичний метод
Поведінка приватна	Поріг бідності
Поведінка публічна	Порядок соціальний

- Постіндустріальне суспільство
Постпозитивізм
Постулат
Потенціал
Потреби
Похвала
Похилий вік
Пояснення
Права і свободи людини
Права людини
Правлячий клас
Право
Православ'я
Прагматизм
Практика соціальна
Працездатність
Працівник
Працівник соціальний
Праця
Предмет соціологічного дослідження
Представницька демократія
Презентація
Президент
Прерогатива
Преса
Престиж
Прецедент
Приватне життя
Привілей соціальний
Прикладна соціологія
Принципи
Природні спільноти
Пристосування
Пристосування соціальне
Пріоритет соціальний
Проблема соціальна
Проблемна ситуація
Прогноз
Прогноз соціальний
Прогнозування
Програма конкретно-соціологічного дослідження
Програми соціальні
Прогрес
Продюсер
Проектування соціальне
Прожитковий мінімум
Пролетаризація
Пролетаріат
Пролонгація
Проміскуїтет
Пропаганда
Пропаганда соціологічна
Пропорційна виборча система
Просоціальна поведінка
Простір соціальний
Протестанство
Протосоціологія
Професійне самовизначення
Професійний кодекс соціолога
Професіограма
Професіографія
Професіонал
Професіонали
Професіоналізм
Професія
Процедура дослідження
Процес соціальний
Прошарок соціальний
Психологічна ідентифікація з соціальною групою
Психологічна школа в соціології
Психологічний еволюціонізм
Психологія натовпу

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Публіка
Публічна сфера
Путч

Р

Рабство
Радикалізм
Радкліфф-Браун А.
Ранг
Ранг соціальний
Ранжування
Рантьє
Раса
Расизм
Расово-антропологічна школа
Рационалізація
Рационалізація культури
Рационалізація ролей
Реабілітація соціальна
Реакціонер
Реальні доходи населення
Ревізія
Революція
Революція соціальна
Регалії
Регіон
Регрес
Регресія
Регулювання ролей
Редукціонізм
Режим
Резервація
Резюме
Рейтинг
Рекет
Реклама
Рекреація
Релаксація

Релевантність
Релігійна війна
Релігія
Релятивізм
Релятивізм етичний
Релятивізм культурний
Ренегат
Реорганізація
Репатріація
Репрезентативність
Репресія
Репутація
Ресоціалізація
Респондент
Республіка
Реставрація
Реституція
Ретроспекція
Реферат
Референдум
Референт
Рефлексія
Реформа
Реформа соціальна
Рецензія
Римський клуб
Ринок
Ритуал соціальний
Рівень життя
Рівні соціологічного дослідження
Рівність можливостей
Рід
Робітники
Робітнича аристократія
Робітничий клас
Робота соціальна
Робоча сила

Робочий день
Родовий лад (варварство)
Розподіл ролей
Роль
Роль вікова
Рольова напруга
Рольова підготовка
Рольова поведінка
Рольова теорія особистості
Рольовий конфлікт
Рольовий набір
Роль соціальна
Росс Е.
Ростоу У.
Рутина
Ряди розподілу

С

Садизм
Сакралізація
Самість
Самовиховання
Самоврядування
Самогубство (суїцид)
Самоконтроль
Самоорганізація соціальна
Самооцінка
Самореалізація
Саморегуляція
Самосвідомість
Самоспостереження
Самоствердження
Санация
Санкції соціальні
Свідомість
Світогляд
Свобода особистості
Свобода совісті

Свобода соціальна
Сегментація соціальна
Сегрегація
Секс
Секта
Секуляризація
Село
Селяни
Сен-Сімон К.А.
Сепаратизм
Сервізація
Середні величини
Середній клас
Символ
Символічний інтеракціонізм
Синергетика
(теорія самоорганізації)
Синергія
Система автономна
Система відкрита
Система закрита
Система соціальна
Система соціального захисту
Система соціотехнічна
Системний підхід
Ситуація соціальна
Сім'я
Сім'я багатодітна
Сім'я молода
Сім'я неповна
Сім'я нуклеарна
Сім'я повна
Сім'я подвійної кар'єри
Сім'я розширена
Сім'я складна
Сіонізм
Сітус
Скептицизм

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Скіннер Б.Ф.	Соціальна реформа
Смолл А.	Соціальна ринкова економіка
Снобізм	Соціальна рівновага
Солідарність	Соціальна робота
Сорокін П.О.	Соціальна солідарність
Сорорат	Соціальна справедливість
Софтизація	Соціальна стабільність
Соціабельність	Соціальна статика
Соціал-демократія	Соціальна статистика
Соціалізація	Соціальна структура
Соціалізація політики	Соціальна технологія
Соціалізація політична	Соціальна установка
Соціалізм	Соціальна фасилітація
Соціальна відповідальність	Соціальне
Соціальна гетерогенність	Соціальне виключення
Соціальна гомогенність	Соціальне неблагополуччя
Соціальна держава	Соціальне партнерство
Соціальна динаміка	Соціальне середовище
Соціальна диференціація	Соціальне управління
Соціальна діагностика	Соціальний дарвінізм
Соціальна дія	Соціальний захист
Соціальна еволюція	Соціальний контроль
Соціальна експертиза	Соціальний контроль
Соціальна зрілість	внутрішній
Соціальна ідентифікація	Соціальний контроль
Соціальна ізоляція	зовнішній
Соціальна інженерія	Соціальний механізм
Соціальна інформація	Соціальний механіцизм
Соціальна і професійна	Соціальний престиж
компетентність особистості	Соціальний прогрес
Соціальна карта	Соціальний протест
Соціальна мобільність	Соціальний процес
Соціальна напруженість	Соціальний регрес
Соціальна орієнтація	Соціальний ризик
Соціальна позиція	Соціальний розвиток
Соціальна політика	Соціальний стереотип
Соціальна психологія	Соціальний факт
Соціальна реабілітація	Соціальний час

- Соціальні верстви
- Соціальні відносини
- Соціальні зміни
- Соціальні індикатори
- Соціальні права людини
- Соціетальний
- Соціобіологія
- Соціогенез
- Соціограма
- Соціографія
- Соціокультурна трансформація
- Соціокультурні уявлення
- Соціологізм
- Соціологізм вульгарний
- Соціологічна асоціація України (САУ)
- Соціологічна пропаганда
- Соціологічне вимірювання
- Соціологічне дослідження
- Соціологія
- Соціологія академічна
- Соціологія альтернативна
- Соціологія виховання
- Соціологія військова
- Соціологія вітчизняна
- Соціологія гендерна
- Соціологія генетична
- Соціологія громадської думки
- Соціологія девіантної поведінки
- Соціологія екології
- Соціологія економічна
- Соціологія емпірична
- Соціологія інституційна
- Соціологія інтегральна
- Соціологія історична
- Соціологія клінічна
- Соціологія конфлікту
- Соціологія культури
- Соціологія малих груп
- Соціологія масових комунікацій
- Соціологія масових явищ
- Соціологія міста
- Соціологія мови
- Соціологія молоді
- Соціологія освіти
- Соціологія особистості
- Соціологія політики
- Соціологія права
- Соціологія праці
- Соціологія релігії
- Соціологія розуміюча
- Соціологія села
- Соціологія сім'ї
- Соціологія соціальних груп
- Соціологія теоретична
- “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
- Соціологія фізичної культури і спорту
- Соціологія українознавства
- Соціоматриця
- Соціометричний індекс
- Соціометричний метод опитування
- Соціополіс
- Соціоцентризм
- Соціум
- Спенсер Г.
- Спілкування
- Спільність
- Спільність групова
- Спільність етнічна
- Спільність масова
- Спільність метаєтнічна
- Спільність релігійна

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Спільність територіальна	Стигма
Споживчий бюджет сім'ї	Стиль
Споживчий кошик	Стиль життя
Споріднення	Стимул матеріальний
Спосіб життя	Стимул моральний
Спостереження	Страйк
Спостереження випадкове	Страта соціальна
Спостереження включене	Стратифікація вікова
Спостереження епізодичне	Стратифікація економічна
Спостереження лабораторне	Стратифікація етнічна
Спостереження лабораторно-польове	Стратифікація політична
Спостереження невиключене	Стратифікація професійна
Спостереження польове	Стратифікація соціальна
Спостереження систематичне	Стрес соціальний
Справедливість соціальна	Структура соціології
Сприйняття соціальне	Структурація
Спрямованість особистості	Структурний функціоналізм
Спрямованість особистості антисупільна	Студентство
Спудеї	Суб'єкт політичний
Стабільність соціальна	Суб'єкт соціальний
Стагнація	Субкультура
Стани	Сублімація
Статус	Субординація
Статус віковий	Субстрат
Статус вроджений (природний)	Суверенітет
Статус досягнутий	Суперечності соціальні
Статус змішаний	Суперкультура
Статус інтегральний (базовий)	Суспільна думка
Статус-кво	Суспільна криза
Статусний набір	Суспільне життя
Статус особистий	Суспільний настрій
Статус приписуваний	Суспільний устрій
Статус соціальний	Суспільні рухи
Статусу суперечливість	Суспільні стани
Стереотип соціальний	Суспільство
	Суспільство аграрне
	Суспільство атомізоване
	Суспільство відкрите і закрите

Суспільство гетерогенне
Суспільство громадянське
Суспільство дозвілля
Суспільство достатку
Суспільствознавство
Суспільство класове
Суспільство масове
Суспільство модернізоване
Суспільство ризику
Суспільство первісне
Суспільство плюралістичне
Суспільство постіндустріальне
Суспільство посткомуністичне
Суспільство просте
Суспільство сегментарне
Суспільство складне
Суспільство споживання
Суспільство технотронне
Суспільство традиційне
Сфера соціальна
Схематизм
Схоластика

Т

Табула раса
Талмуд
Тард Г.
Творчість
Тезаурус
Тенденційний
Тенденція
Тендер
Теократія
Теологія
Теорії індустріального
суспільства
Теорії колективної поведінки

Теорії модернізації
Теорії постіндустріального
суспільства
Теорія
Теорія історичного кругообігу
Теорія конвергенції
Теорія культурно-історичних
типів
Теорія референтної групи
Теорія соціальна
Теорія соціального конфлікту
Теорія соціального обміну
Теорія соціальної драматургії
Теорія соціальної установки
Теорія стадій економічного
зростання
Теорія суспільного договору
Теорія “технотронного
суспільства”
Теорія факторів
Тероризм
Тест (тестування)
Техніка соціологічного
дослідження
Технократія
Технологічний (технічний)
детермінізм
Технологія соціологічного
дослідження
Технофобія
Типологізація
Тип особистості соціальний
Тіньова економіка
Тойнбі А.
Токвіль А.
Толерантність
Тоталітаризм
Тоффлер О.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Традиційний аналіз
документів

Традиція
Трайбалізм
Трансформація
Трансформація суспільства
Трансцендентний
Трендові (повторні)
дослідження
Тренінг соціально-
психологічний
«Третій світ»
Трипатризм
Трипітака
Тріада
Трудова діяльність
Трудовий колектив
Трюїзм
Туган — Барановський М.
Турен А.
Тяглість культури
Тьонніс Ф.

У

Уклад соціально-економічний
Умова
Умови життя
Універсалії культурні
Університет «третього віку»
Унітаризм
Унія
Уорд Л.
Урбанізація
Уряд
Установка соціальна
Утилітаризм соціальний
Утопія
Утопія соціальна

Ф

Фактор соціальний
Фальсифікація
Фамільярність
Фаталізм
Фатум
Фашизм
Федерація
Фемінізація
Фемінізм
Феноменологічна соціологія
Феномен соціальний
Феодалізм
Феральні люди
Фермер
Фертильність
Фестиваль
Філософія соціальна
Філософія центризму
Флуктація
Фобія
Фокусоване групове інтерв'ю
Фонд
Формалізація
Формальна демократія
Формальна організація
Формальна школа в соціології
Формація суспільно-
економічна
Форми взаємодії
Форс-мажор
Фракція
Франкфуртська школа
Франко І.
Французька соціологічна школа
Фрейд З.
Фрейдизм

Фромм Е.
Фрустрація
Фуко М.
Фундаменталізм
Функції соціології
Функціоналізм
Функціональні альтернативи
Функціональні зв'язки
Функція
Футурологія

Х

Хабермас Ю.
Хаос
Характер
Характеристика
Характер соціальний
Харизма
Харизматичний лідер
Хартія
“Хворе” (патологічне)
суспільство
Хвороба соціальна
Химера
Хіппі
Хобхаус Л.
Холізм
Хоманс Д.
Хоркхаймер М.
Хотторнський експеримент
Християнство
Хунта

Ц

Цензура
Централізація
Централізм

Церква
Цивілізація
Цикл
Цикл життєвий
Цинізм
Цілераціональна дія індивіда
Цілісність
Ціннісні орієнтації
Цінність
Цінності соціальні

Ч

Чикагська школа
Чинник (фактор) соціальний

Ш

Шантаж
Шаповал М.
Швидкість мобільності
Шкала
Шкала метрична (інтервальна)
Шкала номінальна
Шкала порядкова (рангова)
Шкалування
Школа
Шлюб
Шовінізм
Шок
Штрейкбрехери
Штучний інтелект
Шумпетер Й.
Шюц А.

Ю

Юність
Юродство

Я

Явища соціальні
Ядро соціальної групи
Язичництво

“Я-ідентичність”
Якість життя
“Я-концепція”
Японізація

СПИСОК ІМЕН

А

Август – 176
Августин Блаженний – 231
Адлер Ф. – 321
Адорно Т. – 8, 12, 50, 319, 324, 327
Аквінський Фома – 231
Александр Дж. – 15, 192
Александр Р. – 267
Аліг'єрі Данте – 149
Аммон О. – 235
Арендт Х. – 24
Арістотель – 25, 91, 231
Арон Р. – 25, 71, 241, 244, 294, 299

Б

Бабеф Г. – 91
Бакунін М. – 19
Батлер С. – 22
Бахофен І. – 171
Беджгот У. – 20
Бейлс Р. – 67
Бек У. – 295
Белл Д. – 31, 71, 139, 173, 252,
253, 294, 299, 303
Бендикс Р. – 299
Бенедикт Нурсійський – 200
Бенедикт XVI – 205
Бентам І. – 205

Бергер П. – 31, 178, 314
Бергсон А. – 291
Берджес Е. – 14, 31, 31, 207, 271, 331
Береш Д. – 267
Бернхейм Д. – 303
Бжезинський З. – 32, 173, 294,
295, 302
Блау П. – 35, 178, 301, 314
Блейлок Г. – 191
Блумер Г. – 36, 140, 178, 250
Блур Д. – 36
Блюм А. – 103
Боден Ж. – 231
Бодрійяр Ж. – 37
Бокль Г. – 37, 53
Бонд Дж. – 169
Боулдінг К. – 38, 301
Бочковський О. – 38
Бруно Дж. – 122
Бугле С. – 320
Бурдьє П. – 40, 74

В

Ван ден Берге П. – 41, 267
Ваніні Дж. – 122
Вебер М. – 41, 42, 90, 104, 116,
142, 193, 206, 235, 256,
275, 305, 314, 329, 334

Веблен Т.— 43, 74, 137, 303
 Вернадський В.— 194
 Візе Л. фон — 317
 Віко Дж.— 50, 231
 Вінер П.— 299
 Вінсент Дж.— 253
 Вольтер — 22
 Вормс Р.— 200, 263

Г

Гавел В.— 80
 Гадамер Г.— 56
 Гамільтон І.— 267
 Гарфінкель Г.— 53, 103, 178, 314
 Гегель Г.— 50, 231, 319
 Гелбрейт Дж.— 54, 293, 300, 303
 Гелен А.— 161
 Герберт І.— 215
 Гете Й.— 149
 Гідденс Е.— 288, 292
 Гійяр А.— 73
 Гоббс Т.— 60, 231, 302
 Гобіно Ж.— 23, 157, 235
 Гоулднер А.— 41, 61
 Гроцій Г.— 231
 Грушевська К.— 270
 Грушевський М.— 68, 270
 Гумплович Л.— 87
 Гурін Г.— 180
 Гуссерль Е.— 56, 314

Д

Даві Ж.— 320
 Данилевський В.— 155, 300
 Дарвін Ч.— 87, 262, 318
 Дарендорф Р.— 69, 294, 301
 Даунс А.— 182

Декарт Р.— 297
 Демокріт — 91, 231
 де Сад — 244
 Джемс У.— 224
 Джефферсон Дж.— 103
 Джонсон Л.— 243
 Дільтей В.— 56, 84, 275
 Дністрянский С.— 84
 Додд Е.— 170
 Докінс Р.— 267
 Донцов Д.— 87
 Драгоманов М.— 89
 Дюверже М.— 90
 Д'юї Дж.— 224
 Дюркгейм Е.— 10, 16, 21, 90,
 140, 157, 213, 216,
 297, 299, 320

Е

Емерсон Р.— 301
 Енгельс Ф.— 98, 141, 168, 170,
 202, 328
 Епікур — 54
 Етціоні А.— 104

З

Заменгоф Л.— 99
 Зандер А.— 67
 Захер-Мазох Л.— 163
 Зіммель Г.— 114, 275, 317
 Знанецький Ф.— 34, 115, 202,
 271, 275, 331

І

Інкелес А.— 299
 Ірвінг У.— 22

К

Кампанелла Т.— 149, 231
Камю А.— 92
Кант І.— 57, 119, 231
Кембелл А.— 180
Кетле А.— 73, 136, 216, 264
Кістяківський Б.— 136
Ковалевський М.— 270
Козер Л.— 140, 301
Коллінз Р.— 301
Конт О.— 114, 136, 143, 144,
213, 216, 256, 260,
299, 311
Креч Д.— 67
Крістол І.— 31
Кропоткін П.— 19
Кулі Ч.— 67, 79, 150, 202, 233,
250, 275, 314
Кун Т.— 155, 205

Л

Лавер М.— 182
Лазарсфельд П.— 98, 156, 191, 271
Лап'єр — 312
Ласло Е.— 241
Лассуелл Г.— 113, 157
Лебон Г.— 157, 233
Леві М.— 299
Левін К.— 67
Леві-Строс К.— 90, 157
Лейбніц Г.— 215, 297
Ленін В.— 33
Ле Руа Е.— 193
Лесінг Г.— 149
Липинський В.— 158
Лілієнфельд П.— 200
Лінней К.— 315

Лінтон Р.— 202
Локк Дж.— 160, 231, 297
Луї Бонапарт — 38
Лукман Т.— 160, 178, 314
Луман Н.— 161, 192
Ляпуж Ж.— 23, 235

М

Макгрегор Д.— 272
Мак-Дугал У.— 233
Македонський Олександр — 149
Макиавеллі Н.— 163, 231
Малиновський Б.— 164, 213,
234, 323
Мальтус Т.— 164, 165, 263
Маннгейм К.— 166
Маркс К.— 41, 49, 50, 98, 133,
141, 168, 170, 202, 213,
255, 302, 308, 318, 319
Маркузе Г.— 50, 319
Маслоу А.— 169, 223, 272
Махно Н.— 19
Медоуз — 241
Мейо Е.— 67, 161, 172, 272, 327
Мерло-Понті М.— 92
Мертон Р.— 21, 174, 271, 284, 323
Месарович М.— 241
Мечніков Л.— 56
Михайловський М.— 176
Мід Дж.— 36, 177, 178, 202, 224,
250, 272, 314, 331, 334
Міккер Дж.— 94
Міклер В.— 180
Мірабо В.— 73, 328
Мойніхен Д.— 31
Монтеск'є Ш.— 56, 184, 231
Мор Т.— 231, 312
Морган Л.— 42, 80, 230, 328

Морено Дж.— 185, 202
Моріс Д.— 267
Мосс М.— 320
Мюнх Р.— 192

Н

Наполеон Бонапарт — 38, 333
Нейрат О.— 191
Ніцше Ф. — 87

О

Олпорт Р.— 202

П

Парето В.— 87,, 96, 206, 264
Парк Р.— 14, 206, 271, 331
Парсонс Т.— 41, 53, 71, 83, 119,
161, 201, 202, 207
Перру Ф.— 300
Пестель Е.— 241
Печчеї А.— 94
Піаже Ж.— 14
Пірс Ч.— 224
Платон 25, 231, 312
Поппер К.— 221, 291, 292, 294, 313
Прудон П.-Ж.— 19

Р

Радкліфф-Браун А.Р.— 213,
234, 323
Рекс Дж.— 301
Ріттер К.— 56
Рокич Н.— 202
Росс Е.— 243
Ростоу У.— 243, 299, 300, 302
Роуз А.— 178
Руссо Ж.-Ж.— 91, 231, 302

С

Сакс Г.— 103
Салтиков-Щедрін М.Е.— 22
Самнер У.— 263
Сартр Ж.-П.— 92
Сахаров А.— 80
Свіфт Дж.— 22
Сен-Сімон А.— 144, 231, 248, 299
Сікурел А.— 103
Скіннер Б.— 202, 253
Скоропадський П.— 158
Скотт Г.— 303
Смелзер Н.— 192, 233, 299
Сметс Я.— 326
Смолл А.— 253, 271, 331
Сократ — 97
Соловійов В.— 105
Сорокін П.— 10, 154, 180, 254,
272, 275, 300, 315
Спенсер Г.— 10, 34, 87, 200, 213,
263, 278, 299, 311,
318, 323
Стауффер С.А.— 75
Стоун Г.— 151
Стронін А.— 200
Стросс А. — 202, 250

Т

Тард Г.— 119, 233, 297
Тейяр де Шарден П.— 194
Тінберген Я.— 300
Тойнбі А.— 154, 300, 305
Токвіль А.— 305
Томас У.— 34, 202, 271, 275, 331
Торндайк Е.— 202
Тоффлер О.— 241, 294, 306
Тріверс Р.— 267

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Туган - Барановський М.— 308
Турен А.— 294, 309
Тьонніс Ф.— 309, 317

У

Уілсон Е.— 267
Уорд Л.— 233, 253, 311, 331
Уотсон Дж.Б.— 202

Ф

Фергюсон А.— 328
Фіхте Й.— 149
Форрестер Дж.— 241
Франко І.— 37, 318
Фрейд З.115, 202, 319, 320, 321
Фромм Е.— 50, 319, 321, 325
Фуко М.— 322

Х

Хабермас Ю.— 50, 319, 324
Хайдеггер М.— 24, 56, 92
Хаймен Г.— 202
Хакслі Дж.— 94
Хальбвакс М.— 320
Хальдун ібн — 231
Харцберг Ф.— 272
Хірш Ф.— 74
Хмельницький Б.— 48
Хобхаус Л.— 326
Холланд К.— 202
Хоманс Дж.— 35, 67, 178, 301, 326
Хоркхаймер М.— 50, 319, 324, 326

Ц

Ципф А.— 170
Ціцерон — 151, 231

Ч

Чаадаєв П. — 105
Чемберлен Х.С.— 235
Чорновіл В.— 80

Ш

Шаповал М.— 331
Швейцер А.— 94
Шуффле А.— 200, 263
Шибутані Т.— 202
Шиллер Ф.— 149
Шлейермахер Ф.— 56, 84
Шовен Н.— 333
Шопенгауер А.— 87, 326
Шпенглер О.— 154, 300
Штірнер М.— 19
Шумпетер Й.— 333
Шюц А.— 160, 178, 314, 334

Ю

Юнг К.— 26

Я

Ядов В.— 202
Янг М.— 173
Ярослав Мудрий — 179
Ясперс К.— 92

Наукове видання

**Біленький Є.А., Козловець М.А.,
Саух І.В., Федоренко В.О., Котвицький А.А.,
Цибульський В.В., Жиловага А.С., Дебой В.М.**

СОЦІОЛОГІЯ:

словник термінів і понять

Редактор: *Білокурсський Сергій Петрович*
Коректор: *Наследова Тетяна Анатоліївна*
Комп'ютерна верстка: *Василенко Людмила Геннадіївна*
Дизайн обкладинки: *Сидоренко Марія Олексіївна*

Підписано до друку 10.03.2005 р. Формат 60х84/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Newton C
Умов. друк. аркушів 39,06. Обл.—вид, ар. 23,25.
Наклад 1000 прим.
Зам. №

Видавництво «Кондор»
Свідоцтво ДК № 1157 від 17.12.2002 р.
03057, м.Київ, пров. Польовий, 6,
тел./факс:(044) 456-60-82, 241-83-47